

AZ ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

ÉVKÖNYVE

1943

I. KÖTET

GRÓF
TELEKI PÁL
TUDOMÁNYOS
INTÉZET
1941

KOLOZSVÁR
1944

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R. T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár IV., Erzsébet-út 21.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS KIADÁSÉRT_FELEL: TAMÁS LAJOS

MINERVA R. T. KOLOZSVÁR 5206.
MAJOR JÓZSEF

F. V.

Ugocsai magyar-rumén kapcsolatok.

Közvetlenül a második bécsi döntést megelőző hónapokban V. SCURTU rumén etnográfus bejárta a történeti Ugocsa megyének azokat a délkeleti falvait, amelyeket Nagyrománia közigazgatása Szatmár megyéhez kapcsolt volt s azokban számottevő s bennünket is közvetlenül érdeklő néprajzi anyagot gyűjtött, amely a népnyelv ismeretének szempontjából is hézagot pótol. Míg ugyanis a szomszédos Avasvidékét és Máramaros megyét több ízben is felkeresték a kutatók,¹ Batarcs (Batarci), Bocskó (Bocicău),² Komlós (Comlăușa), Nagygérce (Gherța-Mare), Kisgérce (Gherța-Mică), Nagytarna (Tarna-Mare), Turc (Turț) és Szárazpatak (Valea-Sacă) mindaddig egyiküknek sem esett útjába s e községeket az ALR-nek, a Rumén Nyelvatlasznak anyaggyűjtői: POP SZEVÉR és PETROVICI EMIL is elkerülték.

S. munkája egy rövidre fogott történeti áttekintéssel kezdődik, amelynek célja szerinte annak megmutatása, hogy „temeiurile stăpânirii românești dela Nord-Vest sunt solide și justifi-

* Vasile Scurtu, *Cercetări folklorice în Ugocea Românească* (Anuarul Arhivei de Folklor IV-1942. 123-178) c. tanulmányának megjelenése alkalmából.

¹ Legutóbb Tache Papahagi írt nagyobb monográfiát Máramaros nyelvéről és néprajzáról: *Graiul și folklorul Maramureșului*. București, 1925 (ld. erről N. Drăganu: *Dacoromania* IV-1927. 1063-1091, és L. Tamás: *Ung. Jahrb.* VIII-1928. 223-224). Máramarossal foglalkoznak még: Al. Țiplea, *Poezii populare din Maramureș*. București, 1906; T. Bud, *Poezii populare din Maramureș*. București, 1908. *Din viața poporului român* III; I. Bîrlea, *Balade, colinde, și bocete din Maramureș* București, 1924., és *Cântece poporane: Descântece, vrăji, farmece și desfaceri*. București, 1924. – Avasvidékével a következő munkák foglalkoznak: Barbul I., *Az avasvidéki nyelvjárás*. Budapest, 1900; I.-A. Candrea, *Graiul din Țara Oașului*. București, 1907; I. Mușlea, *Cercetări folklorice în Țara Oașului*: AAF. I-1932. 117-237; C. Brăiloiu, *Bocete din Oaș*. București, 1938. (Kny. a Grai și Suflet VII. k.-ből).

² Népnyelvi ejtése *Bîșcău*. Egyéb községek népnyelvi alakjaira ld. a 241. sz. szöveget.

cate” (124. l.). Ez az őszinteség mindenesetre elismerésre méltó. Komoly kifogást kell azonban emelnünk az ellen, hogy S. már a XIV. század előtti időkre nézve is azt a hiedelmet igyekszik ébreszteni olvasójában, hogy Ugocsában és Mármarosban vajdák (t. i. oláh vajdák) léteztek. Meglepően hat az a törekvése is, hogy a ruszinságot és a magyarságot mint az oláhságot nagy mértékben asszimiláló népet tüntesse fel. Ezzel nyilván az a célja, hogy az egész vidék ősi oláh népiségének tanát népszerűsítse s elhitesse, hogy az ottani ruszinok és magyarok eredetileg szintén rumének voltak. A XVI. és XVII. századi reformációt a rumén irodalomból unalomig ismert elmagyarosító szándékokkal vádolja, de mostohának nevezi a munkácsi görög-katolikus püspökséget is, amely szintén nem kedvezett az ugocsai ruménség nemzeti és szellemi törekvéseinek (127. l.). A magyarság elleni kifakadások fűszerezik azt a rumén tudósoknál – sajnos – elég gyakran ismétlődő és a betanultság hatását kiváltó fráziskészletet, amelynek jelentése oly zavarólag hat, egyébként hasznosnak nevezhető munkákban.

S.-nak ez a magatartása már azért is meglepő, mert ismeri és idézi SZABÓ ISTVÁNNAK Ugocsa megyéről írott hatalmas monográfiáját s a bevezető rész adatainak jó részét – természetesen okosan válogatva – abból meríti. Ennek a munkának alapján sokkal tárgyilagosabb, a településtörténeti valóságnak megfelelőbb képet is rajzolhatott volna s népiségtörténeti észrevételei sem lennének propagandisztikus jellegűek. Az ugocsai Avasvidékének a XVII. században feltűnő „Oláhság” nevét³ szemrebbenés nélkül a „Românime” szóval fordítja s nem méltatja figyelemre azokat a megszorításokat, amelyekkel SZABÓ él az elnevezéssel kapcsolatban. Mert bár a „valachalis” megjelölés az avasvidéki falvak esetében elsősorban valóban rumén-oláh népiséget takar, ugyanakkor pedig a nagyszöllősi hegyvidéken ruszin népiséget, mégsem szabad felednünk, hogy „az ugocsai Avasvidék „oláh” falui sorában voltak és ma is vannak tisztán ruszin faluk is és ezeken kívül több-kevesebb szláv eredetű lakosság jelenléte az egyébként oláh eredetűeknek tekinthető falukban is kivétel nélkül megfigyelhető”.⁴ Több faluban csak újabban kerekedett felül a ruménség (pl. Nagytarnán, Batarcsón) s jelentős ruszin, de magyar népi elemeket is olvasztott magába. Jellemző az a S. által

³ Szabó, i. m. 120. – Téved tehát S., mikor a nevet a XIV. századba vetíti vissza (128. l.).

⁴ Szabó, i. m. 120.

egyáltalában nem említett tény, hogy a vidék községeinek neve részben magyar, részben pedig szláv eredetű, régi rumén helynévadásnak azonban nincs nyoma. Ellenben a latinból származtatja a *Turc* nevet (130. l.), amely itt nem részletezendő bonyodalmas utakon és hangtani bozótokon keresztül a 'rigó' jelentésű rumén *sturz* szóval kerül rokonságba.⁵ Nem csoda ezek után, ha Ugocsa legrégebb lakóinak és telepeseinek az oláhokat tartja (130. l.).⁶

SZABÓ ISTVÁN megállapította volt, hogy az ugocsai ruménség népi kapcsolatai általában a délfelől szomszédos Szatmár megyébe vezetnek.⁷ S. is felveti a kérdést: „Oșeni sau Ugoceni?” (133. l.) s a feleletben utal arra, hogy az ugocsai rumének népviselete, nyelve és szokásai körülbelül azonosak a szatmármegyeiek néprajzi alkatával. Emellett azonban a műveltebbnek mondott ugocsaiak regionális öntudattal rendelkeznek s ugyanezt állíthatjuk a szatmári Avasvidék ruménjeiről is, akik a szokásaikhoz való ragaszkodást *oșănie*-nek nevezik.⁸ A mármarosai ruménséggel aránylag kevés kapcsolata volt az ugocsainak, mely utóbbi az összefüggő magyar nyelvterülettel közvetlen kapcsolatban állva, sokkal nagyobb mértékben hagyta el eredeti életformáját, a pásztorkodást. Áttért a földművelésre és nagyállattartásra, míg a mármarosai ruménség mindmáig sokkal nagyobb mértékben tart ki a juhásztorkodás mellett. Bizonyára az életformák különbsége magyarázza, hogy az Avas-hegységtől nyugatra és keletre a népköltészet műfajai sem egyformán életképesek. Feltűnő, hogy az avasi

⁵ S. megelepszik két latin származtatás emlegetésével, az egyik Pușcariu-tól való, vö. utóbbinak *Români în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*. București, 1933. c. munkáját (175, 346). Le kell azonban szögeznünk, hogy Drăganu nem az ugocsai *Turc* nevet magyarázza, hanem a nyitramegyei „Teloneum de *Turz*” eredetével foglalkozik említett művében. Ezt a magyarázatot Kniezsa bírálta: *Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpaten*: AECO. I–1935. 215. – S. figyelmét elkerülte, hogy a *Turc* eredetileg pataknev, oly patak neve, mely a *Tur*-ba ömlik (vö. ehhez Szabó, i. m. 523).

⁶ S. a tudomásul nem vétel álláspontjára helyezkedik még oly fontos forrásmunkákkal szemben is, amilyen a *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, vagy az ennek eredményeit feldolgozó tanulmány: A. Fekete–Nagy–L. Gáldi–L. Makkai, *Zur Geschichte der ungarländischen Rumänen bis zum Jahre 1400*. Budapest, 1341. Ostmitteleuropäische Bibliothek No. 29/A.

⁷ I. m. 252–54.

⁸ Ld. I. Mușlea, i. m. 129. – Ugyanez a szó az Avasvidéket is jelenti: Oșănia-i a me țară (Kisgérce, AAF. VI–1942. 198). Nu o lăș oșănia, D'ipt tătă Ungaria! – mondja egy önértetes nagygércei (uo. 200).

ruménség csaknem elfelejtette a más vidékeken a így Mármarosban is továbbvirágzó balladát s a népi érzelmvilág gazdagságát tükröző dojnaköltészet is satnya, szegényes. S. szerint azért, mert az ugocsai rumén nem melankólikus természetű (145. l.). MUŞLEA pedig a szatmármegyei Mózesfalú aránylag fejlett dojnakultuszát hajlandó mármarosi hatásnak tulajdonítani.⁹ Szatmárban és Ugocsában különben maga a *doină* szó is feledésbe merült, a népi lírai költészet rövidebb-hosszabb termékeinek neve e vidékeken *hori, cântece*. A ballada és dojna elkallódását némiképen ellensúlyozza a hujogatók közkedveltsége: apraja-nagyja, nemritkán szellemesen rögtönözve, nemcsak ünnepi alkalmakkor, hanem munka közben is szorgalmasan hujogat. Az egyebütt divatozó elnevezések: *strigături, chiuituri* helyett az avasi ruménség a hujogatókat *ţipurituri*-nak nevezi. A kolindák viszonylag jól fennmaradtak, általában a pásztoréletből, vagy a vallásosságból merítik tárgyukat.

A történeti emlékezés anyaga általában szegényes s legfeljebb a XVII. századig nyúlik vissza. Szatmár megyében, éppúgy, mint Ugocsában elevenen él mindmáig Rákóczi Ferenc oláh hajdújának, Pinteá vitéznek emléke (149. l.).¹⁰ Pinteá földesurakkal és óriásokkal viaskodó rettenthetetlen hajdú, aki faágyújával (*aghieu de lemn*) tartja rettegésben ellenségeit, míg végre hűtlen szeretője elárulja. Sokan tudnak az 1717. évi tatárjárásról is, amely végig pusztította a Szamos-völgyét. A jobbágyság hajdani osztálytagozódásának emlékét őrzi a *sabadîş* és az *urbărieş* szó. S. szerint Batarcs község belsejének lakói ma is *úrbérese*eknek nevezik magukat, míg a község szélén a *szabadosok* laknak, akik annak idején megszöktek földesuruktól (149. l.).¹¹ Kossuth Lajosra is szívesen emlékszik vissza a népi szájhagyomány, a jobbági terhek eltörlőjét látják benne s mint hajdani nagy császárt tisztelik: *ięste apăi aceia zicală că o fost împărat Koşut* (210. l. 218. sz.), *Coşut s'o făcut împărat* (216. l. 239. sz.).

⁹ I. h. 136. Mármarosi bevándorlásra a népi hagyomány is emlékszik. Ld. a 230. és 233. sz. szövegeket.

¹⁰ Vö. ehhez Muşlea, i. h. 140; Papahagi, i. m. 91–92, továbbá XLV. l. A Középpapsán őrzött Rákóczi-lobogóra ld. V. Brătulescu, *Biserici din Maramureş*. Bucureşti, 1941. Bul. Com. Mon. Ist. XXXIX, 144.

¹¹ E szavak általában igen ritkák népnyelvi szövegekben. Papahagi a mármarosmegyei Hotinka községben hallotta az *urbăresc* 'úrbéri' melléknevet, amelyet azonban tévesen értelmezett (vö. Drăganu: Dacor. IV–1927. 1065–66). Magát az *urbariu* szót már a Lex. Bud. szótározza ('cathalogus fundorum territorialium, vulgo urbarium' 735–36).

Különösen gazdag anyagot nyújtanak a kutatónak azok a babonás hiedelmek, ráolvasások, mágikus eljárások, szerelmi varázslások, stb., amelyek a rumén nép körében, valláskülönbség nélkül, mindmáig megőrizték ősi szerepüket. A gonosz szellemek között különösen a boszorkányokban hisznek, amelyeket magyar szóval (*bosorcoi, bosărcăi, borsocaie* < *boszorkány*) jelölnek az egyébként szokásos *strigoiu, strigoaică* helyett,¹² s természetfölötti képességeket tulajdonítanak nekik. A boszorkányokat az egész Avasvidéken még *mn'ilstive* néven is ismerik. Ezeknek egy külön változata a hosszúhajú, búbajosan éneklő erdei tündér, a *Fata-pădurii*, aki szívesen telepszik le a pásztortűzhöz és elcsavarja a legények fejét.

A születéssel, házassággal és temetéssel kapcsolatos népszokások szintén a szatmármegyei ruménség felé mutatnak. Bizonyára kimutatható volna, hogy ezekben a szokásokban rumén, magyar és ruszin elemek keverednek. A menyasszony és a vőlegény nevében egy öreg ember mondja a búcsúztatót, akinek *staroste, taroste* a neve. „Búcsút venni” Szatmárban „a lua bulciug”, Ugocsában „a lua belciug”,¹³ ahol a *belciug, bulciug* a magy. *búcsú, bulcsú* átvétele.¹⁴ A vőfélynak a párját Ugocsában *drujbă*-nak hívják, ez úgylátszik olyan ruszin hatás, amelynek Szatmárban nem lelem nyomát, míg Mármarosban a *drușcă* alakot találjuk 'domnișoară de onoare la nuntă' jelentésben.¹⁵ De egyéb népi szokások terén is sok alkalom kínálkozik az összehasonlításra. S. pl. megemlíti, hogy Ugocsában szembajok gyógyítására használják az olyan anyának a tejét, aki először fiúgyermeket szült. Biztos tudomásom van róla, hogy ez a szokás pl. a marostordamegyei Jobbágytelkén is megvan (vö. ehhez még pl. VAJKAI A., Népi orvoslás a Borsavölgyében. Kolozsvár, 1943. 129).

Népnyelvi szempontból az ugocsai ruménség szintén a szatmármegyeihez áll közelebb, bár Mármarossal is vannak azonos sajátosságai.¹⁶ Így pl. mindenütt megvan a labiálisok többé-kevésbé általános palatalizációja, de a *h'*-val szemben Mármarosban általában *s* található (a 'lenni' jelentésű *a fi* Sz.-ban és U.-ban *a hi*,

¹² A szó a ruszinban is megvan, vö. Mușlea, i. h. 142.

¹³ Mușlea, i. h. 154; Scurtu, 168–69.

¹⁴ A Bánságban a *bulciug* 'iertăciunile la morți' jelentéssel fordul elő (Viciu, *Glosar de cuvinte dialectale*, 23; a szó hangalakjára nézve Id. Trem: NyK. XLVIII–1933. 307). A DAcr. csak a bánsági adatot idézi.

¹⁵ Papahagi, i. m.

¹⁶ Candrea, i. h. 2.

M.-ban *a si*, a 'szál' jelentésű *fir* Sz.-ban és U.-ban *h'ir*, M.-ban *sir* stb.). S. megjegyzi, hogy az ugozsai rumén népnyelvre gyakorolt idegen hatások között a magyar a legerősebb (156. l.). Szűkkeblőséget kell látnunk abban a véleményben, hogy ez a hatás kizárólag közigazgatási úton érvényesült volna.¹⁷ E hatás közvetítésében ugyanis nemcsak a vidék magyar földbirtokosainak, hanem a közvetlenül szomszédos magyar nyelvterületnek és az ugozsai ruménséggel különösen a múltban nagy számban együttélő magyar jobbágságnak is nagy szerepe volt. A S. által bejárt falvakban az „usitata lingua” az 1773. évi összeírás SZABÓ ISTVÁN által közölt adatai szerint általában a magyar, majd a ruszin (rutén) és legvégül a rumén nyelv. A falvakban tehát évszázadokon át két, sőt háromnyelvűség uralkodott s azt sem szabad elfelednünk, hogy az Avasvidéket csaknem teljesen körülölelő magyar néptömbből, amely a síkvidéket foglalta el, állandóan tartott a magyar népelemek szórványos beszivárgása. Ez a szemlélet felel meg a település- és népiségtörténeti szempontoknak, míg S. felfogása csak gépies ismétlése annak a propagandisztikus elképzelésnek, amely mindenütt szintiszta rumén jobbágytömegeket képzel el magyar földesurak zsarnoksága alatt. Pusztán a közigazgatás nem közvetíthette volna azt a gazdag, a legváltozatosabb fogalomkörökbe illeszkedő szóanyagot, amely úgyszólván az élet mindenfajta megnyilvánulását felöleli s egyáltalában nem korlátozódik felülről terjesztett kultúrszavakra.

Az alábbiakban összeállítjuk azoknak a magyar elemeknek a listáját, amelyek S. gyűjtéséből származnak, bár szótárában nem mindig szerepelnek. Ahol lehet, szatmármegyei és máramarosi adatokat is közlünk, a további előfordulásoktól itt általában eltekintünk.

Acar (< *akár*): Acar d'ie și mâ 'nece (Kömlös. 185, 293); acar o avut, acar n'o avut (Batarcs. 217); – acar douo sindile de góron (Kányaháza. Szatmár m. Mușlea, i. h. 147. Egy más tanulmányomban ezt az adatot a máramarosmegyei Călinești-Felsőkálnifalváról valónak jeleztem, de tévesen, vö. Melich-Emlékköny, 443).

Adieu (< *ágyu*): O spart-o cu adieu de fag (Kisgérce, 214); adieu de lemn (Batarcs, 219); – o pușcat c'un aghieu (Bujánháza. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 181); pușca, aghieu (Kömorzán. uo. 183); aghiei de lemn (Mózesfalú, uo. 184); – d'in ad'eașă pușcaș (Szaplónca. Máramaros m. PAPAHAĞI, i. m. 52); hageu (Bréb, uo. 222). A

¹⁷ Hasonlóan téves nézetei vannak a magyar hatásról PAPAHAĞI-nak, i. m. LXXIII. l.

szó kétségtelenül a kuruc-labanc harcok idején került az itteni ruménség és a ruténség nyelvébe, vö. „Așa sună ca adeul lui Rákóczi” (Magyar-Román Szemle I., 166).

Adimant (*a gyémánt* hangalakja mutatkozik benne): cal cu păr de adimant și haițile toate de adimant (Bocskó, 224, 293); – prund d’ę-ad’iman (Izaszacsal. Mármaros. m. uo. 137); aghimant (BUD, Poezii pop. din Maramureș, 70).

Aldui (a) (< *áld*-): Să vă alduiască Dumnezău (Szárzapatak, 272); – pasări de-alduite (Bujánháza, i. h. 178); – aldui (Hotinka. Mármaros m. PAPA-HAGI, i. m. 213); Dumnezău te alduiască (Budfalva. BIRLEA, i. m. I, 56).

Alepădui (a se) (< *állapodni*): cine a viți să s’alepăduiască (Nagygyérce, 209).

Ardobgirău (< *erdőbíró*): o pus ardobgirău (Kisgyérce, 212).

Bai (< *baj*): Cîte baiuri îs în lume (Batarcs, 187); Numa mă apăr de bai (Kisgyérce, 194); n’o avut bai după iel (Bocskó, 222); Nici on bai n’o avut (Nagygyérce, 260). – Nu-i bai să hiu spândzurat (Mózesfalu. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 167); – nu-î bai (Felsőszelistye. Mármaros m. PAPA-HAGI, i. m. 34); nu-î bai nimnic (Izaszacsal, uo. 27); Să nu-m fačet mîie bai (Szurdok, uo. 81); nu-ț fac bai (Szaplonca, uo. 62). XVIII. sz.-i adatot találunk BIRLEANÁL: și pre pămînt era bai (Insemnări din bisericile Maramureșului. București, 1909. 60).

Bănat (< *bánat*): C’a mîieu dor ș’a mîieu bănat (Nagygyérce, 183). – Tătă lumęa-î cu bănat (Avasfelsőfalu. Szatmár

m. BRĂILOIU, i. m. 25); Care-și *bănue* după mort, îi taie păr și afumă, să-i treacă de bănat (uo. 74); – cu bănat mare (XVIII. sz. Mármaros m. BIRLEA, Ins. mar. 94); Pân’ mi-oi fi îs cu bănat (Nánfalva. BIRLEA, Balade, colinde și bocete, 51); Cum am rămas cu bănat (Budfalva, uo. 56); Să nu-m cânte cu bănat (Bárdfalva, uo. 72); Că eu mor de-al tău bănat (Batiza, uo. II, 87); De bănat și de urît (Felsőszelistye, uo. II, 90); Și trăit-ai cu bănat (Máragyulafalva. PAPA-HAGI, i. m. 15); Numaî bănat pă zięață (Alsóvisó, uo. 22); Și pă mărğiņi banaturi (Izaszacsal, uo. 32); Cum am rămas cu bănat (Szaplonca, uo. 48); Tăt s’o aflat pă bănat (Farkasrév, uo. 108).

Bănuî (a) (< *bánni*): să nu-ț bănuiești (Nagygyérce, 177); Rău mă aflu bănuit (Nagytarna, 182); tot plâng cu bănuire (Kisgyérce, 203); – Care-și bănue după mort (Avasfelsőfalu. Szatmár m. BRĂILOIU, i. m. 74); Maicile vă bănuiesc (Ráksa. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 168); nu mî-ăș bănuî (Avaslekence, uo. 173); – Și-m bănuesc după ei (Szaplonca. Mármaros m. PAPA-HAGI, i. m. 53). A rumén ige, a magyar *bánkódni* jelentését is hordozza.

Bar (< *bár*): Bar să moară mititioc (’inkább’, Komlós, 185). Még egy adatot a Szilágyságból idézhetünk: bar doi zloți ghe-ăș avè (VAIDA: Tribuna, 1890. 338).

Batăr (< *bátor* ’bár’): Să d’iņi batăr pi-o sărucă (Szárzapatak, 236); – Hie mândre batăr cîte (Kányaháza. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 171); Batăn înt’ u an o doi (Avaslekence,

uo. 130): Batăn cît îi mai îmbła (Bujánháza. Szatmár m. BRĂILOIU. i. m. 30); Batăn ț-an vedę cruțe (Avasfelsőfalu, uo. 45); Batăr n-aș vede bărbat (Avas-újfalu. BARBUL. AZ avasvidéki nyelvjárás. 69); – Batăr n'om si laolaltă (Budfalva. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 3); Batır cît (Krácsfalva, uo. 8); Batır popa n'a mai h'i (Farkasrév, uo. 17); Că dor are batăr čine (Rozália, uo. 39); Bătăr păru pîn clop să ășă (Mikolapatak, uo. 16), Batăr ũ an (Borsa, uo. 65), batăr p'ũ an (Izaszacsal, uo. 66), batăr la târg (Jód. BIRLEA, Cântece poporane din Maramureș. II, 7). A kötőszó különben már a szászvárosi Palia-ban előfordul: batăr să se kulče ku tine (Gen. XXX, 15. ed. ROQUES, 119).

Bărnaci (< *barna* + *-aci*): Maica m'o făcut bărnaci (Bocskó, 196); – bărnač (BARBUL J., Az avasvidéki nyelvjárás. Budapest, 1900.43); bărnaci (Avasfelsőfalu, Kismajtény, Tőkésbánya. MÁRTON, ETI-Évk. 1940–41. 123); – șaie bărnače (Borsa. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 214); M'o făcut mama bărnaci (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. II, 62). A szó Moldvában sem ismeretlen: bou bornaciu (Șezătoarea IV, 18).

Bd'irui (a): nu bd'iruiesc a plăti porția („nem bírom megfizetni az adót”. Bocskó, 218): figyelemre méltó, hogy itt a 'possum, potens sum' jelentés fordul elő.

Bd'itângos 'csavargó' (a *bd'itang* < *bitang* szóból képzett melléknév, vö. *beteag* – *beteagos*): nu iera de samă, iera bd'itângos (Bocskó, 217), az alapszóra ld. még: bd'itang 'copil

de flori, vagabund fără stăpân' (BARBUL, i. m. 44); – a fo' b'e-tângi amândoi (Budfalva, Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 151); o bgitangă d'e om (uo.).

Bd'izaș 'bizony, bizonyosan' (< *bizonyos*): Bd'izaș borsocăia i-o adus pruncu iei înapoi (Batarcs, 163); bizuaș o fost cam la cina ce bună (Batarcs, 275); – De bghizoăș n'am giucat (Avaslekence. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 188).

Bd'izui (a) (< *bízni*): Nu te bd'izui la veri (Kisgérce, 194); – Pe čine ne bizuięști („Kire bízol bennünket.” Bikszád. Szatmár m. BRĂILOIU, i. m. 10); Pe čine i-ai b'izuitu (Mózesfalu, uo. 17); La tine s'o b'izuitu, Și tu rău-o-ai čeluitu (Avasfelsőfalu, uo.35); Că-l bg'izues' pe tinuță (Bujánháza, uo. 29); – Cu care mă bgizuesc (Szaplunca. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 51); Nu mă bizuięsc, Gruje, ție (Budfalva, uo. 89); Ochilor m'am bizuit (Felsőróna. BIRLEA, i. m. II, 186).

Beseadă (< *beszéd*, vö. még szl. *besěda*): ai besăș („rosszat mondanak rólad” Kisgérce, 285); – Scoli-te, grăi' o besadă (Avasfelsőfalu. Szatmár m. BRĂILOIU, i. m. 36); Să spui maiki-o b'esăduțăi Mózesfalu, uo. 17); Numa cu ale băsedz o poț scoate (Ráksa. MUȘLEA, i. h. 220); érdekes, hogy ezek a szatmármegyei adatok a *beszéd* ~ szó jelentés fejlődést mutatják (l. erre BERNEKER, Slav. EtWb. 52–3: SANDFELD. Linguistique balkanique, 34–5); – besadă (Mármaros m. BIRLEA, Balade, colinde și bocete din Maramureș. București, 1924. 55); Cunoscă că mă čeluești | Pă băsada če grăești (Farkasrév. PAPA-

HAGI, i. m. 108); besezi rele (Bárdfalva. BIRLEA, Cântece poporane din Maramureș II, 58).

Beteag (< *beteg*): de beteagă (Komlós, 186); Da tu iești beteagă, bolnavă? (Szárzpaták, 273); – mîirla beteagă (Mózesfalva. MUȘLEA, i. h. 166); Nu știu bat îi, o beteag (Bujánháza, uo. 177); a fo[st] beteagă ea (Bákxa, uo. 216); ortacu mîieu o fost beteag (Komorzán, uo. 220); – Supăratu-s șî beteag (Krácsfalva. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 7); Počî muri, mîndră, beteag (Aknasugatag, uo. 12); Da nu vedz că eu-s bet'eağă? (Szaplónca, uo. 43); bet'eağă (Rozália, uo. 39); marhăle bet'ege (Bréb, uo. 162); La beteagî (Oroszkó, uo. 130); mă culc pe pat betiağă (BIRLEA, i. m. II, 10. Bárdfalva). Származéka *betegos*: o fost tăt betegoasă (Batarcs, 276).

Beteșîg (< *betegség*): De floarea beteșîgului (Nagygérce, 255); beteșîg (Batarcs, 292; Kiszgérce, 284); – De floarea beteșîgului (Tartolc. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 202); beteșîg din iele (Avasfelsőfalva. MÁRTON, i. h. 125., további adatokkal).

Birtoc (< *birtok*): Ieu, mîndruță, n'am birtoc (Bocskó, 197); mare bd'irtoc (Kiszgérce, 214); on birtoc întreg (Szárzpaták, 215); – cât bghirtoc are (Komorzán. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 153).

Birtocoș (< *birtokos*): nu sîmță omu birtocoșu de acasă (Kiszgérce, 213); – bd'irtucoș, bd'irtocoș 'posesor' (BARBUL, i. m. 44).

bizuaș ld. *bd'izaș*.

bizui ld. *bd'izui*.

Boactăr (< *bakter*): opt boc-tări pe noapte (Kiszgérce, 213); – bocter (BARBUL, i. m. 44); – Și boacterii o 'ntâlnit (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, Cântece poporane din Maramureș, II. 72).

Boboañe (< *babona*; plurale tantum): așază boboañile și atunci oile zbd'ară (Batarcs, 281); – boboanele de dragoste (Bikszád. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 155); – că ști boboañe (Bréb. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 57); az ebből képzett igére ld.: Le boboñesc, pe oi (Batarcs, 281); – D'e nu s'ar ști boboñi (Bréb. Mármaros m. PAPAHAĞI i. m. 57); ca să bobonia(scă) (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. II, 72); Vaî, dragă, că ști boboañe (Farkasrév. ȚIPLEA, i. m. 68).

Bocor (< *bokor*): Neveștile trec bocor (Nagygérce, 192). Csak mint határozó szerepel. Szerint a *bocor* jelentése 'ceată, mulțime'.

Boitoi (< *bojt* + *-oi*): Numa clopu-i cu boitoi (Nagygérce, 183).

Bold (< *bolt*): la boldu baronului (Kiszgérce, 272); – Casă aî ca un bolduț (Avasfelsőfalva. Szatmár m. BRĂILOIU, i. m. 40); In, picioare *ștrumfe* din *bold* (Mózesfalva, uo. 62); – Martî în bolduri țîguind (Bréb. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 5); mă duc în bold la Siget (Máragyulafalva, uo. 171); Șî t'e du pă la bolduri (Oroszkó, uo. 111); mătură d'e bold (Barcănfalva. MÁRTON i. h. 127). (A ruszinban is megvan: Id'e miñi u bôut kupéty cúkru. Trebusa-Fehérpatak. Mármaros m. S. gy.).

Bolonciag (< *bolondság*): Dragostile nu-s iosag. Ci-s on liac de bolonciag! (Nagygyérece, 193): vö. erre a szóra TAGLIAVINI. Lex. Mars. 103.

Bondă (< *bunda*): jăburile di la bondă (Bocskó, 222); – Čere bonda d'e la noi (Szaplonca, Mármaros m. PAPAĦAGI, i. m. 62); bond'e negre (Bárdfalva, uo. 155).

Bongăruță 'musculiță' (esetleg *bogár* szavunkkal függ öszsze): Pi tâte bongăruțele (Kisgyérece, 257).

Borsocoi, Borsocae (< *bo-szorkány*): Strîgoi, borsocoi (Szárazpatak, 254); îi săgeță bursucăii pe oamiñ (Bocskó, 267); Omu și boreasa o fost borsocoi amîndoi (Nagygyérece, 271); o viñit borsocaia (Bocskó, 269); borsocăile o luat o pruncă (Batarcs, 276); – Le zîce borsocañe ori borsocoi (Komorzán, Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 215); acolo nu pot tre(ce) borsocăile apoi (Bikszád, uo.); Borsocăi (Bujánháza, uo.); Bosărcăi, alea umbla pă sus noaptea (Rákssa, uo.); Borsocoiu umblă noaptea (Mózesfalva, uo.); Borsocăile sânt ca cum ie o beșică de porc (Avasújfalu, uo.); – Dăoră bosărcăile d'e l-o luat (Szurdok. Mármaros m. PAPAĦAGI, i. m. 140); o ziñit în gražd bosărcăile (Budfalva, uo. 161); D'e nouă bosorcoi (Szaplonca. uo. 144); Voi strâgoi, voi bosorcoi (Barcănfalva, BIRLEA, Căntece poporane din Maramureș II, 377).

Botă (< *bot*): ș'o țipat cîte cincizăci de bote la fund, la unu (Bocskó, 223); să atingi cu botă, o tăieț pe botă, scriitor pe bote (Szárazpatak, 233, 215);

bote de hed' 'ramuri de viță de vie' (Ugocsa m. AAF. VI–1942. 163); – Că ie bota și să duce (Mózesfalva. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 167); Că bota-i pe grindă 'n casă (Tartolc, uo. 157); Boticuța me ce dulce (Komorzán, uo. 174); Și din bota me ce dulce (Rákssa, uo. 176); i-o dat un fluier ș'o botă (Avaslekence, uo. 188); înt'o botă băgată (Bikszád, uo. 228); Cu o altă botă (Avasfelsőfalva. BRĂILOIU, i. m. 77); – ia botă și să duce (Izaszacsal. Mármaros m. PAPAĦAGI, i. m. 28); Iau-m bota și mă duc (Glód. uo. 40); Mult'e bot'e am căpătat (Desze. uo. 58); Da i-o dat boticuța (Máragyulafalva. uo. 98); cristătura d'e pă botă (Szerfalva, uo. 170); Toți îl bat cu botele (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. II, 224).

Bumbușcă (< *gombostű*): cunună cu bumbuști (Nagygyérece, 199); Clopu cu bumbuștile (Szárazpatak, 196); – bumbușcă (Szatmár m. BARBUL, i. m. 44); – ca ș'o bumbușcă (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II, 16.). Származéka is van: Cel cu clopu îmbumbușcat (Szárazpatak, 196).

Calodă (< *kaloda*): Calòda era tri stîlpi băgați în pămînt (Batarcs, 216): – îl băga cu grumazu și cu mânurile în calodă și-i da cu bota 'n cur (Mózesfalva. Szatmár m. MUȘLEA, i. m. 229); la școală, o calodă (Rákssa, uo. 229).

Cantor (< *kántor*): o fost cantor și învățător (Batarcs, 216); on cantor, ala conduce (Bocskó, 218).

Căzal (< *kazal*): (Ugocsa m. vö. 294); – căzal (Szatmár m. BARBUL, i. m. 44).

Celezi (< *cseléd*; plurale tantum); *Și celezî casî | Să crească, să să mărească* (Kisgérce, 205); *ciljezi din casă* (Avasfelsőfalu. Szatmár m. MÁRTON, i. h. 128); –*Și čileği d’ę-a hrănireă* (Felsőszelistye. Mármaros m. PAPA-HAGI, i. m. 138); *čjule ių.’copil’* (Borsa, uo. 218).

Celui (a) (< *csalni*): *Celuește coitile* (Szárzpaták, 196); *s’o aflat celuit* (uo. 208); *Cum m’ai putut celui* (Kisgérce, 234); – *Ce ’n pădure ’nceluite* (Bujánháza. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 171); *m’aj putut čelui* (Avasújfalu. BRĂILOIU, i. m. 9); *Rău m’az putu’ čeluij* (Mózesfalu, uo. 21); *Și tu rău-ę-aj čeluitu* (Avasfelsőfalu, uo. 35); – *tare t’ę-o čeluit* (Szaplonca. Mármaros m. PAPA-HAGI, i. m. 71); *Nu m’atîta čelui* (Farkasrév, uo. 59); *Pă dînsa s’o čeluij’* (Oroszkő, uo. 110); *i-aj čeluit* (Batiza, uo. 122); *Čeluit, o čeluit* (Máragyulafalva, uo. 98); *Ș’or celui boii tăi* (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. II, 41); *A iubi și-a celui* (Felsővisó, uo. 77).

Cezăși (vö. *kezes*): Ugocea megyében a táncot (dant) megszervező legényeket hívják így, akik vállalják a kezességet a zenét szolgáltató cigányoknak járó fizetségért (166).

Cheș (< *kés*): *Că m’a tăie cu cheșu* (Szárzpaták, 196).

Chischiñeu (< *keszkenő*): *i-o dat chischiñeu împaturat* (Batarcs, 180); – *un chescheneu roșu* (Avasújfalu. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 227); *să nu poroncească chescheneu la clop* (Bujánháza, uo. 191); *Ne legăm cu un chischineu* (Túrvékonya, uo. 196); *kiskineu*, la fecior *kiskinuță* mititel (Mó-

zesfalu. BRĂILOIU, i. m. 67); – *Pe la brâu cu chescheneu* (Batiza. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II, 270).

Cingeteu (< *csengettyű*): *puñe cingeteu pe boi* (Komlós, 185). – *Hátszeg vidékén is előfordul ugyanez a szó: íngătău ’clopoțel ce se pune la gîtul vitelor’* (DENSUSIANU, Graiul din Țara Hațegului, 335).

Cintirim (< *cinterem*; a szókezdő *č* lehet a köznyelvi *cimitir* hatása): *Bucură-te cintirim* (Nagytarna, 232). Ld. még *țin-tîrim* alatt is.

Ciont (< *csont*): *Am o iapă | Cioante cacă* (Szárzpaták, 229); *două cioante* (Batarcs, 263); – *s’o făcut deal de ciont* (Bikszád. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 190); *Când o duc la apă | Numa cioante cacă* (Bujánháza, uo. 192); – *Să-ț rămîe čiontu gol* (Szaplonca. Mármaros m. PAPA-HAGI, i. m. 44); *Čioantele pă su’butuči* (Farkasrév, uo. 102); *Čiontu la čiont* (Izaszacsal, uo. 133); *tăt’e cioant’ele omului* (Szurdok, uo. 141);. *Pân’a trece os pân os | Cioantele prin pat în jos* (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. 146); *găsești čioant’e d’e cai d’e om* (Borsa, uo. 157). Egy 1798-ból származó felsővisói feljegyzés szerint: *aű căzut omăt... și pe dimeneață aű îndetăt cumu-ï čontu* (BIRLEA, însemnări din bisericile Maramureșului, 211). – Ld. még MÁRTON, i. h. 129.

Cipcă (< *csipke*): *Numai cipca la zadie* (Bocskó, 197); – *cipcă la clop* (Avaslekence. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 172); – *Čipca d’in cosîța meă* (Glód. Mármaros m. PAPA-HAGI, i. m. 35); *čipca o pun pă pîndzătura roșie* (Krácsfalva, uo. 164); *clop cu cipca-n cui* (Jód. BIR-

LEA, Cântece poporane II. 7); Cipca din păruțul meu (Nánfalva, uo. II. 11): barșon cu cipcă (Bárdfalva, uo. II, 40); Pe chescheneu cipcă-verde (Batiza, uo. II. 270).

Ciurdă (< *csorda*): nici ciurdă n'avem (Bocskó. 217); În ciurda satului (Nagytarna, 246); să îmble la ciurdă (Nagygerce. 283): – să 'mprăștii ciurda (Rákssa. Szatmár m. MUȘLEA. i. h. 226): – o čiurdă mîndră de boi (Izaszacsal. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 31); Fără čiurdăcă d'e boi (Izaszacsal. uo.): Cu čiurda, cu tăta (Krácsfalva. uo. 126); Cu čiurda, cu toată (Szurdok, uo. 139); Sara când vine ciurdă (Bárdfalva. BIRLEA. i. m. II, 295: 103): Și ciurda la Ieudișor (Jód.uo. II. 318:287).

Ciurgău (< *csorgó, csurgó*): La a me inimă-i tău, cum e vara la ciurgău (Nagygerce, 146); egyéb mármarosi és erdélyi adatokra ld. DAcR. I/2. 517., míg WEIGAND a szatmármegyei Lacfaluról közöl egyet: apa rețse din tșurgou (Jahresb. VI, SI). A szó jelentése 'eresz, forrás'. Ld. ehhez SZABÓ T. ATTILA: ETI-Évk. 1940/41. 228-29.

Clop (< *kalap*): Pe purtatu clopului (Nagygerce. 183); pingă clop (Kisgerce. 194): Cel cu clopu 'mbumbușcat (Szárzpatak, 196): Și tăț stau sub on clop (Bocskó. 229): – cipcă la clop (Avaslekence. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 172): să nu poroncească chescheneu la clop (Bujánháza, uo. 191): clop și straiță (Rákssa, uo. 196); Stegariului fără clop (Avasújfalu. BRĂILOIU, i. m. 56); – clopu cel bun cu 2 mărieși (XVIII. sz. vége, Mármaros m. BIRLEA,

Ins. maram. 14); d'in clopu bad'i (Farkasrév. PAPAHAĞI, i. m. 17); pana clopului (Glód, uo. 35); Mn'î-o bătut frunđuța clopu (Borsa, uo. 59); struț în clop (Batiza, uo. 59); păru pîn clop să ȧsă (Mikolapatak, uo. 61); Pă tit'ia clopului (Rozália, uo. 116); Tăț nuntașii stau cu clopu 'n cap (Krácsfalva, uo. 165); clopu badii (Bárdfalva. BIRLEA, Cântece poporane din Maramureș II, 46); Și pune clopuțu 'n cui (Bárdfalva, uo. 148); Să pui struțuc verde 'n clop (Jód, uo. 191). Vö. még MÁRTON: ETI-Évk. 1940/41. 137.

Más vidékeken a *colop* is előfordul: colop cu mărgele (Torda-Aranyos m. Culegere de doine, strigături și chiuitori.⁴ Brașov, 1923. 261); Numa colop cu cununi (Felgyógy. Alsófehér m. BOLOGA, Poezii populare din Ardeal. Sibiu, 1936. 21); o luat colopu d'in cap (Hobica-Urikány. Hunyad m. DENSUSIANU, i. m. 220).

Coaci (< *kovács*): Ș'o ghindit c'oi hi coaci (Bocskó, 196); – o dus coaci (Komorzán. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 183): – coači. (Budfalva. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 152); C'o ghindit c'oi fi covaci (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. II, 62).

Cocie (< *kocsi*): (Ugocsa m. vö. 295); – Di-ardă focu cočiile (Mózesfalu. Szatmár m. BRĂILOIU, i. m. 18); – coči cu cai tomńite (Máragyulafalva. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 98); cai roși 'n coče (Batiza, uo. 122); La coče țigănească (Máragyulafalva, uo. 98); Nici cocie nici hinteu (Bárdfalva, BIRLEA, i. m. II, 33); La cocia cea din prund (Jód, uo. I, 36). (A rusinra ld. pl.: *Kočija*

máje četyry kolésa, nau peréd'i máje rud. Trebusa-Fehérpatak. Mármáros m. S. gy.)

Coldouș (< *koldus*): straița ce coldoușască (Nagyérce, 177); Coldouș într'on pt'icior (Komlós, 230); – colduș 'cersitor, om sărac' (Avasvidéke. Szatmár m. BARBUL, i. m. 45); – Pui Ț-o rămas colduș (Farkasrév. Mármáros m. PAPA-HAGI, i. m. 20); D'e colduș | D'e coldușă (Felsőszelistye, uo. 139); Cu căruță coldușească (Budfalva, BIRLEA, i. m. I, 56).

Conciu (< *konty*): Din conciu nevestelor (Nagytarna, 202); Nevestele poartă părul în „conciu” (uo. 138); Din conciu nevestelor (Kányaháza. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 209); – Și Ți-om face conciu roată (Mármáros m. BIRLEA, i. m. II, 298).

Copîrșău (< *koporsó*): Mni-reasa-Ț în copîrșău (Szárzapatak, 236); Mirișasa-Ț în copîrșău (Bujánháza. Szatmár m. BRĂILOIU, i. m. 33); pe copîrșău (Mózesfalva, Avasújfalva, uo. 64, 72); – Să t'e pue 'n copîrșău (Szaplonca, Mármáros m. PAPA-HAGI, i. m. 46); Cum Ți făcea copîrșău! (Izaszacsal, uo. 113); șȚ o vădzut copîrșău (Farkasrév, uo. 156); Să te puie 'n copârșău (Nánfalva. BIRLEA, i. m. II, 11); Vină și-m fă copîrșău (Bárdfalva, uo. 137); Nici cuie prin copârșău | Nici loc prin temeteu (Budfalva, uo. 165). Egy régi mármárosi feljegyzésben; amu făcut prin cumândări, și copî[r]șăul (BIRLEA, Ins. mar. 62).

Corman (< *kormány* 'gubern''); lei o avut corman de a lor (Nagyérce, 210). Az eke kormányvasát is a magyar kor-

mányból lett *cormană* szóval jelölik a rumén nyelvterület számos vidékén (DAcR. I/2. 795; BOCĂNEȚU: Codrul Cosminului II/III. 172–74).

Dâmb (< *domb*): Din dîmbu iesta (Batarcs. 219); Noi am șăzut sub on dîmboc (Bocskó, 217); – Da o frânge la dâmboace (Kányaháza. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 177); o fugit pe un dâmb (Bikszád, uo. 180); Tăt dâmbu l'aleargă (Bujánháza, uo. 192); un dâmb mare (Komorzán, uo. 217); în dâmbu dela Ion (Rákssa, uo. 180); dâmbul mic (Avasfelsőfalva. MÁRTON, i. h. 131); – Cine trece pe dâmbet (Bárdfalva. Mármáros m. BIRLEA, i. m. II, 256); Tot o 'ntoarce la dâmboace (Bárdfalva, uo. I, 104); dîmbău (Jód. PAPA-HAGI, i. m. 218); dîmburos 'cu dîmburi' (Jód, uo. 219).

D'idără (< *veder, vödör*): Și apa cu vidăra (Kisgérce, 205); ugeru ca d'id'eru (Nagyérce, 246); prinde d'idăra de-o toartă (Nagyérce, 179); – Cu videra măsurat (Kányaháza. Szatmár m. MUȘLEA, i. m. 178); Ugeru | ca ghideru (Komorzán, uo. 201); Ugeru, ca zideru (Bujánháza, uo. 202); – Da Ța zid'era d'e țoartă (Farkasrév. Mármáros m. PAPA-HAGI, i. m. 107); Să carȚ cu id'erea apă (Farkasrév. ȚIP-LEA, i. m. 71).

D'igan (< *vigan*): Dacă-Ț mai „d'igan” [‘binefăcut, sdravăn, sănătos’], Țl botează la o săptămână (Ugocsa m., 164); – iară-Ți ghigan cum o fost (Komorzán. , Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 212); zigan (Avasvidéke. BANCUI: Transilvania XLVI, 58). Származékára ld.: Că doar m'oi *înzigăni* (Tartolc. MUȘLEA, i. h. 130 l. 2. j.).

Dișmă (< *dézsma*): Ce da omu să chema *dișmă* (Batarcs, 217). Ld. ehhez Ung. Jb. IX–1929. 292–93. továbbá TAGLIAVINI. Appunti etimologici rumeni: Omagiu lui R. Ortiz. București. 1929. 172–75.

Drot (< *drót*): ș'o legat cu drot două coasă (Nagygyéce, 211): – drot 'sirmă, tel, fir de metal' (Avasvidéke. BARBUL, i. m. 46): ș'o 'mpregiurat pădurea cu drot (Komorzán. MUȘLEA, i. h. 186): – drot 'telegraf' (Már-ragyulafalva. Mármaros m. PAPA-HAGI, i. m. 219).

Fărăgău (< *faragó*; a MTsz. egyetlen adata is ugocsamegyei, ld. még *faragó* 'szekerce' CSÜRY, Szamos. Sz. I, 254): se așează supt pat săcure, „fărăgău” și cuțit (Ugocsa m., 161).

Fărtai (< *fertály*): Șî-ș ieș on fărtai de d'in (Nagygyéce, 260); – Patru fărtae de pământ (1717. Mármaros m. IORGA, Studii și Documente XII, 235); fîn tri fărtae... 7 fărtae (1775. BIRLEA Ins. mar. 135); Iși aduce on fărtai (Alsóvisó. BIRLEA. Cântece poporane, II, 267); Fărtașu nu l-ai împlut (Borsa. PAPA-HAGI, i. m. 77); Orî să-l pue 'ntre fărtaje (Batiza, uo. 121).

Feleletî (< *felelet*, 'felelőség'): Nu dă samă înaintea tătălui ceresc, nici on feleletî n'are șohan (Ugocsa m., 164); felelet' (BARBUL, i. m. 46).

Fedeu (< *fedő, földő*, 'edény, vagy koporsó fedele'): Cumperi o fingie de lut de on litru și on fedeu tot de lut (Szárzapatak, 263); – Pe un fedeu de cărbune (Mózesfalva. Szatmár m. BRĂILOIU, i. m. 66); Fac acolo un fedeu, și apoi pe fedeu pune tămîie (Avasfelsőfalva, uo., 76); paharu-i astupat cu fedeu (Ko-

morzán. MUȘLEA, i. h. 213); o ulcea de lut nou, cu fedeu nou (Rákcsa, uo. 213).

Fingie (< *findzsa*): Cumperi o fingie de lut (Szárzapatak, 263); – finžë 'filigean, tasă' (BARBUL, i. m. 47).

Fioc (< *fiók*, 'ablakfiók'): Pe fiocu cel fărmat, Pe fiocu fărrestii (Nagygyéce, 192); pe un fioc strîcat (Komorzán. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 221).

Fișcarăș (< *fiskális*): Fișcarăș ní-o trăbuit (Nagygyéce, 184); fișcarășu din Seleuș (Kisgyéce, 214); – fișcaliș (BARBUL, i. m. 47); – Și legiuri fișcarășii (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II, 110).

Fiteauă (< *fütökemence*): În casă nu era fiteauă (Bocskó, 267); – fit'eu 'gemauerter Ofen' (Szamoslippó. Szatmár m. WEIGAND: Jahresb. VI, 76).

Foaș (< *fuvás* 'vihar, hófuvás'): Milostivníle vin cu vînt, cu foaș mare (Nagygyéce, 277); – s'îndeamnă on foaș (Komorzán. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 214); Perit o si de foaș (Tartolc, uo. 173); foaș (CANREA, Craiul din Țara Oașului. București, 1907. 81). A szó már egy XVIII. századi erdélyi szövegben előfordul: ploia cu foaș' (DRĂGANU: Dacor. III–1924. 249). Más vidékeken a *fotag*-ot (< *fuvatag*) használják hasonló jelentéssel (Bihar m. Bulletin Linguistique IV–1936. 133).

Fodre (< *fodor*): Subt cot, mîneca e strînsă și formează „fodre” (Ugocsa m., 17).

Foitui (a se) (< *fojtani*): să foituiesc acolo, nu mai ies afară (Kisgyéce, 287); Atâta lume iera, că să fuituię oamiñi (Bocskó:, 218); – sîă fuoțuieșt'e 'fullado-

zik' (Ráksa. Szatmár m. MÁRTON, i. h. 132): mîă fuîtuiesc (Mózesfalu. uo.); sîă fuîtuje (Komorzán uo.).

Font (< *font*): Şî m'a vinde cu fontu < Szárazpatak, 196); – font (BARBUL, i. m. 47); – Fierele-s de noauă fonţi, Fierele-s de un fontuţ (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. 138); Şi cu fontu măsurată (Jód, uo. 168).

Gaci (< *gatyá*): Şî ţî-s dragi, cât îs cu gaci (Nagygyércse, 182); – Ie-l de fundu gacilor (Kányaháza. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 171): Ş'în gaci | Gândaci (uo. 211): Ieu brăcinaru din gaci (Mózesfalu. uo. 242); – Gatii pe sub cioareci n'am (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II, 218). Ld. még *roit* alatt is.

Găzdac (< *gazdag*): N'o fost, maică, de găzdac (Batarcs, 108); Da mă daţ la cei găzdaci (uo. 207); – găzdag 'bogat, avut' (BARBUL, i. m. 47); – Harnic eşti tu şi găzdac (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II, 39); Una-i hîdă şi găzdacă (Hernécs. PAPAHAĞI, i. m. 11); ęăa găzdacă (Izaszacsal, uo. 31); bătrîn şi găzdac (Glód, uo. 36); Da né dă la om găzdac (Szurdok, uo. 81); un fečior d'e găzdac (Bréb, uo. 93).

Ghezeş (< *gőzös* 'vonat'): Fa[ce]-ţ-ai ghezeşel de nuc (Bocskó. 186); ghezăşu te duce 'n lume (Batarcs, 187); – gheizeş 'tren, car cu vapor' (BARBUL, i. m. 48): – La staţie la gheizăş (Jód. Mármaros m. BIRLEA, i. m. I, 81): Bate Doamna gheizăşu (Bárdfalva, uo. II, 17); Duče-m'oî cu geizăşu (Farkasrév. PAPAHAĞI, i. m. 19); Tre'gezeşu pîngă voî (Alsóvisó, uo. 23).

Gubă (< *guba*): Iarna se poartă „guba” sau „peţecul”, o haină de lână groasă care ţine locul sumanului din alte părţi (Ugocsa m., 18); o breaslă a gubaşilor (uo.); – Şî mn-am lăsat guba 'n uşă (Avaslekence. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 165); Şî m'am băgat în gubă (Mózesfalu uo. 218); – Cănele nost' nu-i cu gubă (Jód. Mármaros m. BIRLEA, i. m. I, 61); Ţipă guba şi curaua (Bárdfalva, uo. II, 303: 162); D'ę-a si h'ia d'ę-o gubuţă (Farkasrév. PAPAHAĞI, i. m. 21); O mîndra-î cu gubă sură (Glód, uo. 61); guba'n beserecă (Sajó, uo. XXIX. 1.); gubă, lecric şi cuşmă (Budfalva, uo. 153).

Gută (< *guta*): Du-te 'n gută să te omoară (Nagygyércse, 191); – Ce te-aş hi lăsat în gută (Bujánháza. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 170). Ld. még MÁRTON, i. h. 134.

Haită (deverbális főnév a *hăitui* < *hajtani* igéből): haită 'goană, fugă', L-o luat la haită pandurii (Batarcs, 213). Ezt a jelentést általában a szintén magyar eredetű *hăitaş* hordozza (ld. DACR. II, 344; le-o fugărit tăte 'n hăitaş; Ráksa. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 217), míg a *haită* szónak egyéb másodlagos jelentései fejlődtek.

Hamniş (< *hamis*): femeia asta îi hamnişă (Nagygyércse, 272); – Şî mult aî fos' hămnişucă (Bujánháza. Szatmár m. BRĂILOIU, i. m. 32); hămniş (CANDREA, i. m. 82); – gura mni-î hamneşă (Izaszacsal. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 28); Tu moarte hamişă eşti (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. I, 116); Am bărbat tare hamniş (uo. II, 274).

Haznă (< *haszon, haszna*): Îi de haznă (Nagygyéce, 265); nu-i de haznă descîntecu (Kisgyéce, 289); – haznă 'folos, roadă' (BARBUL. i. m. 48); n'am avut nici eu haznă (Budfalva. Mărmaros m. BIRLEA. i. m. I, 56); Nici o haznă nu ți-am luat (Bárdfalva. uo. 27); N'avui haznă de dânsa (Bárdfalva, uo. II. 23); N'ai avea haznă țării (Nánfalva, uo. 195).

Hăznăli (a) (< *használni*): Nu-i poate hăznăli nîme (Bocskó. 279); – hăznălăsc 'folosesc' (BARBUL, i. m. 48); – Mărmarosban a *haznă*-ból képezett *hăznui* használatos: Țara nu ți *hăznui* (Máragyulafalva. PAPAHAĞI, i. m. 16); Ea nemic n'o hăznuit (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. II, 73). stb. (A ruszinra ld. pl.: Dréva sut' meteróvi i *hosnúje se* na nalévo. Trebusa–Fehérpatak. Mărmaros m. S. gy.).

Hed' (< *hegy* 'szőlőhegy'): Viñit-o acolo la heđ' (Nagygyéce. 272); – să meargă unde-i heghiu (Bujánháza. Szatmár m. MUŞLEA. i. h. 214); de pe heghiu-rile baronului (Kányaháza, uo. 226); heġhiũ 'viie' (CANDREA, i. m. 82).

Ide tartozik a *higiu* 'pădure deasă și tufiș, prin care nu poate străbate mergând omul sau animalul': Am adus nuelele din *higiu* Dumbrăvi (Nagysink. Nagyküküllő m. ld. Țara Oltului 1909. 21–22. sz. 6. l.); *hiġi* 'pădure deasă' (T. DINU: Grai și Suflet I, 137); *higiu* 'pădurice cu tufe dese, mărunte' (PĂCALĂ, Monografia comunei Rășinariu. Sibiu, 1915. 139); *hiġiũ* 'pădure deasă' RĂDULESCU–CODIN, Muscel, 39). A DAČR. a *higiu* alakot a *huciu* változatának tartja (II, 390, 416), de nézetét, melynek

komoly hangtani akadályai vannak, nem indokolja meg. A 'szőlőhegy' jelentés tehát a rumén nyelvterület szélső vidékein található (vö. még *hiž* 'vie': HETCO, A berettyómenti román nyelvjárás. Belényes, 1912. 41), míg egybűtt a 'sűrű, bozótos erdő' jelentés mutatja a hegyvidéki ruménség szerepét a magyar eredetű szó jelentésváltozásában ('hegy' ~ 'erdő').

Heliu (< *hely*) 'házhely, telek': heľiu unde o fost (Szárzapaták, 215); me[rge] pe heľiuri (uo.); – Demineață-i fi pe heli („helyben leszel”, Jód. Mărmaros m. BIRLEA, i. m. I, 66); Mer-su-ți-o hiru pe heli | C'ai hrănit câinii de-feli (Bárdfalva, uo. II, 300).

Hetică (< *hektika*): Hețica, pețica | Mere la beserică (Kömlös, 230); – Szatmár- és mármarosmegyei adatokra ld. MÁRTON: ETI-Évk. 1940–41. 135.

Hibaș (< *hibás*): Să nu se uite (femeia însărcinată) la „coldăuș, hibaș ['bolnăvicios'], hiretici” (Ugocsa m., 161); – h'iboș (Szaplönca. Mărmaros m. PAPAHAĞI, i. m. 222).

Hiie, Hiia (< *hija*): ieu știu ce mń-i hiia să dau pruncului (Ugocsa m., 167); Numa cît mńi-i hię mńie (Batarcs, 186); Nu-i hiia să pui mîna (Kisgyéce, 194); – Numa de mine eġ h'ie | Să h'iu, măġculuță meġ (Avasfelsőfalu. Szatmár m. BRĂILOIU, i. m. 47); numai de-o piele de drac m-i hiie (Komorzán. MUŞLEA, i. h. 189); Scoate-l când a hi hiieġ (Bujánháza, uo. 171); – Nu-ġ h'ia lumęa să știe (Farkasrév. Mărmaros m. PAPAHAĞI, i. m. 103); Nu mă ieie, nu mi-i hia (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. II, 143); De te-a ajunge hiea (T.

Bud. Poezii populare din Maramureș. București, 1908. 15).

A magyar eredetű szó a *lipsă* 'hiány, szükség' szót helyettesíti, míg az *ii hii*a kifejezésnek 'kell, szükséges' a jelentése. Ld. ehhez TAMÁS, Fogarasi István ká-téja. 96. s. v. *lipsă*.

Hir (< *hir*): nici de hir nu le-am auzit (Bocskó, 226); n'o avut nici hir de oareunde (Batarcs, 280): Oarice hir trăbă să-ț vie (Kisgérce, 285); – hir 'veste, faimă' (BARBUL, i. m. 48); – să le hie pomană pă hiru (1741. Glód. Mármaros m. BIRLEA, Ins. mar. 110); çe h'iri aduči (Borsa. PAPA-HAGI, i. m. 27); rău h'ir ț'am adus (Budfalva, uo. 92); Če h'ir i în orășel (Farkasrév, uo. 102); Ziñit-o h'iriț în țară (Farkasrév, uo. 108); H'irițu-i marsă | Pînă 'n țara țeă turcăscă (Batiza, uo. 121); Să duci hiruțu' în țară (Bárdfalva. BIRLEA. Balade, colinde și bocete din Maramureș, 18); Făr de hir am auzit (Bárdfalva, uo. 57); Apoi mi-o mers hiru 'n Lăpuș (Somosfalva, uo. 284); *inhirluit* 'foarte vestit': Este-on pământ inhirluit (Bárdfalva, uo. I, 16).

Holdă (< *hold* 'gabonaföld'): Și la holdă m'o mînat (Bocskó, 190): Pintre holde jîdovești (Százpatak, 206); în pămînt și holde (Kisgérce, 289); – Pintre holde jidovești (Mózes-falu. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 179); – o holdă nesăcerată (Hernécs. Mármaros m. PAPA-HAGI, i. m. 12); Mare hold' am săcerat (Budfalva, uo. 90); Gătat-ai, sie, holda (Farkasrév, uo. 99); Hold'ele nesăcerat'e (Sajó, uo. 117); Săcerând prin holde (Batiza, uo. 82); Nu dau mesel de palincă | Pentru-o hol-

dă de cânepă (Szaplunca, uo. II, 278).

Hunțiuț (< *huncut*): hunțiuță femeie (Kisgérce, 272); – Numai cumu-s mai hunțiuț (Mózesfalva. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 173); – De çe ume-ni-s hunsfuț (Jód. Mármaros m. PAPA-HAGI, i. m. 222); Pe-a mea samă jib hunsfuți (Bárdfalva, BIRLEA, i. m. II, 261); Tot o hunțiuță de fată (uo. 279).

Iobagiu (< *jobbágy*): Iel scoteț pe iobagi să lucre la domni (Kisgérce, 214); – İobaž 'supus, colon, sclav' (BARBUL, i. m. 49); s'o strîcat, iobăgiile alea (Bujánháza. MUȘLEA, i. h. 229); – Străgătoarea iobagilor (Jód. Mármaros m. BIRLEA, i. m. I, 25).

Iosag (< *jóság*): Dragostile nu-s iosag (Nagygérce, 193); o ținut iosaguri multe (Batarcs, 216); nu ieșă iosagu în imas (Bocskó, 218); om, iosag (Százpatak, 265); – ala-i iosagu mai slab (Mózesfalva. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 223); D'ipt o țiră d'ë iosag (Bikszád. BARBUL, i. m. 65); – cu împărțistina (sic!) iosagurilor (MIHÁLYI J., Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramaros-Sziget, 1900. 638); și alte iosaguri (1766. Budfalva. Mármaros m.) BIRLEA, Ins. mar. 63); Nici ești gazdă de iosag (Jód. BIRLEA Cant. pop. II, 9); N'ar cere mare iosag (Bárdfalva, uo. 39); Fără boi, fără iosag (Felsőróna, uo. 180).

Ircă (< *irka*): In școală n'o fost pomană de ircă (Batarcs, 216).

Iție (< *ice*): Mnie o iție de d'in (Batarcs, 181); Mnie iție de d'in (Bocskó, 190); o iție de

unt (Batarcs, 217): – horinca cu 7 potor iție. vinu cu 4 potor iție (XIX. sz. eleje. BIRLEA, Ins. mar. 14): Să bem in cu iția (Alsóróna. PAPAĦAGI, i. m. 41): Şi bea zin cu iția (Oroszkő. uo. 111).

Jăb (< *zseb*): S’o împlut pline jăburile dila bondă (Bocskó. 222): – žeb ’buzunar’ (BARBUL. i. m. 55); – mă puĳe ’n žepu tău (Budfalva. Mármaros m. PAPAĦAGI, i. m. 4); Să o puĳ în žeb (Rozália, uo. 115); le poartă în žeb (Aknasugatag, uo. 166); Să-m bag mâna până ’n jăb (Jód. BIRLEA, Balade, colinde și bocete, 10).

Jebchendeauă (< *zsebkendő*): trei »chischineje« în trei colori, apoi cinci »jebchendeauă, peř, bumbuști...« (Ugocsa m., 168). A lakodalmi pántlikás pálcára keszkenőket és zsebkendőket is kötnek.

Lăcată (< *lakat*): unde uo pun mâna, nu stă lăcată (Kisgérce, 272); – ři punea lăcată (Bujánháza. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 228); – o pus lăcată (Izaszacsal. Mármaros m. PAPAĦAGI, i. m. 29); Pă cămar’ o pus lăcată (Borsa, uo. 110); Saie lăcăřil’e (Szurdok, uo. 141); Pus-o lăcată ři zar (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. I, 54); Pusă-i lăcată ři zar (Jód, uo. 47); Köznyelvi alakja: *lacăt*, vö. DAČR. II/2. 75.

Lăcădam (< *lakodalom*): Iel acolo řăde, acolo-i lăcădamu lui (Nagygérce, 271); – Tătarii n’o fost iei de lăcădam („a tatárok nem telepedtek le, nem időztek állandóan”, Mózesfalu. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 180: CLXVII). A *lăcădam* a magyar szó régebbi ’habitaculum’ jelentését őrzy (ld. erre CZU-

CZOR–FOGARASI III. 1269–70). A hangfejlődésre vö. *alcam* < *alkalom*.

Larmă (< *lárma*): nu faceř larmă (Batarcs, 216); – face larmă (Avasfelsőfalu. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 221); Dacă face larmă (Avasújfalu. BRĂILOIU, i. m. 73); larmă (Kismajtény, Tökésbánya (MÁRTON, i. h. 140); – larmă ’n cap mĳi-orfa’ (Farkasrév. Mármaros m. PAPAĦAGI, i. m. 21); larmă; (Barcănfalva, MÁRTON, i. h. 140).

Leş (< *les*): s’o dus sara în leş (Szárzapatak, 273); – (vö. még: La Farcaşleş, acoloa la bradz. (Ráksa. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 225).

Luhăr (< *lóhere*): Toamna, luhăr ři trifoi (Nagygérce, 183); – luheri ’trifoiu’ (Szatmár m. BARBUL, i. m. 50).

Mai (< *máj*): Să le triacă la duhuri nécurate | Pin mai (Szárzapatak, 251); – ř’ apoi să mănănce maiu din iel (Bikszád. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 213); – mai ’ficat’ (Krácsfalva. Mármaros m. PAPAĦAGI, i. m. 224); Din mai | De sub mai (Jód. BIRLEA, i. m. II, 48). Vö. még MÁRTON, i. h. 141.

Marhă (< *marha*): sălăřime de marhă (Kisgérce, 213); di la timitiu marhilor (Batarcs, 263); apăi marhile tăte or peri (Nagygérce, 278–79); Bună ři la marhă (Komorzán. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 199); Săn ři marhă de pădure (Avasfelsőfalu, uo. 221); mărg marhele de să culcă (Mózesfalu, uo. 223); – potop în marhele cele cu coarne („szarvasmarhák”, Bréb. Mármaros m. a. 1810. BIRLEA, Ins. mar. 49); o marhă grasă (Borsa. BIRLEA, Balade,

colinde și bocete, 14); Cu măr-hucă (Nánfalva, u. o. 88); Marhă „n ocol nu-i vedea (Bárdfalva, uo. 117); Murguleț marhă rotată (Felsőkálnfalva, uo. II, 171): La marhă-î limbarița (Farkasrév, PAPAAGI, i. m. 156): șade lîngă marhă (Szaplonca, uo. 159); laptele de la marhăi (Budfalva, uo. 161); pântru marhăle bet'ege (Bréb, uo. 162): daș la marhă (Krácsfalva, uo. 163); să nu mănînče mărhăile (Izaszacsal, uo. 167).

Mazăluit (a *măzălui* < *măzolni* ige múltidejű melléknévi igeneve): casa este »măzăluită«, adică unsă cu lut, atât pe jos cât și pe pereți (Ugocsa m., 136); iera măzăluite cu alb (Batarcs, 216); – mazalău 'vokolókanál' (Kismajtény. Szatmár m. MÁRTON, i. h. 143).

Mejde (< *mesgye*): la mejde, mai tare umblă borsocăile (Batarcs, 282). A magyarból való a kolozsmegyei Magyarfrátáról közölt *mějghie* 'răzor' is (ld. ehhez PAȘCA, Glos. dial. 41).

Meștergrindă (< *mester geranda*): Socrii mirelui prînd colacii, îi lovesc de meștergrindă (Ugocsa m., 136); .- în mijlocul căsii sub meștergrindă. (Jód. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II. 338).

Meșteșig (< *mesterség*): cu acela meșteșig (Százpatak, 208): ce meșteșiguri poate să aibă (Bocskó, 224); – meș'erșig 'măestrie' (Szatmár m. BARBUL, i. m. 50); – o vrut fa' careče meșterșuguri (Budfalva. Mármaros m. PAPAAGI, i. m. 154): Eu am meșteșugu mneș (Aknasugatag, uo. 166).

Mindiar (< *mindjár[t]*): mindiar m'ar face scrum (Batarcs,

188); Că mindiar ne despărțim (Százpatak, 235); ș'o spart bătaia mindiar (Nagyérce, 212); – Ședz pușn aicia că minghiart ghiu (Komorzán. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 189).

Mintenaș (< *menten* + *-aș*): poate și pt'eri mintenaș (Bocskó, 253. l. 1. jegyzet); – apoi mintenaș să fă căne (Komorzán. Szatmár m. MUȘLEA, i. n. 214); mintenaș i-o zint stupchii (Mózesfalu, uo. 224); Mintenaș ne despărțim (Avasfelsőfalu. BRĂILOIU, i. m. 43); Mintenaș ziîne popa (Avasújfalu, uo. 57); – Ca să sosim mintenași (Jșd. Mármaros m. PAPAAGI, i. m. 193); Mintenaș îi fi sub pat (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. II, 247).

Moloșag (< *multság*): Și fă moloșag mare (Százpatak, 257); La tăte moloșagurile (Nagyérce, 261); fac borsocăile mulăciag (Kisérce, 289); – o făcut urieșu un mulășag (Bujánháza. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 181); – mălăčeg 'joc, petrecere' (Rozália. Mármaros m. PAPAAGI, i. m. 225); Ld. még: Și face mare mulătaș (Jód. BIRLEA, i. m. II, 353); A ruszin eredetű *hoștină* szó jelentése szintén 'petrecere' (< *hosytyna*).

Moșină (< *masina* 'mozdony'): Bată-te focu moșină (Batarcs, 187); – Care mânâ mașina (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II, 17). A *ghezeș* ritkábban használt szinonimája. – A 'gyufa' jelentésű *moșină* szóra ld. pl. MÁRTON, i. h. 142.

Motor (< *motor* 'gépkocsi'): De pot meș[rg]e cu mōtoru (Nagyérce, 198); – d'int un

motor (Máragyulafalva. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 16).

Mulătui (a) (< *mulatni*): Tăţ beu şi mulătuiesc (Nagygerce, 178); – ca să mulătuiască frumos. (Bujánháza. Szatmár. MUŞLEA, i. h. 181); şi o mulătuit (Mózesfalu, uo. 229); să molătesc laolaltă (Tökésbánya. MÁRTON, i. h. 143); – şi o mălătuit tăţ Ţiganiġ (Farkasrév. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 156); să mulătuiască (Krácsfalva, uo. 164).

Musai (< *muszáj*): Musai părăstas să h'ie (Szárzapatak, 236); o fost musai să-i plătiască (Nagygerce, 277); – musai să hie ciuntată (Komorzán. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 217); o fost musai să margă (Bujánháza, uo. 229); – musai să zii (Farkasrév. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 21); mġi-a h'i musai (Izaszacsal, uo. 67); N'ę-a h'i musai (Szaplónca, uo. 70); Aesta-ġ musai să moară (Krácsfalva, uo. 73); musai să dau (Borsa. BIRLEA, i. m. 15); Musai capu de culcat (Nánfalva, uo. 50); C'aiesta-i musai să moară (Bárdfalva, uo. 94).

Notarăş (< *nótarius*): Notarăşu ġmbla zdrenţos (Batares, 216); notarăşu o făcut contractu (Kisgerce, 214); Numa notarăşu o ştiut scrie (Szárzapatak, 215); – dela Domnu notarăş (Avasvidéke. DENSUSIANU, Antologie dialectală, Bucureşti, 1915. 66).

N'elcoşġ (a se) (a magyar eredetű *n'alcoş* 'nyalka, hetyke' szóból képezett ige, jelentése 'a se mândri'): Mġndră nu te nelcoşġ (Szárzapatak, 195). Vö. ehhez: n'alcoş 'fălos, mġndru, cochet' (BARBUL, i. m. 51); továbbá: C'o murit de nelcoşie

(Nánfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. I, 31).

N'emġiş (< *nemes*): ġn nemis (Bocskó, 209); te ġncinge ġnemġeşeste (Nagygerce, 179); – ş'o fost ġnemġiş (Mózesfalu, Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 180); Fost-o ġnemġiş, avea cartea nemġişgului (Bujánháza, uo. 229); D'ęla ġnemġişu bogat (Avasfelsőfalu. BARBUL, i. m. 51); – nemġiş Muntean Vasġlie, notariş a satului (1828. Sajó. Mármaros m. BIRLEA, Ins. mar. 148–49); lăcuiorġ nemġiş din sat din Budeşti (1743. BIRLEA, Ins. mar. 63); Hei sāracu' nemġişu' (Bárdfalva. BIRLEA, Cant. pop. II, 222); Nemġişa 'fata de viţă nobilă' (Petrova, uo. 283). Vö. még: aceia o căpătat nemġeşġg (Ráksa. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 181); cerca nemġişigu ġn Maramurăş (1752. BIRLEA, Ins. mar. 65); apoġi tăt ġnemġeşġgu o pk'icat (Szerfalva. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 170).

N'imuric (< *nyomorék*): Care-s slabd', ġnimurigi (Bocskó, 267); ġi ġnimuric pe veġi (Nagygerce, 277); vö. még: tăţ prunciġi i s'o ġnimuricit (Bocskó, 279); – ġnimuric (Kismajtény. Szatmár m. MÁRTON, i. h. 144).

N'ip (< *nép*): de ce o spus la ġnip afară (Kisgerce, 214); că o odătuit ġnipu (Batares, 216). Ez a más vidékről nem ismeretes magyar eredetű szó alighanem a szabadságharc idején honosodott meg a szatmári rumének között.

Odor (< *udvar*): să-m vez urma pin odor (Nagytarna, 182); – Cġntă afară, prin odor (Avasújfalu. Szatmár m. BRĂILOIU, i. m. 71); In odor prohodeşte (Avasfelsőfalu, uo. 77); Rămġi, casă şi odorġ (Buján-

háza. uo. 30); meargă în odoru (Mózesfalu. MUŞLEA, i. h. 180); – Pe la odoraşul meu (Alsó-róna. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II. 94).

Oiagă (< *üveg*): Mñireasa-ica oiaga (Nagytarna, 171); – Ce-ţ înţin cu de uiagă (Bikszád. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 157); Zină dragă, cu uiagă (Tartolc, uo. 173); o uiagă de v'o cinci litri de pălincă (Avaslekence, uo. 187); înt' o uieguţă iau un pchic de ghin (Komorzán, uo. 207); pahar de uiagă (Komorzán, uo. 207); – Ţucu-te uiagă 'n fund ... Uieguţă, iubit vas (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. 79, s. *Horea uiegii* szövegében); Din o uiagă de horincă (Batiza, uo. II, 78); Tăt zinuţ d'in trii uiegi (Glód. PAPAAGI, i. m. 40). – Vö. még MÁRTON, i. h. 153.

Oltoñi (a) (< *oltani*): doi tăciun de măr oltoñit (Kisgérce, 290); ii oltoñi în oarecare lemn sălbatic (uo.); – oltoñesc 'închiagă, vaccinează' (Szatmár m. BARBUL, i. m. 51); vö. még: O creangă de oltoan (Alsó-róna. Mármaros m. BIRLEA, i. m. I, 124).

Oşcolie (< *oskola*): Să giucăm la oşcolie (Kisgérce, 194); – Tăt umblă pă la oşcolă (Rákşa. Szatmár m. BARBUL, i. m. 68); l'o dus la uşcolă (Rákşa. MUŞLEA, i. h. 216): – Făr' dieciel din oşcolişă (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II, 289); Domnişor dela işcoală (Mármaros m. T. BUD, i. m. 29).

Păitaş (< *pajtás*): o gñit că-i păitaş (Kisgérce, 290).

Pălincă (< *pálinka*): Palinca-i mare zlobd'ie (Nagygérce,

179); pălincă oi be (Batarcs, 189); Şi pălincă lapte h'ert! (Bocskó, 197); Şi tata pălincă bîn (Kisgérce, 202); – Şi tata pălincă bând (Bikszád. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 170); Cătă palinc' am băut | Altu n'o băut borcut (Kányaháza, uo. 171); cinci litri de pălincă (Avaslekence, uo. 187); trabă să-î închini cu palincă (Bujánháza, uo. 207); beu palincă (Mózesfalu, uo. 208); n'o băut pălincă de la Jíd (Rákşa, uo. 214); N'ič pāl'inca nu o lasă (Vámfalu. BARBUL, i. m. 59); dă pălincă şi ceva să mînce (Avasfelsőfalu. BRĂILOIU, i. m. 75); – Beau o leacă d'e palincă (Farkasrév. Mármaros m. PAPAAGI, i. m. 21); Palinca ţ-oj îndulci (Sajó, uo. 120); Palincuşă d'e čea tare (Barcănfalva, uo. 123). Mármarosban igen gyakori a ruszin eredetű *horilcá, horincá* is (rusz. *horítka*): o uiagă de horincă (Batiza. BIRLEA, i. m. II, 78); Beam horincă pipărată (Nánfalva, uo. 98); cu ũpoş d'e pă masă şî cu horincă (Krácsfalva. PAPAAGI, i. m. 164); Care horilcá nu bea (Izaszacsal, uo. 32).

Származéka: *pálinkie* 'locul unde se fierbe ũica' (Am fost şi ieu la pálinkie la Halmei. Nagygerce, 271).

Palţau (< *pálca*): on palţau cu perţ 'pántlikákkal díszített menyegzői bot' (Ugocsa m., 168). Régebben az un. *cemători* 'meghívó legények' zörgőkkel és pántlikákkal ellátott bottal a kezükben hívták meg a lakodalmi vendégeket (botă cu zurgalauă şî perţ). – Szatmár megyében is meg van a *palţau*, vagy *botă*, amelyet szintén

pántlikák (*partă*, tb. *perț*) és csörgők (*țurgalauă*) díszítenek (MUȘLEA, i. h. 153).

Partă (< *părta* 'pántlika'): n'am birtoc, numai parta pingă clop (Bocskó, 197); – partă sau pantl'ică (Szatmár m. BARBUL. i. m. 57). Ld. még *palțau* alatt.

Pedic (< *pedig*): pedic io nu o-am făcut (Batarcs, 196).

Pintileu (< *pendely*): Scurtat-o pintileu (Szárzapaták, 195): – Fusta de pânză se numește „pindileu” (Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 128); Pende-leu 'npăturat (Bikszád, uo. 170).

Pinztarăș (< *pénztáros*): pinztarășu o zîs (Kisgérce, 272). (Rusz. *pínztár* 'pénztáros'. BONKÁLÓ, A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana, 28).

Pipă (< *pipa*): cu pipa 'n gură (Bocskó, 219); ave o pt'ipă așa de lungă (Szárzapaták, 274); – pipă (Avasvidéke: Magyar–Román Szemle III. 30): – k'ipa cu cănați (Izszacsal. Mármaros m. PAPA-HAGI; i. m. 68); Aveam k'ipă și dohan (Farkasrév, uo. 100).

Pîrjoli (a) (< *perzsel*): cîn am pîrjolit mînelu (Nagygérce, 229); – iarba să pîržolește (Mikolapatak. Mármaros m. PAPA-HAGI i. m. 38); Cu sprunčeîne poržol'it'e (Szaplunca, uo. 44).

Pîros (< *peres, pörös*): Dra-cu o fost pîroș cu Dumnezău (Nagygérce, 228); – să-î fie părăș (1702. Borsa. Mármaros m. BIRLEA, Ins. mar. 45).

Porție (< *porció* 'adó'): iești datori porție (Batarcs, 216); plătim porție (Kisgérce, 194); nu bd'iruiesc a plăti porția

(Bocskó, 218); – să plătească porție (Ráksa. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 180); dare, adecă porție (Komorzân, uo. 184); – Porția musai să iasă (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II, 232); Și ți-i plăti de porție (Jód, uo. 319); čindzăčĭ d'e crei-țari porție (Szerfalva. PAPA-HAGI, i. m. 170). A *porțieș* 'iobag' szóra Id.: Porțieșu' sâracu' (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II, 222); Portieșu 'om de rînd, iobag' (Petrova, uo. 283); nemiși și porțieși săteni Vișeuului-de-josu (BIRLEA Ins. mar. 205).

Az 'adag' jelentésű *porció*-ra is van példánk: o porție de fân (Batarcs, 181). Mindkét jelentését szótározza a Lexicon Budense (527).

Magyar–latin eredetű a ruszin *porcija* is (a lengyel *porcya*-ból származtatja BONKÁLÓ, A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana. Gyöngyös, 1910. 32).

Potică (< *patika*): de n'ar h'i potica (Nagygérce, 192); – Numai potica o ține (Bikszád. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 170); Dă-i Doamne potica 'n casă (Mózesfalu, uo. 167); Șî potičele d'in lume (Avasújfalu. BRĂILOIU, i. m. 17); – La potic' am alergat (Budfalva. Mármaros m. BIRLEA, Balade, colinde și bocete, 60); Dă-i Doamne potica 'n casă (Nánfalva, uo. II, 101); Du-te mândru la potică (Bárdfalva, uo. II, 228); D'ę-ar aduce pot'ica (Borsa. PAPA-HAGI i. m. 24).

Prăbăli (< *próbálni*): Șî o 'ncui, ș'o prăbălesc (Kisgérce, 272); – Prăbăluie, doar' oi ieșî (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. I, 54); prăbăluiesc

'a proba, a încercă, a experimentă' (T. BUD, i. m. 81).

Pustă (< *puszta*): Di ce-am făcut cale pe pustă (Batarcs, 196); după o pustă (Kisgérce, 113): – Numai pustă d'alăsa (Farkasrév. Mármaros m. PAPAHAZI, i. m. 108); drumu prin pustă (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. II, 259).

Răcaș (< *rakás*): am văzut un răcaș de femei (Szárzapatak, 273).

Rădie (< *rédia, régyija* marhalevél, marhapasszus': CSÜRY, Szamosh. Szót. II, 265): Cum îi rădia pe boi (Batarcs, 185): Rădia-i scrisă pe față (uo.): – scrie altal r'egh'ie (Nagymadaras. Szatmár m. S. POP: Dacorom. V-1929. 223. Nem érdektelen az egész mondat ideiktatása: „Noroc, ia aci'ți dau d'e felpinz o mnie d'e lei, ș'apoi t'e du la țedulhaz și scrie altal r'egh'ie ca și pociu mere acasă cu zuuă.”). Régi, talán brassói adatot idézhetünk IORGÁTÓL: făceam marfă reghiea pă numele meu (Acte rom. 276-77). DRĂGANU a magyarországi latinságból származtatja (Dacorom. V-1929. 896). Ugyancsak brassómegyei adatot találunk E. MOROIANUNÁL is: vinea cu recie ('permis, pasport'. Hosszúfalu. Din ținutul Săcelelor. București, 1931. 66). Hunyadés szilágymegyei adatokra ld. VICIU, Glos. 73.

Răgălie (< *regalia* 'úrjog'): ș'o vîndut răgălie aciia (Kisgérce, 213). Rumén értelmzése: „arenda pentru fiertul țuicii”.

Răvaș (< *rovás*): Tăt omu, heľiu omului unde o fost, îl ave pe on răvaș (Szárzapatak, 215); on răvaș însemnat pe botă (Batarcs, 216); – tată gazda are o

listă pe răvaș (Komorzán. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 228); – răvaș (Borsa. Mármaros m. MÁRTON, i. h. 147); Merge birău acasă | Pune răvașu pe masă (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. II, 232).

Repeloghep (< *repülőgép*): Repeloghep = îți moare on părinte (Kisgérce, 285).

Roandă (< *ronda*): o roandă de femeie (Kisgérce, 272).

Roit (< *rojt*): In partea de jos, zadia e adausă și locul acesta se chiamă »roit« fiind înădit cu »cănaci« (Ugoosa m., 139); – în partea de jos a gacilor sunt cusuți niște ciucuri numiți »roit« (Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 127); – „Borșenii se mai caracterizează și prin aceea că gatiile lor sunt cele mai lungi, până în dreptul gleznelor, iar la capăt având *roitură* (= împletitură flocoasă)”. (PAPAHAZI, i. m. XXIV).

Rond' (= *rongy*): rond'uri fierbinț (Ugoosa m., 161): „Rond'ile”, adică scutecele (uo. 163); numa pingă rănd' (Batarcs, 280); – Îl spală cu rangiuț, spălătoare de corp, și cu sopun (Mózesfalu. Szatmár m. BRĂILOIU, i. m. 62); – să o ungă pe o rantie (Mármaros m. BIRLEA, Ins. mar. 78. 1812); In răntii e învăscut (Szaplónca. BIRLEA, Balade, colinde și bocete, 87; Trei cămeși, patru cu randa (Bárdfalva, uo. 304). L. ehhez még TAMÁS: MNy. XXXIX-1943. 389-90.

A *rantie* származékára ld.: am un purcăraș | Rînticos, rînticos (Szárzapatak, '230). Ugyanezzel a szóval van dolgunk a 'cal tână, rău ținut și slab' jelentésű *rânticos* esetében, amelyet S. POP teljesen tévesen a magy.

harantékos (sic!) átvételének tart DRĂGANU ötlete alapján (Dacorom. V-1929. 223). Valószínűleg a rokonjelentésű, *sparticos* képmására alakult a *rantie* szóból.

Rondioș (< *rongyos*): cu acei rondioș de cai (Bocskó, 223); Noa, vidieț rondioș voi (uo.); Vedet, voi rîndioș voi (uo.).

Rujă (< *rózsa*): Crescut-o o rujă 'mplută (Batarcs, 181); Rujă ca dumiñeca (Nagygyérce, 191); – Și mândrucă ca o rujă (Avaslekenca. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 165); o rujă de pe câmp (Bikszád, uo. 190); Cu-o rujă mare (Tartolc, uo. 202); Scote ruža din pămînt (Avasújfalu. BRĂILOIU, i. m. 49); Și ružică d'in gred'ină (Mózesfalu, uo. 20); Să sape rădăcină de pelin negru cu ruje albe (1812. Somosfalva. Mármaros m. BIRLEA, Ins. mar. 78); La obraz ruže roșie (Izaszacsal. PAPA-HAGI, i. m. 29); cu ruži albe-î îngrădit (Bárdfalva, uo. 3); Să pue ruži în ferești (Bréb, uo. 4); Ca ruža să mîñ-o dee mînie (Krácsfalva, uo. 94).

Săbăciag (< *szabadság*): o d'init on cotună pe săbăciag (Batarcs, 280; magyaros mon-datszerkesztés); săbăčag (Szatmár m. BARBUL, i. m. 52); Dă-mi o lună săbăčag (Farkasrév. Mármaros m. PAPA-HAGI, i. m. 20); Și vină pe săbășag (Jód. BIRLEA, i. m. I, 66); Iuon îi pe săbășag (Bárdfalva. uo. II. 199).

Sabadîș (< *szabados* 'libertus'): sabadîșî nu lucra la domn (Batarcs, 216).

Sălășime (< *szállás* + *-ime*): sălășime de marhă (Kisgyérce, 213); Cîn ș'a fa [ce] jarapăru

sălășime (Nagygyérce, 250). Jele-ntése 'loc de odihnă'.

Sobă (< *szoba*): o mărș la iel în sobă (Kisgyérce, 288: 483); – „soba” – camera de locuit – și „casa mare”, rezervată oas-peților (Avasvidéke. MUȘLEA, i. h. 125); – casele sunt formate dintr'un simplu antreu mai încăpător din care dai într'o cameră mai mare numită *sobă* (Mármaros m. PAPA-HAGI, i. m. IX); Să-ș mătoare sobele (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. 85).

Sopon (< *szappan*): Bată-v-amaru sopoane (Nagygyérce, 192); – Cu sopon și cu albele (Batiza. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II, 79); Din cenușă sopon bun | Și m'ar face sophonele | Să să sponiască iele... Io-s albă nesoponită (Bárdfalva, uo. 107); Mîndra meș s'o sponit | Cu sopon d'e-un zlot d'e-argînt (Szaplunca. PAPA-HAGI, i. m. 62).

Sudui (a) (< *szidni*): așa cum o suduit iei (Batarcs, 277); – Când o ghinit bat, suduind (Rákša. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 214); Ie păcat a-l sudui (Mózesfalu, uo. 222); Mult o si tă' suduiț (Avasújfalu. BRĂILOIU, i. m. 49); – Lume, nu te-oi sudui (Felsőszelistye. Mármaros m. BIRLEA, Cîntece poporane II, 309); Nu mă suduie când doar-me (Batiza, uo. 310: 222); Ru-sule, t'e-oi sudui (Máragyula-falu. PAPA-HAGI, i. m. 16); El mă suduia' pîn casă (Glód, uo. 36); Și Petreș le-o suduit (Iza-szacsal, uo. 78).

Surzui (a) (< *szerezni*): oi surzui nește oamiñ de acii (Nagygyérce, 283); – surzuiesc 'cîștig, agonisesc' (Szatmár m. BARBUL, i. m. 53).

Sușig (< *szükség*): că m'o lo-d'it sușigu (Nagygyérce, 177); –

Vine târgu, sușăgu (Kányaháza. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 178): – avîndu sușig mare (1717. Felsőszelistye. Máramaros m. IORGA, Scris. ard.-mar. I, 235): chitelenindu-mă eũ de sușugurile mele (XVII. sz. vége, IORGA. uo. 233); Cînd aũ fost sușig de fîn (c. 1740. BIRLEA, Ins. mar. 60); La vremea cu sușigu (Desze. PAPAHAĞI, i. m. 95); cîn n'ai crițari e sușig (Jód, uo. 233).

Șăbe (< *seb*): cu șăbe în spate (Batarcs, 280).

Șatră (< *sător*): Cum să rășt'iră tîrgu di la șatre (Százpatak, 245); Casa voastă-i sus în șatră (Batarcs, 189. 'magher-niță, șandrama'); – Cu țundréle dela șatră (Bikszád. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 170); – Pinteaa pîn șatră să primbla (Budfalva. Máramaros m. PAPAHAĞI, i. m. 91); La mândra pe lângă șatră (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. II, 69. 'pridvor, târnaț'); Și mi-aș pune șatra 'n prag (Felsővisó, uo. 76. 'baracă').

Șohan (< *soha*): Șohan nu n-or poronci (Kisgérce, 201); șohan n'o umblat (Bocskó, 267); n'o fost șuhan nímnic (Százpatak, 268); – Șohan nu o om afla (Bujánháza. Szatmár m. BRĂILOIU, i. m. 30); Să nu vadă șohan șore (Avasfelsőfalu, uo. 45); n'o vădzut soare șohan (Avaslekence. MUȘLEA, i. h. 188); n'are șohan copchii (Bikszád, uo. 213); – Șohănită nu-l dezvară (Nánfalva. Máramaros m. BIRLEA, i. m. I, 33); N'a avut șohan (Jód, uo. II, 5); Să n'am năroc șohan (Bréb. PAPAHAĞI, i. m. 5); Șohănit năroc să n'ai (Desze, uo. 9); nu să scumk'e șohan (Hernécs, uo. 12); nu né ved'em șohan (Borsa, uo. 26);

n'o fost șohan (Felsőszelistye, uo. 34); noroc șohan să nu-ț ai (Szaplónca, uo. 44); Șohan činst'e nu mñi-ai dat (Izaszacsal, uo. 67); Șohănit să n'aveț saț (Máragyulafalva, uo. 76).

Tărcat (< *tarka*): boii mîndrii cei tărcat (Nagytarna, 202); jarapăr tărcat (Nagygerce, 249); – Cal tărcat (Szatmár m. BARBUL, i. m. 53).

Tău (< *tó* 'tó, tócsa, mocsár, pocsolya'): Adăpele-s tăurile (Batarcs, 207); o mărs la tău cu olu de apă (Bocskó, 276); La a meț inimă-i tău (Nagygerce, 146); – un tău de lapte (Avaslekence. Szatmár m. MUȘLEA, i. m. 187); la orice tău (Komorzán, uo. 222); unde-o fost mai răle locuri, în tăuri (Bikszád, uo. 228); – Unde-i tăuțu' mai lat (Bárdfalva. Máramaros m. BIRLEA, i. m. II, 158); Tăt'e mor broașt'ele 'n tău (Farkasrév. PAPAHAĞI, i. m. 58); Cîn 'ngeață tău vara (Batiza, uo. 122).

Teleciu (< *telek*): O d'înit ingileru tîrzîu, o făcut napă, teleciu (Kisgérce, 214); on telec de douăzăci șî șasă de holde (Batarcs, 217); – aũ dat telecul săũ, cu pămînt cu totu pe sama beserici (Szerfalva. Máramaros m. BIRLEA, Ins. mar. 184 85. 1776/77).

Telepădui (a se) (< *telepedni*): S'o tilipăduit pe locu acela (Nagygerce, 209); Ungurii s'o telepăduit (uo. 210); – s'o telepăduit aici (Mózesfalu. Szatmár ni. MUȘLEA, i. h. 124).

Teminbgirău (< *törvénybíró*): o pus teminbgirău lîngă iel (Kisgérce, 212). A *törvény* rumén megfelelője egyébként *turvin*, ld. pl. *turvin* 'Versammlung, Beratung' (Maidan. Bánság. WEIGAND, Jahresb. III,

329). A szó jelentése SCURTU értelmezése szerint 'ajutor de primar'.

Timitiu (< *temetõ*): di la timitiu marhilor (Batarcs, 263); La timitiu aiesta rumînesc (Kisgérce, 272); – Bucurã-te temeteu. (Bujãnhãza. Szatmár m. BRãILOIU, i. m. 32): Cine me' la temeteu (Avasfelsõfalu. uo. 40); Şãde-a-umbrã 'n temeteu (Avasújfalu, uo. 57); Bosãrcãi.. ies noaptea din temeteu (Ráksa. MUŞLEA, i. h. 215): – la temeteu (1805. Szaplonca. Mármaros m. BIRLEA. Ins. mar. 171); temeteu in pãrţi l-am scos (1807. uo. 170); La portişã 'n temeteu (Budfalva. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 3): La feşiorî d'e temet'eu (Farkasrãv, uo. 19); Bucurã-te temeteu (uo. 69); sã nu-l înrõape în şint'irim şî 'n temeteu (Rozãlia, uo. 84); Nici în sfãntu temeteu (Jód. BIRLEA, Balade, colinele şî bocete, 22); Temeteu-i îngrãdit (Alsórõna, uo. 126): Otavã prin temeteu (Nãnfalva, uo. II, 117); loc în temeteu (Bãrdfalva, uo. II, 30).

Tistaş (< *tiszta* +-aş): Rumîni tistaş o fost mulţ (Batarcs, 217): pe obraz şî pe ochi n'are pãr, îi tistaşã (Kisgérce, 268); on loc tistaş în drum (Szãrazpatak. 273); o fost om tistaş (Nagygérce, 279); – O oalã aşa kistaşã (Mózesfalu. Szatmár m. BRãILOIU, i. m. 62); Ion rãmãne chistaş (Mózesfalu. MUŞLEA, i. h. 200); i s'õ rupt coasa pã locu tistaş (Kányahãza, uo. 227): tistaş 'rein' (Tartolc. WEIGAND, Jahresb. VI–1899. 81).

Tizãdie (< *tized*): boctãrie o mãrs pe tizãd'ii, patru tizãd'ii, opt boctãri pe noapte (Kisgérce, 213). A szó a községnek tizedek szerinti múltbeli tagoltságára

utal (Kétegyházán is használatos a hasonló jelentésű *tizedea*. S. gy.).

Topancã (< *topánka*): Toamna şî iarna femeile poartã în picioare opinci sau „topãnci” (ghete) (Ugocsa m., 18); – Mi-reasa... în picioare are „topãnci” (Ráksa. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 153); Mñ-ar lua topãnci cu şinte (uo. 173). A ruszinban: topãncy: 'cipõ' (Trebusa-Fehérpatak. S. gy.).

Tornaş (< *tornác*): târnaş (Ugocsa m., 135); s'õ culcat în tornaş (Batarcs, 280); – La cele mai multe case gãsim un „tãrnaş” prin care se intrã (Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 125); Meri în capãtu turnaşului (Komorzán uo., 221); târnaş (Kismajtény, Tókésbãnya. MÁRTON, i. h. 152); tûrnaş (Avasfelsõfalu, uo.).

Trufãli (< *trufãlni* 'tréfãlni'): Acolo „trufãlesc” împreunã (Ugocsa m. 166); – trufãlesc 'glumez' (Szatmár m. BARBUL, i. m. 54); – a trãfui 'a glumi' (Jód. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 235). A *trufãlesc* mellett megtaláljuk a *trufã* 'glumã' (< *trufa*) főnevet is (BARBUL, i. m. 54; PAPAHAĞI, i. m. 235).

Ţimbãraş (< *cimbora* +-aş): ca sã h'iu Ţimbãraş (Bocskó, 277).

Ţintîrim (< *cinterem*): Nu mã 'ngroape 'n şintîrim (Batarcs, 207); Bucurã-te şintîrim (Nagygérce, 233); peste şimşîrim (Batarcs, 282); – Pã din jos de şintirim (Komorzán. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 165); Bucurã-te, şintirime (Avasújfalu. BRãILOIU, i. m. 58); Bucurã-te sintirim (uo. 16); şintirim (Avasfelsõfalu. MÁRTON, i. h.

128); țînk'irim (Kismajtény, uo.); – țintirimul besariciî. (1725. Borsa. BIRLEA, Ins. mar. 45); s'aũ cunoscut roa pe iarba în țintirim (1772. Leordina, uo. 128); Însemnarea țintirimurilor (1805–6. Szaplonca, uo. 171); Nici în verde țintirim (Jód. BIRLEA. Cânt. pop. I, 103); Pe din sus de țintirim (Bárdfalva, uo. II. 23); să nu-l îngroape în țînt'irim (Rozália, PAPAĦAGI, i. m. 84): Cu iarbă dîn țînt'irim (Batiza uo. 122).

T. BUD, i. m. 83 megjegyzi, hogy a „țintirim = cimitir lângă biserică, dacă e afară din sat, se numește *temeteu*, pl. *temeteauă*.” Vö. még A. ȚIPLEA i. m. 117. – Ld. még *cintirim* alatt is.

Uioș (< *ujjas*): Sumanul bărbaților se chiamă „uioș”. E lung până din jos de șale, făcut din lână de oaie de culoare albă (Ugocsa m., 17); – uioș (Szatmár m. CANDREA, i. m. 38).

Urbariș (< *úrbéres* + *urbariu*): Cîia care lucra la domn, era urbariș (Batarcs, 216).

Vaioage (pl. t. < *vályog*): bârnela sunt înlocuite cu „vaioage”, pămînt în formă de cărămidă nearsă (Ugocsa m., 135); – Țîganii, cîn fac vaioage (Bikszád. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 223).

Összeállításunkból kihagytuk azokat a szavakat, amelyek eredetére nézve különböző okoknál fogva nehéz volna egyértelmű, határozott álláspontra helyezkednünk. Ilyen szó pl. a *jordă* 'nuia, vargă' amelyet a DAcR. szláv eredetűnek tart ugyan, de helyenként lehetségesnek tartja a magyar közvetítést is (II,² 33). Egy bocskói kurjongatásban fordul elő (Am o mîndră cît o jordă | Nu o pot duce la holdă, 197:136). Az a körülmény, hogy a szövegi -ă hatására több helyen nem következett be a tőszótag -o-jának dif-

Varmegie (< *vármegye*): n-am ținut de Bereg varmegie (Batarcs, 217); – un cotună hormeghiescu (Szatmár m. Rák-sa. CANDREA–DENSUSIANU–SPERANTIA, Graiul nostru, II, 61); – oarmeghe 'comitat, județ' (Mármaros m. T. BUD, i. m. 80); N'icî la casa Oarmegi (Máragyulafalva. PAPAĦAGI, i. m. 15); m'am dus d'e bună voie la Oarmegi în Siget (Aknasugatag, uo. 170). Egy 1593-ból keltezett osztálylevelben: de cătră slavită varmegie (MIHÁLYI, Máram. dipl. 639).

videră ld. *d'idără*.

vigan ld. *d'igan*.

Zar (< *zár*): O băgat cheia ș-o fost în vreme la zaru ăla (Kisgérce, 290); – Și sare zarul (Kányaháza. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 227); descuia toate zarurile (Avasújfalú, uo. 227); zar (Kismajtény, Tökésbánya, Avasfelsőfalú. MÁRTON, i. h. 155); – lăcată și zar (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. I, 54); Pusă-i lăcată și zar (Jód, uo. 47); Pusă-î lăcată și zar (Sajó. PAPAĦAGI, i. m. 120); Zarul d'ela ușă (Farkasrév, uo. 145); limbúța la zar (Barcănfalva, Borsa. Márton, i. h. 155).

Zăslău (< *zászló*): on zăslău mîndru (Batarcs, 181); – zăslău 'flamură, steag, stindart' (Szatmár m. BARBUL, i. m. 55).

tongálódása (ld. a *joardă* alakot), talán újabb átvételre utal. Fel-tűnő azonban, hogy a MTsz. *zsorda* 'pálca-vastagságú hosszú ág, hosszú karó, pózna' szavunkat csak Erdélyből ismeri s ez viszont a rumén eredet mellett szóló szóföldrajzi körülmény.

Hasonló, nem egészen mellőzhető nehézségekkel állunk szem-ben a rum. *dutcă* (kicsinyítve: *dutcuță*) esetében, amelyet az MEtSz. elavulófélben lévő, csak a székelységben használatos *dutka* 'négykrajcáros pénzdarab, kisértékű pénz neme' szavunk átvételé-nek tart. BRÜSKE és DRĂGANU azonban a ruszinból származtatják (vö. Jahresb. XVI-XIX–1921. 24; Dacorom. IV–1927. 1079). Való-színű, hogy ez az eredetileg Lengyelországban vert pénznem több forrásból került a ruszinba és a ruménbe, aminthogy a pénz-nemek nevei gyakran a vándorszavak bonyodalmas útjait járják. Érkezhetett a szó északról, Ugocsában, valamint Mármarosban lehet magyar eredetű is (ld. De-ai călca tot pe dutcuță: Száraz-patak, 169; Trei ouță de-o dutcuță: Bárdfalva Mármaros m. BIR-LEA, i. m. II, 306:189; o dutcuță d'e dzăce creițari: Izaszacsal. PAPAHAĞI, i. m. 167).

SCURTU megjegyzi, hogy Turc községet az 1940. évi csapat-összevonások közbejötté miatt nem látogathatta meg (AAF. VI, 123). Gyűjtését tehát kiegészíti az az anyag, amelyet egy hallga-tóm 1941. nyarán öthetes turci tartózkodása alatt gyűjtött.¹ Ez az anyag – bár nem bőséges – mégis sejteti, hogy módszeres helyszíni kutatások eddigi ismereteinket messzemenően egészíte-nék ki. Addig is a fentiek kiegészítéseképpen álljon itt a következő turci szójegyzék:

Ač 'dulgher' (< *ács*, 94); *Adăușag* 'datorie' (< *adósság*, 94); *Alegădui* (< *elégedni*, 67: pentru asta n' o fost alegădui); *Ardă-măli* (< *érdemelni*, 64: Macar cum o fost, n' o ardămălit); *Astaliș* 'tâmplar' (< *asztalos*, 94); *Baj* (< *baj*, 64); *Bet'ag* (< *beteg*, 94); *Bizui* (< *bízni*, 38: Čiñe 'n tată bizuije, șohan nu să čeluije); *Boc̃ter* (< *bakter*, 68: Da-ı̃ intrabă boc̃teru); *Boiț* (< *bojt*, 76: Că ieșt cu boițuri pã șele); *Bolt* (< *bolt*, 64: s' o dus în bolt; *Burcut* (< *bor-kút*, 64: fãrinã d'e burcut 'szódabirkarbóna'); *Čelui* (< *csalni*, 38: șohan nu să celuije); *Clăpač* (< *kalapács*, 64: adă un clăpač); *Clop* (< *kalap*, 90); *Cócie* (< *kocsi*, 44); *Copãrșeu* (< *koporsó*, 94); *Covač* (< *kovács*, 64); *Čont* (< *csont*, 94); *Čorozlã* (< *csoroszlya*, 90; az eke alkatrésze); *Čuf* (< *csúf*, 75: Ši čufu fečorilor); *Čufului* (< *csúfolni*, 75; Čiñe m' o čufului); *Dãrab* (< *darab*, 64:

¹ Dávidovics Sándor, *Cercetãri lingvistice în Turț* (Szakdolgozat).

Oi aduče ieu čeva dărab d'acasă); *Dohăni* (a *dohan*-ból képezett ige. 66: c'am dohănit); *Dugău* (< *dugó*, 94); *Făgădău* (< *fogadó*, 94); *Fărăgău* 'bardă' (< *faragó*, 94); *Fed'eu* (< *fedő*, 43: am păsăluit acolo la օlă un fed'eu); *Fered'eu* (< *feredő*, 94); *Filiherț* (< *felhérc*. 90); *Foglalău* (< *foglaló*, 90; a szekér része); *Gač* (pl. t. < *gatya*, 90); *Găzdan* 'bogătaș' (< *gazdag*, 94); *Ghep* 'mașină' (< *gép*. 94); *Gută* (< *guta*, 65); *Hăitui* 'a vîna' (< *hajtani*, 92); *Hamiș* 'viclean' (< *hamis*, 94); *Haromfogău* (*harapófogó*, 94); *Haznă* (< *haszon*, 57: n'am avut nič o haznă din iel); *Hed'* (< *hegy*, 76: In pօlele hed'ului); *Hibă* 'greșală' (< *hiba*, 95); *Hibaș* (< *hibás*, 64: un cal hibaș d'e ot'); *Holdiță* (< *hold* + *-iță*, 88: D'e če holdiță d'e grîu); *Hordău* (< *hordó*, 95); *Hunțfut* (< *huncfut*, 92); *Ielentiș* (< *jelentés*, 95); *Ilăstrău* (< *élesztő*, 64: S'o dus în bolt... după ilăstrău); *Iștalău* (< *istálló*, 95); *Lacău* (< *lakó*, 95); *L'eučuri* (pl. < *lőcs*, 90); *Lipid'eu* (< *lepedő*, 95); *Loiștrom* (< *lajstrom*, 40: O făcut loiștrom); *Luhăr* (< *lóhere*, 95); *Lupou* (< *lopótök*, 43); *Meghiș* (< *mégis*, 95); *Mind'ar* (< *minygyár*, 64: Mind'ar ți l-oj tra); *Mint'enaș* 'îndată' (*menten* + *-aș*, 92); *Mnirișig* (< *nyereség*, 95); *Mulătui* (< *mulatni*, 48: s'o mulătuit tătă dzîuua); *Musaï* (< *muszáj*, 64: că-ï musaï să dau); *N'alcoș* (*nyalka* + *-oș*, 64: Pă rînd îi n'alcoș omu); *Ocaș* 'cuminte' (< *okos*, 95); *Ovor* 'curte' (< *udvar*, 95); *Pălincă* (< *pálinka*, 95); *Plăibas* (< *plajbász*, 95); *Pocroț* (< *pokróc*, 95); *Popt'iroș* (< *papiros*, 95); *Rablău* (< *rabló*, 95); *Rendău* (< *rendőr*, 70: Rendău, dacă o cătat țedula); *Rîngot'i* 'a se învârti' (< *rángatni*, 85: Mîndră nu t'e rîngot'i); *Rît* (< *rét*, 95); *Rudă* (< *rúd*, 90); *Ruža* șorelui 'floarea soarelui' (< *rózsa*, 93); *Sabău* (< *szabó*, 70: sabăul ăla care i-o curuit čucuri); *Sudui* (< *szidni*, 69: o prins a sudui); *Șăjnăli* (< *sajnálni*, 95); *Șarogla* (< *saroglya*, 87: Pă șarogla carului); *Șogor* (< *sógor*, 65: Șogore, ie globu ăla); *Șohan* (< *soha* + *-n*, 81: Șohan nu-s cu voje bună); *Tașcă* 'giantă' (< *táska*, 95); *Tău* (< *tó*, 80): L'a meș irimă îi tău); *T'istaș* (< *tiszta* + *-aș*, 95); *Trufă* 'glumă' (< *trufa*, 95); *Țedulă* (< *cédula*, 69); *Uioș* (< *ujjas*, 90); *Valău*, (< *válu*, 80: Ca ši vara la valău); *Vid'er*, *D'id'er* 'găleată' (< *veder*, *vödör*, 95); *Žinor* (< *zsinór*, 65: care o lod'i mai mult la žinor; tekézésnél használt kifejezés).

A több évszázadra terjedő együttélés a magyarsággal, a magyar műveltséggel és a magyar néppel – a fentiek bizonyossága szerint – tehát nemcsak az állami és közigazgatási műszókincs elemeivel (*fișpan* < *főispán*, *jiandar* < *zsandár*, *cotună*, *catană* < *katona*, *pandur* < *pandur*, *solgobd'irău* < *szolgabíró*, stb.) gyarapí-

totta az új életformákkal megismerkedő ruménséget, hanem a mindennapi élet nem hivatalos jellegű, s éppen ezért sokkal mélyebben gyökerező szókészletét is közvetítette.² De pusztán lexikálisnak sem minősíthetjük a magyar hatást. A kétnyelvűség mindmáig megszokott jelenség Ugocsában, ahol különösen az idősebbek közül ma is sokan beszélnek magyarul s így magyaros észjárást tükröző mondat szerkesztések gyakran fordulnak elő: 'nu bd'ruiesc a plăti porția' = 'nem bírom megfizetni az adót' (Bocskó, 218), 'nici de hir nu le-am auzit' = 'hírt sem hallottam róluk, hírből sem ismerem őket' (uo. 226), 'di ce o spus la nîp afară, că n'o fost slobod să spuie' = 'miért beszélte ki a népnek, holott nem volt szabad beszélnie' (Kisgérce, 92), stb. Látjuk tehát, hogy puszta szóátvételeknél többről van szó.

Elégge meglepő, hogy a jó húszévnnyi trianoni időszak oly csekély mértékben módosította az ugocsai és általában az erdélyi ruménség népi szó- és kifejezőkészségét. MUŞLEA pl. tíz évvel Trianon után arról panaszkodott, hogy a szatmármegyei ruménség változatlanul tovább használja a magyar közigazgatási műszavakat. Azt is szóvátette, hogy az avasvidéki görög-katolikus papok odahaza, családi körben, magyarul beszélnek.³ A közigazgatási műszavak az ugocsai rumén népnyelvben sem tűntek el, sokkal jobban összenőttek a falu hagyományörző életével, semhogy máról-holnapra eltűnhettek volna. Még a népköltészet is befogadta őket, a bíró, a szolgabíró, a főispán, a zsandárok gyakori szereplői a különféle versben elbeszélte eseményeknek, különösen a kurjongatásoknak éppúgy, mint a jegyző és a pap (*notarăș, popă*). A bíróról pl. a következő kurjongatások szólnak SCURTU gyűjtésében:

² Ld. erre *A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése* c. dolgozatunkat: ETI-Évk. 1942. 349–94.

³ „Și astăzi, după zece ani dela Unire, aproape toate numirile funcțiunilor administrative și diferiții termeni tehnici au rămas ungurești. E extrem de trist – și totuși trebuie să o spunem – că unii din preoții Oșenilor continuă să vorbească, în familie ungurește.” (AAF. I, 133). – Sokkal derűlátóbban ítélte meg a rumén köznyelv hatását a mármarosai rumén népnyelvre Papahagi (ld. i. m. LIV. 1.). A román tiszttek tekintélyének tudja be, hogy a *placă* 'tessék' helyett a *poftim* térfoglalásáról számolhat be. Sajnálja, hogy ez a kifejező „latinizmus” a prózai *poftim*-mal szemben tért veszít. A latinizmus persze csak anyagában latin, szellemében a magyar *tessék* utánzata! – Ugyancsak Papahagi említi, hogy a mármarosiak a következő mondattal szokták kigúnyolni a sok magyar szót használó szatmáriakat: „o fost mare harvizu și a dus tăte boroșhordauăle d'in sinaș k'ert” (i. m. LXIV–V; Drăganu: Dacorom. IV–1927. 1074), azaz „nagy árvíz volt s a szénáskertből mind elvitte a boroshordókat”.

Morîi tăi, bgirău bătrîn,
Be şî apă, nu tăt d'in,
Că-i sări din bgirăie
Şî ti-or puhe sub călcîie!
(107. sz.)

Tri cuîte am la miîne,
Nici unu nu taie biîne,
Da tăie-or iele 'n său,
Pă spătiţă la bgirău!
(125. sz.)

Cîte mândre-am avut ieu,
N'o avut solgobgirău!
(161. sz.)

Még kevésbé képezheték az államhatalom függvényét a nem közigazgatási szavak. Az államhatalomra támaszkodó köznyelv kétségtelenül hódított, de inkább a városokban, a falvak népe kevésbé érezte a „regáti urak” nyelvének nivelláló hatását. A hagyományörző népnyelvi és az egységesítő köznyelvi erők kölcsönhatását érdemes volna külön tanulmányban megvizsgálni. A bocskói Vasile Paleşnic pl. használja az *a reuşi* igét és a köznyelvi *şcoală* szót: o gătat şî iel şcolile, da n'o răuşit să h'ie şî iel popă (220). A batarcsi Marta Bricioc pedig egy sereg magyar szó kíséretében az *animal* 'állat' ismeretét árulja el: două cioante de animale di la timitiu marhilor (263). Egy másik szövegben az *înimic* 'duşman' szóval: találkozunk (226). Érdekes megfigyelni, hogy ezek az előkelőbb nyelvrétegbe tartozó szavak is a népnyelvi kiejtés szokásaihoz alkalmazkodnak. A hagyományörző magartás a magyar eredetű helynevekkel kapcsolatban is megmutatkozik. Dülőneveket ugyan nem közöl SCURTU – s ez az ilyen természetű rumén folklorisztikai munkák megszokott helynévgyűjteményeit szem előtt tartva, eléggé felötlő – de falu- és városnevekre hivatkozhatunk az ő szövegei alapján is. A szatmármegyei Sárközt pl. a román közigazgatás *Livada*-ra keresztelte át, ennek ellenére azonban az öregebbek nemzedékéhez tartozó kiskércei Tămaş Ştreangu régi jó magyar eredetű nevén emlegeti: Am avut un domn tare bun, aici în Şărtiuş o şăzut (272). MUŞLEA említi, hogy Avasújvárost a rumének *Iuarăş*-nak nevezik, bár hivatalosan *Oraşul-Nou* lenne a neve⁴ Fővárosunk neve: *Pest* is előbukkan egy kiskércei kurjongatásban, amelyben kedvesét magasztalja a legény:

⁴ AAF. I-1932. 121.

C'a me mîndră Mărică,
Nu-i în tătă D'erța-Mhîcă,
Nici în Tur, nici în Boiñești,
Poate nici în Căliñești,
Numai o mîndră la Peșt!
Nici aceia nu-i așe,
Numai samînă cu ie!⁵

Talán valamelyik magyar népmese hatását kell sejtenuünk a *Cenușosu* c. népmesében előforduló *Tiuca-Varoș* és *Liba-Varoș* (< *Tyukváros*, ill. *Libaváros*) elnevezésekben (226. l.). A mesebeli császár kénytelen a mindenki által lenézett hamupipókeszerű legénykét vejjél fogadni mert ennek sikerül megszereznie leányának gyűrűjét. A fiatalokat azonban nem engedi be a palotába. Egy kiérdemesült baromfiólba költöznek, de a vőt ez nem keseríti el. Álöltözetben siet apósa segítségére, ellenségeit sorra megveri s mikor a császár érdeklődik, hogy hová való, ezt feleli: Ieu sunt din Tiuca-Varoș și din Liba-Varoș. A császár nem érti el a célzást. Csak mikor kiderül a hős kiléte, vonulhatnak be a fiatalok a palotába. E mesével kapcsolatban egyelőre meg kell elégednünk annak leszögezésével, hogy az ugocsai rumén népmesékben akadnak magyar nevű képzeletszülte helységek.

Az eddigi gyűjtések alapján összeállítható magyar eredetű szóanyag túlnyomóan olyan elemekből áll, amelyek más vidékeken is előfordulnak. A magyar elemek kutatása, sajnos, még nem jutott el odáig, hogy az egyes románlakta, vagy vegyes lakosságú vidékeken az egyes községekig lehatoló tájmonográfiákat valósítsa meg, s így ma még nehéz volna pontosabban körvonalazni, mi az, ami csak bizonyos szűkebb környezetben, ami szélesebb övezetben s végül, ami az erdélyi közrumén népnyelvben terjedt el s gyökeresedett meg. Nagy valószínűséggel állítható azonban, hogy pl. az *a se alepădui* ige inkább csak az erdélyi ruménség északi és nyugati települési sávjaiban fordul elő⁶, ahol egyébként is nagyobb számú magyar eredetű jövevényszóra számíthatunk, mint az ilyenekben szintén nem szűkölködő hunyadi, szebeni és fogarasi ruménségnél. A helyhezkötöttséget, egyre jobban megszokó és az ezzel kapcsolatos életformákat mindinkább elsajátító ruménség egy másik 'megállapodni, letelepedni' jelen-

⁵ 201. l. 181. sz. Az itt előforduló községek: Kisgérce, Túrterebes, (v. Túrvekonya), Bujánháza és Kányaháza.

⁶ Hasonló jelentésű a békésmegyei ruméneknél használatos *a se alipui*. Vö. ehhez NyK. XLVIII–1931. 96. Bihari adatokra ld. DACR. I, 118.

tésű igét is átvett: *a se telepădui*, amelyet Szatmár megyéből és Ugocsából ismerünk (ld. fenn)⁷. Egyéb idevágó szavak mellett, amilyenek *birtoc*, *birtocoș*, *heliu*, *iosag*, *teleciu*, *temeteu*, *șintirim*, ki kell emelnünk a *lăcădam* 'locuință' szót, amelyet szintén csak Szatmárból és Ugocsából ismerünk. A ritkább előfordulású magyar eredetű táj szavak közé tartoznak még a *batăr*-ral rokonjelentésű *bar*, továbbá *bd'izaș*, *bocor*, *căzal*, *cheș*, *fărăgău*, *foaș*, *a se foitui*, *hęd'*, *jebchendeauă*, *a măzălui*, *mindiar*, *n'ip*, *păitaș*, *pedic*, *răcaș*, *repheloghep*, *roandă*, *șăbe*, *a trufăli*, *zăslău*. Erős magyar-rumén kétnyelvűségre mutatnak az efféle határozók és kötőszavak: *bd'izaș*, *mindiar*, *pedic*, amelyekre csak északerdélyi adataink vannak, míg pl. a *mintinaș*, *șohan* az erdélyi rumén nyelvben mindenütt otthonos.⁸

Sokkal szerveesebb lenne a magyar hatásokról rajzolt kép, ha SCURTU rendszeresen összegyűjtötte volna a népviselet, a földművelés, a gazdasági udvar, a házépítés és az állattartás műszókincsét. Az itt ismertetett anyag tehát sok szempontból alapos kikészítésre szorul s nem tarthat igényt a teljességre. Bizonyítja ezt a turci gyűjtés is (ld. fenn), amely ötletszerűsége ellenére is nagyszámú olyan magyar elemet tartalmaz, amelyet nem találunk meg SCURTU dolgozatában, pedig feltehető, hogy legtöbbje – ha ugyan nem valamennyi – a többi rumén lakosságú

⁷ A mózesfalvi Ion Moiş szerint a mózesfalviak ősei a mármarosai Bárdfalváról jöttek: „o fost oarece om ou patru feciori, cu oile o ghinit la deal, aici la Hută, ș'apoi s'o telepăduit aici, ș'apoi o făcut sat.” (Mușlea, i. h. 124). – A nagygercei Ion Coțan szerint a falut mármarosiak és moldvaiak alapították: altu o viiit di la Maramureș, altu di la Rumânia [a *România* népi alakja], di acolo din Răgatu cătă Rusîia.” Ugyanő mondja, hogy a rumének megelőzték a magyarokat: „Rumîni o fost tilipăduiți aici mai întîi” (209–10). A ruszinokat nem is említi. – Az ilyenfajta néphagyomány sokszor lehet hasznos a településtörténész számára, de legtöbbször felülvizsgálatra szorul. Egészen más természetűek azok a legendás elképzelések, amelyek a kontinuitás felülről terjesztett tanának beszüremkedését bizonyítják. A turci Dumitru Leș pl. a legteljesebb jóhiszeműséggel jelentette ki, hogy a rumének három-négyszáz éve lagnak a környéken, ahová a tatárverő Traján császár telepítette őket: „D'apoi Rumîni o d'init ajiče amu-s tri patru sute de aji. I-o adus Trajan, care i-o prăpăd'it pă Tătari, cari o fost aci.” (Dávidovics, i. h. 35). A 75 éves Dumitru Leș Ferenc József előtt emlegeti még Árpád királyt, Szent Istvánt és Mária Teréziát. – Kolostorok környékén, úgylátszik, nem ritkaság az olaszországi eredet tudós legendájának leszállása a nép körébe. A mármarosmegyei Jód templomának sekrestyése szerint: bătrîniș gičeau că ei o ziîit d'in țara Tălianelui, că d'ę-acolo șimt'em noi (Papahagi, i. m. 158).

⁸ A *mintinaș* 'îndată' Moldvában is felbukkan (Munții Sucevei, Șezătoarea II, 42).

ugocsai faluban, sőt igen gyakran egész Erdélyben, esetenként pedig még a Kárpátokon túl is előfordul. Ezeket is lehetőleg a hozzáférhető szatmári, mármarosi és egyéb vidékekről származó adatok kíséretében soroljuk fel:

Ač (< *ács*): aci (Kismajtény. Szatmár m. MÁRTON, ETI-Évk. 1940/41. 122); ač 'lemnar' (BARBUL, i. m. 42); – E mesterség-névre legrégebb adatunk Coresi 1560/61. évi Evangheliar-jából való (DRĂGANU, Alciu, aciu: Dacorom. IV–1927. 750–51).

Adaüşag (< *adósság*): adaüşag 'dătorie' (BARBUL, i. m. 42). ALEXICS szerint még Bihar és Aradmegyében használatos (Magy. el. 16–7).

Alegădui (< *elégedni*): alăgăduiesc 'me îndestulesc' (BARBUL, i. m. 43): sau alegăduitu Pop Tamaş din Rogoz cu şogoru seu (1593. MIHÁLYI, Maram. dipl. 638). A szónak a régi mármarosí jogi műnyelvben 'megelégíteni, megegyezni, hozzájárulni' jelentése volt. Vö. még: au fostu la alegădaşu acesta (no. 638). Egyéb észak-erdélyi adatok: s'au alegăduit vidicul pre acea... s'au fost alegăduit atunci (c. 1682. Szamosmakód. Beszterce-Naszód m. IORGA, Documente romîneşti din archivele Bistriţei II, 33. Bucureşti, 1900); mă al'egădesc 'mă aleg cu ceva, megelégyszem' (AL-GEORGE FL., A Felső Nagy-Szamos völgyének román nyelv-járása, Budapest, 1914. 33); alegădesc 'îndestulesc pe cineva', mẽ alegădesc 'mă îndestulesc' (Szilágyság. VAIDA: Tribuna, 1890. 334); alegăduesc 'megelégszik' (MOLDOVÁN, Alsó-*fehér vármegye román népe: Alsófehér vármegye néprajza* I², 809. Nagy-Enyed, 1899); mă alegădesc 'megelégyszem' (HETCO

J., A berettyómenti román nyelvjárás. Belényes, 1912. 44.). Ld. még DAcR. I, 106 és MĂNDRESCU, Elem. ung. 34–5.

Újabbkori mármarosí adatot nem ismerünk (vö. pl. Cu hore s'o d'estul'it: PAPAHAĞI, i. m. 42).

Ardămăli (a) (< *érdemelni*): ardămălesc 'érdemel' (Alsó-*fehér m. MOLDOVÁN, i. m. 809*); dermelî (CABA V., Szilágy vármegye román népe, nyelve és népköltészete. Bécs, 1918. 96); ardēmălesc, ardēmlesc: Copilul bun ardem(e)leşte să fie lăudat (STAN V, Magyar elemek a mőcok nyelvében. Nagy-Szeben, 1908. 25); adărmăli 'érdemelni' h. n. (N. GEORGESCU-TISTU: Dacorom. III–1924. 1092); dărmăli: çe sokot'eşt'î kă dărmăleşti 'ce que tu crois que ça vaut' (Bihar m. Bull. Ling. IV–1936. 135).

Szatmár és mármarosmegeyi adatokat nem ismerünk.

Astaliş (< *asztalos*): Copîrşău îl cumpără dela astaliş (Mőzesfalu. Szatmár m. BRĂILOIU, i. m. 66); Copîrşău astalişu îl face (Avasfelsőfalu, no. 76); astalişu (Tőkésbánya. MÁRTON, i. h. 123); – am plătit la astaluş (c. 1750. IORGA, Scris, ard.-mar. I, 54); astalişu (Barcánfalva. Mármaros m. MÁRTON, i. h. 123); staliş (Borsa, uo.).

Burcut (< *borkút 'savanyúvíz forrás'*): Borcutu o fost din bătrâni, de mult (Bikszád. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 228); Altu n'o băut borcut (Kányaháza, uo. 171); – Beà-mi-aş

vin și cu borcut (Bárdfalva. Máramaros m. BIRLEA, i. m. II, 291). A szó általában ismertté vált az erdélyi borvíz (rum. *borviz*) révén. – BERNEKER etimológiai szótárában a ruszin nyelvjárások *borkut*, *burkut* szavát a *b rkati* származékaihoz sorolja s ezért a a DAcR. is ruszin eredetűnek tartja a magy. *borkut* szót, azt írván, hogy a ruszin szó a magyarban csak népetimológiával került összefüggésbe a *bor*-ral és a *kút*-tal. Ezért az erőltetett ötletért nyilván a DAcR. szerkesztője felelős. E téves származtatás további terjedésére és cáfolatára vö. MEtSz. I, 474.

Clăpač (<*kalapács*): *călăpač* 'ciocan' (Szatmár m. BARBUL, i. m. 44); *clopaciu* (Szatmár m. Magyar-román Szemle III, 235): – *călăpaciu* (Alsófehér m. MOLDOVÁN i. h. 810); *colopaciū* (STAN, i. m. 31); *kälăpač*, *kolopac*, *klăpac* (Arad, Bihar m. ALEXICS, i. m. 68); *călăpač* (Szilágy m. CABA, i. m. 95); *clăpač* (Berettyóvidéke. HETCO, i. m. 45).

Máramarosi adatunk egyelőre nincs.

Čorozlă (<*csoroszlya*): *čorozla* (Avasvidéke. BARBUL, i. m. 56); – *ciorosla*, (Alsóbereg-szó. Szilágy m. BOCĂNEȚU: Codrul Cosminului II/III, 164); *cioroslă* (Kusaly. Szilágy m. VICIU. Glos. 31); *cioroslă* 'fierul în formă de cuțit, fixat în grindeiul plugului, care face tăietura pe care o întoarce cormănul' (Beszterce-Naszód m. ? PAȘCA. Glos. dial. 18); *tšoroslan* 'Pflugschar' (Vaskóh. Bihar m. WEIGAND, Jahresb. IV – 1897. 332); *čoroslanŭ*, *čorosklanŭ*, *čoroslanŭ*, *čyurusklan*

(Bihar m. Bul. Ling. IV–1936. 152–53); *cioroslán* 'cuțitul plugului care taie pământul' (Facsád, Krassó-Szörény m. DAcR. I², 466).

Máramarosi adatot nem ismerünk.

Čufului (a) (<*csúfolni*): *cufulesc* 'bat joc' (Avasvidéke. BARBUL, i. m. 45); – *csufului* (1816. *Batrochomyomachia...* in *Rumuneste de Koncz Jósi: Ungaria IV–1895. 325*); *cifuluesc* (az olasz *cifolare*-hoz idomított alak: BOBB, Dict. 206, és uo. 207: *ciufuluit* 'ludificatus'); *ciufŭ* *ciufuleștie* 'batjocura batjocorește' (Szilágyság. VAIDA: Tribuna, 1890. 345); *Cine m'a ciufuluit* (Felgyógy. Alsófehér m. BOLOGA, *Poezii populare din Ardeal. Sibiu, 1936. 84*); *Nu te ia nu te iubește | Numa te ciufuluiește* (Kismindszent, uo. 139); *m'ai ciufuluit* 'm'ai întors cum ai voit, m'ai înșelat, celuit' (NOVACOVICI, *Cuvinte bănățene. Oravița, 1924. 7.*). Ld. még DAcR. I², 497-98.

Dărab (<*darab*): *i-o făcut dărăbuță* (Bujánháza. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 162); *Numai tăt câte-o darabă* („egy darabig”, Tartolc, uo. 173); *Pe un dărăbuț de sat* (Túrvékonya, uo. 179); *câte-un dărab* (Bikszád, uo. 215); – *on dărab de păr* (Petrova. Máramaros m. MÁRTON, i. h. 130); *Tot dăra-be oi tăia* (Bárdfalva. BIRLEA, i. m. II, 161); *Dărăburi și sfășii late* (Batiza, uo. 183); *Cu dărăburi de slănină* (Bárdfalva, uo. 215); *un darab d'e munt'e* (Borsa. PAPAĞAGI, i. m. 157); *un darab d'e caș... cât'e o darabă* (Alsóvisó, uo. 173); *cât'e un darab* (Izaszacsal, uo. 167); *darab d'e*

pk'itã (Szerfalva. uo. 170). Erdélyszerte, sőt a Kárpátokon túl is elterjedt szó. Vö. ETI-Évk. 1942. 367.

Dohãnesc (a *dohan* származéka): dohãnesc 'fumez' (BARBUL. i. m. 46):–Dohãnia' moşu 'n cãsuţã Desze. Mãmarnos m. PAPAHAgi i. m. 58); Az alapszóra nézve ld. pl.: dohan 'tãbac, tutun' (BARBUL, i. m. 46); beşicã de porc, de pui dohan în ea (Avasújfalú. Szatmár m. MUŞLEA, l. h. 215); Aweam k'ipã şi dohan (Farkasrév. Mãmarnos m. PAPAHAgi, i. m. 100). Az erdélyi rumén népi köznyelvnek e szava már Sinkay György 1806-ban Budán megjelent Povãtuire cãtrã Economia de câmp című mezőgazdasági kézikönyvében több ízben előfordul (GÁLDI: MNy. XXXIX–1943. 366).

Dugãu (< *dugó*): şî pui un dugãu (Kányaháza. Szatmár m. MUŞLEA. i. h. 226); dugãu 'dugó, astupar' (BARBUL, i. m. 46). – Egyéb adatok: dugan, dugãu 'dop' (VAIDA: Tribuna 1890. 349); CABA, i. m. 96; Transilvania XLVI, 36 (Kolozsvár környéke).

Mãmarnosai adatot nem ismerünk.

Fãgãdãu (< *fogadó*): 'ospãtãrie' (BARBUL, i. m. 46); – colo jos ia fogodãu (XIX. sz. eleje. Somosfalva. Mãmarnos m. BIRLEA, Ins. mar. 77, uo. még fogodarî 'fogadós'); Ţi-oi fa Ţie-un fogodou (Bãrdfalva. BIRLEA, Balade, colinde şi bocete, 19); Şi-m cumpãr' on fogodãu (Jód, uo. 61): De-ar fi fogodãu de piatrã (Bãrdfalva. BIRLEA, i. m. II, 17); Trec pe lãngã fogodãu (Batiza, uo. II, 309:220); Şî t'e

du la fogãdãu (Aknasugatag. PAPAHAgi, i. m. 12).

Fered'eu (< *feredő*): fered'ëu 'scaldã, baie' (BARBUL, i. m. 47); – Şi sã face feredeu (Bãrdfalva. Mãmarnos m. BIRLEA, i. m. I, 108).

Filiherţ (< *felhérc*): feleherţ 'ceatlãu; un lemn gãurit care împreunã sulişoriî loitrelor' (BARBUL, i. m. 46). – Egyéb adatok: felehèrţ 'crucea carului' (Szilágyság. VAIDA: Tribuna 1890. 350); feleşerţ (CABA, i. m. 88); aşa numitele cruci... sunt prinse prin cãte-o verigã de feleharţ (Szelistye. Szeben m. BANCIU: Transilvania XLVI, 33); fëlèharţ (STAN, i. m. 33); feleharţ 'lemnul care cîrmeşte cãruţa' (GREGORIAN, Graiul din Clopotiva. Bucureşti, 1937. 58); fel'eharţ 'crucea carului' (DENSUSIANU, Graiul din Ţara Haşegului, 317), stb. Ld. még DAcR. II, 93.

Mãmarnosai adatot nem találunk írott forrásokban.

Foglalãu (csak Turcról ismeretes; a magyar *foglaló* jelentésére Ld. MTsz. 609)

Ghep (< *gép*): un ghep de cotat în pãmãnt (Bujãnháza. Szatmár m, MUŞLEA, i. h. 229); ghip (BARBUL, i. m. 48).

Mãmarnosai adatot nem ismerünk.

Hãitui (a) (< *hajtani*): ld. DAcR. II, 345, továbbá: hãitu-ïesc 'mînã, goneşte, alungã' (BARBUL, i. m. 48).

Haromfogãu (< *harapófogó*): harapãufogãu 'cleşte de fer' (BARBUL, i. m. 48). – Egyéb adatok: haromfogãuë 'clesce de fer de scos cuie' (Szilágyság. VAIDA: Tribuna 1890. 357); haromfogãu (CABA, i. m. 97) hãrãmpawã 'tenailles' (Beszterce-

Naszód m. Bull. Ling. VI–1938. 192); hărăpauē (MOLDOVÁN, i. h. 813); harapău 'clește' (Boncnyires. Szolnok-Doboka m. PAȘCA, Glos. dial. 33).

Mármárosi adatunk nincs.

Hibă (< *hiba*): hibă 'eroare, greșală' (BARBUL, i. m. 48); va afla ceva pahiba (sic!) (1820. Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA. Ins. mar. 17). – Egyéb adatok: hiba sa acésta scaunul varmeghii sau tabla o va îndrepta (1784. PUȘCARIU, I., Documente pentru limbă și istoriă II. 108); hibă (HETCO, i. m. 47); calu are o hibă, fečoru are o hibă (Székudvar. Arad m. s. gy.); hibă 'cusur, păcat' (DENSUSIANU, i. m. 320; CABA, i. m. 98): hibă 'nyavalya' (STAN, i. m. 36); hibă (Nagyküüllő m. Tribuna 1884. 582); hibă 'eroare' (AL-GEORGE FL., i. m. 34); pentru mîine nu-î hibă (V. V. HANEȘ, Din Țara Oltului. București, 1921. 117); n'am hibă= nici nu-mî pasă (Munții Sucevei. Șezătoarea III, 15). Vö. még DACR. II, 389.

Hordău (< *hordó*): äj ca hordău (Kismajtény. Szatmár m. MÁRTON, i. h. 136); hordău (Avasvidéke. Magyar-román Szemle III, 30); – hordău 'hărdău, poloboc' (ȚIPLEA, i. m. 110). A DACR. II, 364–65 adathoz ld. még: hurdóiu (1788. MOLNAR, Sprachlehre, 63); buți și hărdaie (1800. IORGA, Anciens documents de droit roumain. Paris–Bucarest, 1930–31. I, 174): 2 hărdae vechi (1820. Râmnic. Arhivele Olteniei XI–1932. 76); Dak-a zburat hurdavili după kočiyi (Bihar m. Bull. Ling. IV–1936. 162); hîrdău (Várorja. Beszterce-Naszód m. Buletinul Institutului de Filo-

logie Romîna „Alexandru Philippide” IV–1937. 57), stb.

Ielentiș (< *jelentés*): ielentiș 'insinuare, anunțare, notificare' (BARBUL, i. m. 49).

Iăstrău (< *élesztő*). Csak Turcról ismeretes.

Iștalău (< *istálló*): iștalău 'grajd, coșar, poiată' (BARBUL, i. m. 49). – Ca mujd'eoru la ștalău (Mármaros m. ȚIPLEA i. m. 37).

Lacău (< *lakó*): (BARBUL i. m. 50); Gyula, Kétegyháza (s. gy.).

Leučuri (pl. t. < *lőcs*). Szatmár- és mármárosmegyei adataink nincsenek.

Lipid'eș (< *lepedő*): să scoate supt un lepedeu (Bikszád. Szatmár m. MUȘLEA, i. h. 190); apoi îi pune lepedeu (Avasfelsőfalu. BRĂILOIU, i. m. 75); Il pune pe lepedeu (Mózesfalu, uo. 62); – La lelia sub lepedeu (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II, 294:97); Și ți-ai face un lepedeu (Jód, u. o. 317:285); Pă rudă-î șî lip'i'deu (Krácsfalva. PAPA-HAGI i. m. 165).

Lăjštrom (< *lajstrom*). Csak Turcról ismerjük.

Lupău (< *lopótök*). Egyéb adatok: Lopó 'cucurbita lagenaria' (BENKŐ Nomina vegetabilium-ából idézi E. POP: Țara Bârsei II, 234); lopău 'cucurbită de tras fluide' (MOLDOVÁN, i. m. 814; CABA, i. m. 98); Lompău: 'siphonarius: lopó, szivárvány: der Heber, Weinheber' (Lex. Bud. 357); pe; ulița mândri-i tău | nu pot mé fără lompău (Szilágyegerbegy. Șezătoarea XIX, 175); lămpău (Székudvar. Arad m. s. gy.).

Szatmár- és mármárosmegyei adatokat nem ismerünk.

Mnirișig (< *nyereség*): mniřișig 'dobândă, cîștig' (BARBUL,

i. m. 50). – Egyéb adatok: miruşag 'Gewinnst' (1822. MOLNÁR, Wb. 60); Mirişugu 'dobîndă' (Lex. Bud. 394); mirişug 'nyereség' (MOLDOVÁN, i. m. 814); mîrişug (AL-GEORGE, i. m. 34); mirişig (HETCO, i. m. 48); mîrişig (CABA, i. m. 99). Ld. még MÂNDRESCU, El. ung. 90.

Mármarosi adatokat nem ismerünk.

Ocâş (< *okos*): ochîş 'învăţat, deştept, isteţ, sfătos' (BARBUL, i. m. 51). – Egyéb adatok: Okosh. Prudens (An. Ban. 99); ocoş 'cuminte, înţelept' (Bánság. DENSUSIANU, i. m. 327); ocoş (Gyula, Kétegyháza. s. gy.); ocoş 'schlau' (Vaskóh. Bihar m. WEIGAND, Jahresb. IV–1897. 330); okošy^u (Bontesd. Bihar m. Bull. Ling. IV–1936. 162); ocâş (HETCO, i. m. 49); ocâş, uăcâş 'cuminte, deştept, ager' (Szilágyság. VAIDA: Tribuna, 1890. 369); ocoş (MOLDOVÁN, i. m. 815); ocoş (Zsinna. Szeben m. D. ŞANDRU–F. BRINZEU. Printre ciobanii din Jina. Bucureşti, 1934. 28). A Lex. Bud. is szótározza: Ocoşu 'rationalis, rationabilis, ratione praeditus; prudens, sciolus, argutator' (459). Származéka: a se ocoşi: mai mult povestea şi se ocoşia decât muncea (S. ALBINI, O seară în Brustureni. ap. BREAZU. Povestitori ardeleni şi bănăţeni până la unire... Cluj. 1937. 108).

Mármarosi adatunk nincs.

Plăibas (< *plaibász*): plăibas 'creion' (BARBUL, i. m. 52). – Egyéb adatok: Plăibasu 'cerusă' (Lex. Bud. 510); ploibaz (HETCO, i. m. 49); ploibas (CABA, i. m. 99; AL-GEORGE, i. m. 34). Közvetlenül a németből: bleivaş (Bánság. BORCIA: Jahresb.

X, 179); pleivas 'Bleistift' (Gorj. Mehedinţi. WEIGAND, Jahresb. VII, 86); pliváis (Bánság déli része. Anuarul Arhivei de Folclor III, 153); plivas (Zsinna. Szeben m. ŞANDRU–BRINZEU, i. m. 102).

Mármarosi adatunk nincs.

Pocroţ (< *pokróc*): pocroţ 'straîu, ţol' (BARBUL, i. m. 52); – procuţ 'scoarţa pe pereţi' (Borsa. Mármaros m. MÁRTON, i. h. 146). Beszterce-Naszódban is a *procuţ* alakváltozat járja (AL-GEORGE, i. m. 34; Bull. Ling. VI–1938. 192), míg a Szilágyságban (CABA, i. m. 99) és a Berettyó mellékén a pocroţ (HETCO, i. m. 49).

Popt'iroş (< *papiros*): pop't'iroş 'hîrtie' (BARBUL, i. m. 52); – Egyéb adatok: Pepiros. Papyrus (An. Ban. ld. DRĂGANU: Dacor. IV–1927. 156); pop-tîròş (Szilágyság. VAIDA: Tribuna 1890. 374); piporuş (Bihar m. ALEXICS, Magy. el. 89); piporuş (Gyula, Kétegyháza. s. gy.). Ld. még MÂNDRESCU, El. ung. 97. A magyarból magyarázandó pl. a kötelandi *popir* (Kolozs m. Şezătoarea XX, 36), míg a klopotivai *papir* lehet német eredetű is (GREGORIAN, i. m. 60).

Mármarosi adatot nem ismerünk.

Rablău (< *rabló*): rablău 'lotru, hoţ' (BARBUL, i. m. 52). – Egyéb adatok: rablău, 'fur, lotru, jăfuitor' (Szilágyság. VAIDA: Tribuna, 1890. 374; CABA, i. m. 100; HETCO, i. m. 49; Bihar m. ALEXICS, i. m. 92; MOLDOVÁN, i. m. 816).

Mármarosi adatunk nincs.

Rendău (< *rendőr*). Csak a turci gyűjtésből ismeretes.

Rîngoti (a se) (< *rângatni*). Csak a turci gyűjtésből ismerjük.

Rît (< *rét*): rît 'fînaț, livadă, câmp' (BARBUL, i. m. 52); rît cu flori (RÁKSA, MUŞLEA, i. h. 168); – rîturi cu flori bătrâne... Este-on rîtuț lângă vale (Bárdfalva. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II. 37); Câte floricele 'n rît (Batiza, uo. 180); Frundză verde-a rîtului (Máragyulafalva. PAPAHAĞI, i. m. 14); Iarba d'e la rîturele (Mikolapatak, uo. 38): Numa tătaiză 'n rît (Szaplonca, uo. 44); pă un rîtuț (Izaszacsal, uo. 112); Ard'e d'ealu, arde rîtu (Farkasrév. ȚIPLEA, i. m. 44).

További erdélyi és moldvai adatokra ld. ETI-Évk. 1942. 377.

Rudă (< *rúd*): cu o rudă, o botă de orișice (Mózesfalu. Szatmár m. BRĂILOIU, i. m. 66); rud'e (Kismajteny. MÁRTON, i. h. 148); Când ie soarele de-o rudă (Komorzán. MUŞLEA, i. h. 228); – doî praporî, gata, cu rude cu tot (1836. Aknasugatağ. Mármaros m. BIRLEA, Ins. mar. 144); Unde-i vede ruda goală (Bárdfalva. BIRLEA, Cântece poporane II, 20); Facă-șgard din rude nouă (Batiza, uo. 309 : 218); Am două rud'e d'e h'jer (Izaszacsal. PAPAHAĞI, i. m. 146); D'e-a prind'e doî cai la car (Farkasrév, uo. 22); rudă 'régi területmérték': s'aũ dat țintirimurile pă gazde sup număr. Zab Grigorie o rudă (1725. BIRLEA, Ins. mar. 45; Ruda constă din 12 sucuri, uo. 241. l. 1. j.).

Sabău (< *szabó*): sabău 'croitor (BARBUL, i. m. 52). – Că am haiŃe la sabău (Máragyulafalva. Mármaros m. PAPAHAĞI, i. m. 97); saboũ pl. saboi (ȚIPLEA, i. m. 116).

Șăinăli (a) (< *sajnálni*): șăinălesc 'compățimesc, îmi pare reũ' (BARBUL, i. m. 52); șăinălesc (MOLDOVÁN, i. h. 8171; șeinălesc (HETCO, i. m. 50); șăinăli 'compățimi' (CABA, i. m. 100; uo.: șăinăleț' 'compățimire').

Șaroglă (< *saroglya*): șaroglă (BARBUL, i. m. 56). – Egyéb adatok: siregla 'clastrum portatorium' (BOBB, Dict. II, 572); șireglă 'clathri gestatorii: saroglya, sarogja, sereglje: das Schragel' (Lex. Bud. 645); și-reglă (MOLDOVÁN, i. m. 817; CABA, i. m. 101); șir'eglă 'partea dinapoi a căruței formată din două lemne împreunate prin speteze, prin care trec mici dreve de fier'" (GREGORIAN, i. m. 62); șeriglă 'partea dindărăt dela coșul căruții, încovoiată pentru a ținea puțin fân pentru cal' (COSTIN, Graiul bănațean, 192⁷); șiriglă (Szelistye. Szeben m. BANCIU: Transilvania, XLVI, 34).

Șogor (< *sógor*): șogor 'cumnat' (BARBUL, i. m. 53); – cu șogoru seu (1593. MIHÁLYI, i. m. 638); aũ frate, aũ șogor (XIX. sz. eleje. BIRLEA, Ins. mar. 76); Na-ți, șogore, nevasta (Bárdfalva. BIRLEA, Balade, colinde și bocete, I, 27); șogor, șogoriță 'cumnat, cumnată' (T. BUD. i. m. 82).

Taşcă (< *táska*): Și-o scris numele pe tașcă (Komorzán. Szatmár m. MUŞLEA, i. h. 184); tașca s-o golit (Avasfelsőfalu. (BARBUL, i. m. 54); – Din tașcă de păcurar... Din tășcuța cea bumbită (Bárdfalva, Mármaros m. BIRLEA, i. m. I, 43); Curvă fie tașca mea (Jód, uo. II, 207).

Țedulă (< *cédula*): țidulă' rețetă medicală' (Tókésbánya.

Szatmár m. MÁRTON, i. h. 127). – Egyéb adatok: *să-ńi faci țidula* '(„bilete de vite'. Királyhalma. Nagyküüllő m. Dacorom. V–1929. 140); *o vińit un... kălăuz... să dăm tsídul'il'e* ('vasuti jegy'. Bihar m. Bull. Ling. IV–1936. 159). Pintru bań nu căpăta ńis ũo țidulă (Várortja. Beszterce-Naszód m. G. ISTRATE: Buletinul Institutului de Filologie Română „Alexandru Philipide”. IV–1937. 89). Régebbi adatok: *ni-au slobozit... țădulă după obicei* (1777. Vrancea. A. SAVA, Documente putnene I, 107. Focșani, 1929); *tidulă ho-*

tarnică 'határleíró irat' (1780. Uo. 110); *țidulă* (1788. MOLNAR, Sprachlehre, 92, 385); *țădulă 'scheda, schedula'* (Lex. Bud. 108); *dându-să clisieruluĩ la fiește-care mort țidulă sub numărăușĩ* (1826. ST. STINGHE, Documente privitoare la trecutul Romńnilor din Șchei III, 73).

Žinor (< *zsinór*): *șinor 'gaetan'* (BARBUL, i. m. 53); – *Cu șinorul deslega-ti-om* (Poienile lui Ilieș. Mármaros m. BIRLEA, i. m. II, 362); *șinură 'șnur, găitan'* (T. BUD, i. m. 82). Származéka: *înșinurat 'cu găitan, cu șnur'* (uo. 36).

Említésre méltó, hogy az ugoicsai ruménség nyelvében használatos magyar szavak jó része meg van a kárpátaljai ruszinoknál is, aminthogy a ruménségre gyakorolt magyar hatás, igen sok rokon vonást mutat a ruszinságra gyakorolttal. BONKÁLÓ SÁNDOR tartalmas dolgozatára támaszkodva⁹ az Ugocsában és a ruszinoknál egyaránt előforduló magyar eredetű szavakat a következőkben sorolhatjuk fel: *ad'ív 'ágyú'; alč, jalč, 'ács'; aldomaš* (a rumén köznyelvbe átment szavakat is felvesszük); *astáloš; baj; banuváty; bárná; betega 'beteg', bet'uh 'betegség'; birtok; bitanga; bizívno* (vö. *bizoas*); *bizuvaty; bokor; bosorkańa; bovt 'bolt, bót'; byrív 'bíró'; cimborá; čaluvaty; čyngytlovyk 'csengettyű'; čípka; daráb; duhán; engeduvaty; felelucaty; findža; fiškalyš; fogadovo; gát'i; gádzá; hajtáš 'Treibjagd'; hamišnyj; hordív; huncut; hyr 'Ruf, Gerücht'; chosén 'haszon'; chotár 'határ': ýca 'eine halbe Masz, die Halbe'; jóvság; katuná; keltucaty; kestemán 'keszkenő': kezeš; kin; kip 'kép' (rum. *chip*); kočija; kočiš; konta 'konty': koporšív; kóvdoš 'koldus'; levč 'lőcs'; lopív 'Weinheber': márha; mentucaty; mešter; meštergerenda; mešteršig; némeš; űalkoš, űalkyš 'Stutzer, der Fesche'; űerucaty 'nyerni'; orjáš; pájtáš; pántlyk, pantlyka; pártá; pédig, pedyg; pípa; probalucaty; render, rendir; rakáš; rováš, raváš; rud, rudá; ryt 'rét'; sabív; sáláš; sáma; šovgor; tarkátyj; telek; temetív; to-pánka; varmedá, varmeža; vároš; žeb.*

⁹ Al. Bonkáló, *Die ungarländischen Ruthenen*: Ung. Jahrb. I–1921. 320–40

E szavak általában közvetlenül nyelvünkől kerültek a ruszinba, de vannak esetek amikor valószínűvé tehető, vagy pedig biztosan kimutatható a rumén közvetítés. Valószínűnek mondható pl. a *ňalkoš, ňalkiš* esetében, még pedig az *-oš, -yš* végződés miatt. A magy. *nyalka* ugyanis a ruménben sohasem fordul elő **ňalcă* alakban.¹⁰ Ez az alak, ha meg volna, akkor nőnemű *-a* végződésénél fogva nem volna alkalmas arra, hogy a büszke, fennhéjázó legény jelzője legyen. Más helyen foglalkoztunk azokkal az esetekkel, amikor a magyar szó etimológiai hangalakja valamilyen oknál fogva nem teszi lehetővé, hogy az átvett melléknév zökkenőmentesen, közvetlenül illeszkedjék bele a rumén mellénevek nemek szerint tagolt rendszerébe.¹¹ A ruménbe átkerült *-a*-végű magyar melléknévnek olyan hangalakot kell felvennie, amely hím- és nőnemű főnevekkel egyaránt szerepelhet. Így válik a magyar tiszta rumén *tistaš-tistašă* alakpárrá, a *barna* pedig *bărnaciu-bărnace* lesz a hím-, ill. nőnemben. Nem kell tehát a rumén *ňalcoș*, magyarázása céljából egy magyar *nyalkás* alakot feltételeznünk, amint ezt pl. ALEXICS és MOLDOVÁN teszik, mert az *-oš* végződés itt is azt a célt szolgálja, hogy a melléknévet hímneművé avassa, oly hímnemű alakúvá tegye, amelynek könnyedén képezhető a nő-nőnemű alakja is. Mivel pedig ez a folyamat a rumén nyelvben játszódott le, a ruszin *ňalkoš, ňalkyš* a rumén *ňalcoș*-nak, nem pedig közvetlenül a magyar *nyalka* szónak az. átvétele. Ugyanígy a ruménből került vissza a magyarba a Szalonta környékén feljegyzett *nyalkos*.¹²

Lényegében ugyanezt mondhatjuk a ruszin *tarkátyj* 'varius, varii coloris' (BONKÁLÓ, i. h. 338) melléknévről, amely igen valószínűen a rumén *tărcaț* (nn. *tărcață*) átvétele s nem közvetlenül a magy. *tarka* mása. CIHAC és DRĂGANU hajlandók ugyan arra, hogy a rum. *tărcaț* alakot egy nemlétező **a tărca* ige igenévi származékának tartsák,¹³ valószínűbb azonban, hogy ezúttal is a különböző nemű alakok képzésére alkalmas hangalak szerkesztéséről

¹⁰ Az Erdélyben mindenfelé előforduló *ňalcoș*-ra ld. Barbul, i. m. Bil. Hetco. i. m. 48; Bihar m. Șezătoarea XXV–1929. 130; Arad és Bihar m. Alexics, i. m. 86; Moldován, i. m. 815; *pě rînd î omú nălcoș 'cu încetul devii ceva; în urmă se vede ce se alege'* (Szilágyság. Vaida: Tribuna 1890. 369); Al-George, i. m. 34; Kétegyháza (Békés m. s. gy. stb.

¹¹ Ld. Bull. Ling. II-1934. 47–8.

¹² Közli: Szendrey ZS. Nyr. XLIV, 407.

¹³ Dict. d'ët. II, 531; Dacorom. V–1929. 338. A tárgyesetből való származtatást Drăganu nem tartja valószínűnek (vö. Dacorom. IV–1927. 754).

van szó s így inkább azt kell mondanunk, hogy ennek a célnak elérésére ebben az esetben az *-at* végű melléknevek (pl. *buzat*) és a hasonló végződésű melléknévi igenevek (pl. *încovoiat*) szolgáltak mintául. Más esetben az *-aciu* végződéshez folyamodtak (pl. *șărgaciu* 'sárga'), de a cél mindig a nemek szerinti egyeztetésre alkalmas hangalak volt. E magyarázat helyességéből önként következnék a ruszin *tarkátyj* rumén eredete, míg a *tarkástyj*, *tarkanystyj* 'ua.' hasonló célú ruszin belső fejlődési eredménye lesz. Rumén közvetítésre gondolhatunk a ruszin *tarčanyj* esetében is. A ruménben a szónak *tărceat*, *tărceată* változata is van¹⁴ s ennek *-č-*je aligha fejlődhetett a ruszinban. Bizonyos, hogy ebben az esetben inkább ruszin **tarčatyj* alakot várnánk s nincs kizárva, hogy ilyen hangalakú változat is létezik.

Ez a néhány kiragadott példa is eléggé mutatja, hogy a ruszin nyelvterület szomszédságában letelepedett ruménség a magyar hatásokat nemcsak elfogadta, hanem azokat továbbítani tudta a ruszinság felé. Elvben lehetségesnek kell tartanunk, hogy a ruszinság is közvetített magyar hatásokat a ruménség felé. E kérdések tisztázása későbbi kutatások feladata¹⁵ s ezeknek érdekességén mitsem változtat az a tény, hogy a két népre gyakorolt közvetlen magyar hatás sokkal jelentősebb volt, mint az, amelyet egymás között közvetíthettek. A ruménség által közvetített hatások a *ňalkoš* szó bizonyossága szerint nem okvetlen korlátozódtak a pásztorkodás területére, hiszen évszázadok óta magyar népi és nemesi életformákat is elsajátítottak mindkét nép fiai, de hogy a pásztorkodás és általában az állattartás szókészletében akadhatnak rumén közvetítésű magyar szavak, azt a *tarkátyj*, *tarčany* szavak sejtetik. A rumén *tărcată*, *tărceată* a tarkaszőrű bárány és

¹⁴ Pl. *tărciat* 'amestec de păr alb cu negru eșit din încrușișarea unui berbec cu o oae de păr diferit' (Muscel. M. Lungianu, Icoane din popor, 28); a nőnemű alakra ld.: *potcă tărciată* (Aranyosfő. Torda-Aranyos m. AAF. V-1939. 156. 174); *tărceată* 'oaiie tărcată' (Szelistye. Szeben m. Banciu: Transilvania XLVI, 56; a hn. *tărcat* nn. többese Șandra-Brînzeu szerint *tărčete* a szebenmegyei Zsinnán (i. m. 244). Ld. még *tarce* 'equus maculosus' (Lex. Bud. 697).

¹⁵ A ruménségre gyakorolt ruszin hatásról általánosságban tájékoztat H. Brüske, *Die russischen und polnischen Elemente des Rumänischen*: Jahresb. XVI-XIX, 1-69. További irodalmat közöl több vitatható nézet kíséretében Drăganu, *Româniî în veacurile IX-XIV*. București, 1933. 596-97; M. C. Ștefănescu, *Elementele rusești-rutene din limba românească și vechimea lor*. Iași, 1925; D. Scheludko, *Nordslavische Elemente im Rumänischen*; Balkan-Archiv I-1925. 152 kk.; Ștefănescu munkájáról P. Skok írt tartalmas ismertetést: *Slavia* VI-1928. 758-66.

juh közkedvelt jelzője, de tehénnel és ökörrrel kapcsolatban is használják.

A magyar hatás általában a legerősebb mind a ruménségre, mind pedig a ruszinságra. T. PAPAĦAGI közelebbi bizonyítás nélkül megkockáztatta ugyan azt az állítást, hogy a mármarosai ruménségre gyakorolt idegen hatások között a ruszin a legerősebb,¹⁶ DRĂĦANU azonban elismerésreméltó tárgyilagossággal helyreigazította tudós kartársának ezt a téves ítéletét.¹⁷ Nézetének érvényességét teljes egészében kiterjeszthetjük az ugócsai ruménségre is. A ruszin elemek száma feltűnően kevesebb, művelődéstörténeti hátterük is kevésbé tagolt, bár – különösen a multban – a ruszinsággal való együttélés és a rumén–ruszin kétnyelvűség időnként és helyenként jelentékeny arányú lehetett.¹⁸ SCURTU szövegeiből feltűnően kevés ruszin eredetű rumén szót állíthatunk össze s míg pl. PAPAĦAGI mármarosai gyűjtésében a ruszin hatás jóval észrevehetőbben nyilvánul meg, amazokból jóformán csak a következőket idézhetjük: *a cușăi* 'a gusta' (Cine o ști cușăi: Szárazpatak, 195; szatmármegyei adat: Îi dă de trii ori să cușeiască. Komorzán. MUȘLEA, i. h. 203) < rusz. *kúšaty* 'kosten, essen' (BERNEKER, SLETWB. 652); *hăt, heț* 'foarte, prea, departe' (Cînd a fost hăt la on loc: Nagygérce, 179; Să pot țipuri hăt mult: Bocskó, 196; Șî heț ti-oi arunca: uo. 252) < rusz. *het* (BRŪSKE i. h. 26, szerint csak Moldvában és Bukovinában használatos); *hîd* 'csunya, undok' (passim) < rusz *hyd* 'undor' (BRŪSKE, uo.); *hodin* (SCURTU értelmezése szerint jelentése 'gros, bine făcot', de valószínűbben 'wert, würdig': O fost cocon hodin: Bocskó, 218) < rusz. *hóden* (BRŪSKE nem említi); *horoman* 'gyermekjáték, melyet leányok játszanak a templom körül' (fac horoman sau buturele: Szárazpatak. 242) ~ rusz. *choróm* 'Korridor, Gang', *chorómy* 'Hausflur' (BERNEKER, i. h. 397); *izvaghîță* 'brânză pregătită ca să fie păstrată pentru iarnă' (azonos a PAPAĦAGI által említett *izvarniță* 'zár' szóval; ruszin származtatására vö. DAcR. II, 934; DRĂĦANU: Dacorom. IV–1927. 1083); a bölcsődalokban ismétlődő gyermek-

¹⁶ „In primul rând trebuie relevată cea ruteană (ti. influența) care este și cea mai pronunțată” (i. h. LXXIII).

¹⁷ Dacorom. IV–1927. 1078. Ezt Drăganu természetesnek találja, mert a magyar befolyás: „a fost mai multilaterală: a intrat prin viața socială, agricolă, comercială, industrială, bisericească, militară, prin administrație, etc.” – Sajnálhatjuk, hogy Scurtu ezt az ismertetést nem olvasta el.

¹⁸ A batarcsi Iacob Ciote emlékszik még arra, hogy „Amestecat, grăieșu și rumînește și rusăște în Higă, Tarna-Mnîcă, Dumbrava, Hoarca și Mociră.” (Scurtu, i. h. 217).

altató *liu, liu, liu* DRĂGANU szerint a rusz. *luli-luli* (uo. 1085); a *măhăi* 'a face mișcări în toate părțile, a amenința' (și amîndoi o măhăit cu coasa: Nagygyőrce, 211)¹⁹ < rusz. *macháty* 'schwenken, schwingen' (BERNEKER, i. h. II, 4); *prańic* 'maiu, obiect de lemn cu care se bat rufele cînd se spală' (Cu limba cît on prańic: Nagygyőrce. 78; o femeie prańicîn în vale: Bocskó, 269; N'a scăpa neprańicat: Szárazpatak, 196) < rusz. *prajnik* 'mosósulyok' (BOKSAY-RÉVAY-BRASCSAJKÓ, Magyar-Ruszin Szótár, 320)²⁰; *a zoli* 'a spăla, a freca cu săpun' (Ș'ar *rezoli* cămeșă | Cît ce cît o ar zoli | Albă ca a me n'a hi: Batarcs, 188:54) < rusz. *zolyty* 'einlaugen, waschen' (BRÜSKE, i. h. 45 moldvai tájszónak mondja).

Valószínűnek tartható, hogy a mármarosai és ugozsai rumén-ség nyelvének alaposabb átkutatása csak megerősítené azt a sejtésünket, hogy az ugozsai nyelvjárás jóval kevesebb ruszin elemet szívott fel, mint a mármarosai. Ez pedig a településtörténet szempontjából megint csak arra mutatna, hogy az ugozsaiak általában dél felől érkeztek mai lakhelyeikre s hogy az általuk asszimilált ruszinság alig hagyott nyelvi nyomokat a vidék rumén népnyelvében. Ez a rumén népnyelv már az északabbra vándorlás előtt tele volt magyar elemekkel, ruszin elemekkel azonban csak akkor bővült, amikor a rumén települési hullám a ruszin nyelv- és települési terület közelébe érkezett.

Tamás Lajos

¹⁹ Mármarosban is előfordul: Da o scos dalbă sabgie | Ș'odată ș'o măhăit (Budfalva. Papahagi, i. m. 90).

²⁰ Mármarosban: Cu un prańicuț d'e brad... C'a dzîce că-î prańicată (Izaszacsal. Papahagi, i. m. 66).

Az idézett helynevek jegyzéke.

Az alábbiakban a magyarul idézett helynevek rumén megfelelőit állítjuk össze C. MARTINOVICI és N. ISTRATI Dicționarul Transilvaniei, Banatului și celorlalte ținuturi alipite (Cluj, 1921) c. helynévtára alapján:

Aknasugatag – Ocna Șugatag (M)	Glód-Glod (M)
Alsóberegyszó – Bârsăul de jos (Szilágy m.)	Halmi – Halmeu (Szt)
Alsóvisó – Vișeu de jos (M)	Hernécs – Hârnicești (M)
Aranyosfő – Scărișoara (Torda- Aranyos m.)	Hobica-Urikány – Uricani Hobi- ceni (Hunyad m.)
Avasfelsőfalu – Negrești (Szt)	Hosszúfalu – Satulung (Brassó m.)
Avaslekence – Lechința (Szt)	Hotinka – Hoteni (M)
Avasújfalva – Certege (Szt)	
Avasvidéke – Țara Oașului	
	Izszacsal – Săcel (M)
Barcánfalva – Bârsana (M)	
Batarcs – Batarci (U)	Jód – Ieud (M)
Batiza – Botiza (M)	
Bárdfalva – Berbești (M)	Kányaháza – Călinești (Szt)
Bükszád – Bicsad (Szt)	Királyhalma – Crihalma (Nagy- küküllő m.)
Bocskó – Bocicău (U)	Kisgérce – Gherța mică (U).
Bomenyires – Bonț (Szolnok- Doboka m.)	Kismajtény – Moftinul mic (Szt)
Buntesd – Buntești (Bihar m.)	Kismindszent – Mesentea (Alsó- fehér m.)
Borsa– Borșa (M)	Klopotiva – Clopotiva (Hunyad m.)
Bréb – Breb (M)	Komlós – Comlăușa (U)
Budfalva – Budești (M)	Komorzán – Cămărzana (Szt)
Bujánháza – Boinești (Szt)	Krácsfalva – Crăcești (M).
	Kusaly – Coșeu (Szilágy m.)
Desze – Desești (M)	
Facsád – Făget (Krassó- Szörény m.)	Laposhidegkut – Mocira (Szt)
Farkasrév – Vad (M)	Leordina – Leordina (M)
Fejérd – Feiurd(eni) (Kolozs m.)	
Felgyógy – Gecagiul de sus (Alsó- fehér m.)	Magyarfráta – Frata (Kolozs m.)
Felsőkálinfalva – Călinești (M)	Majdán – Maidan (Krassó- Szörény m.)
Felsőróna – Rona de sus (M)	Máragyulafalva – Giulești (M)
Felsőszelistye – Săliște (M)	Mikolapatak – Văleni (M)
Felsővisó–Vișeu de sus (M)	Mózesfalva – Moșișeni (Szt)

Nagyérce – Gherța mare (U)
Nagymadaras – Șoimul (Szt)
Nagysink – Cincul mare (Nagy-
küüllő m.)
Nagytarna – Tarna mare (U)
Nánfalva – Nănești (M)

Oroszkő – Repedea (M)

Petrova – Petrova (M)

Ráksa – Racșa (Szt)
Resinár – Rășinari (Szeben m.)
Rozália – Rozavlia (M)

Sajó – Șaiu (M)
Sárköz – Livada (Szt)
Somosfalva – Cornești (M)

Szamoslippó – Lipoveni (Szt)

Szamosmakód – Mocod (Beszterce-
Naszód m.)

Szaplonca – Săpânța (M)
Szárazpatak – Valea Sacă (U)
Szelistye – Săliște (Szeben m.)
Szerfalva – Sârbi (M)
Székudvar – Socodor (Arad m.)
Szilágyegerbég – Tămășești
(Szilágy m.)
Szurdok – Strâmtura (M)

Tartolc – Târșolț (Szt)
Tőkésbánya – Groși (Szt)
Turc – Turț (U)
Turvékonya – Tur (Szt)

Vaskóh – Vașcău (Bihar m.)
Vámfalu – Vama (Szt)
Várorja – Nepos (Vărrăea) (Besz-
terce-Naszód m.)

Zsinna – Jina (Szeben m.)

Döbrentei Gábor élete és munkássága.

Az „Erdélyi Múzeum” megindulásának százharmincadik évfordulóján nemcsak Döbrentei Gábor elfelejtett életművét akarjuk felidézni, hanem egyúttal a nagy magyar műveltség-szervező életének és munkásságának eddig ismeretlen részleteit feltárva, irodalomtörténetírásunk régóta esedékes mulasztását is pótolni akarjuk. Döbrentei sokirányú és közel félszázadra terjedő munkásságának feldolgozásával kettős feladatot akarunk megoldani. Egyrészt a róla szétszórtan megjelent adatközlések és feldolgozások alapján összegezzük az eddigi kutatásokat, másrészt a rávonatkozó, de mindmáig figyelembe nem vett ismeretlen nagy levéltári anyag alapján szeretnénk irodalomtörténetírásunk róla alkotott képét gazdagítani, tévedéseit helyesbíteni. A Döbrentei Gábor munkásságára vonatkozó anyagból az utolsó félszázad folyamán sokan és sokat közöltek, de levelezése, hátrahagyott kéziratai nagyrészt ma is kiadatlanok. Gálos Rezső, Kristóf György, Széchy Károly, gr. Kuun Géza, Szilágyi Sándor, Lampérth Géza, Perényi József, Ferenczy József, Rexa Dezső, Ferenczi Zoltán, Koncz József, Szana Tamás, Székely Ödön, Latkóczy Mihály, Váczy János és mások közlései nyomán sok értékes adat áll irodalomtörténetírásunk rendelkezésére és mégis Döbrentei Gábor egész életét és munkásságát mindenben felölelő tanulmány még nem íródott róla.

BODOR ALADÁR,¹ SALLAY GÉZA² és GORIUPP ALISZ³ könyvei szintén csak részleteiben világítják meg Döbrentei munkásságát, a részleteken túlmenő összefoglalás és az új adatgyűjtés nagy feladatára egyikük sem vállalkozott. A múlt század nyolcvanas éveiben gr. Kuun Géza⁴ készült írni egy, a Döbrentei Gábor egész életét feldolgozó könyvet, de kéziratát csak részben fejezte be és a teljesen elkészült részek sem jelentek meg soha. Tanulmányunk ezt a hiányt igyekszik pótolni a maga szerény eszközeivel.

¹ Bodor Aladár, *Döbrentei Gábor erdélyi szereplése*. Bpest, 1906.

² Sallay Géza, *Döbrentei Gábor élete és működése*. Máramaros-sziget, 1913.

³ Goriupp Alisz, *Döbrentei Gábor nyelvújítása*. Bpest, 1916.

A terjedelem korlátozott volta azonban azzal a kényszerrel járt, hogy az ismert adatokból sok mindent mellőzni kellett, így első sorban az Erdélyi Múzeumra vonatkozólag, de az új és eddig nem ismert adatok feldolgozásának elsőbbségi joga teszi ezt indokolttá. Ha kitűzött célunk sikerült elérnünk, úgy lényegesen világosabban és tisztábban fog előttünk állani Döbrentei egyénisége, jelleme, munkásságának értéke és irodalmunk történetében betöltött szerepe. Döbrentei Gábor élete és munkássága az Erdélyi Múzeum megindításával Erdély művelődésében és irodalmunk múlt századi fejlődéstörténetében egyaránt jelentős helyet foglal el. A Magyarországról Erdélybe került lelkes irodalomszervező előbb Erdélyben, később Pesten mindig egyetemes magyar művelődési célokért küzdött. Életének kisebbik, de benyomásokban gazdagabb részét töltötte Erdélyben és ifjúságának első nagy élményei döntő hatással voltak egyéniségének, írói pályájának későbbi alakulására is. Az irodalmi élet élére akkor került, amidőn Erdélyben a régi műveltségszervezők fáradtan és kedvüket veszítve visszavonultak. A Nyelvmívelő Társaság a századfordulókor megszűnt, az első erdélyi állandó színház építése vontatottan haladt előre, ARANKA GYÖRGY, „Erdély Kazinczyja” pedig szervező munkáját abbahagyva, csendes és ártatlan bölcselkedéssel töltötte utolsó éveit. Új fiatalok még nem álltak sorompóba, irodalom és tudomány ismét háttérbe szorult a világot formáló nagy események mögött. A napoleoni háborúk következtében beálló gazdasági válság Erdélyt sem kímélte meg, de a gazdasági válságnál súlyosabb volt a mindenütt uralkodóvá vált szellemi elernyedés. Döbrentei nagy érdeme, hogy éppen ezekben a válságos és nehéz években ismét előtérbe állítja a magyar műveltség ügyét az Erdélyi Múzeum megindításával. Az 1810 és 20-as évek között próbál Erdélyben irodalmi életet teremteni, épen akkor, amidőn erre legkevesebb a remény. A kételkedőkkel szemben megmutatja, hogy a legrosszabb körülmények között is összetartással és a műveltség szeretetének terjesztésével lehet nemzeti jövőt építeni, irodalmi ízlést fejleszteni, műveltséget terjeszteni. Nagy érdeme, hogy a régi erdélyiek abbamaradt műveltségszervező munkásságát tovább folytatva hirdeti a harcot a közös magyar célokért küzdő erdélyi akadémia, folyóirat, nemesebb irodalmi ízlés, Európába néző magyar szellem megteremtéséért. Az erdélyi magyar szellemi élet jogfolytonosságának lelkes és önzetlen harcosa, aki az előző század nagy erdélyi örökségét tovább adva lehetővé teszi, hogy azt egy jobb kor átvehesse és meg nem valósult álmait legalább részben valóra válthassa. Egy régi korszak lezáródásakor lép fel Erdélyben, ahová

Kazinczy baráti támogatása juttatta. Aranka és Sípos halála után az élesszemű és mindenért rajongó széphalmi vezér tőle és Bölöni Farkas Sándortól várja Erdély szellemi megújítását. Döbrentei az ősz vezér reménységét beváltja és munkásságával a két hazában élő magyarság szellemi egységét szolgálta. Híd volt, melyen át nemcsak az irodalmi élet egysége felé török gondolatai találkoztak, hanem a két hazát egyesíteni akarók jövőbe mutató szándékai is!

*

Döbrentei ifjúsága és külföldi útja.

Döbrentei Gábor a veszprémmegyei Nagyszöllösön született 1785. december 5.-én. Születése napjának dátuma azonban bizonytalan.⁴ Őmaga 1816.⁵ jan. 6-án, Kolozsvárról Kazinczyhoz intézett levelében 1785. december 5-ikét említi, életrajzírói viszont nagyrészt december elsejére teszik születése napját. A Döbrentei-család régi dunántúli família, tagjai mindig büszkeséggel tekintettek vissza családjuk múltjára. Atyja: Döbrentei Lajos evangélikus lelkész, anyja Erhardt Susanna volt. Döbrentei Lajos fiát előbb Pápára, majd a grammatikai osztály elvégzésére Sopronba küldte, ahol Gábor 1805-ig tanult. Közben apja Uray-Újfaluba került, ahol mint esperes 1840. dec. 13-án halt meg. Döbrentei atyját végtelenül szerette és tőle szigorú, de jóakarató nevelésben részesült. A szülői házat a puritán protestáns szellem jellemezte, ennek a levegője formálta mélyen magyarrá a fiatal Döbrenteit. Korán kezd irogatni. Már 9 éves korában megpróbálkozott a versírással, kedvenc költői ÁNYOS PÁL és BARÓTI SZABÓ DÁVID voltak. Sopron akkori irodalmi élete kiválóan alkalmas volt irodalmi érdeklődésének kifejlődésére. Barátai és tanárai között nem egy kitűnő író volt, tőlük alapos tárgyi tudást, jó ízlést, önzetlen szellemi irányítást kapott. A magyar nyelv és irodalom ügyéért folytatott lelkes harc hamar megragadta fogékony lelkét és szervezőképessége, önálló és irányítani akaró, mások befolyását magába olvasztó egyénisége főbb vonásaiban már akkor előttünk áll. KISS JÁNOS 1790-ben Sopronban „Magyar Társaság”-ot alapított. Döbrentei ennek az irodalomért lelkesedő kis körnek könyvtárosa, majd titkára lett, első költői próbálkozásait is itt mutatta be. Nagyon jó szónok volt és a Magyar Társaságban a szónoklatról tartott értekezésében azt mint

⁴ Bodor Aladár, *Döbrentei Gábor erdélyi szereplése*. Bpest, 1906. 8.

⁵ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Kolozsvár, 1816. jan. 6. Váczy János, *Kazinczy Ferenc levelezése*. XIII. k. Bpest, 1903. 395.

az önművelés egyik legfontosabb eszközét állította hallgatói elé. Munkásságára leelőször Kiss János figyelt fel, aki különben atyjának régi barátja volt. Levelezésük mély betekintést enged a fiatal Döbrentei lelki fejlődésébe, kora ifjúsága lázas útkeresésébe. 1804. november 30-án⁶ levélben felkeresi KAZINCZY FERENCet. Sorait bátortalanul kezdi, fél, hogy lépését a magyar irodalom atyja szerénytelenségnek fogja tekinteni. A Soproni Magyar Társaság nyomtatásban megjelent válogatott írásait mellékeli leveléhez és kéri Kazinczyt, hogy mondjon ítéletet róla. „Kitárhatom kebelemet – írja. – Hajnalomon és estéjimen előttem jár a’ T. Úr neve csillagul, miolta Orpheusában Metastasióból a’ *nyögdécsellő szel-
lőcskét* ’s az ezután vetett kifakadást olvasám.

És még Hamlet előtt azt a’ velőig buzdító ajánlást! Sírban lévő Nagyok’ fénye komolyan int, élőké vidáman, mért ettől viszszeretetet is reméllünk. Ha engem a’ T. Úr szerethetne! nyert dicsőségnek tartanám.” Kazinczy válasza nem sokáig váratott magára. A széphalmi vezér sietett fiatal íróársát jóakarató támogatásáról biztosítani. 1805. február 23-án⁷ válaszolt Érsemlyéből. Döbrenteit „Szeretetre méltó Társának” nevezi, majd a következőket írja: „Kedves nékem azt látni, hogy a’ Jók engemet szeretnek, ’s hiúságom kész elhítni, hogy ezek engem azért méltóztatnak szeretetekre, mert a’ jót velük együtt én is szeretem.

----- szeretni hiven

A’ Jót! gyűlölni vesztig a’ gonoszt!

A’ legszebb bére annak, hogy jót tettünk, az ugyan, hogy jót tettünk.” Örvend a küldött könyvnek, örömmel olvassa KISS JÁNOS írásait, de Döbrentei és a fiatalok próbálkozásaira is talál néhány dicsérő szót. „Ifjabb Társainknak is vannak némelly virágai, mellyek édesen csiklandják mind a’ szemet, mind a’ szaglást. Ezeknek sorában kijegyezve volt az Ur’ neve, még minekelőtte levelét venni szerencsém volt is.” Majd figyelmezteti fiatal barátját hibáira: „De engedje az Ur a’ barátságának, hogy szabadon élhessen legbecsesbb jusával, hadd mondjam ki a’ gondolatot, melly magát bennem a’ könyv első megolvasása alatt toltta elő: némelly tárgy nem szenved poétai felöltöztetést, és a’ dalokat nem a’ Németek durva prosodiai törvénye, hanem a görögök és rómaiak’ mértéke szerint kell zengeni. A’ lyra édes zengése meg nem szenved a’ rö-

⁶ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Sopron, 1804. nov. 30. Uo. III. k. Bpest, 1892. 230–231.

⁷ Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gáborhoz. Érsemlye, 1805. febr. 23. Uo. III. k. Bpest. 1892. 271–272.

vidre ugratott consonánsok darabosságát. Kedves nekem azt látnom, hogy az a' szent tűz, melly ezt a' Társaságot alkotta, meg nem lohadt." KAZINCZY válasza a fiatal Döbrenteire nem maradt hatás nélkül. Kiss János és Kazinczy pártfogása számára nemcsak azért látszott értékesnek, mert tőlük tanácsot, irányítást remélt, hanem azért is, mert általuk megnyílt előtte az irodalmi érvényesülés eddig elzártnak hitt útja. A Kazinczyval való barátság kettőjük, de elsősorban Döbrentei életére és fejlődésére volt döntő hatással. Általa lesz ismertté a magyar írók között. Erdélybe kerülését és későbbi sikerei egy részét is neki köszönhette, nehezen indokolható és magyarázható tehát az az ellenségeskedés, amivel mégis 1820 után egykori jótevője ellen fordult.

A soproni tartózkodás Döbrenteire az irodalmi érdeklődés felkeltésén kívül más hatással is volt. Itt nyer először betekintést Európa nagy szellemi áramlataiba és ugyancsak itt ébred fel benne először a vágy, hogy közelről láthassa a nyugatot. Terve hamar valóra vált, 1806 április 10-én szüleitől, kik Sopronig kísérték messze távozó fiukat és tanáraitól könnyes szemekkel vesz búcsút, Döbrentei Wittenbergát választotta ki tanulmányai központjául és oda Bécsen és Csehországon át óhajtott eljutni. Bécs, Prága, Drezda, majd Torgau útja főbb állomásai. Gazdag úti benyomások után érkezik a reformátorok városába: Wittenbergába. Utazása és wittenbergai tartózkodása részleteit hűségesen feljegyezte naplójába. A napló címe „mindennap”. Sajnos, értékes feljegyzéseiből csak néhány ív maradt fenn, de azok így is lelki fejlődésének hű tükörképét nyújtják. Döbrentei önálló és bátor egyénisége, őszinte és nyílt jelleme hamar felnyitotta előtte az idegen világ rejtett kapuit. Naplójában⁸ írja, hogy Bécsbe való megérkezése után KORABINSZKYt látogatta meg először, majd MÁRTON JÓZSEFet, akitől három főherceg tanult magyarul. Április 15-én felkereste Kazinczy fiatalkori eszményét, az alkímia titkait kutató ősz Báróczit és Déchy. Április 16-án együtt reggeliztek és hosszasan elbeszélgettek írókról és irodalmi dolgokról. Báróczi örömmel és szeretettel emlékezett meg Kazinczyról és Bacsányiról. Bécsből két társával: BÖLÖNI MIHÁLYal és BOLLAS PÁLlal április 17-én indultak tovább. Prágába április 24-én értek. A csehek fővárosában megtekintették az olasz és cseh színházat. Látásukkor szomorúan jegyzi fel naplójába Döbrentei: „Már csak nekünk nincsen Pesten magyar színházunk”.⁹ Drezdában csak rövid ideig tartózkodott. Innen április

⁸ Gr. Kuun Géza, Döbrentei Gábor felett mondott emlékezés. Kiadatlan kézirat az E. M. E. kézirtatárában. Kézirtatári szám: 1397. 18.

⁹ Uo. 19.

29-én gyalog indult Wittenbergába, de a fárasztó utat megunván, Kasdorfon kocsira ült. Május 1-én ért Wittenbergába. Első útja honfitársaihoz vezetett és velük rögtön elhatározta, hogy olyan magyar kört alakítanak, mely az idegenbe szakadt magyarok közt az anyanyelv és irodalom szeretetét fogja ápolni. Május 2-án megnézi a magyar könyvtárt és a Luther-émlékeket. „Van itt a’ Magyaroknak zászlójuk is”¹⁰ – írja örömmel. Előfizet a jénai „literaturai újságra”, amelyben nemsokára egy kis tanulmány kelti fel figyelmét az ossziáni költészetéről. Sir John Sinclair, a tanulmány szerzője, az Ossian-eredetű szövegekkel foglalkozik. A fiatal Döbrentei érdeklődése ekkor ébredt fel először Ossian iránt és később a legelső között terjeszti hazánkban a preromantikát jellemző ossziánizmust. Wittenbergában a németen kívül tanul franciaul, olaszul és angolul is. Érdeklődése rendkívül sokirányú. Különös előszeretettel esztétikával foglalkozik. A wittenbergai egyetem leghíresebb tanárai alakítják ízlését és tudását. SCHREEKTől világtörténelmet, POETIKTől és KLOSCHTól általános esztétikát és művész-enciklopédiát tanul. GROHMAN a bölcsélet alapelemeivel ismerteti meg, MITSCH pedig az erkölcsi tudományba vezeti be. Az előtte feltáruló idegen világ magyaros ízlését és hazaszeretetét még mélyebbé, még őszintébbé tette. Gyakran ír haza, keresi és olvassa a kezébe kerülő magyar könyveket és irodalmi tervekkel foglalkozik, íróasztalán Báróczi és Kazinczy képei jelképezik a távoli hazát, az eljövendő írói hivatás útjait. Külföldi tanulmányútja azonban nem zavartalan, hiszen a napóleoni-háborúk korában él és most már közről is alkalma nyílik látni Nyugateurópa nagy nemzeti feszültségeit. Egyik háború a másikat követi és a béke nem más, mint új készülődés a legközelebbi összecsapásra. A jénai ütközet után a francia seregek átvonulnak Wittenbergán, emiatt neki Lipszébe kell mennie, ahol ismét új tárgyakat hallgat: PLATTNERTől lélektant, ECKTől költészetant, ROSTTól Cicerot, BECKTől Homerost, RAU a jog elemeivel ismerteti meg, KEIL a szentírás magyarázattal, TITTMANN a hitágazattannal.¹¹ A klasszikusokon kívül elsősorban az angol írókat tanulmányozza. Mindenért rajong, ami új és divatos. Fordítással is próbálkozik, de közben hazavágyik, hogy terveit mielőbb megvalósíthassa. Otthon már kellemes légkört alakított ki számára Kazinczy, aki KISS JÁNOSnak többek között így ír róla 1806 június 16-án:¹² „Szeretem azt az

¹⁰ Uo. 21.

¹¹ L. Bodor Aladár, *Döbrentei Gábor erdélyi szereplése*. Bpest, 1906. 8.

¹² Kazinczy Ferenc levele Kiss Jánoshoz. Széphalom, 1806. jún. 16. *Kazinczy Ferenc levelezése*. IV. k. Uo. 1893. 198.

embert. Szíve meleg; az pedig nagy ajándéka az égnek. Úgy látszik, hogy vére kelleténél hevesebb. De arról tézsen az idő és a tapasztalás. Báróczy felől elragadtatva szól, 's azt gyönyörködve értem." 1807 március 11-én¹³ Lipcséből ismét ír Kazinczynak, elmeséli németországi élményeit és egyúttal kifejezi óhaját a hazatérés iránt. Levelében érdekesen írja le a francia seregek bevonulását. „A győzedelmeskedő Frantzia sereget azelőtt is látni égtem – írja – 's ime arra jött a' dolog, hogy őket látnom kellett. Nem rohantak, igaz ugyan, az Albis mellett fekvő Vittenbergára olly nagy dagálllyal, mint Jenaba, Weimárba, s Hálába. E' három utolsó helyeknél még haragjok' lobogtában, nálunk már egy kevéssé nemes tsillapodással jelentek-meg. Még harmadnappal elébb Burkusok mentek által Vittenbergán, hogy a' Gyözők október 20-dikán bennünk' elborítsanak. Huszonharmadikán, Napoleon, ez Attila mássának, jövetelét hirdette, tizenöt ezerből álló testörző serege, a' város piatzán. Vive l'Empereur, kiáltással. Láttam őt, láttam seregeit, és magyar létemre örülnöm kellett szemlélésekkor.”

Döbrentei Erdélyben.

Hazatérését május elejére tervezi, de közben Goethét és Wielandot is meg akarja látogatni. Nagyon kéri Kazinczyt, hogy legyen segítségére otthoni elhelyezkedésében. „Nagy kedvem volna nekem – írja – az alföldön való lakáshoz, és örülnék neki, hogy egy, két, vagy több esztendeig ott lehetnék. Debretzen táján, vagy Erdélynek magyar részében, óh milly örömost szeretnék élni!” „Úgy gondolom, ott úgy élvén, mint egy nevelő, legjobban megtanulhatnám mind az ott lévő, még tisztább Magyar karaktert, mind ősbibb beszédejtéseket,”¹⁴ Kazinczy Döbrentei kérését teljesíti. A külföldről hazatérő fiatal íróbarátját gr. Gyulai Ferencnének Lajos fia mellé ajánlja nevelőnek. Gróf Gyulai Ferencné, született Kácsándy Zsuzsánna, Kazinczy ifjúkori szerelme, teljesítette kérését, Döbrentei örömmel értesül e hírről és 1807-ben leutazik Erdélybe, Ó-Andrásfalvára, ahol a május 3-án özvegyé lett grófné az év legnagyobb részét töltötte. Erdélybe menet Döbrentei még felkeresi néhány írotársát és megismerkedik SZEMERÉVEL is, majd 1807 október 25-én megérkezik Andrásfalvára, élete új állomására. A nevelői állás Döbrentei számára nemcsak a kenyeret jelentette,

¹³ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Lipcse, 1807. márc. 11. – Uo. IV. k. Bpest, 1893. 510–511.

¹⁴ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez, Lipcse, 1807. márc. 11. – Uo. IV. k. Bpest, 1893. 512.

de döntő befolyással volt lelki fejlődésére és későbbi pályafutására is. A Gyulai-család révén megismerkedik Erdély legtöbb főúri családjával, barátokat, pártfogókat szerez tervei végrehajtásához. A fiatal író számára nem is lehetett volna jobb környezetet elképzelni, mint azt, amibe jutott. Az a világ, ami most feltárult előtte, nem ismerte a nyomort, csak a műveltséget és a jóléttel, hatalommal együttjáró örömeket. Nyelvtudása, emberismerete, olvasottsága a Gyulai-család környezetében nagyban elősegítette baráti kapcsolatai kiépítését. Rokonszenves egyénisége, határozott fellépése és jómodora az erdélyi kastélyok kifinomult világában nagyszerű lehetőségeket tártak fel előtte és ő élt is ezekkel a lehetőségekkel.¹⁵ De Döbrentei nagy érdeme, jellemének tiszta vonása, hogy ő a baráti összeköttetéseit nem saját céljai, vagy anyagi jóléte érdekében próbálta gyümölcsöztetni, előtte elhagyott nemzete irodamának megsegítése, felvirágoztatása maradt mindig az egyetlen cél. Könnyen alkalmazkodó természete tervei megvalósításában nagy segítségére volt. Pár hónapi erdélyi tartózkodás után már nemcsak az erdélyi emberek és tájak lelkébe tudott mélyen bepillantani, hanem ugyanakkor világosan látja az új élet adta lehetőségeket is. Erdélyt nemcsak gyors alkalmazkodóképessége révén szereti meg, új hazája mélyebb magyarsága, tiszta nyelve gyakorol rá mély benyomást. És amikor 17 év múlva, tervei bukása után kénytelen Erdélyt elhagyni, Naplójába ezeket a sorokat írja: „Ha nem látom meg többé Erdélyt, azt kérem az Istentől, hogy minden magyarba öntsön annyi hazafias érzést, amennyi bennem van és adjon jobb időt és alkalmatosságot annak bebizonyítására. Szomorúan látom eltelni életemet, melyet későbbre kívántam volna, mikor hazám vagy virágjában lesz, vagy sorsának jobbra fordultáért fog küzdeni.”¹⁶

Tizenhét év alatt Döbrentei nemcsak adott, de kapott is Erdélytől. Az embereken kívül megismerte Erdély tájait, múltját, nyelvét, jellemét. Hibáiban az örök magyar tulajdonságokra ismerhetett, értékeiben a jövő élet jelképeit láthatta meg. A Gyulai-család révén már nevelősége első évében nagyjából megismerte Erdélyt. A családnak nemcsak Andrásfalván voltak birtokai, hanem Lunkán, Marosnémetin és Dédácson is, a Kazinczytól oly gyakran dicsért hunyadmegyei falvacskában. A nevelőséggel járó kényelmes élet és jólét nem puhítják el, tanítványai nevelése mel-

¹⁵ Az 1800. és 1830. közötti erdélyi szellemi, társadalmi és közélet jellemzésére l. gr. Kuun Géza, „*Gróf Gyulai Lajos naplótöredékeiből (1815–1834)*” c. művét. Bpest, 1874.

¹⁶ Uo. 78.

lett állandóan olvas, terveket sző. „Aki neveltetése végződésével – írja Naplójában – önön magát nem igyekszik még tovább nevelni, az csak mindennapi közlegénynek született. A világ nagy iskolájában azon fundamentumnak előrajzait, melyeket az iskola előnkbe rakott, saját igyekezetünkkel fogjuk megépíteni s majd ha a hézagok kitöltve lesznek, az építmény tulajdon új színben fog eléállani.”¹⁷ Döbrentei önnevelésére bő alkalom nyílt a Gyulai-háznál. A család remek könyvtára, magyar, francia és német könyvei a művelődés sokirányú lehetőségét tárták fel előtte. A nagyműveltségű özvegy grófnéval naponta folytatott irodalmi és művészeti tárgyú beszélgetései nemcsak tudását gyarapították, növelték lelki finomságát, ízlését is. A társasélet új életformát jelentett számára, a biedermeier világ színes, ragyogó, de ugyanakkor meghitt, családi légkörét. Tanítványaival együtt résztvesz a fiatal arisztokraták szórakozásaiban, sport, vívás, vadászat egyformán lekötik érdeklődését. Barátai és ismerősei iránt természetes és közvetlen, de ugyanakkor öntudatos és magabízó. Ismeri az embereket és tud velük bánni, szükség esetén diplomata, máskor lelkes rábeszélő, de mindig határozott és nemes célokat tart szemei előtt.

Döbrentei nevelősködését eredetileg csak négy évre tervezte, de ez az idő 17 évig nyúlt ki. A négy Gyulai gyermek: Karolina, Lajos, Fanny és Konsztancia közül legtöbbet Lajossal foglakozott. Rousseauista elveit követve a természetes nevelést próbálta alkalmazni. A szellemi és testi képességek harmonikus kifejlésztésére törekedett tanítványainál. Velük együtt úszott, lovagolt, tanult, barátainak tekintette őket. A kor kívánalmainak megfelelő általános ismeretek tanítása mellett tanítványai jellemét úgy akarta kiformálni, hogy fiatal lelkük a legnemesebb eszmények befogadására is alkalmassá válják. Tanítványai be is váltották a hozzájuk fűzött reményeket, úgy Lajos, mint testvérei a 48 előtti erdélyi társadalom magyar szándékú, nemes emberbaráti érzésű, másoknak segítő, igaz jellemekké váltak. A gyakorlati nevelés mellett az elméleti kérdésekkel is foglalkozott, A „Pali és Minka olvasni tanul” és a „Kis Gyula könyvét”, miket a nevelés terén szerzett tapasztalatai ihlettek, neveléstörténetíróink a magyar gyermeknevelési irodalom úttörő alkotásai közé sorozzák. Nevelői híre oly jó, hogy az ifjú WESSELÉNYI MIKLÓS mellé PATAKI halála után őt kérték fel nevelőnek. Miután Döbrentei ezt nem vállalhatta el, abba mégis beleegyezett, hogy a fiatal Wesselényivel együtt lakják. Tanítványait öntudatos magyar szellemben nevelte, meg-

¹⁷ Uo. 70.

ismertette velük nagy íróinkat és felébresztette bennük a nemzetért való önzetlen munkálkodás és áldozatkészség érzését is. Fiatal tanítványával, Gyulai Lajossal felkereste Kazinczyt, aki aztán látogatásukat 1816-ban vissza is adta. Tanítványai hálája nem is maradt el, haláláig leveleznek vele és irodalmi terveit anyagilag is elősegítik. Gyulai Lajos naplójában¹⁸ kitűnően jellemzi nevelője nagy hatását, „Mikor Döbrentei 1807-ben nevelésemet átvette – írja – még Erdélyben is német világ volt, a legtöbb főúri háznál a német nyelvnek nagy szerep jutott a társalgásban”. „Családunk a téli hónapokat Kolozsvárt töltvén, Döbrenteinek tág tere nyílt az elnémetesedés ellen küzdeni, küzdött is teljes erejéből és sikerdúsan. Ekkortájt jelent meg Wesselényi Miklós Pataki nevelőjének oldala mellett Kolozsvárt és csakhamar Döbrentei, Pataki és Wesselényi elválhatatlan barátok lettek, én, mint gyermek hasonlóképp mindég köztük voltam.” Wesselényi, Döbrentei és Gyulai a kolozsvári főtéren laktak abban a házban, amelyről Kazinczy később Erdélyi leveleiben azt írta, hogy valamikor tisztelettel fognak elmenni előtte az emberek.¹⁹

Döbrentei nevelői érdemeit méltatva SZÉCHY KÁROLY kiemeli annak modern és sokirányú voltát. Döbrentei 21 éves korában került a Gyulai-családhoz. „Az ilyen ifjak – írja Széchy²⁰ – rendszeren álmodozásba vesznek s könnyen abba a hibába esnek: hogy az egész világot a maguk képzelete szerint szeretnék átalakítani. De eszményök megvalósításában, vágyaik érvényesítésében a meglévő rend akadályaiba ütköznek: s kétségek közt kezdenek bukdosni. Ekkor válik el későbbi belső nyugalmok, józan belátások, mely attól függ, mint maga Döbrentei kiadatlan naplójegyzéseiben írja, hogy „miképpen tudják tapasztalataik megkönnyezett szövevényeit maguknak felgombolyítani.” Döbrentei nevelése kezdetén tanítványa, Lajos, testi nevelésére fordít nagy gondot. Együtt lovagol vele, kirándulnak gyakran a közeli hegyekbe és itten, Rousseau elveit követve, Döbrentei a természetben át kelti tanítványa érdeklődését a különböző ismeretek iránt. GESSNER idilliumait itt, az erdők és hegyek világában szeretteti meg tanítványával, aki maga is írni kezd olvasmányai és a természetben szerzett élményei hatására. De a természet és a nevelés világa hamar beleütközik az élet durva valóságaiba. Egy alkalommal Döbrentei kikocsizik tanítványával a mezőre és amikor a közelben elhaladó

¹⁸ Uo. 40.

¹⁹ Kazinczy Ferenc, *Erdélyi levelek*. Kiadta Abafi Lajos. N. Kt. Bpest, 1880. 70.

²⁰ Széchy Károly, *Döbrentei Gábor, mint nevelő*. E. M. 1887. 27.

pásztorgyerek káromkodásait hallják, Döbrentei így szól tanítványához: „Ezek nem a Gessner pásztorai.” „Mindég sajnálom, – felelt a gyermek – valahányszor Gessnert olvasom, ha az emberek nem olyanok, mint festve vannak.”²¹ A rendszeresebb tanítást csak 1810 után kezdi el Döbrentei. SZÉCHY KÁROLY szerint Döbrentei a „pszichológiára épített filantropizmust”²² vallotta vezérelvül. „Észrevétlenül nevelt.” Tanítványainak apró elbeszéléseket olvasott fel, erkölcsi történeteket mesélt el, a szórakoztatást és a tanulást mindig ügyesen egybekapcsolta. Döbrentei fiatalos képzelete, írói készsége, nagyszerű előadóképessége természetesen magával sodorták tanítványát is, aki nemcsak megszerette, de benne lassanként barátját, második atyját tisztelte. GYULAI LAJOS írja, hogy „Döbrentei egyes magasztos erkölcsi elveket és eszméket apró papírszeletekre felirogatott s azokat szobájuk falára felragatta.”²³ Tanítványainak aztán ezeket meg kellett tanulni: majd megtanulásuk után azokat újjal cserélte fel Döbrentei. Másik fontos nevelői elve volt, hogy tanítványai elé nagy embereket állítson eszményként. A magyar irodalomból így állítja tanítványa elé példaképül Kazinczy Ferencet, akivel a kis gyerek már 10 éves korában levelezni kezd. A nevelés szigorúságát vidám anekdoták, játékok, élcelődések enyhítették. Egyszer, mint Gyulai írja, Döbrenteivel és Gyarmathival fellovagoltak az Andrásfalva melletti újlaki cseresznyésre. Versenyloaglást rendeztek és a domb felé annak két ellenkező oldaláról indultak el. Döbrentei és Gyulai hamarabb érkeztek fel, de néhány perc múlva ott volt Gyarmathi is, aki a következő rögtönzött verssel üdvözölte őket:

„A Helikon tetejére
Magyar múzsa már elére
Döbrenteihez cseresznyére
Hogy jól lakják majd kedvére.”²⁴

Nevelői híre messze eljut és KAZINCZY 1814. dec. 25-én azt írja WESSELÉNYINÉNEK, hogy ő is szeretné, ha gyermekei mellett olyan nevelő volna, mint Döbrentei. Döbrenteit érdeklik a nevelés elméleti kérdései is, de ő azért elsősorban gyakorlati pedagógus. Később megjelent pedagógiai művei is épen ezért arattak olyan nagy

²¹ Uo. 37.

²² Uo. 38.

²³ Gr. Kuun Géza, *Gr. Gyulai Lajos naplótöredékeiből (1815–1834)*. Bpest, 1874. 69.

²⁴ Széchy Károly, *Döbrentei, mint nevelő*. E. M. 1887. 49.

sikert. Hetényi áradozva beszél művéről. „Minő szép helyzeteket, gyermekhez illő alkalmat választ ki a derék szellem ismerő” – írja Döbrenteiről HETÉNYI – hogy ezekben mulattatva tanítson, hogy elfoglalja a kisdud félreacsapongó szerető egész figyelmét, minő édes cseppekből ad be tudományt, még pedig oly sokat, hogy abból sokszor a tanítónak és tanítványnak is bőven jut.”²⁵ SZÉCHY KÁROLY szerint pedig „Döbrentei tudós az ifjúval, gyermek a gyermekkel.”²⁶ Az irányító szerepe mellett Döbrentei szabad teret engedett tanítványa öntevékenységének, egyénisége szabad kialakulásának. A nevelő és tanítvány állandó kapcsolatában pedig ő is fejlődött, új ismereteket, tapasztalatokat szerzett, amikre később büszkén tekint vissza. Döbrentei szerint az élet állandó önnevelésből áll, önmagunk belső értékeinek kifejlesztésében sohase szabad megállanunk. Döbrentei nevelői elgondolásai ROUSSEAUra, BASEDOWra, CAMPERA és SALZMANNra támaszkodnak, de ő a tőlük vett eszméket a magyar viszonyokhoz alkalmazza és nevelési rendszerében határozottan felismerhető már a romantika nemzetszemléletének magyar célú eszményisége.

Az eredmény nem is maradt el. GYULAI LAJOS kora Erdélyének egyik legértékesebb és legjellemesebb vezetőegénisége lett. A Döbrentei iránt érzett hála és szeretet a sírig kísért el. Naplójában és leveleiben számtalanszor emlékezik vissza rá és ezekben az emlékezőkészségekben szeretet és hála vegyül az eltűnt ifjúkor utáni nosztalgijába. Férfikora végén, 1860-ban ezt írja:²⁷ „Örvendek magamra, ki 8 évig folyvást Bécsben laktam, hogy el nem németesedtem, de azt annak köszönhetem, *hogy Döbrentei volt nevelőm*, és jó korán belém csepegtette a haza szeretetét.” Egy másik helyen meg így ír róla:²⁸ „Döbrentei egészen gyermek volt, közöttünk játszott, tréfált, és mégis oktatott szüntelen. Séta közben emlékszem elbeszélte Moor Károly történetét Schiler után, jó elbeszélő volt, mintha színpadon láttam volna előadni, oly benyomást okozott nekem. Ily formán csepegtette belém jókor a haza szeretetét, és a lelkesedést, minden jó, nemes és szép tett iránt.” Gyulai Lajos naplója tele van ilyen és ehhez hasonló visszaemlékezéssel. Halálát nemcsak megsiratta, de élete utolsó 15 évében, ő maga is a halálra készülve, állandóan felidézi ifjúságát és azon át „felejthetetlen barátja szent” emlékét.

²⁵ Hetényi János, *A lélektudománynak nevelési fontosságáról*. Philosophiai Pályamunkák. II. k. Bpest, 1844. 241.

²⁶ Széchy Károly, *Döbrentei, mint nevelő*. E. M. 1887. 51.

²⁷ Döbrentei Gábor kiadatlan naplója. E. M. E. kézirattára (1118). Gr. Gyulai Lajos bejegyzése 1858–60-ból van. 15.

²⁸ Uo. 25.

Sokirányú elfoglaltsága között nem felejtkezik meg a költészetéről sem. Verseket ír OSSIAN hatása alatt. Költeményei KAZINCZY tetszésén kívül VITKOVICS és SZEMERE részéről is elismerésben részesülnek. Vitkovics azonban kritikával fogadja írásait és az 1809. dec. 23-án²⁹ hozzáírt levélben nyíltan megmondja, hogy legújabb költeményei nem tetszenek neki annyira, mint a régebbi „ossziáni darabjai”. 1808 előtt három terjedelmesebb elbeszélő költeményt is írt: „Klára Visegrádon”, „Nándorfehérvár” és a „Kenyérmezői diadal” címen. Verstechnikája jó, de írásai úgy szerkezeti, mint nyelvi szempontból nem árulnak semmit el az igazi költői ihletből. 1808 után önálló alkotások helyett az elméleti esztétika és a kritika problémáiba merül el. Barátaitól kölcsönkér esztétikai könyveket, ő maga is több munkát rendel meg Németországból, hogy ízlését és szaktudását fejlessze. Saját tehetségét és az erdélyi viszonyokat helyesen felismerve, most már világosan kezdi látni, hogy igazi működési területe az irodalomszervezés. Kazinczyn kívül elsősorban a közelmúltban megszűnt erdélyi Nyelvmívelő Társaság példája hat rá. Levelezni kezd ARANKÁVAL és tőle tanácsokat kér. Látja, hogy Erdélyben kiváló írók és tudósok magánosan élve nem tudják kellő szervezet hiányában igazi képességüket kifejleszteni.

ARANKÁNAK DÖBRENTAI 1807. dec. 12-én³⁰ írja Bonyháról, hogy örömmel vette barátságát elfogadását és beszámol terveiről. „Nagyságodtól lett barátságos el fogadtatásom azon bizodalmat szülte bennem”, – írja – hogy most bizodalommal fordul hozzá. „Érzem erőtlenségemet, de hogy Hazafi vagyok, büszkén vallom meg. Nagyobb is bennem a reménység, tudván Nagyságod literaturai buzgó igyekezeteit, mintsem hogy el hitetném magammal levelemnek szives nem olvasását.” Majd beszámol olvasmányairól: esztétikai és kritikai művekről, és sajnálattal említi, hogy a magyar irodalom mennyire nélkülözi az ilyen irányú műveket. Beszámol költői munkásságáról és megemlíti, hogy írt „egy kis poétai elbeszélést” gr. Bethlen Ádámné tiszteletére. Aranka műveiről hízelegve emlékezik meg. Dícséri a „Budai basát” és a „Julia leveleit”. Levelét ezekkel a szavakkal fejezi be: „Igy adtam egy tanítója barátságát megnyerni igyekező tanítvány módjára Nagyságod előtt számot, foglalatosságaimról. Vegye kérem szívesen, s emeljen azon barátságára, melynek ereje által tanításait s útmutatásait veszem. Ki mondom egyenesen, ami titkot ezen szavakba akartam öltöztetni –

²⁹ Vitkovics Mihály levele Döbrentei Gáborhoz. 1809. dec. 23. *Vitkovics Mihály művei*. Kiadta Szvorényi József. Bpest, 1879. 52.

³⁰ Döbrentei Gábor levele Aranka Györgyhöz. Bonyhá, 1807. dec 12. E. M. E. kéziratára. Aranka-gyűjtemény. L. köteg.

Teremtsen néha levelei által egy-egy édes meg lepetést, én nekem.” Nemsokára alkalma van személyesen is megismerni Arankát. Erre a találkozásra céloz 1808. jan. 14-én³¹ Oláh-Andrásfalváról Arankához írt levelében. „Valljam e még egyszer, mint örülök én azon nap emlékezetének, melynek estvénjén véletlenül, a bátran méltóságod előtt meg jelentem? Valljam e azt, mint szeretem én, hogy Munkámat ily barátságos módra Méltóságoddal közölnöm meg engedtetett?” Majd terveiről beszélve azt írja, hogy „sajnálni lehet, hogy Erdélyben nincs egy magyar újság, Erdélyben, kikről azt tartjuk magyarországiak, hogy még igazibb magyarok. Mennyi vész el ezáltal? Mennyi terjedhetne ebben a kis Hazában az által. Míg a tudományos újságokat nem mozdítják elé grófjaink, híjában akarnak dicsekedni kulturájokkal, melyet egy francia emigráns Abbétól oly nagy mértékben szedtek, hogy jó Hazafiak lenni soha sem akarnak”.

A színház iránti érdeklődése már külföldön felébredt, de most, hogy Erdélyben van és Kolozsvárt gyakran nyílik alkalma elsőrangú előadásokat látni, ez a hajlam még jobban megerősödik lelkében. ARANKÁHOZ 1808. jan. 14-én³² írt levelében dicséri a kolozsvári társulatot és rámutat a színház nagy nemzeti jelentőségére. „Ez – írja Döbrentei a színészeiről – a nemzetieskedés, a magyar karakter fenn tartó eszköze. Jaj fenyeget nemzetünkre azon nap órájából, melyen ezt is el hagynák azok, akiknek az ilyen intézete-t támogatni nemzeti kötelesség volna, oszlanı.” „De nem ereszkedem ilyenbe – fejezi be levelét Döbrentei – sok sok van ami panaszt kényszerít elö jönni a jó Hazafi mejéből.”

Döbrentei már legelső erdélyi esztendeiben gyakran kikel az „elkorcsosodott” és a csak idegen szokásokat majmoló főurak ellen. Jól látja főúri osztályunk könnyelmű és léha életét, de ugyanakkor észreveszi a fiatalabb arisztokraták reformszándékait is. Felismeri azt a szomorú valóságot is, hogy nincs még igazi magyar polgárságunk, amely a nemzeti művelődéspolitikai eszméiért nemcsak rajongana, de azok megvalósításáért, vállalná a bátor kiállást, a harcot is. Úgy látja Döbrentei, hogy Erdélyben megvan a lehetőség arra, hogy a főúri osztály fiatal nemzedékében felébredjen a nemzeti lelkiismeret és az áldozatkészség érzése. Művelődéspolitikájának fő támaszául tehát éppen azt a réteget választja, amelynek hibáit egyébként jól látja ő is. De Döbrentei e hibákról nemcsak barátainak beszél, megmondja néha véleményét nyíltan

³¹ Döbrentei Gábor levele Aranka Györgyhöz. Oláhandrásfalva, 1808. jan. 14. Uo.

³² Uo.

és őszintén arisztokrata ismerőseinek is. Nem lehet tehát Döbrenteit egyoldalú „udvaronc szellemmel” vádolni, mintahogy irodalomtörténészeink mai napig tették Döbrentei ellenségeinek egyoldalú megítélésére támaszkodva.

ARANKA idős kora miatt már nem alkalmas a vezetésre, fiatal és jövőben bízó, a megváltozott idők igényeit felismerő vezetőre van szükség. Úgy érzi, hogy erre a vezetős szerepre ő a legalkalmasabb. Terveit még nem látja világosan. Gondol egy írói társaság megteremtésére, de ugyanakkor folyóirat megindítását is tervezi. Az előbbi létrehozása elé ezer akadály tornyosul, azonban elsősorban Bécs meg nem értő politikájában van a fő nehézség. A folyóirat megteremtése sem látszik egyszerűnek, hiszen íróbarátai közül többen próbálkoztak sikertelenül hasonló tervek megvalósításával.

Az Erdélyi Múzeum megindítása.

Széchy Károly írja,³³ hogy még 1809 nyarán, midőn Döbrentei Széphalomra ment meglátogatni Kazinczyt, a „mester és tanítvány” egymás terveiről beszélgetve, a magyar irodalom felvirágzását egy folyóirattól remélték. KAZINCZY bízta is Döbrenteit, hogy indítson Erdélyben vagy folyóiratot, vagy szépirodalmi évkönyvet.³⁴ Ugyanebben az időben KISS JÁNOS „Flora” címen tervez folyóiratot, SZEMERE PÁL pedig Pesten óhajt lapot indítani. Döbrentei Széphalomról Pestre ment és ott Szemere és VITKOVICS társaságában megismerkedett FEJÉR GYÖRGYgel. Elmondta nekik tervét és tőlük is biztatást kapott. Ekkor még inkább almanachra, szépirodalmi évkönyvre gondolt, 1810-ben azonban barátainak már állandóan a tervezett „Hónapos írásról” beszél.³⁵ 1810 nyarán el is készíti folyóirata vázlatos tervét és azt a mindenért lelkesedő és áldozatkész CSEREY FARKASSal közölte. Cserey Döbrentei tervét kinyomatta saját költségén és azt az akkor folyó kolozsvári országgyűlésen főúri barátai között ki is osztotta. Döbrentei terve főként

³³ Széchy Károly, *Kazinczy és Döbrentei*. E. M. 1889. 530–530.

³⁴ Döbrentei 1809-ben almanach kiadására gondol. Erre vallanak Zsombori József 1809. júl. 13-án hozzá írt sorai: „Köszönöm Barátom, hogy meghívtál kiadandó Almanáknak szaporítására.” Szász Ferenc, *Az első „Erdélyi Múzeum” történetéhez*. E. M. 1915. 85.

³⁵ Döbrentei 1810 körül (levelén nincs dátum) írja Cserey Farkasnak: „Én Kolozsvártt, egy Literaturai Ujságot akarnék kezdeni, 's azt praenumeratioval a' postán küldeni. Tsak engedelmet kaphassak a' Guberniumtól, mert úgy gondolom, itt ahhoz kell folyamodni, mint M. Országban a' Helytartó Tanácshoz.” (Ferenczi Zoltán, *Döbrentei három levele Cserey Farkashoz*. I. K. 1894. 230.)

az írók körében keltett nagy lelkesedést. A pozsonyi magyar újság 1810 július 24-én örömmel tudatja olvasóival, hogy a tervezett folyóirat 1811 januárjában meg fog indulni. A terv beharangozása azonban túl korai volt és inkább ártott, mint használt az ügynek. A lap megindulásának elhúzódása növelte íróársai kételyeit, hiszen tervben eddig sem volt hiány. Kazinczy már 1810 okt. 15-én³⁶ lemondóan írja KISS JÁNOSnak, hogy nem hisz Döbrentei sikerében, bár kívánja azt. „Akármint essék az, igyekezni kellene, hogy folyó írásunk légyen valahára. E' nélkül nem fog boldogulni Literaturánk. Tehet e valamit Döbrentei, nem tudom; 's félek, hogy ha kezd is, nemsokára elakad, mert Erdély nem az a' hely, a hol az effélet kezdeni lehet.” Döbrenteit azonban nem riasztják vissza a nehézségek, Plánumban rámutat arra, hogy „csak Németalföldön hány város nincs, melyből tudományos újság indul. Nálunk egy sincs! Kezdődtek néhányak, elmúltak.” A folyóirat anyagi feltételeit is olvasói elé tárja. 800 Rf-tal „a munka megindulhatna – írja felhívásában – későbbben előfizetésre menve. A megmaradó pénzt jutalomkérdésre lehetne feltenni. „Döbrentei tehát arra számít, hogy nagylelkű pártfogók összeadják az elinduláshoz szükséges 800 forintot, a többi aztán már magától fog menni. A folyóirat szervezése érdekében főúri barátain kívül elsősorban író- és tudóstársait keresi fel, hogy az „Erdélyi Múzeum” megindításakor a megfelelő írógárda munkára készen mellette állhasson. Közben érdeklődése felébred a nyelvészeti kérdések iránt is. Szorgalmasan másolgat grófi ismerősei levéltáraiban régi magyar nyelvemlékeket. BETHLEN GERGELY egy Rákóczi-levéllal ajándékozta meg és levéltárát rendelkezésére bocsátja, GYARMATHI SÁMUEL pedig szakszerű nyelvészeti ismeretekkel gazdagítja. Az élete vége felé járó kitűnő nyelvész gyakran találkozott Döbrenteivel és beszélgetéseik során a fiatal és lelkes Döbrentei nyelvészeti érdeklődését reális irányba tereli.

Döbrentei lelkes nyelvújító volt. Bár sokszor kikelt az általa rossznak tartott új magyar szavak ellen, ő is gyakran a fölösleges szógyártás hibájába esett. Döbrenteivel, mint nyelvújítóval nem foglalkoztak az élet- és jellemrajzírói, pedig – mintahogy helyesen írja GORIUPP ALISZ:³⁷ „Döbrentei egyike a legtevékenyebb nyelvújítóknak. Köznyelvi szavaink közül többnek alkotója ő volt. Ilyenek: előrajz, illem, dallam, történelem, műveltség, utánoz, szaval, művelődés, színigazgató. Számptalan újítási kísérlete közül sokat

³⁶ Kazinczy Ferenc levele Kiss Jánoshoz. Széphalom, 1810. okt. 15. *Kazinczy Ferenc levelezése* VIII. k. Bpest, 1898. 129.

³⁷ Goriupp Alisz, *Döbrentei Gábor nyelvújítása*. Bpest, 1916. 5.

rajta kívül nem is használt más, igen sok pedig hosszabb-rövidebb használat után divatját múlta.” Mi volt Döbrentei álláspontja a nyelvújítás kérdésében és melyik csoporthoz tartozott? E kérdésre nem könnyű, a válasz, mert Döbrentei nyelvszemléletének kialakulásában több korszakot figyelhetünk meg. Kezdetben KAZINCZY lelkes híveként mesterét követte és ő is neologus volt. Fiatalkori levelei, írásai, nyilatkozatai szólnak emellett. Még később „Külföldi Színjátékai” bevezetésében³⁸ is az „utána dolgozást”, azaz a nyelv átformálást hirdeti. „Szükség vala nekem is a’ Színjátékok ismertetésében – írja bevezetőjében – új kifejezésekkel élnem.” Ezek az „új kifejezések” azonban nem mindig sikerültek. KUUN GÉZA kiadatlan Döbrentei életrajzában³⁹ számtalan ilyen rossz szót hoz fel és különösen azt: tartja nevetségesnek, hogy Döbrentei még a francia ételek, italok, káromkodások neveit is magyarosította, meghamisítva így az eredeti szöveg francia ízét és szellemét. Döbrentei azonban lassanként eltér Kazinczytól. Személyi ellentétük kimélyülése mögött elvi okok is lappantak. Kazinczy szellemi gyámkodása már az Erdélyi Múzeum korszakában sem tetszett Döbrenteinek. Mestere véleményét sokszor bírálja nemcsak az ízlés és stílus, de az új szavak kérdésében is. „A’ Neologismus engem nem tett ellenségeddé – írja Kazinczynak 1815. aug. 16-án.⁴⁰ – Csak ne sértegessem engem, ’s hagyj szabadságot lelkeimnek. Minden írónak legyen meg karaktere írásában, vagy jobban írva, legyen írásának karaktere, ’s külön karaktere, én igyekezni fogok, hogy a’ nyelv eléméletelével elé menjek, ’s magam is elévigyem. Látni fogod a’ Múzeum IVdik füzetében Algarottinak egy Munkáját olaszról általam fordítva, melly mutathatja, hogy Rettegő nem vagyok, de édes Barátom, engedd-meg, e’ mellett *kény szerint újító* sem kívánok lenni!” Döbrentei tehát nyelvi kérdésekben fiatal korában még Kazinczy híve, de csak mérséklettel. Az újítók túlzásaitól nem csupán jó ízlése óvta meg, hanem erdélyi tapasztalatai is. Erdély nem volt híve a túlságba vitt „szófaragásnak”, a magyar nyelv itt tisztábban élt, mint Magyarországon. Erdély magyaros nyelvszemlélete a fejedelmek korától fogva szinte megszakítás nélkül megmaradt. Az idegen hatások itt nem verhetek oly mély gyökeret, mint a Felvidéken, vagy a Dunántúlon, mely Bécs közvetlen hatásának volt kitéve. Ez a népi gyökerű és hagyományokra támaszkodó egészséges nyelvszemlélet befolyásolta Döbrenteit is és

³⁸ Döbrentei Gábor *külföldi színjátékai*. Bécs, 1821–22. I–II. k.

³⁹ Gr. Kuun Géza, Döbrentei Gábor felett mondott emlékbeszéd. 155.

⁴⁰ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Dédács, 1815. aug. 16. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XIII. k. Bpest, 1903. 86–87.

terelte helyes irányba. Ezért tiltakozik még a Kazinczyval való barátsága legőszintébb éveiben is mestere túlzásai ellen. KÖLCSEY-nél is sok mindent kifogásolt nyelvi szempontból Döbrentei. „A’ Nyelvvel igen szabadon ’s vakmerősködve nem akarok bänni” – írja barátjának.⁴¹ Egy másik levelében ugyancsak ezt írja Kölcseynek: „Csak egyedül akkor lehet, szabad külföldi szóllásmódhoz folyamodni, midőn a magunk nyelvét már gondosan kikerestük, ’s abban se a’ Magyar, se az Erdélyországiaknál ollyant nem találunk.”⁴² Ez volt Döbrentei felfogása erdélyi tartózkodása alatt. Később, főként 1825 után sok tekintetben megváltozott addig vallott felfogása és nem egyszer került fiatal éveiben hangoztatott elveivel ellentétbe.

A nyelvészet mellett a színház és a drámairodalom foglalkoztatják erősen Döbrenteit. Kolozsvári tartózkodása alatt állandó látogatója a színháznak és már ekkor SHAKESPEARET kezdi fordítani. Baráti körének értékes tagjai ekkorban SZABÓ professzor, MARMONTEL fordítója, SIPOS PÁL, az európai hírű matematikus és filozófus, NALÁCZY ISTVÁN, az idős testőríró, YOUNG éjszakáinak elfelejtett fordítója. BARCSAY ÁBRAHÁM özvegye férje kiadatlan írásaira hívja fel a figyelmét. De barátai közül legtöbb támogatást mégis CSEREY FARKASTól remél, aki a maga részéről mindent el is követ a folyóirat megjelenése érdekében. Az 1811-es pénzleértékelés azonban újabb akadályt jelent. CSEREY FARKAS panaszkodva közli vele, hogy mágnás barátai dicsérettel emlékeznek meg róla, de pénzt nem adnak. „Az Erdélji Musaeumbul valóba nem látom, hogy lehessen valami – írja KAZINCZYNak 1811. febr. 16-án.⁴³ – Még egy xrt se kaptam az eleintén hangossan ígérő Maecenásoktul; és ezen kívül sok az akadály. Én ugyan igyekszem mindent elhárítani és e végre el is követek mindent.” MÁRTONFFY püspök sem rajong a megindítandó folyóiratért, de azért nincs egészen ellene. Döbrenteit a pillanatnyi nehézségek egyáltalán nem csüggesztik el, erős akarral tör kitűzött célja felé és nem törődik a barátok és íróársak, hol őszinte, hol rosszakaratú borúlátásával. A folyóirat megindításához engedély is kellett. Döbrentei remélte, hogy főúri összeköttetései révén azt hamarosan meg fogja kapni. Itt is barátja, Cserey Farkas segíti, de miután az engedély megszerzése nem ment olyan gyorsan, mint ahogy remélte, Kazinczyhoz 1813. márc. 11-én

⁴¹ *Döbrentei Gábor levele Kölcsey Ferenchez.* E. L. 1827. II. k. V–X.

⁴² Uo.

⁴³ *Cserey Farkas levele Kazinczy Ferenchez.* Kolozsvár, 1811. febr. 16. *Kazinczy Ferenc levelezése* VIII. k. Bpest, 1898. 331.

írt⁴⁴ levelében BÁNFFYt vádolta a késelemért. „Szegény Döbrentei nehezen halad fel tételibe; mind azokat, a mikkel küszködik, előre meg mondtam nékie. Gróf Bánffy a Magyaroknak és a Magyar nyelvnek esküdt ellensége, – írja – és mint nagy machiavellista ezer utakat talál ki Döbrenteit akadályoztatni, még pedig olj utakat, meljek Döbrentei előtt el lévén reitve még csak gyanítani se tudja, hogy (a) sok édes mézes tanács és szó eö ellene vagon.” Közben Döbrentei lefordítja Shakespeare Macbethjét és Zrínyi kiadását tervezi. Reméli, hogy Kolozsvárra költözésekor az Erdélyi Múzeum ügyét diadalra tudja juttatni. 1813-ban tanítványával, Gyulai Lajossal Kolozsvárra költözik. Itt összeköttetései révén csakhamar sikerül néhány száz forintot csaknem kizárólag az erdélyi arisztokratáktól összeszedni és ezzel a lapindítás kezdeti nehézségei megoldódtak. Az adományok 1813 végére gyűltek be, a cenzura is ekkorra végezte el a beküldött anyag felülvizsgálását. A nagy terv annyi vajadás után végre megszületett. Döbrentei saját nyomdát akart létesíteni, a betűket Pestről hozatták, a református kollégium pedig műhelyének átadására vállalkozott. A nyomdavasárlás költségeire Cserey 765 forintot ígért, a papirosra Döbrentei 510-et szánt. 1813 június 7-én Döbrentei 4 oldalas híradást bocsátott ki, amelyben a rövid időn megjelenendő Erdélyi Múzeumot a közönség jóindulatába ajánlja. A lap terjesztésére 42 gyűjtő vállalkozott. A gyűjtés természetesen lassan haladt előre, de az akkori viszonyokhoz képest elég szép eredménnyel végződött. Igaz, Döbrentei többet remélt és a BUCZY EMILnek 1813 dec. 17-én⁴⁵ írt levelében keveseli, hogy „Előfizető s Subscribens eddig elé 330 vagon”. Az év elején ez a szám elérte a 400-at és később még feljebb emelkedett. 1814 január 13-án⁴⁶ mégis fájdalmas hangú levelet intéz Döbrentei KÖLCSEYhez. „A geniek, édes Kölcseym, nem ily körülállások között fejlődnek ki. Csak egy-egy enthusiasmmal bíró ifjú vágja magát keresztül, a ragyogó Ideáltól vonattatva; s majd ez is lankadni kezd, midőn látja, a zsibbadásban levő publikumunkat. Néhányszor mondom magamnak ezeket elnézve: Mért adta nekem a természet Nemzetem állapotját olly mélyen éreznem, hogy olly sok fájdalmaim legyenek? Mindazonáltal vívjuk a harcot, a míg

⁴⁴ Cserey Farkas levele Kazinczy Ferenchez. Szilágysomlyó, 1813. márc. 11. – Uo. X. k. Bpest, 1900. 291.

⁴⁵ Döbrentei Gábor levele Buczy Emilhez. Kolozsvár, 1813. dec. 17. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor levelei Buczy Emilhez és Horváth Endréhez*. I. K. 1943. I. f. 54.

⁴⁶ *Döbrentei Gábor levele Kölcsey Ferenchez*. É. L. 1827. II. k. V–X.

lehet.” Kölcsey hasonló hangon ír válaszában⁴⁷ és szomorúan tudatja, hogy a híres Debrecenben, az alföldi magyarság nagy metropolisában, mindössze három ember akadt, aki hajlandó volt előfizetni az Erdélyi Múzeumra. De bármennyire panaszkodik Döbrentei Gábor az előfizetések eredménye miatt, az, az akkori viszonyok között kielégítő volt. Közel ezer előfizetője volt az Erdélyi Múzeumnak, akkor amidőn az előtte lévő magyar lapok sokkal kevesebb előfizetőt vallhattak magukénak. Ha az előfizetők névsorát megnézzük, azt látjuk, hogy Erdély egyes városaiban és megyéiben rendkívül nagy volt az érdeklődés. Döbrenteinél magánál 57 előfizető jelentkezett, Nagyszébenben 36, Enyeden és Alsó-Fehér megyében 83. Természetesen voltak megyék, ahol egyetlen előfizető sem akadt. Pestről is többen fizettek elő már az első hónapokban, de az egész alföldet Debrecen képviselte három példánnyal. Az előfizetők foglalkozásukra nézve csaknem kivétel nélkül papok, tanárok, főurak voltak. Természetesen voltak kételkedők is. Így az öregedő ARANKA nem nagy bizalommal nézett Döbrentei vállalkozása elé. Attól félt, hogy az Erdélyi Múzeum a „szókovácsok” lapja lesz. Döbrentei azonban a kételkedőkkel szemben bebizonyította, hogy a legmostohább körülmények között is erős akarattal fel lehet ébreszteni a magyar nyelv és művelődés iránti érdeklődést. Az Erdélyi Múzeum első füzeté, amely 1814 májusában látott napvilágot, méltó felelet volt a kételkedőknek és erős biztatás a hívők felé⁴⁸ a továbbmunkálkodásra. Az első szám gazdag jövőt ígért. Kilenc pontba sorolva egész művelődéspolitikai programot ad. Ezek között szerepel a híresebb magyar és külföldi írók ismertetése, a magyar és külföldi nemzetek földjét bemutató útleírások, magyar nyelvi és történelmi értekezések, a költészet elméletének tárgyalása, az olasz, francia és angol irodalom ismertetése, a nevelést érintő kérdések taglalása, magyar nyelvvelés és nyelvfejlesztés és végül beszámolók az irodalmi és tudományos eseményekről. Már az Erdélyi Múzeum első számából láthatjuk, hogy Döbrentei nemcsak ígért, de adott is változatos és tervszerűen beosztott

⁴⁷ Kölcsey Ferenc levele Döbrentei Gáborhoz. Álmosd, 1814. jan. 21. *Kölcsey Ferenc minden munkái*. X. k. Bpest, 1887. 36.

⁴⁸ Cserey Farkas 1813. jan. 25-én Krasznáról Döbrenteihez írt levelében örömeinek ad kifejezést azért, hogy az Erdélyi Múzeum „útba-indult.” Ígéri, hogy „e tárgyban” vele „gyakran” óhajt levelezni, de kéri barátja titoktartását. Vigyázni kell, – írja Cserey, – mert „kicsi lelkek fulánkjai öklendeznek” a szép terv ellen. Azt ajánlja Döbrentei-nek, hogy a megkezdett úton „bátran, de okos vigyázattal kell” járni és a „ragyogó méltóságnak vagy kegyelmekbe, vagy segedelmekbe egy cseppet se kell bizni, és ha mondják se kell hinni, – hogy ők ezen czélt

anyagot. Helyesen állapítja meg egyik kritikusa,⁴⁹ hogy az Erdélyi Múzeum az egyetlen folyóirat, amelyik az erkölestudományt, a neveléstudományt és a kritikát, mint önállóan fejtegetett tudományágakat adta. Döbrenteit mint szerkesztőt egyetemes magyar szempontok irányították. Munkatársait az egész magyar nyelvterületről válogatta össze. Hídverő akart és tudott lenni a külön utakon haladó, de ugyanazon cél felé törő dunántúli katolikus és erdélyi protestáns szellem között. A lap tartalma és külső alakja az írók és előfizetők nagy részének megnyerte tetszését. KAZINCZY, aki barátja vállalkozását mindig szeretettel, de eleinte kételkedéssel fogadta, most boldogan így ír 1814 máj. 20-án⁵⁰ Döbrenteinek: „Ma délig nem írhattam kezemmel. De ezt a ’fájdalmat ’s alkalmatlanságot kész volnék még egyszer szenvedni, ha még egy illy derék füzetet olvashatnék. Oh, tagadja hát a ’ki akarja, hogy haladunk. Mik ehhez képest előbbi próbáink e ’részben! És maga a külső is. Formát, betű, papiros. VIRÁG BENEDEK meglátván az én Cserey Farkashoz írt Epistolám’ kolozsvári kiadását, így ira hozzám: „Azok az Erdélyiek nagyon szeretik az *Antiquitást*.” Döbrenteinekünk oly zsurnált ad, amelyet reményleni nem mertünk volna.” A Hazai és Külföldi Tudósítások pedig egyenesen nemzeti dicsőségnek tartják azt, hogy Kolozsvárt magyarnyelvű folyóirat indulhatott meg.

Az új folyóirat első esztendeje meghozta a várt sikert. De közben Döbrentei rövid időre eltávozik működése színhelyéről, Kolozsvárról, hogy WESSELÉNYI MIKLÓS és nevelője PATAKI MÓZES társaságában bejárja Északolaszországot. A húsvéti ünnepeket még Kolozsvárt töltötte. Ekkor írja GYULAI KAROLINÁNAK,⁵¹ hogy „a jövő nyárban igen is fogom érezni azon örömet, mellyet a’ jó Atyának láthatása nyújt, ’s annál erősebben, minél nagyobb időtől fogva nem lehetett. Elmegyen ugyan lelkünk gondolatjában is a hol valaki lakik, ki előttünk kedves, gyönyörködik az emlékezetben, de

elő kívánnák mozdítani, nem igaz az, – mert ellenségei ők ennek.” Végül ezekkel a szavakkal fejezi be levelét: „Mindezekhez képest vigyázva haladjunk el kezdett utunkon, és minden lépéseire nézve kérem közölje velem intézetit, és akarattját, én csüggedetlen segédje kívánok lenni, de minden segedelmemet Szent Titok úttyán nyújtom. Nem bölcselkedő hijúságból akarom esztet, – hanem azon nagy Leczkének tanúságából, – melyet sok fáradozásaim, sok örvendetes és keserves környül álásak közt az ember ismereterül nyertem.” Szász Ferenc, *Az első „Erdélyi Múzeum” története*. E. M. 1915. 87.

⁴⁹ Bodor Aladár, *Döbrentei Gábor erdélyi szereplése*. Bpest, 1906. 46-50.

⁵⁰ Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gáborhoz. Széphalom, 1814. máj. 20. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XI. k. Bpest, 1901. 381.

⁵¹ Gr. Kuun Géza. Döbrentei Gábor felett mondott beszéd. 54.

örömünk csak néma marad. Az a társaság is, mellyben megyek, nagyon emeli becsét utazásomnak. Olly kimondhatatlan örömet érzünk mi emberek, mikor érzésünk és gondolkozásunk a' maga atyafias lelkű társát feltalálja. Szerencsétlen az, a' ki a' nemes szivek egybe vonattatását nem tudja melegséggel becsülni.” Kolozsvárról elindulva Döbrentei előbb atyját keresi fel, majd KISS JÁNOST látogatja meg Sopronban. Útitársaihoz csatlakozva Alsóausztrián át visz az útjuk. Augusztus 6-án⁵² Grázból ír ugyancsak Gyulai Karolinának és beszámol élményeiről. Grázból Marburgon és Cillin át Triesztbe érkeznek és onnan hajóval mennek Velencébe tovább. Utazásuk végpontja Vicenza volt. Október elején ismét Bécsben vannak, majd hazajövet Dukán meglátogatták TAKÁCS JUDITHOT, aki ugyanabban az évben e kedves látogatás viszonzásául költői levelet intéz „Barátom Erdélyben” címen Döbrenteihez. Takács Judithon kívül felkeresték BERZSENYI DÁNIELT és KISFALUDY SÁNDORT is. Döbrentei szerette volna Kazinczyt is meglátogatni, de a gazdátlanul maradt Erdélyi Múzeum ügye hazahívta. Élményekben meggazdagodva, frissen és lelkesen lát újból abbahagyott munkájához. 1815. január 25-én útitársa, a fiatal Pataki Mózes meghalt és Wesselényi nevelésére szintén őt kéri fel. Döbrentei Gyulaival és Wesselényivel egy lakásba költözött és mindkettőjük nevelését, szellemi irányítását végezve, ideje megmaradó részét teljesen az „Erdélyi Múzeum”-nak szenteli. Lakásuk a folyóirat tulajdonképeni szerkesztősége. Itt gyűlnek össze munkatársaik, itt olvassák fel és bírálják meg a beérkezett írásokat. Ehhez a körhöz csatlakozik új csillagként a fiatal BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR is, akinek a felfedezése szintén az ő érdeme. A fiatal Farkas értékelésében Kazinczyt követi és negyedszázadig tartó barátságuk alatt jóakarató biztatásai, lelkesítő, gondolatokat adó tanácsai és pártfogása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a gyors elcsüggedésre hajló Farkas Sándorban írói hivatástudatát megerősítse. BODOR ALADÁR szerint⁵³ Döbrentei „nemcsak legjobb barátja, de valósággal második apja volt. Kolozsváron ellátásáról gondoskodott, majd havi 30 frttal segítette szorultságában.”

Az egészen fiatal és kezdő íróknak KAZINCZYHOZ hasonlóan, de nála szigorúbban tanácsokat ad, írásait megbírálja és ha azokat jónak találja, megjelenésükről gondoskodik. A fiatalok támogatására jellemzőek az Erdélyi Múzeum utolsó füzetében megjelent sorai:⁵⁴ „Legnagyobb gyönyörűségemet lelém ezen Időszaki-írás ki-

⁵² Uo. 60.

⁵³ Bodor Aladár, *Döbrentei Gábor erdélyi szereplése*. Bpest, 1906. 62.

⁵⁴ Erdélyi Múzeum 1818. X. f. 11.

adása alatt abban, hogy kilenc Erdélyi ifjú, melegen érezvén a hazai felszólalásokat, hozzám csatlotta magát. Most iparkodván készülnek a nemzeti Literatura egykori bővítésén, 's hiszem, egyik ez, másik más nemében a költői vagy folyó beszédi munkának jelesen áll elé. Ötnek dolgozatai közül azt, ami eddig legjobbja volt, serkentés végett felvettem.” A fiatalokat megismerteti vagy személyesen, vagy levél által Kazinczyval és többi íróbarátjával s ezzel előhaladásuk előfeltételeit teremti meg. Kazinczyt örömmel értesíti a fiatalok lelkesedéséről.⁵⁵

Az ő biztatására írnak verseket ÚJFALVY KRISZTINA, VAJDA ALBERT, BÁRÁNY BOLDIZSÁR, BUCZY EMIL és ZSOMBORY JÓZSEF. A külföldi írók megismertetésében és lefordíttatásában szintén nagy érdemeket szerzett. Az ifjú WESSELÉNYI MIKLÓS az ő biztatására kezd fordítani, FRICSI FEKETE FERENC felszólítására az egész Angol Spectatort átülteti magyar nyelvre, a korán és tragikusan elhunyt PATAKI MÓZES pedig Egmont fordításába kezd. Az elméleti esztétika és a bölcsélet népszerűsítésében is érdemei vannak. Buzdításaira Buczyn kívül SZABÓ ANDRÁS és SZÁSZ MÓZES foglalkoznak ilyirányú elméleti tanulmányokkal.

ARANKA példáját követve ő is igyekszik a szászokkal kapcsolatokat teremteni. Természetesen nagy elődjéhez hasonlóan őt is a magyarbarát szász írók érdeklik elsősorban. A szászok közül BINDER GYÖRGY és PESCHEK KERESZTÉLY voltak őszinte barátai. Verseiből is néhányat lefordítottak németre. De ez a felsorolás nem volna teljes, ha nem említénők meg írói hatását ifj. SZILÁGYI FERENC-re, gr. TELEKI FERENC-re, KELEMEN LAJOS-ra, INCZÉDY LÁSZLÓ-ra, FÜZESI JÓZSEF-re és főként ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR-ra, aki BODOR ALADÁR szerint Döbrentei hatására fogott nemzeti eposzá-
nak megírásához.⁵⁶

Magyarországi barátai közül KAZINCZY-n kívül KÖLCSEY-hez, BERZSENYI-hez és főként gr. DESSEWFY JÓZSEF-hez fűzték meleg baráti szálak.⁵⁷ Ez utóbbi büszkén írta, hogy szerencsés és boldog,

⁵⁵ Döbrentei Gábor Kazinczyhoz írt levelén kívül a fiatalok támogatását illetőleg jellemzőek Siposhoz, 1816. márc. 24-én írt sorai: „Minap a Véled általam megismertetett Farkas Sándor, a Brutus-nak írója egy 14 esztendő gyermekét hozza hozzám s ez a 14 nyarú oly verset írt s ada által a szabadságról, melyet bámulok és bámulsz Te is. Kimondhatatlan öröm nekem is, hogy a Museum... talentumokat gyűjti.” A fiatal és tehetséges író, akiről Döbrentei írt, Kelemen Lajos volt. – Kristóf György, *Adalékok Döbrentei szerkesztői tevékenységéhez*. I. K. 1910. 486.

⁵⁶ Bodor Aladár, *Döbrentei Gábor erdélyi szereplése*. Bpest, 1906. 62.

⁵⁷ Döbrentei Kazinczyhoz hasonlóan íróbarátai könyveit készségesen terjesztette. Így p. o. Kisfaludy Károly drámájából 130 példányt

mert „oly barátok, mint Kazinczy és Döbrentei jutottak nékem és hogy idejebeli vagyok az ország e két díszének.”⁵⁸

Döbrentei és Erdély szellemi életében nagy esemény KAZINCZY 1816-os útja. A nagy magyar író élményekben gazdag utazását Döbrentei készítette elő, ő kísérte Kazinczyt erdélyi útján és ugyancsak ő adott tanácsot és nézte át az „Erdélyi leveleket”. A 33 napig tartó út mindkettőjük számára felejthetetlen élményt jelentett. Kolozsvárt Wesselényi házában hozta össze Kazinczyt Bölöni Farkassal és az Erdélyi Múzeum munkatársaival. Kolozsvárról Tordára mentek át, ahol GYÖNGYÖSSY JÁNOST, a leoninista költőt keresték fel. Ugrán meg akarták látogatni Haller Gábort, a Telemaque nagyhírű fordítójának fiát, de nem találták otthon. Útjuk célja Andrásfalva volt, ahol Kazinczy özv. Gyulai Ferencné kastélyában felejthetetlen napokat tölt. Közben időt szakítanak Döbrenteivel, hogy a közelben lévő Fehéregyház és Segesvárt megtekintsék. Ellátogatnak Nagyszebenbe is. Andrásfalvára átjött Kazinczyhoz Gyarmathi Sámuel, a híres nyelvész, Tordoson pedig Sáros Pállal⁵⁹ töltenek együtt néhány boldog órát. Kazinczy erdélyi útjának emléke a gondosan elkészített és kiadása előtt többször átdolgozott „Erdélyi levelek”, melyek a magyar közönség számára Erdély magyar műveltségének valóságos felfedezését jelentették. E mű létrejöttében és sikerében Döbrenteinek is nagy szerepe volt.⁶⁰

A két nagy irodalomszervező barátságának ezek az erdélyi napok voltak legtisztább pillanatai. Később e barátság fényére sötét árnyat vet a kettőjük között egyre jobban kimélyülő ellentét, mely sem Döbrenteinek, sem akkori irodalmi életünknek nem volt hasznára. Elvi ellentét eddig is volt közöttük, de ezt barátságuk érdekében mindketten háttérbe szorították. KAZINCZY eszménye a tiszta ember és az önmagáért való szép volt, amit Döbrentei tagadott. „Kazinczy azt kezdi prédikálni közöttünk – írja Döbrentei

küldött Döbrenteinek eladás végett. Kristóf György, *Döbrentei Gábor levelei Sáros Pállal* (1815–1816). Marosnémeti, 1816. jún. 7. E. M. 1910. 104.

⁵⁸ Gr. Dessewffy József munkái. Kiadta Ferenczy József. Bpest, 1888. 81.

⁵⁹ Sáros Döbrentei többször meglátogatta. Így 1815. őszén is felkereste hű barátját és lelkes munkatársát. „Holnaputánra édes jó Barátom ebédre invitálalak – írja Döbrentei Sáros Pálnak Dédácscról, 1815. szept. 11-én. – Hiva lesz Zeyk Miklós, Nalácsi István, Keresztes, Kereskes, Tielsch. Tedd meg az örömet ’s napom társaságodban ’s a’ többiekében a’ napoknak kedvesebbjei közé fog tartozni.” Kristóf György, *Döbrentei Gábor levelei Sáros Pállal*. (1815–1816). E. M. 1910. 103.

⁶⁰ Kristóf György, *Kazinczy és Erdély*. Az E. M. E. tizedik vándorülésének emlékkönyve. Kolozsvár, 1932. 17–36.

Berzsenyinek egy későbbi levelében⁶¹ – hogy a csak szépért minden egyéb feláldoztassék. Félre a pillangó porral, zúgta kebelem. Szépség és Erő vagy Erkölcsiség Illendő együtt, teszi az emberi lény legtöbbjeit, mely az emberiséget nemesíti, s így rá hasznot áraszt.” Döbrentei a szépség mellé tehát az erkölcsiséget állítja és csak e kettő megvalósulásában, harmonikus egyesülésében látja az igazi irodalmat. Nyelvészeti kérdésekben sem értett Döbrentei mindenben egyet Kazinczyval. Már a Mondolat idejében Kazinczy túlzott érzékenységétől vezettetve barátaitól és elsősorban Döbrenteitől bátrabb kiállást várt álláspontja és személye mellett. Leveleiben udvarias formában, de kétszínűséggel vádolja Döbrenteit. Döbrentei önérzetesen védekezik a vádakkal szemben. „A barátság – írja Kazinczynak⁶² – kivált a Tied, előttem sérthetetlen, mert sokszor írtam, közönségesen is a’ Muzeumban megköszöntem, hogy Néked mennyivel tartozom. De ha Némellyekben másképen gondolkodom, barátságunk épen nincs megsértve.” Az erdélyi út ezekre a lappangó ellentétekre egyelőre fátyolt borít, hogy aztán azok 1820 után, mindkettőjük végzetes szembenállásához, gyűlölködő haragjához vezessenek. Talán ellentétük fő oka az, hogy az élete vége felé haladó irodalmi vezér Döbrenteiben a jövő emberét látta, a fiatal és tetterős szervezőt, aki majd nevét háttérbe fogja szorítani. Döbrentei nagy népszerűségét különösen erdélyi útja alkalmával tapasztalhatta, de ekkor még udvariatlan lett volna erről nyilatkoznia barátai előtt az őt kísérő, érdekében mindent elkövető Döbrenteiről.

KAZINCZY útja után ismét az Erdélyi Múzeum problémája foglalkoztatja. A folyóirat előfizetőinek száma eleinte állandóan emelkedett. Az első füzet két kiadása másfél ezer példányban fogyott el, a második füzetnek 680, a harmadiknak 750 előfizetője volt. De ez a csúcspont az előfizetők terén. Ezután előbb fokozatosan, később egyre gyorsabban esik e szám. A magyarországi előfizetők érdeklődését az 1817-ben Pesten meginduló Tudományos Gyűjtemény fordítja el Döbrentei folyóiratától. Az új folyóirat megjelenésekor az Erdélyi Múzeumnak már csak 177 előfizetője van. Döbrentei mindent elkövet az érdeklődés fenntartására, főúri barátai gyakran segítik ki nehéz helyzetéből anyagi támogatással a lapot.⁶³ Gr. Dessewffy 600 forintot ad, egy lelkes bánsági irodalom-

⁶¹ Döbrentei Gábor levele Berzsenyi Dánielhez. 1828. nov. 21. *Berzsenyi Dániel minden munkái*. Kiadta Döbrentei Gábor. Buda, 1842. 122.

⁶² Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Kolozsvár, 1814. nov. 18. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XII. k. Bpest, 1902. 189.

⁶³ Cserey Farkas 1818. dec. 22-én írja Döbrenteinek: „Egészen uira élődöt szívem, hogy a Kazinczy levelébül látom, hogy Múzeumodat

barát, Kovács József pedig 727 forinttal járul az Erdélyi Múzeum költségeihez. Sokat ártott a folyóirat terjedésének az 1816–17-es évek rossz gazdasági helyzete és a nyomában fellépő szegénység. Az adományok egyre ritkábbak lettek, a kritika hangja viszont a folyóirattal szemben egyre erősödött. A cenzura is akadályozta Döbrenteit abban, hogy merészebb, bátrabb, de a kor hangulatának megfelelőbb cikkeket hozhasson le. Döbrenteinek pl. ilyen mondatát húzták ki: „E két haza nem provincia, e nemzetnek törvényes külön királya van.”⁶⁴ Az Erdélyi Múzeum sorsa tehát meg volt pecsételve. Ennyi nehézséget Döbrentei egyedül nem győzhetett le, bármennyire is szíven viselte folyóirata sorsát.⁶⁵ 1818-ban véget ér a 10-ik számmal az Erdélyi Múzeum. Megszűnésével eldől a magyar irodalmi központ kérdése is Kolozsvár és Pest között. Erdély fővárosa, és ebben KAZINCZYNak volt igaza, nem lehetett alkalmas az egész magyarság szellemi központjának kiépítésére. A Tudományos Gyűjtemény megjelenésekor ugyanazt hangoztatja PÁPAY is, jóslatuk igazságát szomorú szívvel kellett Döbrenteinek is elismernie. Pest nagyszerű adottságaival Kolozsvár nem versenyezhetett.

Milyen volt az Erdélyi Múzeum hatása és miben állott irodalmi és nemzetnevelő jelentősége?

Az Erdélyi Múzeum hatása rendkívül nagy volt és messze Erdélyen túlra terjedt. A Tudományos Gyűjtemény megindulása előtt Döbrentei folyóirata a két ország egyetlen szépirodalmi és tudományos közlönye. Színvonala oly magas volt, hogy akár az előtte, akár az utána megindult folyóiratokkal összehasonlítva, közöttük a legelőkelőbb helyet foglalja el. Az Erdélyi Múzeum irodalmon és tudományon túl, messzi jövőbe mutató jelentősége a két ország közötti szellemi kapcsolatok megteremtésében van. A lap

foljtatni akarod – az Isten álgyon meg érette – és *fordicsd erre inkább egészen magadat, mint a Társaság felállítására*, – meljől úgy se lesz semmi is – kérlek tudasd Velem mi módon kívánod a foljtatást meg tenni, és *hogy ezen szent célodnak előmozdítására van-e nekem módom valamit tehetni* a tevére készen kapsz minden időbe, – még oljankor is, ha a leg nagyobb bágyadság után való leg édesebb álmomból ébresztesz fel arra a végre: ennél többet nem mondhatok.” Szász Ferenc, *Az első „Erdélyi Múzeum” története*. E. M. 1915. 94.

⁶⁴ Bodor Aladár, *Döbrentei Gábor erdélyi szereplése*. Bpest, 1906. 45.

⁶⁵ Döbrenteit bántották az itt-ott elhangzó rossz kritikák is. Így szidja Szacsvayt Siposnak 1815. márc. 6-án írt levelében: „Örömet tanulok a’ nálam többet tudótól, – írja – köszönettel veszem intéseit, de az ő recensióján sajnálkoznom kell. Ő azt mondja, hogy Kisfaludy az a mi Horatius, ’s int, hogy Anekdotákat rakjak’ belé!” Kristóf György, *Döbrentei Gábor levelei Sipos Pálhoz (1815–1816)*. E. M. 1910. 102–103.

híd volt, mely előkészítette a szellemi élet vezetőinek egyesítésével a két, ország politikai egyesülését is.

Minket azonban elsősorban az érdekel, hogy Döbrentei lapja milyen erdélyi mozgalmak felébresztését segítette elő. Az Erdélyi Múzeum kettős hatású volt. Egyrészt összetartotta és munkaközösségbe tömörítette kevés kivétellel Erdély valamennyi tudósát és íróját,⁶⁶ másrészt a magyar nyelv és művelődés ügye iránt Erdélyben olyan rétegekben keltett érdeklődést, amelyek az iránt eddig idegenek vagy közönyösek voltak. ARANKA Nyelvmívelő Társasága óta Döbrenteinek sikerült csupán mélyreható érdeklődést felkelteni a nemzeti nyelv és műveltség iránt. Hatása különösen nagy volt a főúri osztályra, melynek a századforduló után is itt-ott mutatkozó nemzeti közönyét megtörte és a magyarosodás folyamatát diadalra juttatta. Ugyancsak neki köszönhető, hogy ez a gazdag főúri réteg nemcsak megszereti nemzete műveltségét, de egyúttal felébred benne az áldozatkészség, a kötelességvállalás tudata is. És ez a nemzeti feladatvállalás és áldozathozás érzése akkor is tovább él Erdély főuraiban, amikor az Erdélyi Múzeum megszűnt és Döbrentei hiábavaló kísérletezések után kénytelen volt Pestre távozni. Döbrentei ilyirányú személyes hatására legjellemzőbb példa gr. TELEKI FERENC élete,⁶⁷ akit az ő nevelői munkája térített vissza nemzetéhez és ihlette magyar versek írására. De a főúri osztályon kívül Erdély és elsősorban Kolozsvár kialakuló magyar polgárságára is nagy hatással volt Döbrentei mozgalma. A színházon és iskolákon kívül a széteső és egyéni érdekeken, felekezeti megkötöttségeken túl, az Erdélyi Múzeum nagy jelentősége, hogy egyesíti a szellemileg értékes és a magyarságért önfeláldozóan dolgozó erdélyiek táborát. Református, katolikus és unitárius tudósok és írók a magyar műveltség közös eszményeiben találkoznak és ez a szellemi kézfogás, amit az Erdélyi Múzeum négy éve jelentett, annak megszűnése után is tovább élt, tovább hatott.⁶⁸ Döbrentei folyóirata

⁶⁶ A vidéken élő írókat különös előszeretettel támogatja Döbrentei. „Valóban nekem nagyon kedves Hunyad vármegye – írja Döbrentei 1815. dec. 5-én Kolozsvárról Kerekes Pálnak. – Ott lakik Siposom, ott az Úr s Keresztes, buzgó dolgozók ez Intézetben. Ott B. Naláczy s Zeyk, szép lelkeikkel.” Kristóf György, *Adalékok Döbrentei szerkesztői tevékenységéhez*. I. K. 1910. 485.

⁶⁷ Gr. Teleki Ferenc (paszmosi) verseit halála után az iránta érzett hálából *Döbrentei Gábor* adta ki 1834-ben.

⁶⁸ Az Erdélyi Múzeum szellemtörténeti irányát Hofbauer László próbálta meghatározni. Megállapításainak lényege, hogy az „Erdélyi Múzeum” a „tiszántúli református szellemi irányhoz tartozott, de soha sem lépett fel támadólag a dunántúli katolikus áramlattal szemben.” Hofbauer László, *Döbrentei Gábor Erdélyi Múzeumának szellemtörténeti iránya*. E. M. 1937. 359.

körül lelkes társaságot szervezett azzal a titkos céllal, hogy az írókat és tudósokat összetartva, lassanként kialakítsa egy később létesítendő irodalmi és tudós társaság magvát. Lakásán nemcsak a kolozsvári munkatársak jelentek meg, gyakran ellátogattak oda a vidéken és Magyarországon élő írók is. Kis irodalmi köréhez tartoztak BUZNA LÁSZLÓ piarista tanár, FRICSI FEKETE FERENC, a lelkes emberbarát, GYARMATHI SÁMUEL, a híres nyelvész, LIEDEMANN MÁRTON, az evangélikusok tudós papja, LENGYEL ISTVÁN filozófiai tanár, KOROS IMRE piarista professzor, MOLNOS DÁVID, az unitárius kollégium rektora, SZÁSZ MÓZES unitárius lelkész, BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR, akiben Kazinczy „Erdély Schillerét” vélte felfedezni, SZILÁGYI FERENC, a híres történész, a református kollégium rektora, SZILVESZTER GYÖRGY unitárius teológiai tanár, BUCZY EMIL, gr. Kornis István nevelője, a jónevű esztéta, CSEREY FARKAS, gr. TELEKI MIHÁLY, gr. MIKÓ GYÖRGY, ifj. SZILÁGYI FERENC, HEGEDÜS SÁMUEL, KENDERESSY MIHÁLY, SZABÓ ANDRÁS és DÖME KÁROLY. Természetesen e társaság tagjai közül gyakran csak a kolozsváriak voltak együtt, de a vidékiek számára még nagyobb esemény volt, ha Kolozsvárra jöve e körtől biztatást, írásaikért dicséretet és elismerést kaphattak. A gyűléseken felolvasták az Erdélyi Múzeumba beérkezett kéziratokat, vagy bemutatták egymásnak készülő műveiket. Irodalmi és tudományos kérdések körül sokszor heves, de mindig komoly vita alakult ki, ami szintén nevelő és eszmeébresztő, munkára serkentő hatással volt a jelenlévőkre és általuk a kolozsvári magyar középosztály széles rétegeire. Sajnos, e gyűlésekről aránylag keveset tudunk, de Döbrenteitől a barátaihoz, és tőlük a hozzá írt, nagyrészt kiadatlan levelek sok mindenről nyújtanak felvilágosítást. Tudjuk, hogy ezeken a gyűléseken vitatták meg a drámapályázat eredményét, itt olvasták fel Molnos Dávid professzor Thucydidesz fordításának egyrészét, DEÁKY SÁMUEL Anabasis-fordítását és itt mutatta be Fricsi Fekete Ferenc fordításrészleteit az angol Spectatorból. Ebbe a kis körbe a fiatalokat is bevonta Döbrentei. Így kerül 9 irodalomért rajongó ifjú az Erdélyi Múzeum körébe, akikről lelkesen számol be Kazinczynak Döbrentei. A gyűléseken többször résztvett a fiatal GYULAI LAJOS gr. és az ifjú WESSELÉNYI MIKLÓS is. Az irodalom pártoló főurak szintén gyakori látogatói voltak Döbrentei körének és nem egy esetben az itten hallott felolvasások, a magyar jövőt tárgyaló lelkes beszédek ébresztették fel bennük az áldozatkészség gondolatát.

Az Erdélyi Múzeum irodalomtörténeti jelentősége közismert.⁶⁹

⁶⁹ Az Erdélyi Múzeum megjelenése után száz évvel találóan írta Kristóf György, hogy „az első Erdélyi Múzeum az első magyar folyó-

Írói között az összes erdélyi tudósokon és írókon kívül ott találjuk a magyarországiak legjobbjait is. KAZINCZY FERENCET, BERZSENYI DÁNIELT, BACSÁNYI JÁNOST, KÖLCSEY FERENCET, KISS JÁNOST, SZEMERÉT, VITKOVICSOT, UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓT, stb. Döbrentei maga is bőven kivette részét az írásból. Legjobb tanulmányai itt jelentek meg. Kitűnő esztétikai tudással tárgyalja a szépirodalom nagy kérdéseit, de ítéleteiben már nem mindig biztos, esztétikai elvei alkalmazásában gyakori a tévedés, az elmélet és a valóság félreismerése. Tanulmányaiban a külföldi irodalmak ismertetése mellett elsősorban a régi Erdély értékeit dolgozta fel. Kitűnően sikerültek a BARCSAY ÁBRAHÁMRÓL, ALVINCZY JÓZSEFRŐL és a BATHYÁNYI IGNÁCRÓL készült írói portréi. PESTALOZZIT és MOSSAT szintén ő mutatja be először a magyar közönségnek. Mint szerkesztő és kritikus rendkívül lelkiismeretes. A barátság kedvéért nem közöl semmit lapjában, a tekintélyeket tiszteli, de büszke önérzettel utasítja vissza az előttük való szolgálai megalázkodást. Kritikát keveset közölt, mert Kazinczy Himfy-bírálatát után sok előfizetőjét veszítette el a lap. A beküldött írásokat lelkiismeretesen elolvasta, a neki nem tetsző részekre megjegyzéseket tett és sokszor visszaküldte íróinak azokat átdolgozás végett. Ítéletei mértékül szolgáltak, véleménye lassanként nemcsak Erdélyben, de Magyarországon is tekintélynek számított.

Ennek az áldozatkészségnek eredménye annak a drámapályázatnak kiírása is, amely Katonát halhatatlan műve, a Bánk bán megírására indította.

A Döbrenteit ért vádak közül egyik legsúlyosabb volt a Bánk bán mellőzése. Irodalomtörténészeink nagyrésze elítélte ezért Döbrenteit és nem vette figyelembe a pályázat összes körülményeit. PERENCZI ZOLTÁN azt írja,⁷⁰ hogy „Mindenesetre örök kár, hogy a Bánk bán bírálatát elmaradt s akkori ügyére örök homály borult, melyet Döbrentei utóbb sem szellőztetett soha.” „Ha ő azt írja bírálati bevezetésében, hogy egészen olyan talentum s drámai művészséggel bíró mű egy se adatott be, mint várták, annyi bizonyos, hogy mindkettő előtte volt, s ő, a Shakespeare-ismerő, Bánk bán-

irat, mely a szemle (revue) elnevezést méltán megérdemli. Tartalmának változatossága és tudományos színvonala, elvont fejtegetéseinek önálló aktualitása s valamennyit egybekapcsoló nemes célzata, a magyar fajnak irodalmi és tudományos műveltségében erősítése: íme ezek teszik Döbrentei folyóiratát oly becessé, hogy ma, száz év múltán is csak elismeréssel lehet róla szólnunk.” Kristóf György, *Az első „Erdélyi Múzeum” történetéhez*. E. M. 1915. 64.

⁷⁰ Ferenczi Zoltán, *A kolozsvári színház története*. Kolozsvár, 1897. 245.

ban abszolúte nem bírt semmit se találni, még annyit sem, hogy megemlékezésre méltassa a többi mellett, noha nem lehetetlen, hogyha lapja meg nem szűnik, a bírálat sora erre is rákerült volna.” HORVÁTH JÁNOS 1926-ban⁷¹ a Napkeletben írt Bánk bán tanulmányában még azért is elítélte Döbrenteit, hogy miért nem tett legalább később említést Katona nagy művéről. E közfelfogással szemben még Döbrentei későbbi tisztelői is a Bánk bán kérdésében nem mertek melléje állani. Pedig Döbrentei mellett már ekkor súlyos érvek szóltak. Az egyik és legfontosabb érv az, hogy Döbrentei egyetlen levelében, feljegyzésében, naplójegyzésében sem tesz említést a Bánk bánról. Tehát a nagy művet nem ismerte, legfeljebb később, annak pesti előadása után szerzett róla tudomást. De ha KATONA kézírata valaha is járt a kezében, úgy később, a Bánk bán nagy sikere idején, Döbrentei, a színikazgató föltétlenül tett volna említést róla. A másik érv Döbrentei esztétikai ízlése. Dramaturgiai tanulmányai és bírálati alapján bátran állíthatjuk, hogy Döbrentei nemcsak nem mellőzte volna Katona művét, de mert éppen egy ilyen „Shakespeare-i magyar drámát” várt, teljes lelkesedésével melléje állott volna.

A Döbrentei-védelem kérdésében a perújítás felvétele GYALUI FARKAS érdeme.⁷² Gyalui Farkas „A Döbrentei pályázat és a Bánk bán” c. tanulmányában az összes rendelkezésre álló adatok alapján bebizonyítja, hogy KATONA JÓZSEF nagy műve soha nem érkezett le Kolozsvárra és így természetesen nem kerülhetett a bírálóbizottság elé. Gyalui hivatkozik mindazokra az irodalomtörténészekre, akik már előtte is felvetették annak a lehetőségét, hogy a Bánk bán nem jutott le Kolozsvárra. Sajnos, a kérdést teljesen megnyugtatólag nem lehet megoldani, mert az egykori bíráló jegyzőkönyvek, vagy más levéltári adatok sem nyújtanak biztos támpontot e kérdés eldöntéséhez. Tény azonban az, hogy a Bánk bán Kolozsvárra való lejutása, elolvasása és megbírálására vonatkozólag egyetlen egy adat sem áll rendelkezésünkre. Így tehát csak Gyalui Farkas érvelése lehet az egyetlen, ma elfogadható józan irodalomtörténeti álláspont, és ez röviden az, hogy Döbrenteit a Bánk bán mellőzése miatt vád nem érheti.⁷³ Érdeme viszont elvitathatatlan, mert a pályázat kiírásával és dramaturgiai tanulmányaival Döbrentei jelentős mértékben járult drámai irodalmunk felvirágzásához, színi műveltségünk emelkedéséhez.

⁷¹ Horváth János, *Az irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Bpest, 1928. 68.

⁷² Dr. Gyalui Farkas, *Döbrentei-pályázat és a Bánk bán*. E. M. 1981. 1–13.

⁷³ Waldapfel József, *Katona József*. Bpest, 1942. 74–78.

Az Erdélyi Múzeum jelentőségét nemcsak az utókor, a kortársak is mind elismerték. TOLDY az „Erdélyi Múzeum” jelentőségéről a következő jellemző sorokat írta:⁷⁴ „Tíz füzetet ada öt év alatt, s megszüntét még semmi ki nem pótolta. Ízlés, ítélet, józan-ság, többoldalúság lényegei voltak az egésznek, s azért mennyivel hathatósabb befolyása volt emelkedésünkre, annyival inkább kell fájlalni rövid tartósságát. Eredetiséggel nem dicsekedett, de igen haszonnal; s nekünk ez kellett. Én több író társamtól tudom, hogy ez vala procholionok a pálya kezdetén. Erdély is általa serkent fel leginkább, s az erős, velős hegyi lakók benne azt mutatták meg, hogy van arany, csak legyen bányász, ki rejtekéből előidézze.”

Érte azonban Döbrenteit más elismerés is. „A Magyar Literatura körül szerzett érdemeiért” NOPCSA ELEK főispán javaslatára Hunyad megye 1817. nov. 6-án táblabírájának választotta. De talán legnagyobb kitüntetés akkor éri, amikor CSEREY FARKAS 1818-ban emlékéremt készíttetett Gyulafehérvárt, a pénzverdében tiszteletére.⁷⁵ A jól sikerült érem felső oldalán Erdély látható, amelyről egy nemtő leplet emel fel. Köriratának szövege: „Vidámit és éleszt –.” Hátlapján ezek a szavak állanak:

„Döbrentei Gábornak, a Hunyadi megye táblabírájának
ki
a dicső arányt jól befejezett
Nevelés gondjai között
az
Erdélyi Múzeum kiadásával
Élesztette a' tudományokat stb.”

Az Erdélyi Múzeum megszűnése után sem csügged el Döbrentei. Az örökké derülátók életkedvével sző újabb terveket, szalad új légvárak után. Működése egyetlen területének még mindig Erdélyt tekinti, rendületlenül hisz az erdélyi magyar műveltség nagy lehetőségeiben. Az akadályok éppúgy nem riasztják vissza, mint az itt-ott ellene elhangzó lekicsinylő, vagy gúnyolódó hangok. Döbrentei Erdélyben látja a magyargyökerű új élet kibontakozásának legjobb talaját. Az erdélyi magyar nyelv tisztaságát, a nép és a művelt rétegek kulturaszeretetét sokszor állítja magyarországi barátai elé példaként.

Magyaros ízlését nemcsak írásai tükrözik felénk, belső és

⁷⁴ É. L. 1827. II. k. 14–15.

⁷⁵ Az emlékérem történetével részletesen foglalkozik Csetneki Jelinek Elek „Egy magyar emlék-érem története” c. tanulmánya. A. É. XII. 1878. 31. és Mihalovics Béla, „Magyar jogászok és államférfiak emlékérméi” c. cikke. N. K. 1910. 2.

külső magatartása minden megnyilatkozásában észrevehető az. Gyűlöli az idegen utánczókat, harcol a társadalmi élet minden megnyilatkozásában az idegen divatot majmolók, a magyar életformák megvetői ellen. És ha valakiben a magáéhoz hasonló magyaros gondolkodást vél felfedezni, úgy sokszor értékén felül becsüli azt. Az egyébként jó esztéta, de rossz költő-barát, BUCZY EMIL verseiről áradozva beszél, azok magyaros íze, szelleme miatt. 1817 április 2-án hozzá intézett⁷⁶ költői levelében többek között ezeket írja:

„Ha te még írsz, mennyi sok jót tész ez álmos hazában.
Mely ismét belé jöve Germanomániában,
Egy társaság formálódik merő derék urakból
Kik színjátszónét szeretnek s még oly fő asszonyokból
Kik pediglen színjátszókhöz hajlanak
Akkor hát sok ezer Rhénes forintot egybe adnak
Miklós ezért nemes tűzzel, jó ököllel ki kele
Kit lelkem bátor szaváért újra hévvel ölele.”

Erdélyhez fűzik barátai: BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR, WESSELÉNYI MIKLÓS, a felserdült GYULAI LAJOS és annyian mások, akik benne látják szellemi vezérüket, tőle várnak továbbra is irányítást.

Az Erdélyi Múzeum anyagi nehézségei, majd megszűnése nem törik meg Döbrentei kitartását, de egyelőre ő sem tudja még, hogy mihez is kezdjen. Barátai közül sokan biztatják az Erdélyi Múzeum folytatására,⁷⁷ néhányan közülük jelentékeny összeget ígérnek a folyóirat támogatására, de Döbrentei nem lelkesedik már régi terveierért, valami újat és az eddiginél jobbat szeretne létrehozni. Az anyagi nehézségen kívül Döbrenteit lehangolja az is, hogy nem sikerült Erdélyben egy olyan írógárdát teremtenie, amelyik az ő programjának megfelelő anyaggal láthatta volna el a folyóiratot. A magyarországi írókkal való nézeteltérései sem biztatták azzal a reménnyel, hogy a legnagyobb magyar írókat megnyerje esztétikai és nyelvi célkitűzéseinek. KAZINCZYval, KÖLCSEYvel, SZEMERÉvel és BERZSENYIvel még bensőséges és baráti ugyan a kapcsolata, de ahogy Döbrentei maga sem tűrte el mások gyámkodását, úgy nagy íróbarátai is egyre határozottabban utasítják

⁷⁶ Döbrentei Gábor levele Buczy Emilhez. 1817. ápr. 2. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor levelei Buczy Emilhez és Horváth Endréhez*. I. K. 1943. I. f. 56.

⁷⁷ Cserey Döbrentei iránt érzett mély barátságára jellemzők a következő sorai: „Te nemes lelkű embert szerető, mint elérzékenyítél leveleddel.” „a’ Te emberi érzéseidben is gyönyörködtem.” Kolozsvár, 1816. febr. 18.” Ferenczi Zoltán, *Döbrentei Gábor három levele Cserey Farkashoz*. I. K. 1894. 231.

vissza az ő erőszakos szerkesztői és kritikusi beleszólásait. Kölcsey már 1816 április 2-án írja Döbrenteinek, hogy örvend a Szemerével való jó viszony helyreállításának és kéri: „Adja az ég, ne jöjjön többé semmi kedvetlenség közitekbe; s miért is ezt – hogy életünknek legszebb örömeit készakarva semmivé tegyük? Fájdalom makacsok vagyunk a barátságban.” „Ne, édes barátom! ne veszítsük el az emberekbe való bizodalmat addig, míg lehetséges. Kinek szívébe könnyen fér a gyanu, annak sorsa sokkal veszedelmesebb s szánásra méltóbb, mint azé, ki a bizodalomnak áldozatjává lett: míg bízunk a más virtusaiba, jele, hogy a virtus magvait még sziveinkben hordozzuk.” Levelében Kölcsey hangsúlyozza, hogy az igazi barátsághoz nem okvetlenül szükségesek az azonos elvek, az élet és irodalom hasonló szemlélete. „Ami engem illet, – írja KÖLCSEY⁷⁸ – az én lelkem sympathiából van alkotva; s mind addig míg barátaim kényért és hazáért, a szépért és a jóért lángolni fognak, nem szűnöm meg őket a leghőbb, legszenvedelmesb szeretettel körülölelni. Így téged is, szeretett barátom; s bár különbözünk egymástól, az szerelmemet irántad nem fogja gyengíthetni.

Idő, hely, körülmények különböző fejekben különböző ideákat származtatnak, mit ér ez a barátságra, ha ez vagy amaz tárgyairól a tudománynak nem egyerányt ítélünk? Én legalább távol igyekszem lenni azon veszedelmes balgaságtól, hogy másokat is a magam mértéke szerint becsüljek. Mi lenne a világból, ha az opiniók tartományában minden ember egy uton járna, egy uton tolongana? Én téged nemes szívű embernek hittelek; óhajtom hogy nálad hasonló hitre tegyem méltóvá magamat!” Döbrentei válaszát KÖLCSEY levelére nem ismerjük, de Döbrenteinek szerető és figyelmeztető sorai nem eshettek valami jól, hiszen KAZINCZY és SZEMERE is ilyen szellemben írtak már neki. Sajnos, Döbrentei önmagát tartotta „mértéknek” és ez jellemének nem éppen rokonszenves vonása, pedig későbbi szenvedéseinek, lelki vívódásainak és magára hagyatásának ez vált az igazi forrásává.

A fiatalság büszke öntudatában, írói és vezetői elhivatottsága gögijében még nem veszi észre a jellemében rejlő, jövőjét fenyegető okokat, úgy halad pályáján, mintha sorsa csak saját kezébe volna letéve. Döbrentei kiáradó egyénisége számára az irodalom különben is az életnek csak egyik kiélési formáját jelentette, a mások irányítása, a társas élet, a vidám beszélgetések, kirándulások és az udvarlás jelentették az élet többi, általa jónak és kellemesnek tartott kereteit. A kolozsvári és vidéki bálók, víg mulatások, a

⁷⁸ Kölcsey Ferenc levele Döbrentei Gáborhoz. Cseke, 1816. ápr. 2. *Kölcsey Ferenc minden munkái*. X. k. Bpest, 1887. 50–51.

színház, a vadászat, vívás és az utazás színes és változatos eseményei töltik be szabad idejét. 1816-ban KAZINCZYval bejárja Erdélyt, Borszéken, Zsibón, Krasznán, Paszmoson, Marosvásárhelyt csaknem minden évben megfordul és az új környezet mindig új barátokat és jó összeköttetéseket jelent számára.

A társas élet örömei mellett Döbrentei érdeklődését elsősorban a színház köti le. Előadásaira eljár, de szellemi irányítására is igyekszik befolyást gyakorolni. Barátait eredeti drámák írására biztatja,⁷⁹ vagy kiváló külföldi színdarabok lefordítását ajánlja figyelmükbe.

Kolozsvár társadalmi életében is nagy befolyásra tesz szert. Résztvesz a nyomorenyhítő akcióban, propagálja a nemzeti viseletet, harcol a német ízlés és nyelv ellen.

Az Erdélyi Múzeum megszűnése után barátai közül többen biztatják folyóirata folytatására, pénzt is ígérnek, de Döbrenteit most már inkább új tervei, elsősorban a Tudós Társaság létrehozása izgatja. BUCZY EMIL szeretné, ha a Múzeum számára begyűlt anyag egyrészét kötetben kiadnák,⁸⁰ Döbrentei azonban erre sem lát lehetőséget, bár Buczy ötletét kedvezően fogadja.

Döbrentei erdélyi szereplésének jellemző vonása a partikulárizmus tagadása és az egységes magyar szellemi élet hitvallása. Tetteivel, írásaival és egész művelődésprogramjával a két magyar haza szellemi egységére törekedett, éppúgy, mint két évtizeddel előtte ARANKA GYÖRGY. Nem fogadható el tehát Varjas Béla⁸¹ azon állítása, hogy „Döbrentei folyóiratával önkéntelenül is a külön erdélyiség gondolatát táplálta. Az erdélyiek nem tudják többé elfelejteni, hogy nekik önálló folyóiratuk is volt és állandóan keresik a lehetőségeket, hogy azt újra megvalósítsák, még pedig lehetőleg ne magyarországi ember vezetésével. Ezzel természetesen megint csak hátráltatják azt, hogy Erdély beleolvadjon a magyar irodalom egyetemességébe.”

Az Erdélyi Múzeum megszűnése előtt Döbrentei már látja azokat a nehézségeket, amelyek folyóirata továbbvitele elé tornyosulnak. Ezért határozza el, hogy helyette megpróbálja megvalósítani régi tervét, az ARANKA által alapított Nyelvmívelő Társaság felújítását.

⁷⁹ Döbrentei drámaírássra biztatta többek között Berzsenyi Dánielt, Kölcsey Ferencet és Bölöni Farkas Sándort.

⁸⁰ Döbrentei Gábor levele Buczy Emilhez. Marosnémeti, 1819. nov. 22. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor levelei Buczy Emilhez és Horváth Endréhez*. I. K. 1943. 72.

⁸¹ Varjas R. Béla, *Erdély és irodalmunk nemzeti egysége*. Bpest, 1934. 65.

Döbrentei Tudós Társasága.

Döbrentei a „Tudós Társaság” eszméjét ARANKÁTÓL vette át. Az 1791-ben felvetett és 1793-ban megindult Erdélyi Nyelvmívelő Társaság⁸² nyolc évi lelkes és eredményes munka után, 1801-ben megszűnt. Azonban buzgó híveinek egy része, köztük maga Aranka György is, többször próbálta életre kelteni azt. 1803-ban a társaság volt tagjai közül néhányan, elsősorban a Marosvásárhelyt lakók, ismét gyűléseket tartanak és azokon bölcseleti, történeti és nyelvészeti dolgozatokat olvasnak fel. 1806 telén pedig két gyűlést is tartanak (febr. 26-án és márc. 5-én),⁸³ főként a társaság újjászervezése érdekében. Aranka mellett CSEREI FARKAS, CSEREI MIKLÓS, gr. TELEKI JÓZSEF, KÖTELES SÁMUEL és BOLYAI FARKAS⁸⁴ lelkesednek leginkább a társaság felújításának eszméjéért. Mindnyájan úgy látják, hogy a társaság régi szervezete már nem alkalmas többé a komoly és szervezett, tehát eredményes és jövőt ígérő munka megkezdéséhez. Gyakorlati tapasztalatok, értékes ismeretek állanak rendelkezésükre a társaság múltjából, ezért, az új munka megkezdése előtt az azt biztosító keretek felépítését háttárazzák el. Terveket dolgoznak ki és azokat közösen megvitatják. Az egykori tervezetek javarésze fentmaradt, de e tervek (Zeyk Dániel, gr. Teleki József, Bolyai Farkas, Marosi Mihály és Cserei Miklós) egymásnak ellenmondanak, csak a legfőbb kérdésekben haladnak többé-kevésbé együtt. A megmaradt terveket összehasonlítva ARANKA egykori „Rajzolatjával”,⁸⁵ lényeges eltérést látunk úgy a társaság célja, mint szervezete tekintetében. A történeti, nyelvészeti és irodalmi érdeklődés az új célkitűzésben háttérbe szorul és helyét a természettudományi és gazda-

⁸² Az Erdélyi Nyelvmívelő Társasággal behatóbban foglalkoznak Perényi József, *Aranka György Magyar Nyelvmívelő Társasága*. Bpest, 1918.

Jakab Elek, *Aranka György és az Erdélyi Nyelvmívelő és Kéziratkiadó Társaság*. Bpest, 1884.

Jancsó Elemér, *Aranka György: Kristóf emlékkönyv*. Kolozsvár, 1939.

⁸³ E két gyűlés kiadatlan jegyzőkönyve a kolozsvári róm. kath. főgimnázium Aranka-gyűjteményében van. Aranka-gyűjtemény I. jegyzőkönyvek 65–66. sz.

⁸⁴ Uo. Ezeket a terveket részletesen ismerteti Perényi József, „*Aranka György Magyar Nyelvmívelő Társasága*” c. munkájában. Bpest, 1918. 55–59. Ugyancsak ő közölte Bolyai Farkas tervezetét is az I. K.-ban 1917. 88–89.

⁸⁵ Aranka György, *Egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállításáról való Rajzolat a Haza Felső Réndeihez*. Kolozsvár, 1791.

sági ismeretek tudományos feldolgozási szándéka váltja fel. Általában mindenik terv az erdélyismeret kialakítására és fejlesztésére tör, az elméleti és gyakorlati szempontok párhuzamoságának szigorú tekintetbe vételével. Nem tudjuk mi lett e tervezetések vége, mert a társaság további iratai elvesztek, de CSEREI FARKAS KAZINCZYHOZ írt egykori levelei azt sejtetik, hogy ismét a személyi ellentétek buktatták meg a lelkesedők építeni akarását. Cserei Farkas 1806. márc. 3-án,⁸⁶ Marosvásárhelyről azt írja Kazinczynak, hogy „Hosszas halgatásomat okozta nevezetes Intézetem kifejtődésire való várakozásom. Szivem minden Barátim között téged szeretvén megkülönböztetett indulattal, úgy akarom, hogy a dolog ki menetelérül Te tudósittassál leg előbb, azomba még előre semmit, vagy csak igen keveset mehetvén, nem akarom irántad viseltető valóságos egyenességem kötelességit továbbra halasztani. Okát, hogy előtted is ismeretes célomhoz, a köz jó céljához ilj későn juthatok, Te minden bővebbi leírás nélkül által tudod látni; ismered Nemzetünket, ismered azon környül állásokat, meljekkel küszködünk, és még se tudgyuk nyakunkról le rázni.” Majd levele végén a tervezett társaságra most már határozottan célozva, így ír: „Innen Aranka szívesen tisztel – holnap után tartok itten az általom fel álitandó tudós Társaság iránt nagy gyűlést – ki menetelérül azonnal tudósitlak. – Tegnap is említettük Arankával, hogy bár csak Te volnál most itten.” Néhány nap mulva, 1806. márc. 6-án⁸⁷ Cserei Farkas ígéretének eleget téve, beszámol Kazinczynak a megtartott tudós társasági gyűlés eredményéről. „A mit utolsó levelembe ígértem, – írja CSEREI – teljesítem ezennel, – Tegnap dél után Aranka Barátomnál egy számos gyűlést tartván, az én intézetem szerint fel állítandó Tudós Társaság tárgyairul igen szép gondolattyaikat olvasták fel néhány érdemes Hazafiak, nevezetesen pedig ide való Reformatus Professor Köteles eruditiot, és jeles culturat magába foglaló munkát készítet a tárgyra. – Ezen gondolatok meg edgyeztetése ki menetelének állapottya abba határozódék, – hogy ezen magyar Tudós Társaság foglalatosságául meg állítatot Erdéljnek Historica, Physica Mathematica állapota, a Társaság organisatiojára pedig néhányon ki vagyunk rendeltetve, kik most annak ki dolgozásába foglalatoskodunk, és eggy más gyűlésen ez iránti munkákat be nyuittyuk. – Meg vallom, kedves Barátom! nem az én arányomra

⁸⁶ Cserei Farkas levele Kazinczyhoz. Marosvásárhely, 1806. márc. 3. *Kazinczy Ferenc levelezése*. IV. k. Bpest, 1893. 73.

⁸⁷ Cserey Farkas levele Kazinczy Ferenchez. Marosvásárhely, 1806. márc. 3., uo. IV. k. Bpest, 1893. 75–76.

ütöt ki a dolog, és mások azt vették czélul, a merre én néztem, de eszt idővel meg lehet orvosolni – csak hogy most tegyünk okos lépést az intézet el érhetésire. Barátom! kevesen vannak köztünk, igen kevesen, kik valóságra iparkodának, küső fény, hiú fény kápráztattya képzeményeinket, és vakmerő megátalkodástul vezéreltetnek önnön tetzéseknak arányához. Sokan a külső fény ragyogásátul vakittatnak el, mások önnön képzeményeiket vélik tökéletes valóságnak, és makacsul harcolnak a mellett, a mi éltek pálcájának fő, de gyáva idotuma, leg több pedig az, ki ezen Társasági szövetséget meg zavaró hibák mellé önnön vágyásinak kecségető képzeményeit foglalván, elégtelennék [!] építeni csak azért is, mivel az építéshez meg kívántató materialek nélkül szükölködik, vagy ha mi matériáleja van is, az az iljennél sükertelenné lészen.” Cserei Kazinczyhoz írt levele világosan rámutat az elvi ellentétek mögött meghúzódó személyi érdekekre, hiúságra és dicsőségvágyra. Levele végén⁸⁸ elkeseredve írja: „Keserves gondolatok lepik meg ilj elmélkedésekkor szívemet, azon szívet, melj forón érez nemzete Javáért, de a meljnek keserveit, vigasztaló csillaga Hazám javának, sűrű homájoktul fedeztetvén, nem látom ki vagy mi szélszese el a Jót a setétség utálatos bilincsein tartó, a rosszat ellenben gyarapító ködöt.” A társaság sorsára vonatkozólag Csereinek még egy harmadik levele is fentmaradt. 1806. márc. 30-án⁸⁹ ugyancsak Kazinczynak azt írja: „Amint megjövendöltem, füstbe ment M. Vásárhelyen minden igyekezetem – a Tudós Magyar Társaságnak fel álitásába. Olj csudálatos akadékok adták elő magokat, meljeket – noha a setétség homáljának veszedelmes fortéjljait ismerem – nem képzeltem volna még is előre, olj ocsmány akadékok voltak ezek, hogy le irni szégyellem, de néked személjessen elő beszélni még is ohaitom és pedig sok tekintetből ohaitom. Ők ugyan a rut setétség faizati, most is munkálkodnak fel álitásába annak, a mit én gondoltam, de se nem ugy munkálkodnak, a hogy kellene, se nem oda aranyoz gondolatok, a merre én néztem. Aranka és CSEREI JÓSEF atyámfia M. Vásárhelyi Plebanus érdemesen igyekeztek segíteni engemet, de a volt elhibázva, hogy igen sokan elegyedtek közünkbe, és így annak kelle bekövetkezni, a mi el róntá a jó intézetet. Én ugyan egész igyekezettel kerülöm őket.”

Az 1806-os tudós társasági mozgalomról CSEREI fenti levele az utolsó hiteles tudósítás. Későbbi adat a társaság munkásságáról nem áll rendelkezésünkre és így egyes irodalomtörténészek állítása,

⁸⁸ Uo. 76. l.

⁸⁹ Cserey Farkas levele Kazinczy Ferenchez. Ugra, 1806. márc. 30. Uo. IV. k. Bpest, 1893. 97–98.

hogy az 1810-ig működött, levéltári adatokkal nem igazolható. Cserei Farkas szerepével azért foglalkoztunk ily részletesen, mert Cserei képezi a láncszemet Aranka és Döbrenței tudós társaságai között. Döbrenței Erdélybe jutása után nemsokára Cserei Farkassal is megismerkedik, tőle szerez tudomást Aranka egykori társaságáról és ugyancsak ő biztatja legelőször annak feltámasztására. Cserei Farkas önzetlenül ott áll Döbrenței mellett; pénzzel, tanáccsal segíti és amikor újból felmerül a társaság felélesztésének gondolata, annyi csalódás után ismét hisz meg nem valósult terveiben, annyi magányos erdélyi tudós meddő vágyakozásában: az erdélyi magyar tudós társaság megszületésében.

A vajúdasok és kiábrándulások eme sötét és kilátástalan éveiben a fiatal Döbrenței gondol először ismét komolyan a társaság felélesztésére.⁹⁰ Még az Erdélyi Múzeum felállítása előtt létre akarta hozni Tudós Társaságát, de puhatolózásai nem vezettek akkor eredményre. Ezért határozza el a könnyebben megindítható folyóirat megteremtését. Az Erdélyi Múzeum köré baráti társaságot szervez, ami tulajdonképpen más formában való folytatása az akkor véglegesen megszűnt Nyelvmívelő Társaságnak. A lap körül valóban olyan tudós és írógárda tömörült, ami már csiráját képezhette egy későbbi hivatalos formák között is megalakítandó tudós társaságnak.

Az Erdélyi Múzeum megszűnésekor Döbrenței rögtön nekifog régóta tervezett Tudós Társasága megvalósításához. Most már kettős hagyományra támaszkodott: a megszűnt Nyelvmívelő Társaság és az Erdélyi Múzeum még mindig lelkesedő tudós és pártoló rétegére.

1817 nyarán határozza végleg el az Erdélyi Tudós Társaság megszervezését és terve megvalósításához nyomban hozzáfog.

A felújítás gondolata azonban mégsem tőle származik. Döbrenței szerint 1817-ben, amidőn tanítványával, gr. GYULAI LAJossal aug. 25-én elment KATONA ZSIGMONDhoz hogy a nála tartózkodó SZÉKELY MIHÁLY ítélmester előtt a szokásos esküt letegye, találkozott az eskütételnél CSEREI MIKLÓS táblai assessorral, az akadémikus eszme lelkes erdélyi hívével. Cserei Miklós, aki még az Aranka társaságában dolgozott, résztvett az 1806-os felújítási törekvésekben is, látva Döbrenței lelkesedését, felvetette előtte azt a gondolatot, hogy majd Marosvásárhelyt, ottani tartózkodásuk alatt

⁹⁰ Döbrenței Gábor, Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felélesztése körül volt iratok. Magyar Tudományos Akadémia kézirattára. M. Nyelvt. 4. r. 23. sz.

próbálják életre kelteni Aranka egykori társaságát.⁹¹ Döbrentei kapva kapott a biztatáson, hiszen e tervet régóta táplálta lelkében és barátai is lelkesedtek érte. „Előbb is gyakorta elgondolván azt – írja visszaemlékezéseiben – hogy politikai környülállásaink miatt, mi magyarok nem haladhatunk akármely tüzes igyekezetek mellett is olly sikeresen, mintha nyelvünknek egy Tudományos Társaság mindenféle gondolkozásuakra béhatható tekintetet nem szerezh.” A felvetett eszmét vita követte. Cserei fővédnökül FERDINÁND főherceget szerette volna megnyerni, Döbrentei azonban elsősorban a társaság megszervezését, annak anyagi megalapozását tartotta lényegesnek. „Előbb a gálya legyen kész, azután rája az admirált,” – mondotta barátainak. Székely Mihály Döbrentei reális elgondolásaihoz csatlakozva, azt tanácsolta, hogy igyekezzenek 30 olyan nemeslelkű és adakozó hazafit találni, akik kötelező levelet adnának 1000–1000 forint felajánlásáról. Szerinte csak ennek az összegnek a kamata tudná biztosítani a titkár fizetését és a társaság egyelőre szerény keretek között meginduló működését. Döbrenteit a lelkes baráti kör elgondolása teljesen magával ragadta. „Cserei szemében örömet láttam ’s én felmelegített kebellem vettem búcsúmat hinni kezdvén – írja – hogy Marosvásárhelyt a szikra a férfiak kebeléből adja ki magát legszebb tüzében.”⁹²

A tervből nemsokára élő valóság lett. Döbrentei, Cserei Farkas, Cserei Miklós, gr. Gyulai Lajos és más lelkes hazafiak ösztönzésére 1818. jún. 21-én Marosvásárhelyt összegyűltek a felélesztés hívei gr. Teleki Mihály elnöklete alatt. Az egykori jegyzőkönyv⁹³ tanúsága szerint a következők vettek részt ezen a gyűlésen: gr. Teleki Mihály, br. Jósika János, Pávai Vajna Elek, Kilyéni Székely Mihály, gr. Toldalagi Mihály, Zeyk Dániel, Cserei Miklós, br. Kemény Simon, Földvári Mihály, Sala Sámuel, gr. Lázár László, Koszta János, Szentkirályi József, br. Apor Lázár, Winkler Károly, Antal János, Dózsa Gergely, Borosnyai Simon, Bolyai Farkas, Molnár, Péterffy Károly, Lokodi, Gabri József, Török Pál, Kovács Miklós, Mezei János, gr. Bethlen Pál, gr. Bethlen Ferenc, gr. Rhédey János és Döbrentei Gábor. Ezen a gyűlésen a résztvevők elhatározták, „hogy az 1791dikbeli Ország-gyűlés alatt felállani kezdett Magyar Nyelv mivelő Társaság gyűjteményei, annak egykori Titoknoka néhai Aranka György halála után számba

⁹¹ Hofbauer László, *Döbrentei Gábor Erdélyi Magyar Tudós Társasága. (1817–1821)*. E. M. 1933. 337.

⁹² Rubinyi Mózes, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmivelő Társaság története*. Bpest, 1911. Különlenyomat. Magyar Nyelv VII-ik kötetéből. 12.

⁹³ Kézirata az Országos Levéltárban. A széki gr. Teleki-család levéltára. Gróf Földváry osztály 67–77. sz.

vétessenek, 's ezen Társaság feleleveníttessék, a' felől tanácskozó gyűlés hirdetésére, M. Itélő Mester Székely Mihály és M. kir. Tábla-Bíró Cserey Miklós Urak megkérték a Társaságnak itteni elől ülőjét, Mélt. Gróf Teleki Mihály Ur Ö Excellenciáját, a' ki azt az említett napon meg is tartotta."

Döbrentei „Tudós Társasága” tehát egyenes folytatása akart lenni ARANKA GYÖRGY megszűnt „Erdélyi Nyelvmívelő Társaságának”. Döbrentei több okból döntött a régi társaság felelevenítése mellett, ahelyett, hogy egy új és előzmény nélküli tömörülést hozott volna létre. Az egyik ok a hagyománytisztelet volt. Döbrentei nemcsak erdélyi barátaitól, de Arankától magától is sokat hallott a megszűnt erdélyi tudós társaságról. Ismerte tagjai jelentékeny részét, működésének eredményeit és hibáit egyaránt. Amikor tehát a múlt tanulságain a régi hagyományok felelevenítésére törekedett, számolt nemcsak a még élő egykori tagok támogatására, hanem a régi társaság által már megszerzett erkölcsi tőkére is. A másik ok, ami a felelevenítés mellett szólt, a jogfolytonosság elve volt. Tisztán jogi szempontból könnyebbnek vélte Döbrentei egy régi és a hatalomtól félig-meddig elnézett, az országgyűléstől egykor jóváhagyott és a kormányzótól jóindulattal támogatott egyesület fel-támasztását, mint egy új társaság engedélyezését. Természetesen Döbrentei, mint tapasztalt műveltség-szervező számolt a nehézségekkel és a megváltozott viszonyokkal is. A kormányzó támogatására ezúttal is számíthatott, bár e tekintetben CSEREI FARKAS peszsimista volt. A régi tagok mellett az új író és tudósnemzedék lelkesedését is előmozdító tényezőként foghatta fel. Az Aranka-féle társaság tagjai közül Döbrentei mellett találjuk többek között gr. BÁNFFY GYÖRGYöt, gr. TELEKI MIHÁLYt gr. TELEKI SÁMUELt, SZÉKELY MIHÁLYt, CSEREI FARKAST, CSEREI MIKLÓSt, SALA SÁMUELt, KOSZTA JÁNOST, ANTAL JÁNOST, BOLYAI FARKAST, BOROSNYAI SIMÉONT és FRICSI FEKETE FERENCET, s még sok másokat. A tudós társaság másik részét viszont a megszűnt Erdélyi Múzeum és a fiatalok új köre alkotta volna. Döbrentei elgondolásai e tekintetben reális alapokon nyugodtak. A három fő probléma most már inkább a személyi ellentétek elsimítása, az anyagi alapok biztosítása és az udvar engedélyének megszerzése volt. Az elsőt Döbrentei ügyes diplomáciai érzékével remélte megoldani, okulva Aranka társasága jól ismert tapasztalatain. Döbrentei fiatal és tetterős volt, alkalmazkodó és rábeszélő képessége e tekintetben is meghozta a várt eredményt. Felhívásának, személyes megbeszéléseinek eredményeként sikerült legalább a kezdetben elsimítania a legjelentékenyebb személyi ellentéteket és egy átfogó, eszmei keretben egyesíteni a

sokszor ellentétes célokat valló, külön utakon járó tagokat. Az anyagi alapok megteremtése már nehezebb feladatnak látszott. Itt lényeges az eltérés Aranka és Döbrentei művelődésszervezői elképzelései között. Aranka, bár hangsúlyozta felhívásaiban és leveleiben a társaság anyagi megerősödésének szükségességét, mégsem tett meg mindent, talán túlzott szerénységből adományok és segélyek megszerzésére. Döbrentei Arankával ellentétben már a társaság megalakulásakor elsősorban annak anyagi biztosítására törekedett. Felhívásaiban, személyes megbeszéléseiben az áldozatkészség felébresztését tartotta egyik főcéljának. Elsősorban Erdély öntudatra ébredő főuraira számított, tőlük remélte a szükséges pénzt előteremteni. Agitációjának eredményeként olyan jelentős összeg megajánlása történt, ami a Tudós Társaság megindulását lehetővé tette volna. A harmadik és a legfontosabb akadály elhárításában, az udvar engedélyének megszerzésében ekkor még bízott Döbrentei. Gr. BÁNFFY GYÖRGY és később gr. TELEKI SÁMUEL ígéretei azt a látszatot keltették, hogy az udvar nem fog akadályokat gördíteni a Tudós Társaság megalakulása elé. Sajnos, e tekintetben CSEREI FARKAS borulátásait igazolták a későbbi fejlemények, de Döbrentei addig is azt remélte, hogy miként a Nyelvmívelő Társaság, úgy az ő Tudós Társasága is működhet kormányzói engedéllyel.

1818 a derűlátás, az alkotni akarás éve volt Döbrentei életében. Az épület még készen sem volt, de a munkát ő már megkezdi benne. Még a jún. 21-iki⁹⁴ gyűlésen elhatározzák az egybegyűlt tagok, hogy ARANKA gyűjteményét számba veszik. „Biztosságot” neveznek ki, „melly a’ Társaság Jegyző-könyveit megvizsgálja ’s az azokban feljegyzettekről egy illy másodszeri Gyűlést tudósítson. Ez közönségesen helyben hagyattván, M. Székely Mihály Biztossági Tagokat ajánl, kik elfogadtatnak. E’ szerint M. Cserey Miklós a’ Biztosság Elölülőjének kérettetik, ’s melléje rendeltetnek: Sala Sámuel, Gróf Lázár László, Prof. Lokodi Ignác, Gabri József, Borosnyai, Bolyai Farkas, Proc. Török Pál, Fülep József, Protoc. Mogyoróssy Márton, Szentgyörgyi Imre. Döbrentei Gábor ezen Biztosság Actuáriusává tétetik, rá bizattatván e’ Gyűlés végzésének írásba tétele is.

Eléadja M. Székely Mihály Ur, hogy a’ Társaságnak új egybeszerkesztése módjáról, Döbrentei Gábor egy planumot készített. Ezen plánus által nézése is a Biztosság másik tárgyává tétetik.”

⁹⁴ Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felelevenítése felől tartott gyűlések Jegyző-könyve. Első ülés. Marosvásárhely, 1818. jún. 21. Országos Levéltár: A gróf Teleki-család levéltára. Gróf Földváry-osztály 67–77. sz.

A kijelölt „Biztosság” hamar elvégezte a rábízott feladatát és már 1818. jún. 27-én⁹⁵ CSEREI MIKLÓS szállásán gyűlést tartott. Ezen a gyűlésen Döbrentein kívül jelen volt: SALA SÁMUEL, LOKODI IGNÁCZ, GABRI JÓZSEF, TÖRÖK PÁL, FÜLEP JÓZSEF, MAGYORÓSSY MÁRTON és SZENTGYÖRGYI IMRE. A gyűlés egyetlen tárgya a Biztosság jelentése volt, melyet maga Döbrentei adott elő. A gyűlés megbízta Lokodi Ignácot, Fülep Józsefet és Magyoróssy Mártont, „hogy a’ Regestrumban feljegyzetteket vegyék a jövő sz. Márton napig alphabetum rendjébe, azután vessék egybe az ott lévőkkel a’ Jegyző könyvekben elészámlált könyveket, kézírásokat, pénzeket, ásványokat ’s egyéb ritkaságokat, ’s a miket a Regestrumban nem találnának, azok vétessenek ki a’ néhai Aranka György masszájából, mivel azok hibából fogtak oda elegyedni; tegyék azokhoz, mellyek eddig is a’ Társaság keze alatt vagynak, ’s adják bé az Egészet a’ Ref. Kollegyiomba, hogy bátorságos helyen álljanak ott míg a Társaság új felálhatásakor más Titoknok fog lenni, kinek, akkor mind azon gyűjtemények számba adassanak.”

A társaság esetleg megmaradt vagyonára vonatkozólag az volt a Biztosság véleménye, hogy „A’ fennmaradt 117 Rfr 42 kr” amint azt a Titoknok egykori számadásai mutatják, bizonyosan a’ Társaság költségeire, ugymint ujság hozatására vagy levelezésre elkölt. Egyéb bégyült pénzek felől pedig olly vélekedésben van a Biztosság, hogy azok a’ Társaság által kiadott Munkák nyomtatásaira fordítottak. A’ külön személyek által tett ígéretek pedig a’ mint a’ jegyző-könyvek mutatják, bé sem fizettettek.” A gyűlés végén⁹⁶ „Tisztelettel említette volt a’ Biztosság, Aranka Györgynek ’s vele más jó Hazafiaknak a’ Jegyző-Könyvekből kitetsző igyekezeteket ’s ohajtja hogy ezen elkezdett Társaság semmi féle akadályt ne láthasson újabb feléledésében, hanem abban minden Hazafiak, minthogy az egész Ország hasznát ’s dicséjét illeti, nemes buzgósággal fáradozzanak.”⁹⁷

A gyűlés elhatározza a társaság munkájának azonnali elkezdését, addig is, míg az ahhoz szükségesnek vélt 62,000 Rf. be fog fizetődni. Elhatározzák, hogy a legelső bejövő összegekből első sorban a titoknok fizetését fogják biztosítani, hogy az „mingyárt” a hivatalához foghasson. A Tudós Társaság eme határozata, bár egyelőre csak elvileg, biztosította volna Döbrentei megélhetését, amitől első sorban függött Erdélyben maradása.

A Tudós Társaság gyűléseinek székhelyéül egyelőre Marosvásárhelyt választotta. „Mindazonáltal nem találja szükségesnek

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Uo.

a' Biztosság, hogy a' Társaságnak mindenkori gyűlési helye e' város legyen, hanem az körülállásához képest változhatik."

A fenti tárgysorozaton kívül a gyűlés főtárgya Döbrentei „Plánumának” felolvasása és elfogadása volt.⁹⁸

A „Planum” szerint: „A' Régibb Társaságból most magát némüképpen ujonnan formáló Tudományos és Nyelv-mivelő Társaság Tagjai ezek lennének: 1. Első Elölülő. 2. Vice Elölülő. 3. Tudományos Társaság fundálói. 4. Titoknok. 5. Két fizetett munkás Társ. 6. Két becsületbeli munkás Társ. 7. Becsületbeli ítélő Társak. 8. Becsületbeli Tagok, másutt lakó Uraságok közül. 9. Perceptor.” „A' Társaság a' maga Első Elölülőjének újra meg-kérné Nagy Méltoságu Gróf Bánffy György Gubernátor Ö Excellentiáját, mint a' ki eddig a' Nyelvmivelő Társaságnak Pártfogója volt.” Az így megalakult társaságnak a következő osztályai lettek volna. „I. Hisztóriai Osztály.” Ennek feladata az Erdély történetére vonatkozó kéziratok kritikai kiadása, Erdély művelődésének feldolgozása, stb. A Planum felemlíti, hogy számos történeti munka le van fordítva, másokat meg le kell fordítani a klasszikus és modern nyelvekből. Ennek a szakosztálynak volna a feladata Erdély földrajzának elkészítése, továbbá a „nevelést illető külföldi munkáknak vagy fordítása, vagy a' mi hazai neveltetésünkre való alkalmaztatása, 's egyszersmind elementáris iskolai könyvek' készítése.” Volna ezenkívül „Szép Literaturai 's Nyelvtudományi” és „Természet Historiai” szakosztály is. Itt is, mint az előbbi szakosztály munkaprogramjánál, Döbrentei legtöbb alapeszméjét Aranka egykori Rajzolatjából merítette. A lényeges különbség csak az, hogy Döbrentei a világirodalom és általában a külföldi eszmeáramlatok és tudományos eredmények rendszeresebb ismertetésére törekedett, mint Aranka. A természettudományok előretörése már Aranka társaságának utolsó éveiben érezte hatását, egyelőre természetesen csak a társaság jövőt illető terveiben. Döbrenteinél ez a gondolat is nagyobb jelentőséget nyert, ami a század megváltozott szellemének és a természettudományok iránti érdeklődés gyors előretörésének tulajdonítható.

⁹⁸ Döbrentei több tervezete maradt fenn. Ezek közül két kidolgozott, de nem azonos szövegű tervezet a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában van M. Nyelvt. 4. r. 23. sz. alatt, Döbrentei hátrahagyott iratai között. A rövidebb tervezetet *Rubinyi Mózes adta ki* az Ak. É. 1911-iki kötetében (119–122). A részletesebbet Hofbauer László, „*Döbrentei ismeretlen akadémiai tervezete*” címen az E. M. 1933-ik évfolyamában (345–347). Az itt idézett terv egy harmadik és eddig ismeretlen, de azt eddiginél teljesebb tervezete volt Döbrenteinek. Kézirata az Országos Levéltárban van, a széki gr. Teleki-család levéltárában, gróf Földváry-osztály 67–77. sz. alatt.

A Planum ezután a „Titoknok” és a két fizetett „munkás Társ” kötelességeivel foglalkozik, majd a tagok feladatairól szólva, a tudományos munka szabadságát hirdeti, mint ami egyedül biztosíthatja a Tudós Társaság eredményes működését.

„A’ Társaság közép pontja lenne Marosvásárhely, mivel Mlgs Gróf Teleki Sámuel Ur Ö Excljának közhaszonra nemes lélekkel fundált Bibliothecája, ’s mostani Vice előlülője itt van,” s Vásárhely mellett szól Döbrentei szerint az is, hogy a Királyi Tábla itt van és az ottani „Professor Urak” is értékes munkásságukkal segíthetnék a társaságot. A társaság egyik célja tehát a tudományos munka volna, a másik és egyaránt fontos cél Döbrentei szerint „Gyűjtemény” létesítése, amelynek alapjául a Nyelvmívelő Társaság kéziratai, könyvei, ásványai, levelei szolgálnának. Döbrentei ugyan nem mondja ki a „múzeum” szót, de az erdélyi múzeumi gondolatnak mégis előfutárja, mint ARANKA GYÖRGY, aki egyenesen „Gyűjteményes Ház”-ról ábrándozott.

A Planum további részeiben Döbrentei a már felajánlott összegek adakozóinak névsorát adja, a tisztviselők kötelességeiről beszél, a társaság költségvetését és munkaprogramját ismerteti. A társaság minimális évi költségvetését 3720 forintra teszi, amiből a titkári fizetés 1400 forint lett volna. A vidéken és a Magyarországon élő „Tudományos Uraságok hozhatására” 160 forintot szán, hogy ezáltal a távol élő és szegény tudós-társak is bekapcsolódhassanak a társaság munkásságába. Az egykori jegyzőkönyv sajnos, nem ismerteti a Planum körüli vitákat, megbeszéléseket. Csak annyit jegyez meg, hogy azt a gyűlés „elfogadta”.

Döbrentei Tudós Társaságának még két gyűléséről van⁹⁹ biztos tudomásunk. Az egyiket 1818 július 1-én, a másikat 2-án tartotta, ugyancsak Marosvásárhelyen. A július elsejei gyűlésen felolvasták a Biztosság jelentését és annak már előbb ismertetett javaslatait a gyűlés elé tárták. Ezen elhatározzák a Planum ki nyomtatását, de olyan kérdésekben, mint a Titoknok és a Perceptor fizetése, egyelőre nem döntenek addig, amíg a társaság anyagi helyzetét biztosítva nem látják. Ezen a gyűlésen választják meg titoknokká Döbrentei Gábort, aki már a következő, július második gyűlés jegyzőkönyvét alá is írta és megköszönte a gyűlés résztvevőinek „hozzá való bizodalját”.¹⁰⁰

Döbrentei bizakodva tekintett 1818 végén és 1819 elején a társaság jövője elé. Tervét részben már siker koronázta. Megnyerte Erdély tudósait és főúrait egyaránt az akadémiai eszmének. A

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo.

társaság szellemi és anyagi feltételei is biztosítottak látszottak, bár a tervezett 62.000 forintnál jóval kisebb összeget ajánlottak fel a társaság alapítói és pártfogói, de az elinduláshoz egyelőre ez is elegendőnek látszott. Az udvar jóakarátának megnyerését Döbrentei Bánffytól és Telekitől remélte. Kettőjük ellentétét jól ismerte, de önzetlen művelődéspolitikai elképzeléseit úgy Bánffy, mint Teleki támogatták is, látszólag félretéve az egymásközti régi ellentétet. CSEREI bizalmatlan Bánffyval szemben, de ez Döbrenteit nem befolyásolja egyelőre magatartásában. TELEKI SÁMUEL örömmel üdvözli tervét, annál is inkább, mert a vásárhelyi „Tudós Társaság” létrejöttével azt remélhette, hogy a Teleki Theca, nagy és nemeslelkű alkotása, így jobban meg fog felelni rendeltetésének. „Ismeretlenül is nagyon becsülöm az Urnak dicséretes intézetét s munkásságát a Magyar Literaturának művelésében és terjesztésében – írja Döbrenteinek 1820. jan. 23-án –.¹⁰¹ Az Erdélyben fennállott Magyar Társaság iránt küldött relációját a’ K. Guberniumnak kedvező opinióval terjesztette az Udvari Cancellaria Felleges Urunknak eleibe és a’ királyi kegyelmes resolutio iránt sem kételkedem.”

1819 a nagy várakozások éve Döbrentei életében. Jövőjét nem is tudja egyelőre Erdélyen kívül elképzelni. Ide kötik barátai, terveit, bár megélhetése nem látszik biztosítottak. A Gyulai-gyerekek nevelése befejezéséhez közeledett, gondoskodni kellett tehát új, és a megélhetését biztosító, de ugyanakkor lelkét és vágyait kielégítő életpályáról is. Erre a titkári fizetés elég lett volna, a munka pedig egész lelkét betöltő élethivatásának ígérkezett. Terve nemcsak az erdélyiek, de a magyarországiak figyelmét is felkeltette. Érdeklődő és buzdító leveleket kapott mindenünnen, a borúlátók sem terveinek helyes és becsületes voltában kételkednek, egyedül az udvar halogató politikájától és a közönytől féltik vállalkozása sikerét. CSEREI FARKAS, aki már több ízben nyilatkozott előtte borúlátóan, KAZINCZYNak írja 1819. júl. 8-án:¹⁰² „A mi Döbrenteink azt véli, hogy lábra állítja Erdéljben a Tudományos és Nyelv mívelő Társaságot – én pedig azt mondom, mind a ki Erdéljt és az Erdéljieket fundamentumosan ismerem, hogy ha ezen Szent célbul a kezdet meg is lesz, de foljamatjában fen fog akadni: adják az Egek, hogy hibáson mondjam esztet. Sokan és nagy Summákat subscribáltak – leg töbnyire – leg töbnyire oljanok, kik-

¹⁰¹ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Marosnémeti, 1820. feb. 27. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XVII. k. Bpest, 1907. 98.

¹⁰² Cserey Farkas levele Kazinczy Ferenchez. Kraszna, 1819. júl. 8. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XVI. k. Bpest, 1905. 434–435.

nek erejeket meg haladja azon Summa, melynek interesse fizetésire kötelezik magokat Valameddig egy Summa tőke pénz valóságba – nem hangba – nem lészen egybe téve; valameddig a nagy cél eszközlésit Lélekbe és Szívbe erős férfiak nem vészik munkába; valameddig gondolkodásunk módjába egyformaság nem lészen: mindaddig az illetén Szép és nagy arány édes Keménynek marad. Más felől meg ért elmével aszt kérdem: célt érünk é, ha csupán a Szép Tudományok gyarapítására fordítjuk igyekezetünket, arányunkat, kötelességünket? A szép tudományok érlelik az izlést, az pedig divatba hozza a Szép Mesterségeket, melyek nemesítik a nemzeti caractert, de ugy é bár mind ezek nevezetes kölcségeket kívánnak, – bírunk é ezekre szükséges erővel? és ezen erőre juthatásra nem kívántatik é az, hogy azon eszközökről gondoskodjunk, melyek illetén erőt adnak nekünk.” Néhány hónap múlva ismét ír Cserei Kazinczynak¹⁰³ és ebben a levélben tudatja barátjával, „hogy Döbrentei egészen el van bájolva Planya [!] által, a mibül csak ugyan semmi se lesz; panaszolja nekem irt Levelébe, hogy tölled rég nem vett Levelet.” Cserein kívül hasonló borúlátó hangú levelet ír az erdélyi és magyarországi tudóstársasági igyekezetekről KAZINCZYNak gr. TELEKI JÓZSEF.¹⁰⁴ „Hogy Magyarországi Tudósaink közzül csak igen kevesen szolgálhatnának egy fel állítandó hasznos Tudóstársaságnak, melly honi Tudományosságunk foyamatjába uj erőt, uj világot hintene, díszére, ugy gondolom, senki sem fogja tagadhatni, a ki Tudósainknak egy oldalúságát, izetlen voltát, oskolás gondolkozása módját és megörögzött előítéleteiket esméri. De éppen ezt mondhatjuk, kevés kifogással, az Erdélyi számosabb tudósokról, de igen csekély számu szerzőkről; a mennyire ezeket a nyáron megesmérni alkalmaságom volt: Ezen Tudós-társaságoktól, ha a két haza, megfoghatatlan hidegsége és apáthiája mellett felállhatnának is, csak igen keveset várok, és minden reménységem abban áll, hogy általok a tehetősebb hazánkfiái nagyobb részvételre buzdítanak a Tudósaink munkássága felélesztetik, és talán némely költségesebb és fáradtságosabb munkák, melyekre kerülhetetlen szükségünk vagyon, de egy magányos embernek sem erszénye, sem munkálkodása nem elégséges, elkészülhetnek, ha mindjárt nem olly tökéletességben és olly szellemmel, mint óhajtánunk lehetne; a jó ügytől lelkesített tisztább elméjű tudósaink merész és fáradhatatlan törekedései

¹⁰³ Cserey Farkas levele Kazinczy Ferenchez. Kraszna, 1819. aug. 10. Uo. XVI. k. Bpest, 1906. 487.

¹⁰⁴ Gr. Teleki József levele Kazinczy Ferenchez. Hely és dátum nélkül. Uo. XVI. k. Bpest, 1906. 522–23.

akár magokban a társaságokban, akár azokon kívül, minden veszedelmesebb következtetéseket hathatósan meggátolhatván.”

Döbrentei azonban nem csügged el, örvend barátai biztatásának és őszinte hálával köszönti Kazinczyt akkor, amidőn értesíti őt, hogy tiszteletére Cserei emlékérmét veretett. „Kedves Barátom – írja KAZINCZYNak¹⁰⁵ – Igen is, felpillanték képedre, ’s láttam azon nemes szived által felmelegített szereteted ujjulását. Elérzékenyedve tekinték elmúlt 14 esztendeimen végig, mellyek olta hozzám jó valál, ’s örömmel gondolám a’ jövendőt, változhatatlan barátságod birtokában. Mi mind a’ ketten szeretjük kimondani vélekedésünket ’s még pedig tüzzel, de csak az látás különbözősége viv, szivünk hü marad.” Majd levele végén így ír:¹⁰⁶ „Te szerzettél bé engemet Erdélybe, ’s személyesen nem is ismerve mertél barátnédnak ajánlani. Előttem volt ez barátom mindenkor, ’s csak megvallom egyenesen, sokat eltűrtem és eleinte azért, hogy a’ háznál becsületedre legyek. Kedvetlenségim ott rég jóra váltak, ’s a’ ház nekem örökre kedves lett, ’s Erdély pedig íme, miképpen különböztet meg engemet! Mert Erdélyt kell mondanom, midőn Assessorrá létem után, a’ Kir. Kormánysház is készséggel engedi, tiszteletemre a’ monétát verettetni. ’S midőn Csereink barátsága érzéseimet anyira olvasztja, hogy jósága megköszönésére elégtelen vagyok, akkor Krasznán keresztül némán mély hálám hevének feléd is kell menni. És így újra köszönöm Neked, egykori rólam való gondoskodásodat, ’s örvendj velem ’s légy büszke velem, hogy nem érdemtelennek ajándékozád bizodalmaidat, midőn Szerencsynének megdicsértél. Az ég irántam igasságos, sokszor kiszakasztottam szivemet nevelői kötelességeimért, elsiketülve minden guny, vád, kacagás iránt, gyultak lángjaim a’ Haza oltárán, ’s minekutánna akadályaimmal megküszdöttem volna – ime melly rózsás táj nyilik előttem.” A „rózsás táj”, Erdély valóban hálásnak mutatkozott Döbrentei iránt. Terveit magáévá tette és nem rajta mult, hogy e tervek nem úgy alakultak, ahogy Döbrentei szerette volna. 1819 nyarán optimizmusa még éppolyan erős, mint egy évvel azelőtt, amidőn Kazinczynak azt írta,¹⁰⁷ hogy bízik a kormányzó ígéréiben. „O barátom – írja, – melly becses lenne előttem az élet, ha közbenjárásom által a’ Társaság felállhatna.” Azonban az 1818-as reménységek

¹⁰⁵ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Marosnémeti, 1819. ápr. 7. Uo. XVI. k. Bpest, 1906. 340.

¹⁰⁶ Uo. 340. l.

¹⁰⁷ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Kolozsvár, 1818. júl. 15. Uo. XVI. k. Bpest 1906. 115–116. l.

1819-ben sem váltak valóra. A hosszú várakozás előbb-utóbb letör minden optimista szándékot, jövőbe törő akaratot. Ez lett a Döbrentei sorsa is. Előbb a lassú, de őrlő kétely költözik lelkébe terveinek sikerét illetően, később a bizonytalanság érzése, majd a kiábrándulás fájó tudata válik úrrá érzésein.¹⁰⁸ 1819 még csak a kételyek sötét árnyékát veti elő, amelyen áttör derűs életakarata, férfias sorsvállalása. 1819. júl. 29-én írja¹⁰⁹ Kazinczynak hogy „A’ mult Május 23 dikán már desperálni látszott Cserey Miklós hősi vívásai után, reggel még ágyban valék, mikor jött hozzám, elgyávásadottnak mondván Nemzetünket, mellyen a’ hazafiuság dicsőre ébresztő szavai nem fognak, kedvetlenségében a’ külföldi ujságokba akarta megírni, hogy milyenné lett a’ Magyar”. Döbrenteit annyira lehangolta ez a beszélgetés, hogy mint írja „eloszlani látszának előttem is reményeim ’s készültem magamban elhagyni Erdélyt. Másnap megtanulám, hogy csak a’ jobb oldalát kell kitalálni valami segíthető környülállásban, ’s a’ cél valósággra válhatik.” Sajnálja, hogy KAZINCZY kételkedik az erdélyi Tudós Társaság sikerében. „Te nem hiszed – írja barátjának – fáradozásomnak, hogy inkább kell vala irnom, izzadásomnak leendő sikerét, az Erdélyi most ekképpen általam elnevezett Tudományos és Nyelvmivelő Tudós Társaság felállhatásában, kételkedem én is benne, de azért mindaddig nem nyugszom, mig magamat mindentől el esni [nem] látom.”¹¹⁰ Remények és kételyek között így telt el az 1819-es esztendő, de változást a következő év sem hozott. Kazinczy többször érdeklődött a társaság iránt, így 1819. nov. 14-én¹¹¹ írja: „Bár dolgaid ’s az Erdély dolgai megengednék, hogy tollhoz nyulhass, ’s nekem azok felől, a’ miket hallanom nem lehet részvétel nélkül, irhass.” GR. DESSEWFFY JÓZSEFnek meg ugyancsak

¹⁰⁸ A kicsinyes támadások felett igyekszik napirendre térni Döbrentei, de keserűségét nem mindig sikerül elfojtania. Döbrentei Marosnémetiből, 1819. márc. 22-én Vajda Dánielnek a gr. Teleki Mihállyal való összeveszése alkalmából írja: „Sajnálva kell nézmem az embereket”, „kik a’ Jót, csak a’ magok kedves Énnek kitetszhetőségénél fogva segítik elé. Ha nekem kell kiszervenem, hogy a’ Társaságból valami legyen, nem bánom, eltűnök mindent. Úgy tetszik, mintha a’ magánosságban több erő gyűlne az olly nemű munkálkodásra, mellyről szólok, érzéseink magokba szorulnak ’s a’ gondolatot nagyobb indulattal segítik elé. A’ sok társalkodás a darabosságot lesurolja ugyan, de széllyel oszlatja a’ lélek energiáját.” Székely Ödön, *Döbrentei Gábor eddig ismeretlen levele az Akadémia szervezéséről és megalakulásáról*. I. K. 1908. 469.

¹⁰⁹ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Marosnémeti, 1819. júl. 29. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XVI. k. Bpest, 1906. 473.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gáborhoz. 1819. nov. 14. Uo. XVI. k. Bpest, 1906. 532.

1819 végén¹¹² azt írja: „Gyönyörű az a’ mi Tud. Gyűjt. Septemberi vagy Octóberi darabjában a’ Döbrentei által munkába vett Erdélyi Társaság felől modatik. Úgy én is akarom, hogy Académiánk legyen. Nem úgy hogy alku, ’s számlált voksok határozzanak – meg valamit a’ Tudomány dolgában.” Döbrentei Kazinczy érdeklődésére sokáig nem válaszol, mert nincs mit írnia terve előrehaladásáról. Végre 1820. febr. 27-én¹¹³ beszámol a társaság ügyéről. Tudatja barátját, hogy gr. TELEKI SÁMUEL jan. 23-án írt levelében derülátóan nyilatkozott az udvar jóváhagyását illetőleg. „A’ Gróf Secretarius, Szent Györgyi Imre azt válaszolá, hogy planumunk Január 21 dikén adatott bé Ő felségéhez. Irt e’ felől a’ Cancellarius Cserey Miklósnak is, ’s hogy ennek is irt, Elölülönk Gróf Teleki Pál nagy örömök közt adta tudtomra. Csak nem hihetem, hogy Ő felsége, igazgatása idejének dicsőségét, mellyet tudós Társaságok megengedése nyujt a’ fejedelmeknek, magától eltaszítsa, hanem ha az az ellentállás, mellyel Erdély az Urbariumnak nem törvényes uton való béhozatása miatt van, nehezteléssel eltölné, a’ minek azonban, amarra befolyásának nem kellene lenni.”

Az 1817 és 1821 közötti évek Döbrentei számára nem sok eredményt hoztak. Fiatalos tennivágyát, építő szándékait nem állíthatta maradandó alkotások szolgálatába. Hitét táplálták ugyan barátai biztatásai és az a néhány felülről jövő ígéret, amik időnként a siker reményét csillogtatták meg előtte, de a hosszú és meddő várakozás lassanként aláásta derülátását. Bántotta Döbrenteit az erdélyiek és a magyarországiak egyrészének irigykedése is, akik már eddigi sikereit sem nézték jó szemmel.

Döbrentei erdélyi irodalmi vezérsége elsősorban a magyarországi írók körében szerzett számára a barátokon kívül irigyeket, ellenségeket. De Erdélyben is voltak néhányan, akik a távolról jött műveltségszervező nagy népszerűségétől saját dicsőségüket féltették. Döbrentei ezekre az ellenségeire célozva írta KAZINCZYNak 1820 elején:¹¹⁴ „Kimondhatatlan megnyugvást ada leveled, hogy Erd. utazásod leírásában mindent kihagyál, a’ mire kértelek. Sokért nem adnám én, ha uj ’s úgy hiszem utolsó kidolgozásodat még egyszer láthatnám, ’s bár valamely uton azt kezembe küldhetnéd. Nekem, édes barátom, felette kényesnek kellennem azok iránt, a’ mik általam mondatnak, a’ nagy dicsértetés, a’ Prometheus említése

¹¹² Kazinczy Ferenc levele gr. Dessewffv Józsefhez. Széphalom, 1819. dec. 20. Uo. XVI. k. Bpest, 1906. 544.

¹¹³ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Marosnémeti, 1820. febr. 27. Uo. XVI. k. Bpest, 1906. 98.

¹¹⁴ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Marosnémeti, 1820. febr. 27. Uo. XVII. k. 1907. 98–99.

irigyeket támaszt, 's a' ki ugy is, egyik 's másik pulyának szemében mint [a] Társaság Secretariusa tövis gyanánt állok, vigyáznom kell, hogy befolyásom hathatosságát el ne veszítsem. Tudod az emberek gyengéjét, haraguzznak arra, a' ki homályba veti őket. Nekem pedig inkább a szivemen fekvén, a' Magyar álmasságának félre üzése, minthogy csak hangozzék nevem, azt a' bátrabb utat választom, melly ne ingereljen senkit, 's győzzek. Calvin emberei közt némellynek az se tetszett, hogy engem Lutheranusnak hívnak, más pedig Magyar Országiságom miatt suttogott. Ne talál-tassék é Erdélyi Secretariusnak, mondák, 's ezek közt van Cons. Kenderessy is." A társaság titkárságára elsősorban a vásárhelyi kollégium tanárai közül akadtak titkos pályázók, akik Döbrentei szerint szerény fizetésükhöz „mellék keresetként” akarták csatolni a titkári fizetést. Ez a kérdés azonban Döbrentei titkárrá választásával eldőlt, de a titkos irigykedésnek és a „suttogó” rosszakaratnak, ahogy Döbrentei ellenségei támadásait jellemezte, nem vett véget. Maga Kazinczy sem szereti úgy Döbrenteit mint eddig, bár leveleiben dicsérő jelzőkkel halmozza el, de már itt-ott barátainak élcelődő hangon ír róla, különösen a Döbrentei tiszteletére vert emlékéremmel kapcsolatban. Egyelőre azonban a hála és a tisztelet és a régi barátság emlékei homályt vetnek a kettőjük között lassan, de biztosan kifejlődő személyi és elvi ellentétre. Erre mutat Döbrentei 1820. febr. 27-én¹¹⁵ Kazinczyhoz irt levele is, amelyben engedelmet kér barátjától „heves” természete miatt, „Én, heves vagyok az igaz, 's néhányszor nem esett jól holmi leveleidben, de csak hamar megint forrón szerettelek ölelni. 'S hülhetnék é el én irántad valaha? te engemet még gyermeket barátsággal vezetél, ajánlál ide ismeretlenül, 's tudom most is megtennél a' kitelhetőségig mindent.” „Fenn maradt – írja Döbrentei – mindenkor szivemnek gyengéd érzése hozzád, 's ez, midőn vélekedéseink harcra kelnének is, egymásnak nyakára borítja a busongókat. Fájdalmas előttem, mikor két egykori barátok között megszűnt szeretetre kell emlékezni, 's nem akarom egy barátommal is azt a széllyeloszlást.”

Döbrenteit Erdélyben tartja házassági terve is. Több leveléből, így BÖLÖNI FARKAS SÁNDORHOZ 1819. nov. 17-én¹¹⁶ és később írottakból értesülünk a szándékáról.

¹¹⁵ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Marosnémeti, 1820. febr. 27. Uo. XVII. k. Bpest, 1907. 97.

¹¹⁶ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. 1819. nov. 17. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*. K. M. 1943. 3. f. 132. l.

KAZINCZY 1820. márc. 15-én¹¹⁷ írt levele is erre tesz célzást. „Ha egy érdemes leány talál megkapni, annak örvideni fogok. Házasságon kívül nincs idvezség. Perduto e tutto il tempo che in amar non si spenda.” Ki volt e leány, nem tudjuk biztosan, de a benne való csalódás valószínűleg szintén hozzájárult ahhoz, hogy később, 1821-ben Döbrentei elhagyta Erdélyt. A társaságra vonatkozólag ugyanebben a levelében írja Kazinczy:¹¹⁸ „Én a’ M. Társaság felállithatását lehetetlennek képzeltem, míg azt olly emberek akarták mint a’ tiszteletre méltó, de szörnyű Aranka, ’s nem is óhajtottam míg azon igyekeztek, hogy a’ Nyelv’ dolgai parancsolgatás által menjen-elő [!]: most, midőn az a te kezeiden forog, ’s nem parancsolgatás, hanem merések, az az Szabadság, által akarjátok: senki sem ohajtja inkább mint én, hogy felállhasson. Még most is lesznek parancsolgatók: de azokat elnémítani nem lesz nehéz. Többére azok parancsolgatnak, a’ kik nem tudnak a’ dolgokhoz.” Kazinczy tehát azt remélte, hogy sem Döbrentei, sem társasága nem fog a nyelvi kérdésekben vele vitába szállni. E reményében azonban szintén csalatkoznia kellett. A sokat hangoztatott kritikai „szabadság” elvét ő is egyoldalúan értelmezte, a neki nem tetsző felfogásúakkal, így Aranka nyelvi programjával szemben is, értetlen és ellenséges maradt.

A tél nagyrészét Hunyadmegyében töltötte Döbrentei a Gyulai-családnál. Résztvett a dédai és vajdahunyadi bálakon és társas összejöteleken, de nem érezte jól magát a megye mulatozó és komoly dolgok iránt kevés érdeklődést mutató vezetőrétege között. Panaszodik is emiatt KAZINCZYNak, majd a nyári terveit illetőleg azt írja,¹¹⁹ hogy atyját meg akarja látogatni augusztusban „addig még mind Erdélyben óhajtván várni azt, ha Bécs valóságos királyi kegyelmet mutat-é Társaságunknak, vagy Vetot dörög. Ha az említett, ideig lejőne a’ megerősítés, Kolozsvárról indulnék-ki, hol elébb a’ Társaság valóságos megkezdését kieszközleném.” Júliusban és augusztusban Döbrentei néhány hetet töltött Kolozsvárt és Radnán. Augusztus 20-án¹²⁰ ismét Marosnémetiből ír Kazinczynak. Elmondja, hogy gr. Teleki Pállal milyen kedves napokat töltött és mennyire szeretik őt Erdélyben. „Nem lehet semmi panaszom, – írja – hogy engemet, ha úgy

¹¹⁷ Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gáborhoz. 1820. márc. 15. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XVII. k. Bpest, 1907. 107. l.

¹¹⁸ Uo. XVII. k. Bpest, 1907. 110. l.

¹¹⁹ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Marosnémeti, 1820. máj. 16. Uo. XVII. k. Bpest, 1907. 147. l.

¹²⁰ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Marosnémeti, 1820. aug. 20. Uo. XVII. k. Bpest, 1907. 220.

veszem magamat, mint Magyar Írót, Erdély a' legkitetszőbb módon meg nem különböztetett volna. Több helyt tapasztaltam ezt most is melly kedves lelkektől. Nekem Erdélyben nyílt a' borostyán." Majd jövő terveit illetőleg így ír:¹²¹ „Ha Pestet látom é ez Ősszel vagy nem, alig tudom még. Horvát Pista ajánlani fog a' Palatinusnak, ha ..... lesz a' Múzeumnál, ezt kívánja tenni Gróf Teleki László is, 's én elfogadom, ha Erdélyi Társaságunkra az Udvartól elosztató villám jó, Ha felderítendő Napot ereszt-ki a Kabinét, úgy Erdély a' Hazám!”¹²²

1820. december 15-én írt levelében Döbrentei kéri KAZINCZYT, hogy az Erdélyi Levelek kéziratából húzza ki az őt dicsérő sort: „*Erdélynek Prometheuszává Döbrentei leve.*” Döbrentei évvégi pesti útját új írói és társadalmi összeköttetések szerzésére használta fel, felkereste régi ismerőseit is, akiknek támogatására esetleges pesti letelepedésével kapcsolatban számított. Találkozik Majláthtal, Podmaniczky Józseffel, gr. Ráday Pállal, Szemerével, Vitkoviccsal és gr. Teleki Lászlóval. Ugyancsak e levélben küldi el Döbrentei Kazinczynak Erdélyi Leveleinek kéziratára tett újabb jegyzéseit. E jegyzések Döbrentei alapos erdélyismeretéről tesznek tanúságot, bár sok helyt, különösen az erdélyi vezetőcsaládok jellemzésénél inkább a diplomata, mintsem a tudós kerekedett felül.

A társaság ügye közben tovább vajúdott minden eredmény nélkül. CSEREY MIKLÓS 1821, január 6-án¹²³ KAZINCZYHOZ írt levelében azt írja, hogy „A Magyar Társaságról a minap azt a Tudósítást vettem, sokszori alkalmatlankodásaim után: hogy a Primás Ő Felségét annak *ártatlan* és *hasznos* intézeteiről egészen megvilágosított. Sokat írtam én erről, és merészen! – Két Erdélyi Úr tette az Udvarnál gyanússá!! Bámuly! – Neveket megkímélnem; anyi bizonyos, hogy *mind a kettő nagyravagyó, mind a kettő egoista, mind a kettő gyenge Litterator*, – és mind a kettő bukik! – A mű Cancelláriusunk meg bizonyította, hogy tudja betsülni a jót ebben is. Küldöm neked egy régi Válaszát, melyet nekem írt vólt! – de ezenkívülis tudom! Az az egy igaz nagy emberünk van, akármit mond a világ!” Kazinczy Csereyhez írt válaszában¹²⁴ bizalmatlan általában az akadémiák nyelvművelő

¹²¹ Uo. XVII. k. Bpest, 1907. 221.

¹²² Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Pest, 1820. dec. 15. Uo. XVII. k. Bpest, 1907. 303.

¹²³ Cserey Miklós levele Kazinczy Ferenchez. 1821. jan. 6. Uo. XVII. k. Bpest, 1907. 325.

¹²⁴ Kazinczy Ferenc levele Cserey Miklóshoz. Széphalom, 1821. jan. 12. Uo. XVII. k. Bpest, 1907. 352-353.

törekvéseivel szemben, de ugyanakkor az erdélyi törekvésekben azért lát jövőt, mert azok a nyelvi kérdésekben nem akarják a tekintélyi elvet gyakorolni. „Ti, nemeslelkű férfiak, Erdélyben oly határt szabtatok a’ ti Társaságotoknak, a’ mellyet minden józan és hiv Magyar javalhat. Ti nem parancsolni akartok; nálatok a’ Szabadság az alap; ti csak segíni akarjátok az Irók’ igyekezeteiket, nem egy bizonyos célra intézni; ’s erővel, tekintettel vagy ravaszsággal kényszeríteni.”

Az 1820-as év sem hozott a társaság életében változást. Döbrentei azonban mindent elkövet, hogy jövőjét Erdélyben biztosítsa.

Erdélyhez való önzetlen ragaszkodását még két, nem jelentéktelen tény bizonyítja. Ittmaradása érdekében két kedvező elhelyezkedést is visszautasít. 1819-ben KULCSÁR ISTVÁN lapjához kerülhetett volna társszerkesztőként. De ő – bár kitűnő szerkesztő volt – a hivatásos újságírást írói tolla megbecsztelenítésének tartotta. Nem fogok elmenni Kulcsárhoz – írta BUCZYNAK,¹²⁵ mert nem akarok „újsághazudni” naponta. A másik lehetőség KOVACHICH tervezett lemondásával kínálkozott számára a kancellistaságra, de ő barátja biztató ajánlatát visszautasította.¹²⁶ „Egy ideig Erdélyben maradok – írja BÖLÖNI FARKAS SÁNDORNAK.¹²⁷ – Mit hoz rám a tavasz, nem tudom. Én dolgozásokkal felejttem a meg nem változhatót, ámbár azokat hideg Haza fogadja.”

A hosszas várakozás azonban lassanként kedvét szegi. A Gyulai-gyerekek nevelése befejeződven, jövőjéről, megélhetéséről kellett gondoskodnia. Hivatása és lelke igazi törekvései Erdélyhez kötik, de ittlétét már céltalannak látja, ha a tervezett társaság nem jöhet létre. Türelmetlenül várja tehát a döntést, de az egyre késik. Döbrentei azonban nem akar kimenni Magyarországra¹²⁸ mindaddig, míg a Társaság ügye el nem dől. A kor-

¹²⁵ Döbrentei Gábor levele Buczy Emilhez. Marosnémeti, 1819. nov. 22. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor levelei Buczy Emilhez és Horváth Endréhez*. I. K. 1943. 1. f. 57–58.

¹²⁶ Döbrentei Gábor 1820. február 19-én írja Marosnémetiből Bölöni Farkas Sándornak: „Nekem magamnak is feltételem, hogy a midőn Társaságunk megerősítése lejőne, s én Kolozsvárra mennék, fogadott szálláson lakjam, mivel a Grófnénak, ha egész háza népével benn van, szűk a háza. Im látod ebből szándékomat. Már most addig nem is akarok Atyám látogatására menni, míg az Udvarnál dolgunk el nem határozódik.” Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*. K. M. 1943. 3. f. 135.

¹²⁷ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Marosnémeti, 1819. nov. 17. Uo. 1943. 3. f. 132.

¹²⁸ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Marosnémeti, 1820. máj. 16. Uo. XVII. k. Bpest, 1907. 147.

mányzó ideiglenes engedélyével tartott összejöveteleknek is hamar vége szakad. A királyi megerősítés megérkezéséig függesztették a társaság gyűléseit is, de a várt megerősítés csak nem érkezett meg.

Még 1819. őszén Döbrentei elvállalta ideiglenesen a Gyulai-család marosnémeti gazdaságának vezetését. A nagy kastélyban hónapokig egyedül van, irányítja a gazdaságot, de közben írogat is. Ekkor írja meg „A kenyérmezei diadal” c. elbeszélő költeményét és fejezi be a már régebben megkezdett „Klára Visegrádon”-t. Molière „Fösvényének” fordítása mellett a tervezett „Külföldi színjátékjaihoz” ír bevezető tanulmányt és Kazinczy Erdélyi Leveleit itt dolgozza először át. A külföldi klasszikusok művein kívül esztétikai tanulmányokat olvas és barátaihoz szorgalmasan küldi hol reménykedő, hol csüggedő leveleit. 1820. május 16-án¹²⁹ ismét szomorúan jelenti Kazinczynak, hogy az udvar „rettenetes” keveset gondol a társaságra, de ő mégis várni fog. Az udvar azonban nem sietett a döntéssel. A társaság megalakulásának visszautasítása helyett a végtelenségig való halogatás álláspontjára helyezkedve azt remélte, hogy az érdeklődés lassanként úgyis le fog lankadni. És ebben a számításában az udvar ezúttal sem csalatkozott. A hosszas húza-vona nemcsak a tagokat, de magát a lelkes vezért és eszmeérlelőt, Döbrenteit is letörte. Fájó szomorúsággal írja BÖLÖNI FARKAS SÁNDORNak már 1819. október 31-én:¹³⁰ „O nem fárad é ki e’ Hazában a’ legbuzgóbb szorgalom, a’ legelragadottabb enthusiasmus is?”

A társaság bukásáról csak Pesten értesül, másfél év múlva. 1821. március 5-én¹³¹ írja Kazinczynak: „Az Erdélyi Társaságról még semmi új hír. Már nem hiszem, hogy megerősítsék. Menyi áldozatom hijában! Nemesis, ezen században elé fog állani a’ Jó akadályoztatójit megrezzentvén.”

Döbrentei Pesten és Bécsben.

Vidéki magányában hosszas töprengései között végre döntenie kellett. Döbrentei nem volt a meddő várakozások embere. Fiatal volt, telve rajongó gondolattal, nagyratörő tettvágygal.

¹²⁹ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Marosnémeti, 1820. máj. 16. Uo. XVII. k. Bpest 1907. 147.

¹³⁰ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Marosnémeti, 1819. okt. 31. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*. K. M. 1943. 3. f. 228.

¹³¹ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Pest, 1821. márc. 5. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XVII. k. Bpest, 1907. 413.

Tervei Erdélyben, saját akaratán kívül álló erők miatt, nem kecsegtettek többé sikerrel. Magyarországon viszont már gazdagabb lehetőségek nyíltak meg előtte. Ottani barátjai biztatják, hogy jöjjön ki. Hosszas töprengés és helyzete, lehetőségei komoly mérlegelése után fájó szívvel határozza el Erdély elhagyását. 1820. november 1-én indul el M.-Németiből és 9-én érkezik Pestre. Barátai örömmel fogadják. VITKOVICS lakását ajánlja fel, amit rövid időre igénybe is vesz. Ezzel Döbrentei erdélyi szereplése véget is ért.

Erdélytől elválását megkapó szavakban közli nagy pártfogójával, tanítványai anyjával, gr. Gyulai Ferencnével.¹³² „Az eltöltött kedves órák emlékére – írja – édes lassú köny is futja meg szemeimet, mint újra ismét most tapasztalom. Mert megint vissza zajog keblemben a Nagyságodtól s kedves gyermekeitől való elválásom, melynél nehezebben soha elválás nekem nem esett. Hiszem, hogy meglátom Erdélyt, a hozzám jót, az előttem örökké kedveset, ’s mégis kimondhatatlanul fáj, a’ már induló órák felé, távozásom. Ez a kijövetel engemet Nagysád házához még inkább közelebb kapcsolt.” „Nekem a Nagysád háza mindenem; oda vonzz ifjúkorom legszebb idejének ott lefolytára való emlékezetem, oda Nagysádnak hozzám viseltetett anyai jósága, oda gyermekeinek szíves szeretete. Oh Méltóságos Grófné, anyámnak hívom magamnak, hálám érzéseiben Nagysádat, ’s az úgy neveztetés engedelmet könyörgeném.”

Majd első pesti benyomásairól és fogadtatásáról a következőket írja: „Barátaim itt örömmel fogadtak, ’s mindent elkövettek könnyítésemre. Gróf Teleki László ’s a’ Grófné szívességgel nyitották meg Bibliothekájukat, hogy abból, céломra dolgozhassam, ’s ajánlották házukat akkor meglátogatnom, a’ mikor csak időm engedi’ s kedvem tartja.” Beszámol többi barátjáról is. Szemere Pál gr. Majláth Jánossal hozta össze. Találkozik gr. Teleki Ferencsel, aki éppen akkor fordítgatta németre az „Adriai tenger syrenáját”. Majláth, aki a magyar költészetnek a németekkel való megismertetését tűzte ki élete fő céljának, Döbrentei néhány versét is lefordította. Barátai felviszik gr. Rádayékhoz, „ahol – mint írja – különös tekintettel fogadtattam.”¹³³

Megismerkedik Kisfaludy Károllyal is, de kettőjük között különösebb barátság sem ekkor, sem később nem fejlődik ki. Döbrentei Pesten sok régi erdélyi ismerőst talál, különösen a

¹³² Gr. Kuun Géza, Döbrentei Gábor felett mondott beszéd. 131–134.

¹³³ Gr. Kuun Géza, *Budapest 1820-ban*. E. M. 1902. 12–14.

főúri körökben, akik nagyban elősegítik új ismeretségek szerzésében, tervei végrehajtásában.¹³⁴

Döbrentei Gábor 1812. február 2-án¹³⁵ leírja BÖLÖNI FARKAS SÁNDORNak pesti élményeit és kiábrándultan beszél az írók és tudósok közötti intrikákról. „A Pesti Literátorokkal való társalgódás nem szülhet mást, mint egymás eránt való hidegséget, vagy legfeljebb egymás eránt való közömbösséget, egyenlekenységet(!) azaz indifferentizmust, azaz Gleichgültigkeitet, avagy még ennél is feljebb, való-való-való és azaz-azaz-azaz-ságoskodást, olly sületlen tréfát, mint itt ez az enyém. De a könyvgyártás Istenére, vagy Istenőjére kérlek! Ez csak papiroson maradjon! Mert a Pesti Literátorok közé Béavatottnak – noha én még csak Béavatandó vagyok – kisebbítve emlékezni önmagáról, éppen olyan keményen tilalmas, mint a hogyan szabad, sőt kötelesség másokat torzítani, hogy az édes kedves Én annál roppantabb, colossálisabb lehessen. A honnan itt a dicsérek és gyalázok verbumok nem úgy conjugáltatnak, mint Erdélyben. Az elsőbb verbum sem activa sem passiva formával nem bír, hanem mindenkor reciprocum defectivum; minthogy minden modusban tempusban csak az első personat veheti maga mellé péld. o. dicsérem, dicsérem, dicsértem, dicsérendem Magamat; ellenben a dicsérem őt vagy dicsérek mást, solvexismusok. E szerént az utóbb(i) verbum conjugatióját tennen magadtól is kitalálhatod.”

Döbrentei Erdélyt elhagyva belekerült a magyar szellemi élet központjába: nemes harcok és lelket lealacsonyító intrikák közé. Pesten barátok fogadták, neve már ismert volt, de már megjelenése után feltűntek az első ellenségek is, akik szereplésétől saját híruk és befolyásuk háttérbeszorítását féltették. Döbrentei azonban még fiatal és magabízó volt. Ismerte már Erdélyből az írók és tudósok hiúságát, de remélte, hogy miként Erdélyben, úgy Magyarországon is sikerül majd minden nehézségen felülkerekedni. Leveleiben sokszor ír elkeseredéssel író társai önzéséről, de végül mindig a derűlátás válik úrrá lelkén. 1821. augusztus 20-án¹³⁶ írja BÖLÖNI FARKAS SÁNDORNak őt és mintegy saját magát is vizsgálva: „Örvendek Sándrim, hogy dolgozol. Akárhogy s

¹³⁴ Döbrentei budapesti életéről és a múlt század húszas éveinek pesti irodalmi viszonyairól értékes tanulmányt írt gr. Kuun Géza „*Budapest 1820-ban*” címen. E. M. 1902. 1–18.

¹³⁵ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1821. febr. 2. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*. K. M. 1943. 4–5. f. 197.

¹³⁶ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Újfalu, 1821. aug. 20. Uo. 199.

mint mégis csak a Hazának szánt órák a legédesebbek. Elynyomják az élet egyéb terheit.”¹³⁷

1820 és 1826 között, az egyéni élet és jövő bizonytalanságai ellenére is Döbrentei állandóan ír, fordít és tanul. Lázás érdeklődéssel tanulmányozza az angol, francia és német irodalom klasszikusait és olvasmányai hatása alatt irodalmi ízlése megszilárdul, írói tervei határozott formát öltenek. A német szentimentális irodalomtól most már teljesen elfordul és az angol és francia irodalom eszményei hatnak döntőleg irodalmi szemlélete új korszakának kialakulására. BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR-nak írva, dicséri ugyan fordítói szándékát, de ugyanakkor szembe fordul a divatos német szentimentalizmussal.¹³⁸ „A Wertheriade jó speculatio volna neki – írja barátjának – mintha látnám milyen örömet adják érte a leánykák három forintjukat, csak hogy sírhassanak rajta.” „Ebbeli koromban azt tartom, hogy az érzés munkái között csak az a jó, a mit a józan és férfijúi kebel is meg nem vet. Werthernek a gyermeki ifjúságra rossz befolyása van, mert érzelössé hiún álmodozóvá teszi, a férfi pedig csak mint psychologus becsüli, a hogy még másokat is figyelemre méltónak tart, ámbár egyéb oldalról megveti. Én részemről nem adnám ki Werthert magyarul, mert nem óhajtom, hogy a német földön volt Wertheriade itt reprodukáltassék, vagy ha adnám, másképpen dolgoznám-ki végét, hasznát vevén Grave intéseinek. Sőt szeretném elűzni azt az Egünkre részszint szállott, részszint szállani akaró Német Schwärmereyt s inkább mint fordító e nemben a francziákat venném elé. Már Corinnodnak tapsolok. Az felséges román. S menyit fog nyerni nyelvünk is kezdedben, ha Stäel francia eleganciáját, kényességét mindenütt kiteszed.” Döbrentei irodalmi működésének javarészét a húszas

¹³⁷ A pesti irodalmi életet kitűnően jellemzi Döbrentei a Bölöni Farkas Sándorhoz írt leveleiben: „Felette megúntam a Literatori barátkozást – írja Döbrentei Bölöni Farkas Sándornak, – ha magamnak multságára nem volna a dolgozás, ha vérem nem hajtana rá, ha a közre való dolgozás indulatja közikbe nem ragadna, le mondanék minden ez utáni nyomtatásról. Az írók többnyire mind Actorok, akik egymásra irigykednek, s mindenik feljebb akarja fejét tolni a másiknál, s a kinek több taps jut, azt a kárpitok megett gyalázzák.

Igazán Sándor, egyéb kössön ezutánra is össze benünket ne a Literatura csupán. Mi mind a ketten sokban különböző természetűek vagyunk, hanem szíveinknek vagynak bizonyos solid húrjai, a mik más oldalainkat el távozni úgy hiszem soha se engedik.” L. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*. Uo. 1944. 1. f. 42–43.

¹³⁸ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Újfalu, 1821. aug. 20. Uo. 1943. 3. f. 199.

években a fordítások vették igénybe, de gondol önálló szépirodalmi alkotásokra is. Néhány versen kívül, regényt is tervez írni. „Most egy eredeti románon dolgozom – írja Bölöni Farkas Sándornak¹³⁹ – azért választván Románt, mert annak mézes fonalán legtöbbet el lehet mondani, a mit az ember Publicuma eleibe szeretne kitenni.”¹⁴⁰ E lázas írói és fordítói munka közben, Döbrentei nem felejtkezik el műveltségszervezői tevékenységéről sem. Tervez naptárt, lapot, írói összejavateleket, de egyelőre a körülmények sem kedveznek azok megvalósításának, sem benne nincs elég kitartás a végrehajtáshoz. Mindenesetre Döbrentei pesti évei tapasztalatokban gazdagítják emberismeretét és előkészítik útját a nagy műveltségszervezői szerepvállalásra, az akadémiai titkárságra, Döbrentei nem látja még tisztán működésének igazi területét, de az akadémikus-gondolat elevenen él már a lelkekben, csak a kellő pillanat és a megfelelő emberek szükségesek a régi álom megvalósulásához. Egyelőre addig is Döbrentei vezetős szerepre vágyik, mert úgy érzi, hogy az ellentétes tervek és a szembenálló írók egységbe forrasztására ő a legalkalmasabb. Az irodalmi vezérség felé kettős út vezet. Egyrészt az írókkal és tudósokkal való barátság,¹⁴¹ másrészt a legmagasabb társadalmi körök bizalmának megnyerése. Döbrentei mindkét irányban lázas tevékenységet folytat. Alig néhány hónapja van még Pesten és máris ismeri a magyar főváros minden számottevő íróját és tudósát. Személyesen felkeresi őket, vagy lakására hívja beszélgetni, de jól vigyáz arra, hogy az írók és tudósok közötti ellentétek ne keresztezzék terveit. A nagy nemzeti célok érdekében igyekszik elsimítani az írók ellentéteit, de vigyáz arra is, hogy elvi álláspontját ha nem is erőszakosan, de baráti rábeszéléssel, határozott állásfoglalással elősegítse. Jóban van a kiadókkal is, a vidéki

¹³⁹ Uo. 200. l.

¹⁴⁰ E regényből egyik későbbi dátum nélküli levelében is tesz említést. „Hogy ha a könyvecskémre (a »kis Gyula könyvére« céloz) sok el'fizetóm lesz, akkor a jövő télen Veszta nevű eredeti román is kijő, s ki ezen Munkám; Magyar dolgok Bécsben” – írja Döbrentei Bölöni Farkas Sándornak. – Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*. Uo. 144. l. f. 37.

¹⁴¹ Döbrentei Gábor gyakran járt Takács Éva, Karacs Ferenc rézmetsző művész feleségének szalonjában is. Takács Éva házáat – írja Kornis Gyula, – „a kor legkiválóbb magyar írói sűrűn látogatják: Horváth István, Virág, Fáy, Döbrentei, Katona József, Vajda Péter, Kovács Pál, Bajza, Vitkovich. Szívesen elvitatkoznak a nagy műveltségű és szellemes asszonnyal, a magyar nőnevelési mozgalom egyik úttörőjével s leányával, Karacs Terézszel, a későbbi nagy magyar nevelőnővel.” Kornis Gyula, *A magyar művelődés eszményei*. 1777–1848. II. k. Bpest, 1927. 504–505.

írókkal pedig Kazinczyhoz hasonlóan sűrű levelezést folytat. Az írókon kívül Döbrentei legtöbbit Pest és Buda főúri köreiben mozog. Mint a Gyulai-gyerekek nevelője, Erdély főúrait csaknem mind ismerte már. Az ő ajánlásaira megnyílnak előtte a magyar főváros legelzártabb főúri szalonjai is. Olyan helyekre sikerült bejutnia és olyan emberekkel tud őszinte, baráti kapcsolatokat teremteni, akiktől később tervei megvalósulását remélhette. Döbrentei főúri összeköttetései természetesen nem estek jól íróbarátainak, akik közül nem egy irigykedve látta a vidékről jött író gyors sikerét és az ellene később nyíltan megnyilvánuló ellen-szenvnek éppen ez vált döntő tényezőjévé. Pedig Döbrenteit nem öncélú szórakozás vezette a magyar főváros vezető köreibé. Jól látta főúraink hibáit, de viszont azt is tapasztalhatta, hogy a főúrak támogatása nélkül semmi sem sikerülhet a magyar földön. Ezért alkudott meg néha elveivel, ezért viselte némán azt a rosszindulatú vádat, hogy ő csak az arisztokraták érdekeit tartja szem előtt.

1820. és 1825. között Döbrentei már jóformán minden magyar író és tudóst ismer. Mindenkivel igyekszik jóban lenni, csak hogy művelődéspolitikai elveinek híveket szerezzen. Látja ugyan a nehézségeket, de bízik szervezőképességében és fiatalos akaraterejében. Derűlátó tervei azonban lassanként egyéni érdekekbe és hiúságokba ütköznek, barátai is nem egyszer figyelmeztetik a várható nehézségekre. KAZINCZY boldog örömmel és a régi barát-nak kijáró dicsérő jelzőkkel üdvözli Döbrenteit Budán való letelepedésekor: „Melly szép, melly irigylésre méltó sors ez a tiéd! – írja 1821. november 30-án¹⁴² Döbrenteinek – Kisfaludy Sándor a legtömjénzettebb Irónk, Te a legközönségesebben szeretett. Osztán Te Erdélyt s Magyar országot bejáród s mindenhol szeretve s áldva fogadtatok s szeretve a jóktól, mind a rosszaktól nyelved szépségéért. Élj sokáig ezen szerencséd birtokában, s ne hagyjon el soha az alkalom, újabb érdemeket szerezni. Ez az, amit Neked senki sem kíván inkább, mint én.” Kazinczy bízik Döbrentei sikerében, bár a régi, lappangó féltékenység nem teszi mindig őszintévé vele szemben elfoglalt magatartását. Biztatásai mellett figyelmezteti a pesti írók irigykedéseire, gáncsoskodásaira is. Döbrentei terveivel kapcsolatban 1821. február 4-én¹⁴³ gr. DESSEWFFY JÓZSEFnek ezt írja: „Az a’ Munka, a’ mire vagy

¹⁴² Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gáborhoz. Széphalom, 1821. nov. 30. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XVII. k. Bpest, 1907. 570.

¹⁴³ Kazinczy Ferenc levele gr. Dessewffy Józsefhez. Széphalom, 1821. febr. 4. Uo. XVII. k. Bpest, 1907. 394.

te buzdítottad Döbrenteit, vagy Döbrentei téged, gyönyörű lehet; de nem látom mint boldoguljatok. Minden írók nem ismertek. 'S az Írók hada veszedelmes had. Erre is elmondhatjuk Voltairrel: *Illustres fous!* Alázatosak, szerények, nekik nem kell a' dicsőség, ők érzik munkácskájok csekélységét: de ez a keresztyén alázatoság gög, iszonyú gög."

A pesti írók jellemzésére hadd idézzük még PÁPAY SÁMUEL KAZINCZYHOZ írt sorait¹⁴⁴ és akkor tiszta képet nyerünk arról a környezetről, amelyikbe Döbrentei bekerült és amelyiktől a magyar szellemi élet megújódását remélte. „Sok, temérdek sok, édes Barátom, körülöttünk a homályos lelkű ember, s talám soha több nem vala, mint (a) mostani papiros években – írja Pápay Sámuel Kazinczynak 1821. július 20-án. – Tudósaink között is, amit legméltóbbul kell fájlalnunk, nem kevesek a rossz lelkűek, s pirulok, ha eszembe jut, minő gázságokat követnek el némelly Pesti íróink, 's mint mocsollyák be a' tudomány-kedvellők becsületét az egész nemzet előtt.” Pápay, Kazinczy és annyi más egykorú jellemzése sötét képet rajzol a magyar főváros szellemi vezetőinek önző és irigy személyi harcairól és bár Döbrentei mindezt jól tudta és látta, a fiatalság illuziójával indult a küzdelembe, hogy aztán másfélévtized múlva régi illuziói romjain, saját tragédiáján át ébredjen rá az örök emberi gyarlóságok rá és környezetére is vonatkozó, lesújtó törvényeire!

Döbrentei szabad idejében állandóan olvas és fordít, hogy a már Erdélyben félig elkészült drámafordításait kötetben adhassa ki.

A színművészettel foglalkozva ismét Erdély jut eszébe. Külföldi színjátékai bevezetésében¹⁴⁵ ezt írja: „Oda vonzódék szívem hazai örömeivel 's köszönöm újra a' kedves kis Hazát, az el nem felejtendőt.” Ajánlását pedig ezekkel a szavakkal zárja: „Magyar Ország több írók adott addig a' Nemzetnek, mint Erdély, de ez még a szerencsés távolban inkább megtartotta még, főházaiban is a nemzeti nyelvet 's látszik azon, mellyet beszéll, hogy egykor Fejedelmének volt udvari nyelve. Magyar Országban pedig még sok főbb magyar úr és kívánt Asszony, csak nevére 's törvényére nézve tekinti magát magyarnak, 's annál fogva hazai lelküése vesztésében el el hajladoz dicső Eleinek az ilyen meg sem álmodni kívánt árnyékaitól.”

1820. és 1828. között sokoldalú irodalmi tevékenysége kettős

¹⁴⁴ Pápay Sámuel levele Kazinczy Ferenchez. Pápa, 1823. júl. 20. Uo. XVII. k. Bpest, 1907. 498–499.

¹⁴⁵ *Döbrentei Gábor külföldi színjátékai.* I–II. Bécs, 1821–22.

irányú. Drámákat fordít és a magyar irodalom számára értékes külföldi kapcsolatokat teremt.¹⁴⁶ Külföldi színhátaiknak „első kötete 1821-ben jelent meg, de fordításai” nagy részét már Erdélyben elkészítette. Ügyesen ültette át Müllner népszerű darabját: „A vétek súlyát” (Schuld). Könyvét volt tanítványainak, a három GYULAI lánynak (Carolina, Fanny, Constantia) ajánlotta. Előszaván kívül néhány rövid értekezést is közöl. (Müllner élete és munkái. A német színhátszás rövid előadása. Német színhátszók és színhátszónők.) Az első kötetten kívül még hármát szándékozott kiadni és a fordítások nagyrészt 1820–1825. között el is készítette. Célja a régi és új külföldi színháti klasszikusok megismertetése volt a magyar közönséggel. Nyelvújító és magyarító iránya minden fordításán erősen érződik. Barátai már Erdélyben szemérvetették túlzásait, de ő makacsul ragaszkodott jónak vélt magyarításaihoz. Nemcsak színháti fogalmakra használ magyar szót, hanem nagyon sokszor az idegen fogalmakat és személyneveket is magyarral helyettesíti. Így Molière fordításában a francia borok nevei helyett az erdélyi borokéit használja. A XVII. század franciáival „aradi lisztláng” tésztát etet, a párisi előkelő szalonok étlapján meg ilyen magyar ételneveket találunk: „paczal tüdő”, „bagoly tüdő”, „szabógallér”, „rigófütty”; stb. Támadóival szemben azzal védekezik, hogy a francia neveket színészeink nem tudnák helyesen kimondani és a magyarított fogalmak használatával sok értelemzavart lehet elkerülni. Szerinte a német drámafordítók nagyrésze is ezt a módszert követte. A személyneveknél is ez az elve. Így lett nála Harpagon Fukarházy.

Álláspontját azonban nem tudja mindig helytálló érvekkel alátámasztani. Nincs igaza e nevek magyarosításában akkor sem,

¹⁴⁶ Döbrentei Gábor 1820. és 1830. között megjelent kisebb tudományos, szépirodalmi és egyéb vegyes tárgyú alkotásai közül megemlíthetjük még a következőket:

1. *Dugovics Titus*, ki magát csak hogy nemzete győzzön, halálra szánta Belgrádban. T. Gy. 1824. VIII. 16–28. Megjelent olaszul Császár 1833-ban kiadott olasz nyelvtanában. Cikkének tévedéseit helyreigazította Rummy Károly. L. Rummy Károly, Idő igazítás Dugovics Titus felől. T. Gy. 1825. IV. 123. Döbrentei akart Rumynak válaszolni, de befejezetlen észrevételei kéziratban maradtak.

2. Remény Andor néven írt „*A magyar irodalomról szóló cikkről*”. L. T. Gy. 1825. VI. k. 104–120.

3. *Poson vármegyei betegház*. T. Gy. 1825. XI. k. 113–119.

4. Remény Andor néven, *Angliának törvényes állapotja*. F. M. 1827. IV. negyed 1488–1492.

5. *Erdély történetéhez tartozó iratok*, közölve Kerekes Ábel gyűjteményéből. F. M. 1828. IV. 1919–1921.

midőn arra hivatkozik, hogy az idegen nevek használata esetén: „A játék könnyen elvesztheti befolyását a’ Hallók többsége előtt.”¹⁴⁷ Helyesen jegyzi meg gr. KUUN GÉZA Döbrenteiről szóló kéziratos tanulmányában, hogy amikor ő „máramarosi medvebőrt, aradi lisztlángot említ, a francia Molière munkáját kivetkőzteti sajátos jellegéből, részleteiben meghamisítja hazafias túlbuzgóságával.”¹⁴⁸

„A francia vígjáték költők” c. tanulmánya talán a legértékesebb dramaturgia dolgozata. Tudása, ízlése, stílusa itt a legharmonikusabb és mentes minden túlzástól.

Molière „Fösvényét” 1822-ben megjelentette, de tervezett négy kötetes fordítássorozata nem valósult meg. Sok félig kész fordítását másirányú érdeklődése miatt nem tudta befejezni, de néhányat közülök 10–15 év múlva újból elővett. Így jelenik meg 1830-ban Shakespeare Macbethjének az eredetiből való fordítása.

Döbrentei a színház és a drámairodalom iránti érdeklődését Erdélyből hozta magával. A kolozsvári színház nagyszerű előadásai egész életére elkötelező hatással voltak. Elméleti tanulmányai és fordításai az 1820–1830. közötti évek legjavához tartoznak és színpadi művészetünk fejlődésének komoly tényezői voltak.

Másik jelentős tevékenysége 1820–1830. között a magyar irodalom külföldi megismertetése volt. Amint láttuk, már pesti tartózkodásának első éveiben megismerkedik a magyar irodalom jelentős fordítóival, elsősorban a tragikus életű gr. MAJLÁTH JÁNossal. 1821-ben már határozott formában foglalkozik terve megvalósításával, majd ugyancsak ebben az évben szépirodalmi almanachot is akar kiadni.

A magyar irodalom külföldi megismertetésére nagyszerű alkalom nyílik 1822-ben, amidőn volt tanítványaival, gr. GYULAI LAJossal Bécsbe ment. Itt egy magyar irodalomról szóló ismeretetés összeállításán dolgozik és a mű kiadása érdekében körlevelet intéz barátaihoz. Ebben a művében Döbrentei a nevezetesebb élő magyar írók élet- és jellemrajzát óhajtotta összegyűjteni és kiadni, de a kért adatok jórészt nem sikerült megszereznie. Barátai vagy egyáltalán nem, vagy pontatlanul és későn küldik be életrajzi adataikat.

Bécsben megismerkedik néhány magyarbarát német íróval és felkeresi a Habsburg-főváros magyar emlékeit. Ő az első, aki felismeri és kortársaival megismerteti a bécsi levéltárak, könyv-

¹⁴⁷ *Döbrentei Gábor külföldi színjátékai*. Bécs, 1821–22.

¹⁴⁸ Gr. Kuun Géza, Döbrentei Gábor felett mondott beszéd. 62.

tárak és múzeumok nagy magyar anyagát. BERZSENYI egyik későbbi leveléből tudjuk, hogy Döbrentei bécsi tartózkodása alatt „Magyar dolgok Bécsben” címen egy nagy terjedelmű munka vázlatát készítette el és részben ki is dolgozta. A „Magyar dolgok Bécsben”¹⁴⁹ három részre oszlott. Az első részben a császári és királyi intézetekben és a főúri gyűjteményekben levő magyar anyagot írta le. Második és harmadik részében a Bécsben található magyar történeti vonatkozású emlékek részletes leírása volt. A „Bécsi magyar dolgok” kézírata sajnos, elveszett, így nem tudhatjuk, hogy tervét mennyire és milyen alapossággal sikerült végrehajtania.

A magyar irodalom megismertetésében nagy segítségére volt a német HORMAYER és később az angol BOWRING. Döbrentei az első, aki a külföld figyelmét a magyar népköltészetre is felhívta.

Külföldi kapcsolatait később, élete végéig megtartja. BOWRING JÁNOSnak ő küld gondosan összeválogatott magyar népdalokat Londonba. Bár angolul jól tud, levelei kijavítására SZÉCHENYIT kérte fel, aki szívesen vállalta azt. Ugyancsak ő ad gazdag magyar anyagot Miss PARDOENak irodalmunkra vonatkozólag, aki aztán évekig tartó munka után 1840-ben adta ki három kötetes nagy magyarságismertető művét: a „City of the Magyar”-t.

Döbrentei e kettős tevékenysége világos célt szolgált és művelődéspolitikája tervszerű végrehajtásához tartozott. Egyrészt a külföldi írókat akarta megismertetni a magyar olvasókkal és írókkal, másrészt a hazai irodalmat óhajtotta a külföld előtt tiszta világitásba helyezni. Mindkettő tisztánlátását és nemzeti feladatvállalásának önzetlenségét bizonyítja. Helyes és korát megelőző felismerése volt, hogy a magyarságot a külfölddel elsősorban népi műveltségén: népdalain és népmeséin keresztül akarta megismertetni. A magyar romantika korában ez a magatartása nemcsak előrelátás volt, de elvei bátor vállalását, sőt nem egyszer ellenségei kihívását is jelentette. Munkájában természetesen barátai is segítettek. BOWRING számára pl. BERZSENYITől kért népdalokat a Balaton-mentéről. Az ilyenirányú alkotások közlése – írja Berzsenyinek¹⁵⁰ – megcáfolják „Kölcsey azon állítását, hogy a magyarságból eredetileg” nem szakadt ki poétai lélek”. „Ilyesmit – írja – nem a német goth-ablakon keresztül kell hallani, hanem a vérmes kún-legénytől kell, ki félreacsapja turi süvegét s baltenyere végével sarkantyúja tarjába kap. Hogy logikai eszme-

¹⁴⁹ Uo. 165.

¹⁵⁰ Döbrentei Gábor levele Berzsenyi Dánielhez. *Berzsenyi Dániel minden munkái*. Buda, 1842.

sor nincs minden magyar népdalban? S osztán. A gondolat hézaga közt nincs-e? Merész villanás. A német feszesség dragoynosi öltözetei, a keleti suhamlás huszárai, a magyar kert testőrei.”¹⁵¹

Br. HORMAYERnek műveihez is ő ad magyar anyagot. Azonban a külföldi kapcsolatok és az idegen irodalmak ismeretének hangoztatása nála nem az állandó és terméketlen nyugatra-nézést jelentette, nem divat és modorosság volt. Itt is, miként egyéb törekvéseiben egyetlen cél lebegett előtte: az eredeti és a nemzet szellemét kifejező, művészi értékű, magyar talajból fakadó nemzeti irodalom megteremtése. Az Erdélyi Múzeummal kapcsolatban világosan láttuk ezt az álláspontját, de Pesten sem tért el tőle, élete végéig következetesen hirdette.

Az „Élet és Literatura” 1826-ik évfolyamában Döbrentei egy kisebb tanulmányában a magyar írókat eredeti munkák írására szólítja fel. „Nálunk a léleknek – írja¹⁵² Döbrentei – eredeti kifejlődését nagyon hátráltatja, hogy mi nem merünk magunk gondolkozni, s csak azzal maradunk, amit idegen földről békapunk, mellyet vagy némeltyben slendriános neveltetésünk, vagy félelmes zebegésünk, vagy energia nélkül való létünk is okoz-e? Nincs önön erőbe való bizakodás, nincs az írói pályára elegendő elkészülés. Tanulunk, hogy hivatalt kapjunk, s hogy mindent mi is úgy folytassunk, a mint régen folyt.” Ugyanez a hang szólal meg egyik BERZSENYIhez írt levelében is: „Eredetit! eredetit! Ezt óhajtják az Előrelátók Hazánkban. Nem helytelenül, mert akármely nyelv is főkép eredeti munkák által nyer felsőbb engedélyt. A fordító csak otthonában világol, s különösen a miénk igen is keskeny körbe szorítódik. Kivált ha olyan nyelvből fordít, mely közöttünk nagyon el van terjedve. Az eredeti otthon és a külföldön szerez hitelt Nemzeti saját műveltségének.”

Bécsi tartózkodása tehát nem volt meddő. Nyugtalan lelke hazai kötelességei mélyebb átérzésre serkenti, lázasan tervez, tanul és tanít. Ugyancsak Bécsben határozza el egy hetilap ki-

¹⁵¹ Döbrentei nemcsak ekkor, de élete végén is gyűjt népdalokat. Malom Lujza írja 1846. szept. 9-én Döbrenteinek erre vonatkozólag a következő sorokat: „Mi a' népdalokat illeti, nekem egy csomó székely eredeti népdalt ígértek, mit, mihelyt kezemhez kapom, azonnal Kegyednek felküldök; azon felül gr. Lázár Kálmán, kinek a' nyáron néhányat le írtam 's át adtam volt, meg ígérte nekem, hogy az ő gyűjteményét is Kegyednek küldi. – Tehát az én dalaim is egy kis kerüléssel csak ugyan Kegyedhez jutnak – 's az én Bácsikámnak lesz egy rakás kiadni való dala, csak mi is meg kapjuk az ígéretek.” Rexa Dezső, *Malom Lujza levelei Döbrentei Gáborhoz*. I. K. 1907. 482.

¹⁵² É. L. 1826.

adását. A lapot Árpádiának akarta elnevezni, de e címet barátja, gr. DESSEWFFY nem helyeselte, részben a cenzúrától való félelmében, részben már a címet is modorosnak, „túláradónak” vélte. „Baj láncban jól és szépen haladunk – írta Döbrenteinek¹⁵³ – kivált korbács mellett.” A lap címéül ilyeneket ajánl: „Meghívó”, „Édesgető”, „Szoktató”. A folyóiratot szerinte úgy kell írni, „hogy azt a falusi asszonytól az Excellenciás úrnőig mindenki élvezhesse”. Döbrentei kérésére Kisfaludy Károly hajlandónak mutatkozott a társszerkesztőséget elvállalni. 1822. május 21-én a M. Kir. Helytartó Tanácstól Döbrenteihez le is jött az engedély.¹⁵⁴ Kisfaludy Károly azonban megsértődött, mert az engedélyen elől volt a Döbrentei neve, az övé pedig csak utána. Kisfaludynak nem volt joga a haragra, mert mint Döbrentei 1828. március 12-én BERZSENYINEK írta – az ő neve csak azért volt elől, mert a folyamodványt ő írta alá. Anyagi erők hiányában a tervezett lapból nem lett semmi.

1823. őszén ismét Bécsben találjuk. Szeptemberben ment fel és 1824. tavaszáig tartózkodott ott gr. GYULAI LAJOS szállásán. Innen küldi „A hazai jegy” című versét BERZSENYINEK 1824. április 26-án,¹⁵⁵ (a „Ne engedd vesztét Árpád nagy népének” kezdetű).

„Napi feljegyzései” között így ír¹⁵⁶ a Habsburg fővárosról: „Pestet én királyunk lakával, a császári várossal cserélém fel, már majd két éve hol délelőtt korán gyűjteménykedem, ebéd után járok, mulatok. És ha nemzetünket illető akad elé, lelkem

¹⁵³ Gr. Dessewffy József levele Döbrentei Gáborhoz. Ferenczi József, *Gr. Dessewffy József levelei Döbrenteihez*. F. 1884. 72.

¹⁵⁴ Döbrentei Kisfaludy Károllyal kérvényt adott be a nádorhoz és a helytartótanácsához, „Árpádia” c. folyóirat engedélyezése céljából. A helytartótanács megadta az engedélyt, de a tervezett folyóirat nem jelent meg soha. Az elmaradás oka Kisfaludy Károly féltékenykedése volt Döbrenteivel szemben. „Kisfaludy Károlynak nincs lovagias fensége – írja Döbrentei 1828. márc. 12-én Berzsenyinek. – Az ő szerencsétlensége, hogy nagyra gyűlt heveiben féltékenyebb más iránt, mint illenék...” „Héti lapot akaránk együtt kiadni Árpádia címmel, divat kép is lett volna benne. Hozzám jött az engedelem a m. kir. Helytartótanáctól 1826. május 17-dikéről, mert én írtam a folyamodást, az én nevem állt legelől *ÁBCze* sor, akár évsor szerint. Majd nem tudta meggyőzni, hogy a címlapon is K legyen D után, – s okosabb volt felsőbüki Nagy Bencze barátom tanácsát, hivatalra nézve követnem.” *Berzsenyi Dániel minden munkái*. Kiadta Döbrentei Gábor. Buda, 1842. III. k. 115. A kérvény szövegét közölte Rexa Dezső, *Döbrentei irodalmi munkásságához* c. cikkében. I. K. 1898. 106–113.

¹⁵⁵ Döbrentei Gábor levele Berzsenyi Dánielhez. 1824. ápr. 26. *Berzsenyi Dániel minden munkái*. Buda, 1842.

¹⁵⁶ Gr. Kuun Géza, Döbrentei Gábor felett mondott beszéd. 164–165.

azonnal Nála. Tegnap este a Szent István tere mellett üldögéltem sétám után holdvilágon. Elámultam a' XII. száz év óta négy ágú ház alatt épülgetett szentegyházon. Félttem látja még a mi Mátyásunk, midőn 1485b. június 1-én diadal fényével veszi kezére Bécsset, s itt ütven lakát Budáé–Visegrádé helyett, el végezteté, a mit, 90 évig csak húzva halasztva félt.”

1824. május 27-én (Napi feljegyzései szerint) ismét Pesten van. A közeledő országgyűlés felvillanyozza nemcsak őt, de egész nemzetét.

Az akadémiai titkárság. Elvi és személyi harcok. Szakítás Kazinczyval. A Conversations Lexikon pere.

1825-ben az országgyűlés elhatározza a Magyar Tudományos Akadémia megalapítását. Az egész nemzet tapsai között az írók és tudósok öröme a legőszintébb, leglelkesebb. Döbrentei most már régi álmai megvalósulását reméli az Akadémia megalapításától. Hiszi, hogy számára megfelelő lehetőség fog nyílni Erdélyben is hirdetett művelődéspolitikai eszméinek diadalra juttatására. Az Akadémia megalapítása után nemsokára felmerül a titkári állás problémája. Döbrentei úgy érzi, hogy e feladatra mindenkép alkalmas. Vezetői egyénisége, nyelvtudása,¹⁵⁷ jó fellépése egyaránt táplálták reményeit, hogy a választás majd rá fog esni. A titkári állás betöltése nem látszott könnyű feladatnak, mert arra többen is igényt formáltak. A négy legtöbb eséllyel rendelkező író: KAZINCZY FERENC, KÖLCSEY FERENC, HORVÁT ISTVÁN és Döbrentei Gábor volt. Kazinczy ellen szólt öregkora, Kölcsey esélyeit szerénysége és visszavonultsága csökkentették, Horvát Istvánnal szemben viszont Döbrenteinek volt nagy előnye.

Döbrentei mögött állott eredményekben gazdag erdélyi múltja, nyelvtudása, ellentéteket áthidaló egyénisége és nem utolsó sorban főúri összeköttetései. Ez utóbbiak kihasználásához Döbrentei nagyszerűen értett. Az Erdélyben szerzett előkelő és befolyásos barátokon kívül 1820. és 1826. között megszerzi pesti, bécsi és pozsonyi tartózkodása alatt az ottan élő magyar arisztokraták bizalmát is. A pozsonyi országgyűléseken állandóan a nagyok körül forog és elsősorban Széchenyi István bizalmába férközik be. A legnagyobb magyar Döbrenteit barátjává, segítőtársává fogadta és nagyrészt neki köszönhető, hogy a tit-

¹⁵⁷ Gr. Gyulai Lajos szerint Döbrentei tudott latinul, görögül, németül, franciául, angolul, olaszul és egy keveset törökül is. Gr. Kuun Géza, *Gróf Gyulai Lajos naplótöredékeiből*. Bpest, 1874. 55.

kári állást sikerült megkapnia.¹⁵⁸ Azonban Döbrentei nagy és részben megérdemelt sikerének nem sokáig örvendhetett. Elbukott ellenjelöltjei, elsősorban Kazinczy, mindent elkövetnek ellene, hogy a Döbrentei, szerintük érdemtelenül szerzett babérait megtépázzák. Kazinczytól függetlenül a nagy írói triász: VÖRÖSMARTY, BAJZA és TOLDY is Döbrentei ellen foglalnak állást. A személyi sértődöttségen és a hiúságon kívül elvi szempontok is vezették Döbrentei ellenfeleit. Egyrészt a nyelvi kérdésekben elfoglalt egyoldalú állásfoglalását, másrészt az irodalmi életre gyakorolt befolyását tartották károsnak. Döbrentei jól látta az ellene kialakuló front gyengéit, de merev elvi magatartásában nem volt hajlandó ellenfelei valódi igazságai előtt zászlót hajtani. Pedig ha elvi kérdésekben ugyanazt a hajlékonyságot és alkalmazkodóképességet gyakorolta volna, mint amit a személyi kérdésekben tett, talán e harc kimenetele is másként alakult volna számára. A végzet azonban másként akarta. Döbrenteinek már dicsősége legmámorosabb pillanatait is megkeserítette az ellene nyomban meginduló harc, amelyik csaknem egy évtizeden át dúlt és végül is bukásához vezetett.

Az ellenfelek közül legelőször egykori eszményképe, KAZINCZY FERENC állott ki ellene. Nézeteltéréseik régi keletűek voltak már, de 1820. után az egyre élesedő szembenállást csak közös barátaik hidalják időnként át, míg végül negyedszázados barátság után bekövetkezett az elkerülhetetlen szakadás. Első összecsapásaikat láttuk már, de rendkívül érdekes figyelemmel kísérni barátságuk további fejlődését is, az elvi és személyi harcok, kibékülések és új ellentétek gazdag szövevényét, amelybe kettőjükön kívül csaknem minden magyar író belesodródott. A nagy per során egymást válogatják a tisztaszándékú írók kiállításai és a gánctvetők rossz akaratú intrikái, a nemes lelkek megbocsájtó szándékai és a nagy eszméket önző érdekek sarába tiporni akarók tördőfészei. De e harcban nemcsak elvek tisztázódtak és buktak el, hanem ugyanakkor írók és tudósok igazi arca, rejtett szándékai is feltáruultak a maguk leplezetlen nyersségében.

A régi és apróbb ellentéteken kívül az első összecsapás akkor következett be, amidőn Döbrenteinek nem tetszvéen KAZINCZY Sallustius fordítása, véleményét több közös barátjuknak elmondta. Ezzel kapcsolatban írja, Kazinczy GUZMICSNAK,¹⁵⁹ hogy

¹⁵⁸ Szász Károly, *Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalapítása*. Bpest, 1880.

¹⁵⁹ Kazinczy Ferenc levele Guzmics Izidorhoz. Hely nélkül. 1824. febr. 26. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XIX. k. Bpest, 1909. 54.

nem vette rossz néven Döbrentei megjegyzéseit, mert azt nem rosszakarat sugallta. „Hallgassuk-ki mit mond jót, akaró barátunk – írja, – de akkor osztán kövessük magunkat, és ne mást.” Majd azt írja, hogy „Sallustot kevés ismeri, ’s maga Döbrentei is nem látszik ismerni; onnan gáncsa”. Ilyen apró nézeteltérések gyakran előfordultak Döbrentei és Kazinczy között, de a régi barátság és a magasabb művelődéspolitikai szempontok nem engedték kirobanni egyre erősödő nyelvi és irodalmi vitáikat.¹⁶⁰ Guzmics a neológia kérdésében Döbrentei mellé áll és figyelmezteti Kazinczyt fiatal hívei túzásaira: „Döbrentei hozzám írt levelében is érinti aggodását, hogy fiataljaitok a neológiát nem megfontoló ésszel fogják fel” – írja Kazinczynak 1824. március 15-én. –¹⁶¹ Kazinczynak azonban nem tetszik Döbrentei túlságosan önálló felfogása és ezért nem is hagyja szónélkül Guzmics Döbrenteit védő szavait. „Nem azért szeretem én azt a’ mit Neológismusnak mondunk itt – írja Kazinczy Guzmicsnak,¹⁶² – mert az engem *Vezetővé* tehete, hanem azért levék *Vezető*, mert meg valék győződve, hogy ez az út bennünket kies és boldog tájakra vezet. A’ javulás nekem is kedves, és a’ kiknek nem az, vessen követ rám. De olly rettenetesen magamban szerelmesedve kell-e engem képzelni, hogy nekem minden jó, ha magamat kedvelve láthatom? ’s mint érdemlem én azt a’ pirító vádat, hogy semmit sem kedvelhetek *magáért a dologért*? Én viszont a’ mi kedves Döbrenteimben találok valamit, a’ mi eránt szeretnék úgy megtévedésben lenni, a’ hogy ő van reám nézve. Az Erdélyi Múzeum’ kiadása, és az az igen sok jó a’ mit ő Kolozsvártt tevé a’ kezdők körül, őt arra szoktatá, hogy az idegen dolgozást mindég a’ maga tetszése szerint szeretné elváltoztathatni. Mindenki a’ maga szemével lát, ’s tisztelnünk kellene a’ más szabadságát; el kellene mondanunk, mit gondolunk, de igen ritkán kellene másokért gondolnunk ’s tennünk. Döbrenteinek ritkán jó a’ mit ifjaink csinálnak; én pedig őt arra kérem, hogy nézze el, ha mi, tudniillik ő és én, azon esztendőkbén, a’ mellyekben most van Schédely, Kovacsóczy, és mások, adtunk e illy jó darabokat, ’s vessen hozzá, hogy ezek a’ kedves mázolgatók mit adnak majd negyven, ’s hatvan eszten-

¹⁶⁰ „Elöttem Kazinczy most dörgés, szélvész, villám, mely levegőt tisztít, de nem Májusi verőfényes Édes Nap. Illy Írók ezután jönnek – írja Döbrentei Bölöni Farkas Sándornak. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*. K. M. 1944. I. f. 42,

¹⁶¹ Guzmics Izidor levele Kazinczy Ferenchez. Pannonhalma, 1824. márc. 15. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XIX. k. Bpest, 1909. 71.

¹⁶² Kazinczy Ferenc levele Guzmics Izidorhoz. Széphalom 1824. márc. 25. Uo. XIX. k. Bpest, 1909. 85.

dős korokban.” E levélből látszik, hogy barátságukban a törés már megvan és régi keletű, hiszen Kazinczy az Erdélyi Múzeum korára tesz célzást benne. Érdekes e tekintetben gr. GYULAI LAJOS véleménye, aki a Döbrentei–Kazinczy ellentét eredetéről azt írja, hogy az Kazinczy erdélyi útjakor már megvolt. „Döbrenteit ok nélkül vádolják Kazinczy elleni kitoréseiért – írja Gyulai.¹⁰³ – Én mindkettőjüknek végtelen tisztelője vagyok, de meg kell az igazat mondani: Kazinczy volt a kezdő, mikor Döbrenteit kimókázta a Bruckenthal gallériában tett megjegyzéseiért a képekkel.¹⁶⁴ A barátság ellenségeskedéssé válik, ha nincs kimélve, Kazinczy kezdte, Döbrentei folytatta, végre Kazinczy a Kiss Jánoshoz írt levelében nem átalatta azt mondani egész győzelmi érzéssel: *Döbrenteit megöltem, pedig Döbrentei* úgymint *Kazinczy* élni fog, míg magyar a földön lesz.”

Döbrentei és Kazinczy egyaránt meggyőződéses, esztétikai és nyelvi nézeteikhez mereven ragaszkodó írók voltak. Személyi becsvágyuk összeütközésein kívül, ez ellentétük és későbbi haragjuk, összeveszésük fő oka. Mindketten látják egymás ellentétes nézeteit, mégis alig tanúsítanak megértést azok esetleges helyes volta iránt. Ilyen a Sallustius-fordítás körül kitört nézeteltérés is. Döbrentei 1824. július 23-án írja KAZINCZYNak: „Fordításbeli teoriádról magad azt írod, hogy az engem meggyőzni nem fog. Úgy van, nem győz meg, édes tisztelt Barátom. De mit írnak hosszasan argumentumaimról? Tégedet is azok eltéríteni utadról nem fognak.” Majd a neológismusra térve át, felveti a kérdést, vajjon „mit fognak szülni” Kazinczy deákos, franciás németes kifejezései. „Vélekedésem szerint, mindenik jobban és nyelvünk eredeti fordulásainak ártóbban terjed, mint talán Magad is óhajtottad. Ki mondom már most én is gondolatjaimat. Neked kezdedben volt nyelvünk díszre emelhetése ’s mit látunk? Mindenfelé a’ hol megfordultam, nyelvünktől a’ sok idegen szólás, halmozott ’s még nem is jól formált szók miatt, elhülést, zaj-

¹⁰³ Döbrentei Gábor naplója. 1847. okt. Gr. Gyulai Lajos bejegyzése 1860-ból. 170.

¹⁶⁴ Döbrentei maga is céloz erre az Akadémiának beadott életrajzában. „1816. Kazinczy Kolozsvárra jó hívására s gr. Gyulai Lajossal és vele járja be Tordát, Marosvásárhelyt, Andrásfalvát, Segesvárt, Medgyest, Nagyszebent, Vajdahunyadot, a Gyógyi fürdőt, Dévát, Maros Némethit. Döbrentei nem egyezik meg Kazinczynak a szászokról írt néhány sorával, nem, némely személyek túlzott magasztalásában, s emiatt Kazinczy haragja, ’s igazságtalansága” Döbrentei önéletrajza. Akadémiai Főtitkári Levéltár. Magyar akadémikusok életrajzai. D. betű.

¹⁶⁵ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Pest, 1824. jún. 23. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XIX. k. Bpest, 1903. 162.

gást.”¹⁶⁶ Döbrentei bár sokszor írt Kazinczy neológizmusa ellen, ilyen nyíltan soha se tárta fel előtte rosszalását. Levele végén egyenesen a közízlés megrontásával vádolja egykori mesterét, a „külföldieskedést”, a nyelv szellemének megrontását veti szemére. Döbrentei elvi álláspontját a gyakorlatban már ő sem tudta következetesen keresztülvinni. Fordításaiban, tanulmányaiban ő is gyakran elköveti azokat a hibákat, amiket Kazinczy és neológista követőinél kifogásol. Az elvei és stílusa közötti ellenmondást a mindig tárgyilagos GUZMICS IZIDOR is észrevette. „Döbrenteiről nem hittem eddig – írja KAZINCZYNAK, –¹⁶⁷ hogy a nyelvben olly nagy orthodoxus; sőt azt hagyta Múzeumában, azt Aurorában és Hebében hinnem, hogy a neoterizmusban veled vetekszik. Azt, mit most a Gyűjteményben adott, ha neve aláírva nem volna, néki nem tulajdonítanám. A gondolat igen szép (hasznolt, bátor más célból forgattam eszemben én is), de hát a szép gondolatot illy szárazon, illy félszegül, illy, hogy is szólljak, éppen nem Döbrenteileg kellett e kinyomni? Nem álhattam-meg, írtam néki iránta. Neheztelésétől tartok; de én igazat írtam, ’s az igazat barátságos lélekkel; ’s Döbrentei igazságos lelkű, ’s barátságos szívű Férfiú. Mint lehet a religióban, mellyet Istentől kijelentettnek hisz, szabad gondolkozású protestáns olly félékeny makacs orthodoxus a nyelvben, melly emberi miv? Valóban sok gyom van nyelvünkben, de úgy hiszem még több, legalább veszedelmesebb volna, ha újítás nem történnék; de kár azt a búzával együtt időnek előtte kitépni.” Az ortológusok és neológusok elvi harca mögül egyre inkább a személyi küzdelem lép előtérbe és Kazinczy–Döbrentei viszonya most már gyorsan kezd elhidegülni. Kazinczy 1824. augusztus 27-én¹⁶⁸ gúnyosan ír már róla és „váratlan dolgoknak” nevezi Döbrentei Elysiumi Beszélgetését és hozzá írt legutóbbi levelét. Döbrentei értekezésére az a megjegyzése, hogy az „Tréfának hosszú”, majd „oláh ízléssel” vádolja, mely csak az értelem nélküli csillogást keresi. Kifogásolja szavait is (kellemekecs, szellemgyümölcs, stb.). Elhidegülésük bizonyítéka Kazinczy 1824. augusztus 29-ről¹⁶⁹ írt levele, melyben nyíltan nemtetszését fejezi ki Döbrentei vele szemben tanúsított magatartása felett. „Miketten nagyon messze járunk egymástól”

¹⁶⁶ Uo. 162. l.

¹⁶⁷ Guzmics Izidor levele Kazinczy Ferenchez. Pannonhalma, 1824. aug. 14. Uo. XIX. k. Bpest, 1909. 174.

¹⁶⁸ Kazinczy Ferenc levele Guzmics Izidorhoz. Kassa, 1824. aug. 27. Uo. XIX. k. Bpest, 1909. 180.

¹⁶⁹ Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gáborhoz. Széphalom, 1824. aug. 29. Uo. XIX. k. Bpest, 1909. 184.

– írja. – „Az pedig épen bánt, hogy midőn tanácsodat nem kérem, Te azt adod, ’s oly felsőséggel, mit csak azon fiúknak vala szabad adnod, kiket Erdélyi Múzeumod gyulaszta tűzre. Igen is, édes barátom, a’ barátság, és kivált az olyan, mint a’ miénk, bátorságot adhat nekünk bizakodva bánni egymással, de nem durván bánni, ’s egy bizonyos könnyedséggel, a’ hogy Mester szokott tanítványával.” Bántja Kazinczyt az is, hogy őt és híveit Döbrentei „nyelvtörőknek”¹⁷⁰ nevezi. SZEMERE PÁLNAK 1824. október 23-án¹⁷¹ azt írja ezzel kapcsolatban, hogy Döbrentei és társa tévedni fognak, ha azt hiszik, hogy az Akadémia megalapítása után a „nyelvtörők” el fognak hallgatni. „Nem azok soha, – írja Kazinczy. – Nagy vakság nem látni, melly sok jót adtak ők.” A Döbrentei-ellenes frontban már ekkor ott találjuk HORVÁT ISTVÁNT is, aki 1824. november 12-én azt írja Kazinczynek,¹⁷² hogy „Döbrentei [!] akármit mondjon, az keveset nyom előttünk. A’ jó szándékon kívül, mit bámultak sokan benne, nem tudom. Vajha nem ilyen emberek magasztaltak volna annyiszor Tégedet! Elöttem a’ magasztalás tollakból gyalázat, vagy legalább semmi serkentés, semmi ösztön, semmi jutalom.”

Az egyre élesedő viták közben Döbrentei megpróbálja még egyszer elsimítani a közte és KAZINCZY között felmerülő ellentéteket. Baráti jobbot nyújt feléje abból az alkalomból, hogy kinevezték Provinciális Commissarius helyettesnek Budára. 1825. január 12-én¹⁷³ tudatja vele kinevezését és elmeséli, hogy végigolvasta barátja összes hozzáírt levelét. 1804. február 23-tól fogva 1835-ig. „Szívem felmelegedve gyönyörködött Lelkedben ’s háládatosságait tette-le jó indulatod iránt” – írja Döbrentei. –

„Te, most elhallgatál utolsó levelemre. Ne tedd azt. Külömbözünk és fogunk, nyelvünk tökéletesítése módjaiban, de olly régi hív összecsatlódásunkon annak nem szabad, nem szükséges láncazt megpattantani.” „Üss, csak szólani hagyj, mondom én is, adjon mindenik asztán megkért számot a’ Jövendőnek”. „Jer, ölelj-meg ez új helyeztetésemben”, „Írj, kívánj Barátodnak minden Jót, mint én Neked ez új esztendőben kívánom dol-

¹⁷⁰ Kazinczy Pónori Thewrewk Józsefnek 1824. dec. 20-án azt írja, hogy Döbrentei a „házasságtörő” és a „Szentségtörő” példái után alkotta a „nyelv törő” szót. Uo. XIX. k. Bpest, 1909. 264.

¹⁷¹ Kazinczy Ferenc levele Szemere Pálhoz. 1824. okt. 23. Uo. XIX. k. Bpest, 1909. 223–224.

¹⁷² Horváth István levele Kazinczy Ferenchez. Pest, 1824. nov. 12. Uo. XIX. k. Bpest, 1909. 236.

¹⁷³ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Buda, 1825. jan. 12. Uo. XIX. k. Bpest, 1909. 279.

gaid 's pered szerencsés folyamatját.”¹⁷⁴ Kazinczy szintén szívélyesen válaszol. „Szerencsédnek szívesen örültem és örülök. Kedvezzen az ég továbbá is, 's öntse-ki rád minden áldásait.” – írja 1825. február 18-iki¹⁷⁵ válaszában.– A harc most egyelőre megszűnt közöttünk. De a közös barátokhoz írt levelek ismét azt mutatják, hogy sem Kazinczy, sem Döbrentei nem voltak hajlandók elveikből engedni. Döbrentei erőszakos természete egyre több ellenséget szerez számára. Így szakad meg egyidőre régi barátsága SZEMERE iránt is. Ezzel nemcsak Szemerét veszti el, hanem Szemere baráti körét is. ZÁDOR GYÖRGY ekkor kerül először vele szembe és haragjának okát Kazinczyval is tudatja. „Döbrentei-nek a Kulcsár Proselytusának Literatori apostasiáját méltán sajnálhatjuk, – írja Zádor –,¹⁷⁶ mert a' jó ügynek ő sok hasznot tett már is 's még többet tehetett volna talán nem annyira talentumával mint összeköttetéseinél fogva. Pesten laktomban megakartam őtet mint földimet 's az Erdélyi Muzeum tisztelt kiadóját látogatni: de Lit. hittagadása 's az a mód, mellyel Szemerével tartott gyermekkor oltai barátságát befejezte, nem engedék, hogy vele közelebbi érintésbe jöni kívánjak.” Zádor levele ismét felkavarta Kazinczy Döbrentei-ellenes hangulatát és újból megkezdí intrikáit. Legelőször is érdeklődik Zádornál afelől, hogy Döbrentei miért veszett össze Szemerével. Zádor György siet kielégíteni Kazinczy kíváncsiskodását és az 1825. nov. 7-én¹⁷⁷ hozzáírt levelében ezeket közli: „Döbrentei azon nevezetes gyöngeségre tántorodék, hogy Szemerének minden hozzá írott leveleit Vitkovics kezébe tette le, 's a' magáéit tőle visszakívánta. Asszonyok 's egymásra úntt szeretők között elég példák vannak ugyan erre: de férjfiak, barátok, tudósok között tudtomra ez az első. Talán félt Döbrentei szakadása után, hódolásának tanúját egykori bálványa kezében hagyni. Pedig Szemerében egy Döbrentei velem 's más ezerekkel együtt mindég lelhet tiszteletre 's imádásra méltót. Részemről legalább, hogy Szemerét ismeretlenül is olly hévvel szerethetem, a' mint szeretem, nem hogy szégyelleném, sőt dicsőségemnek tartom.”

Az apró intrikák így folynak tovább 1825 és 1826-ban Döbrentei és Kazinczy között. 1826-ban azután megalakul a Magyar

¹⁷⁴ Uo. 280.

¹⁷⁵ Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gáborhoz. Széphalom, 1825. febr. 18. Uo. XIX. k. Bpest, 1909. 286.

¹⁷⁶ Zádor György levele Kazinczy Ferenchez. Világosvár, 1825. okt. 8. Uo. XIX. k. Bpest, 1909. 426.

¹⁷⁷ Zádor György levele Kazinczy Ferenchez, Világosvár, 1825. nov. 7. Uo. XIX. k. Bpest, 1909. 454.

Tudományos Akadémia és már kezdetben szóba kerül a titkári állás betöltése. KAZINCZY, bár idős volt e terhes feladatkör elvállalására, mégis szívesen vette volna, ha e megtisztelő állást ő foglalhatja el. Barátai is biztatják, köztük GR. DESSEWFFY JÓZSEF, aki nyíltan meg is kérdi tőle, vajjon hajlandó lenne elfogadni a titkári állást. „A bizottság tagjai – írja DESSEWFFY –¹⁷⁸ Döbrenteire vetették elejénte szemeiket, de én Tégedet juttattam nékik eszökbe, és egészen capacitáltam magát Döbrenteit, hogy minden tekintetben rád néz az a díszes és hasznos hivatal. Semmit sem kívánnak tőled, csak hogy mérsékelj magad a’ Neologizmusban stb.” „Felelj hát nékem, és írd nékik is minél előbb.” Gróf Dessewffy József ajánlata nehéz helyzet elé állította Kazinczyt, mert bár vágyott a titkári állásra, ilyen áron, elvei háttérbe szorításával mégsem akarta azt elérni. Az ellene emelt kifogásban ismét Döbrenteik aknamunkáját sejtik, aki most mint a magyar nyelv védője igyekszik megfosztani őt az akadémiai titkársággal járó szellemi befolyástól és tekintélytől. A titkári állás ügye hosszasan vajódik és közben Döbrenteik házasságra gondol. Nem tudjuk, ki volt menyasszonya, de a házasság elmarad és Döbrenteik súlyos lelki válságba jut. Kazinczy, aki nemrég még intrikált ellene, barátai előtt is sajnálkozva tárgyalja Döbrenteik tragédiáját, sőt személyesen is vigasztalja őt. „Döbrenteik Vay Ábrahám ide hozá Június első napján – írja Kazinczy KISS JÁNOSNAK –¹⁷⁹ hogy verje széllyel zavarodását. Ez a’ szegény barátunk rossz karban van. Ebéd oltá reggelig, csaknem délig valánk együtt. Engem látása megborzasztott, ’s félek, hogy örökre veszve van. Beszélte házassági bajait, hogy mátkájának kezei izzadnak, hogy... De az olyat nem az eljegyzés után kellene látni, tudni. ’S maga az az ő el nem fojthatott töprönködése nekem gyanús. De szánjuk, és ne vádoljuk, meg a’ hol lehetne is.”¹⁸⁰ Kazinczy megértő szeretetének utolsó fellobbanása ez Döbrenteik iránt.

Döbrenteik azonban hamar kiheverte a nem sikerült házasság

¹⁷⁸ Gr. Dessewffy József levele Kazinczy Ferenchez. Kassa, 1826. márc. 21. Uo. XIX. k. Bpest, 1907. 570–571.

¹⁷⁹ Kazinczy Ferenc levele Kiss Jánoshoz. Újhely, 1826, júl. 7. Uo. XX. k. Bpest, 1910. 54.

¹⁸⁰ Régi szerelmére vonatkozólag írja 1829. márc. 11-én Bölöni Farkas Sándornak: „Igen köszönöm, hogy gr. Vass Jánosnének levelemet megadtad. Kívánnám, hogy leveleink átadója lehetnél mindég Hozzá. Minden magasb érzetű férfinak marad fenn emlékezetében asszonyi ismerősei közül Egy, melly akár mennyi között is hozzá legatyafibb lelkében, nekem Mikes Rósi. Tölthetnék csak vele minden héten legalább két órát, bizonyosan újra születhetnék megint lelkem s mindég újabb ingerrel nyúlnék íráshoz. Tiszteld nevémmel.” L. Jancsó Elemér, *Döb-*

okozta lelkiválságot és ismét a régi lett. Visszatért munkaereje, harcikedve és természetesen intrikákra való hajlandósága is. 1826. dec. 2-án¹⁸¹ Kazinczy újból ír Döbrenteinek és helyteleníti azon szándékát, hogy a Kölcseyvel folytatott levelezését ki akarja adni. „Melly sok van – írja Kazinczy – a’ mit barát barátoknak mondhat; de nem *minden* Olvasónak.” Döbrentei és Kazinczy szembenállásában a közös barátok helyzete a legnehezebb. Azt már láttuk, hogy a barátok sokszor elodázták a fenyegető szakadás bekövetkezését, de a régi barátságot kettőjük között nem tudták helyreállítani. A közös barátok közül sokan Kazinczy mellé állottak, mások inkább Döbrenteiben látták a jövő emberét, ezért őt támogatták. CSEREY FARKAS, Döbrentei régi erdélyi barátja is ebben a harcban hidegül el írta és lesújtó véleményét Kazinczyval is közli. „Döbrenteit nem kell vala megbírálni; – írja Kazinczynak –¹⁸² és előtte nincs semmi jó, semmi tiszteletes, csak az, a mi által tömjén füst áldoztatik nékie, vagy a mi önnön pennájából kerül. Az eö bíráskodása azt okozta, hogy írásodbúl sok olj datumok ki maradtak,¹⁸³ meljeket le írni kevésnek van olj lelke, és olj érzése, mint Noked, és így ez által a jövendő kor sokat vesztett – de már meg van.” A békítő barátok mellett ott voltak az ellentéteket szítók is, akik egymás ellen tüzelték Döbrenteit és Kazinczyt és talán titkos örömmel is szemlélték a két irodalmi vezér és egykori barát áldatlan harcát. Ezek közé tartozott TOLDY FERENC is, aki Döbrenteit nem sokra becsülte. „Döbrentei a’ minap a’ budai redoutban avval köszöntött – írja Toldy Kazinczynak –¹⁸⁴ hogy: kegyetek ellen én most kikelek.” A kegyek [!] a’ neologusok, főképen pedig Te; az alkalom a’ recensio, mellyet levelezéseire írtál; a’ vehikulum az Élet és Lit.” „Ezen kötetet megint én fogom recensálni, ’s ha Döbrentei igazságtalan lesz Ellened, bízzd reám, én nyugalommal, de mit Nachdruck fogok a’ dolog mellett szólni.” Toldy ugyanilyen hangon ír 1827. márc. 22-én¹⁸⁵ ismét Kazinczynak Döbrentei ellen és ezzel úgy

rentei Gábor ismeretlen levelei Bölöni Farkas Sándorhoz. K. M. 1944. I. f. 45–46.

¹⁸¹ Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gáborhoz. Újhely, 1826. dec. 2. *Kazinczy Ferenc levelezése.* XX. k. Bpest, 1910. 167.

¹⁸² Cserey Farkas levele Kazinczy Ferenchez. Bécs, 1827. jan. 19. Uo. XX. k. Bpest, 1920. 184.

¹⁸³ Cserey Farkas, Kazinczy Erdélyi leveleire céloz, amelyet Döbrentei többször átnézett és kijavított.

¹⁸⁴ Toldy Ferenc levele Kazinczy Ferenchez. Pest, 1827. febr. 10. *Kazinczy Ferenc levelezése.* Uo. XX. k. Bpest, 1910. 207.

¹⁸⁵ Toldy Ferenc levele Kazinczy Ferenchez. Pest, 1827. márc. 22. Uo. XX. k. Bpest, 1910. 227–228.

látszik sikerült ismét Kazinczyt harcra ingerelnie. Kazinczy dühében ír Döbrenteinek¹⁸⁶ és szemére veti a legutóbbi kritikáját: „Veled szerettem volna össze nem akadni ’s a multok emlékezete miatt is; de azt ügyünk parancsolá, tisztémé tevé. Íróink közt alig van valaki, kinek ízléséhez, gondolkozásához az enyém kevésbé hasonlítson; a’ mit tavaly Septemberben exorcizálásaidra kénytelen valék tenmagadnak kimondanom, hogy nem kért leczkézésidet valaha már elnémíthassam.” Levele további részében Kazinczy kifogásolja Döbrentei dúrva hangját a neologisták ellen. „Te – írja Kazinczy –¹⁸⁷ jónak láttad eggy új nevet is teremteni; a’ Nyelvtörőt, hogy a’ kik hallják a’ Szentségtörőre emlékeztesse; ’s te magad eggyike vagy a’ legvakmerőbb Nyelvrontóknak.” Kazinczynak valóban igaza volt. Döbrentei mesterséges szavai, melyeket fordításaiból példaként előhoz, valóban csaknem élvezhetetlenné teszik Döbrentei amúgy is nehéz, modorosságra törő stílusát. E mellett Döbrentei új szavai magyartalanok, kifejezései, mondatfordulatai, jelzői nagyon sokszor idegenül hatnak az olvasóra. A vita folyik tovább és a barátok közvetítik a pletykákat, bizalmas értesüléseiket a két szembenálló félnek. Toldy mellett most már Cserey Farkas is egyre jobban tüzel Döbrentei ellen. „Régtől fogva magamba nevetem, rész szerint szánom is azon elragadtatás ki csapongásait, meljekkel Gábor Uram álmódzik – írja Cserey Kazinczynak. –¹⁸⁸ Azon Nagyok, kiknek társaságokban eö kegyelme magát olj *nagynak* képzeli, nagyobb részint csak a vak Sors kedvezésibül nagyok – egyébkint csak azért is kicsidek, mivel iljetén pöffedt szegény legényt báb játékul tartanak körekbe; ezeknél Nagyobbaknak tartom én azokat, kik a jó Gábort nem szeretik, sőt gyűlölik – mert eö erre teljes mértékbe érdemes is. Csak azon alacson ocsmányóság, sőt gonoszság, meljel ezen meg romlott ember irántam viseltetett, olj isszonyatosan rút, ’s alacson, hogy ha az tudódnék, lehetetlen volna egy becsületes embernek is még csak reá is nézni; én azonban halgatok evel és minden boszus indulat nélkül nékie inkább jót, mint rosszat kívánok, azt az eggyet mind azon által töredelmes szível szánom ’s bánom: hogy iránta oljast tettem, a mire érdemes valóban nem volt ’s nem is lehet, és soha se is lészen.”

Döbrentei és Kazinczy vitájában hol a személyi sértődöttség, hol az elvi ellentét áll előtérben. Az alakuló akadémia gyű-

¹⁸⁶ Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gáborhoz. Pest, 1827. márc. 23. Uo. XX. k. Bpest, 1910. 230–232.

¹⁸⁷ Uo. 231.

¹⁸⁸ Cserey Farkas levele Kazinczy Ferenchez. Bécs, 1828. márc. 27. Uo. XX. k. Bpest 1910. 473–474.

lésein is összekapnak a nyelvi kérdések felett és a vidéken élő barátaikat sietnek vitáikról értesíteni, természetesen mindenikük a saját sikerére hivatkozik. „Az akadémiai gyűlés végén – írja Kazinczy PONORI THEWREWK JÓZSEFnek¹⁸⁹ – nékem egy barátom előre megsúgá, hogy őrizkedjem, ellenségeim el akarnak vágni. – Ne félj; mondám, még szeretni fognak; s szerényen viselém magam, a mint azt a Himfy szava is mutatja. D. még nagyobbá teszi magát, mint már is – nagyon szívén fekszik az, s tud hozzá kulogásival, de Ignotus fallit. – Csak hadd menjen, míg mehet.”

A sok intrikát, a nyílt és hátmögötti támadásokat végül is KAZINCZY megúnta és szakított DÖBRENTÉVEL. Levelét nemcsak neki küldi el, de megmutatja és elküldi több barátjának is. E levél véget vet 24 éves hol baráti, hol ellenséges kapcsolatuknak és ezzel közöttük a harc véglegesen elmérgesedik. Kazinczy levelét Döbrenteihez, „A’ magyar Clavigohoz” címzi és BEAUMARCHAIS névvel írja alá. „Te engem úgy hurczolgatsz, mint nyelvtörőt, mint Czivakodót – írja Kazinczy Döbrentéinek.¹⁹⁰ – Hiszem, hogy igazán Nyelvtörőnek nézsz; ismerlek, ’s vártam azt tőled, de az engem nem bánt: hogy irigy Czivakodónak nézhetnél, nem hihetem; ismered forró keblemet, melly az igaz érdemet, ha ifjú, ha szegény emberben találja is, örvendő vallja érdemnek, ’s az illyennek még kevélykedik barátságával; az efféle vádat **eredeti bűnöd** téteti veled, melly hajlékonyá tész azt a’ színt játszanod, a’ mit céljaid kívánnak, a’ ritkán tiszták. Téged elszédíte az a’ magad által is reményleni soha nem mert nagyság, hova mesterkedéseid juttatának el, nem érdemeid. De miként feledheted te, hogy az én hajlandóságom nélkül legfeljebb is egy falusi Papocska levél vala, nem hogy talentumod ’s talán még kevesebb tudománykád többet nem igen ígérhetének; vagy mint testvérid Vas- és Bors-áros? Minekutána Septemberben rád ordítám a’ mit szemtelen garázdaságod belőlem kisajtott, most pedig nyomtatásban rád hányt szabdalásaim rád ijeszthetnének, nem tartok többé, hogy pályámon beléd lehessen botlanom: de **tőled** annál inkább várhatom, hogy a’ mit ellenem rég olta üzsz, ’s már Pözsonyban is, most még dühösebben fogod. Itt vagyok tehát, elszánva mindenre, nevezetesen arra, hogy véres betűkkel fessek homlokodra a’ mit érdemlesz, ha elégtételt nem kapok – azt

¹⁸⁹ Kazinczy Ferenc levele Ponori Thewrewk Józsefhez. Hely nélkül, 1828. ápr. 6. Uo. XX. k. Bpest. 1910. 477.

¹⁹⁰ Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gáborhoz. Pest, 1829. ápr. 2. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 38–39.

a' fogadást, hogy gaz suttogásid nekem és azoknak, a' kiket én tisztetek, szeretek, békét hagynak." Erre a levélre Döbrentei nem válaszolt, de nem is volt mit válaszolnia, hiszen az csupán egy régi, szakításra ért ellentét méltó befejezése volt. Közös barátai között azonban most is akadnak, akik újból kibékíteni szeretnék a két irodalmi vezért és egykori jóbarátot. GUZMICS IZIDOR 1829. júl. 30-án¹⁹¹ azt írja, hogy SZEMERE megígérte neki, „hogy D-it is meg fogja jó szívével szelídíteni. Adja Isten, hogy egyek lehessünk.” Guzmics békítési szándéka azonban ezúttal is hajótörést szenved. Kazinczy és Döbrentei egyaránt folytatják tovább egymás elleni intrikáikat és örvendenek, ha barátai előtt ellenfelükkel gúnyolódhatnak. Kazinczy 1829. szept. 1-én¹⁹² írja kárörömmel Szemere Pálnénak, hogy Döbrenteit milyen kellemetlenség érte balatoni útjakor. „Édes Assz. Húgom – írja Kazinczy – nemtelen öröm, de valóban örvendek, hogy az Alpensängerek azt a pöföt megpufogtatták, 's óhajtom, hogy a' hír igaz hír legyen. Becsületes ember az olly szerencsétlenségnek nem örvendhet, de ha meg van, én róla le nem szedhetem. Ismerem a' mi kedves barátunk lelke' nyugalmát, 's képzelem, hogy csendesen nézte annak a' magával nem bíró rossz és bolond embernek a' hidegségét. Én neki szelídítő levelet akarék már írni; de jobbnak látom abba hagyni azt. Bolondság javulást reményleni a' fényre és pénzre szemtelenül törekszőtől. 'S minek keresni azt, hogy vele jól lehessünk! Hagyjunk békét, hogy békénk lehessen tőle; az elég. Nekem ugyan az ő barátsága soha sem kell többé.” Kazinczy merev visszautasításán hajótörést szenvednek a békítők: Guzmics és Szemere jó szándékai. Kazinczy tovább gúnyolja Döbrenteit és 1829. szept. 9-én írt levelében¹⁹³ Szemerétől újra megkérdi: „Igaz e, hogy az Alpensängerek megpüfögeték a' büdösbankanyaktekerceset? Mert úgy bánik épen taréjával, mint a' büdösbanka, 's úgy tekergeti nyakát, mint ez.” Kazinczy intrikáit barátai közül sokan ízléstelennek tartották, mások viszont, hogy neki kedveskedjenek, Döbrentei ócsárlásában még rajta is túltettek. Kazinczy egyébként Zádor Györgynek írt levelében Döbrenteit „feszpöfnek” gúnyolja és 1830. febr. 18-án¹⁹⁴ azt írja,

¹⁹¹ Guzmics Izidor levele Kazinczy Ferenchez. Balatonfüred, 1829. júl. 30. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 86.

¹⁹² Kazinczy Ferenc levele Szemere Pálnéhoz. Újhely, 1829. szept. 1. Uo. XXI. k. 1911. 114.

¹⁹³ Kazinczy Ferenc levele Szemere Pálhoz. Széphalom, 1829. szept. 9. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 117.

¹⁹⁴ Kazinczy Ferenc levele Zádor Györgyhöz. Széphalom, 1830. febr. 18. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 220–221.

hogy a „veszett kutyának ugyan legjobb kitérni, de az sem rossz, ha megsrétézzük. Így csak titkon bánt, a’ mit el nem kerülénk vala, ha meg nem srétézzük volna is. Hadd tudja meg, hogy nekünk soha nem kell többé.” Ebben az áldatlan személyi harcban és gyűlölködésben, amelyben Kazinczyn és Döbrentein kívül csaknem minden író belekeveredett, kevesen maradtak érdek nélkül tárgyilagosak és még kevesebben emelkedett szelleműek. A vak gyűlöletben, az egymásra szórt ízléstelen rágalom özőnében, üdítően haltnak Guzmics Izidornak igazi keresztyén érzéstől áthatott, megértő és humánus szavai: „Én a mit érzek, tudom sértés nélkül adni – írja Kazinczynak¹⁹⁵ – ’s haki így is sértve érzi magát, az igen kényes nebánts virág. Én Döbrenteivel jól állok, ’s állani akarok, míg Ő nem akar nem állani. Az én hivatalom kötni, és soha nem bontani.” Guzmics, Szemere, Bölöni Farkas Sándor és még néhányan csak kivételek az írók és tudósok nagy táborából, a többséget a szenvedélyek, érdekek és személyi gyűlölet hajszolják tovább egymás ellen.¹⁹⁶

Az apró pletykák és intrikák közben nagy vita tör ki az írók táborában a Conversations Lexicon körül.¹⁹⁷ Ebben a harcban rövidesen Döbrentei kerül a küzdelem központjába és ellenségei, köztük elsősorban KAZINCZY, leplezetlen kárörömmel szemléli barátja kíméletlen meghurcoltatását, megtépászását. Döbrenteit FENYÉRI¹⁹⁸ és BAJZA¹⁹⁹ támadják meg, majd Döbrentei²⁰⁰ válaszolt az ellene intézett támadásokra. E két írásból értesül először a kitörő viharról Kazinczy. „Apr. 3d. vevém azt a’ mit Döb-

¹⁹⁵ Guzmics Izidor levele Kazinczy Ferenchez. Pannonhalma, 1830. febr. 20. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 222.

¹⁹⁶ Döbrentei Gábor írja Budáról, 1829. jún. 25-én Bölöni Farkas Sándornak: „A Nemzeti Múzeum plánját nehezen kaphatom meg, mert ritka már, de élő szóval elmondok majd s lefestek mindent, a mihez képest az Erdélyi Ritkaságok gyűjteményének Múzeumát alkothatjátok mellynek ugyan nagyon kívánom életét. Lám én is megindulék abban, az Arankánál volt Alapot a M. Tudós Társasághoz csatolni akarván, mellynek plánja a Bécsi Kabinetben maradt. Te ne nyugodj, míg azon gyűjteményeket Kolozsvárra nem viszitek s itt az Országháznál vagy 3–4 szobát nem nyitattok, melléje, egy ört adván. Részemről ugyan inkább szeretem, ha ezen dolgozol, mintsem, ha Odessza felé mentél volna.” Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*. K. M. 1944. I. f. 49.

¹⁹⁷ A Conversations Lexikon per leírását l. *Pintér Jenő magyar irodalomtörténetében*. V. k. Bpest, 1932. 41–43. l.

¹⁹⁸ Fenyéri Gyula, *Egy szó Döbrenteihez*. Pest, 1830.

¹⁹⁹ Bajza József, *Válasz Döbrentei Gábornak a Conversations Lexikon ügyében*. Pest, 1830.

²⁰⁰ Kazinczy Ferenc levele Guzmics Izidorhoz. Széphalom, 1830. ápr. 6. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XXI. k. Bpest. 1911. 263.

rentei felel Fenyérinek és a' mit Döbrenteinek Bajza – írja Kazinczy Guzmicsnak.²⁰¹ – Addig pörök felől semmit nem tudtam. Döbrentei rendesen magasztala magát az OTTO WIGAND szája által, 's kénytelen vagyok vallást tenni, hogy Literaturánkban olly járatlan vagyok, hogy sem azt nem tudtam soha, hogy Döbrentei köztünk olly magas polczon áll, sem azt nem, hogy ő nekünk Campénk, mert a' Gyula' könyvét én közép-szerű munkának sem tudtam ismerni. Ellenben a' Bajza' feleletét csudálom, irigylem. Melly tűz és melly nyugalom! melly szép harag és melly szerénység! melly nemesség és melly erő! Énnekem ez szint olly kedves, mint az ő legszebb dalai, mellyek felől azt jövendölöm, hogy a' maradék is énekelni fogja.” Kazinczy Döbrenteiről viszonylag mérsékelt hangon írt Guzmicsnak, de pár nap múlva igazi arcát felfedte a ZÁDOR GYÖRGYHÖZ intézett levelében.²⁰² „Nagyobb dicsőséggel, mint Bajza a' fész és pöf emberét, Apollon verte le az undok Pythont, 's örvendek diadalának, 's úgy irigylem ezt a' gyönyörű tüzes megszólalást, mint gyönyörű dalait, Literaturánk' kevélységét.” „Ha az az össze férceit Conversations-Lexicon kontármív lesz is, köszönjük neki, hogy ezt a gyönyörű megszólalást okozta.” „Nem csináltam belőle titkot, sőt akartam 's akarom, hogy tudva legyen, hogy én azt a' pénzt és pillogást éhező és szomjúzó balgatagot nem szeretem, hogy bolondságait gyűlölöm; de belőlem, midőn diadaltoknak örvendek, nem gyűlölség szól, hanem a' jó szeretete 's a' bolondság és vak dolyf 's a' ravasz fordulások' utalása.” Kazinczy örömebe azonban nemsokára keserűség is vegyült. Ugyanis a Conversations Lexicon nagy perének másik vádlottja: GR. DESSEWFFY JÓZSEF régi jó barátja és tisztelője volt. Az iránta érzett hála és szeretet arra kényszerítik Kazinczyt, hogy barátaihoz írt levelében mérsékeltlen nyilatkozzék nemcsak a nagy irodalmi peréről, de magáról Döbrenteiről is, akinek ügye szorosán összefonódott a gr. Dessewffyével. Kazinczy természetesen fájó szívvel teszi ezt, mert ha Dessewffy személye nem lett volna összekötve a Döbrentéivel, úgy most szabadon támadhatná ellenfelét és segíthetne Bajzáéknak nagy vetélytársa leszűrásában. Ez a mérsékelt hang, az érdek szülte kényszerű hallgatás hangja érződik ki Kazinczynak a Bajzához, Guzmicshoz és Zádorhoz az irodalmi pör alatt írt leveleiből. „A Döbrenteianákból tegnap estvéig csak

²⁰¹ Kazinczy Ferenc levele Guzmics Izidorhoz. Széphalom, 1830. ápr. 6. Uo. XXI. k. Bpest 1911. 263.

²⁰² Kazinczy Ferenc levele Zádor Györgyhöz. Hely nélkül, 1830. ápr. 6. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 265.

azon két darabot láttam, melyet nekem Ti küldétek meg, édes barátim – írja²⁰³ Zádornak és Bajzának. – a’ Többit csak az olta ismerem. Innen látom, hogy a’ perbe belé van fonva Gróf Dessewffy is, ’s nékem ez ellen harcolnom nem szabad; ellene soha semmit tenni nem fogok, ’s titkon még inkább nem nyilván. Gróf D. a’ Conversations-Lexicon által Döbrenteivel össze van fonva; a’ ki Döbrenteit bántya azt a’ Gróf saját személye bántójának fogja tekinteni, ’s nekem az a tisztem a’ Gróf eránt ’s magam eránt, hogy e’ gyanúnak még csak árnyékát is kerüljem. Én tehát pereteknek csak spectatora leszek, soha nem részese; ’s innen kérlek, hogy bajomat Döbrenteivel hallgassátok el, és engemet e’ patvarba belé ne vonjatok.” Ezután Kazinczy elmondja vélekedését Döbrentei várható állásfoglalásáról. „Látom én a’ Döbrentei első feleletéből – írja Kazinczy – hogy ő ezt kiáltozza: *Győzőm kell, vagy elveszek.*”²⁰⁴ Sikert kíván Bajzáéknak, de levele végén újból nyomatékosan kéri barátait, hogy a Döbrenteivel való „összeakadását” ne vigyék a nyilvánosság elé, mert rajtuk ez úgyse könnyítene. Ugyanilyen enyhe hangon ír Kazinczy Guzmicsnak a perről. Április 18-án²⁰⁵ Kazinczy újból érdeklődik a Bajzához írt levelében a nagy irodalmi per iránt. E levelében megjósolja, hogy „Döbrentei kész feláldozni pénzét is, a’ mit pedig nagyon szeret, de a’ melyet sokféle úton tud csinálni ’s még most is csinál, mert ha most bukik, oda van.” Megjósolja azt is, hogy a lexicon feltétlenül meg fog jelenni és lehet, hogy jó is lesz, „Ha jó lesz a’ munka, én gyűjtök neki tömjént, mert azt érdemlenni bizony fogja.” „A ti feladatotok csak az lehet – írja vígaszúl barátainak Kazinczy, – hogy becsületben léphessetek le a’ harcz arénájáról.” Ebben az érdekszulte hangulatban jó elő ismét GUZMICS, a közös jó hajrát és próbál újra Kazinczy lelkére beszélni. Szomorúan állapítja meg, hogy milyen káros az a „rút scéna”, melyet az írók egymás elleni harcukban rendeznek. „Én, megvallom, Döbrenteit becsülöm – írja Guzmics²⁰⁶ – kedvellem; ő nincs szép tulajdon ’s érdem nélkül; a gyengeségek engem nem indegenítnek. Mi a pénzszerelmet illeti, nem dolgozom; sajátjával kiki tehet miattam, a mit akar. Gyűlölöm a mindig zárt markú fősvénységet; de becsülöm a gondos, taka-

²⁰³ Kazinczy Ferenc levele Zádor Györgyhöz, és Bajza Józsefhez, Újhely, 1830. ápr. 16. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 277–278.

²⁰⁴ Uo. XXI. k. 278.

²⁰⁵ Kazinczy Ferenc levele Zádor Györgyhöz és Bajza Józsefhez. Széphalom, 1830. ápr. 18. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 283.

²⁰⁶ Guzmics Izidor levele Kazinczy Ferenchez. Pannonhalma, 1830. jún. 8, Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 304.

rékos költőt. 'S az, a ki szeret... öltözködni, szép körökben megjelenni; tiszta, jó ízlésű házat tartani, kényére utazni, az ilyen nem fősvény. Illyen pedig D.'²⁰⁷ Majd elküldi a SZEMERE felszólítására róla és Döbrenteiről írt összehasonlító jellemzést. E jellemzésből elének tárul Guzmics egész szerető, jóságos egyénisége, mindenkit kibékíteni akaró nemes szándéka. „K. úgy ír, mint a ki írni nem köteles, csupa tetszésből; D. inkább kötelességből. Az inkább maga kényét, ez inkább másokét látszik tekinteni. Azért az első nem mástól akarja érteni mi jó, mi szép; emez figyel inkább a közvélekedésre. K. nem aggódva bájos; D. férfias; abban érezhetni az erőt, ebben inkább tapinthatni. D.-ben a gond kitünik, K.-ban röjtözik. K. a Grátziáknak, D. inkább a Musáknak gyűjt tömjént. D. lépdel, K. szökdeli; ez mosolyogva nyilaz, az dörögve haragszik stb.”²⁰⁸ Guzmics levele meghatotta valamennyire Kazinczyt, mert 1830. június 18-án²⁰⁹ így ír neki: „Örvendjünk a' jónak akár Döbrentei teszi, akár Fenyéry, utáljuk a rosszat akár Bajzában, akár abban az Úri emberében a' kinek a tudomány szeretete megnevesítette lelkét stb.” Milyen más ez a hang, ha talán nem is egészen őszinte, mint az alig néhány héttel azelőtt írott leveleké. Ugyanilyen hangon ír Kazinczy 1830. jún. 29-én²¹⁰ SZALAY LÁSZLÓnak is. HORVÁT ISTVÁN előtt azonban ismét kitör régi dühe Döbrentei ellen, bár a Conversations Lexicon perében pártatlanságára hivatkozik; „egyébaránt” – írja Kazinczy²¹¹ – én magamt a' perbe sem nem avattam, sem soha avatni nem fogom. De megmondám D.-nek, hogy elébbutóbb így jár. A' ki olly fenn hordja a taréját, a' ki Fáy Andrást, az ártatlant, az uczán összetermetté; Szemerét, a' beteget, össze infá-

²⁰⁷ 1830. máj. 16-án írja Döbrentei Bölöni Farkas Sándornak, hogy „Wigand egy időszaki Írást akar ki adni A sas cím alatt”. „Redactor-nak” őt hívta meg. Döbrentei kéri barátját és általa Kelemen Lajost, hogy dolgozzanak a lapban, mert „míg legalább 6 bizonyos együtt dolgozóm nem lesz, nem ajánlom magamat a redactorságra”. Ugyanebben a levélben a Conversations Lexikon perrel kapcsolatban így ír: „Engem már dicséret se ragad, gyalázat se bánt. Aki 10 csatában volt, a következőkre hidegen megyen önerejével.” Panaszkodik az erdélyiekre is: „Az az Erdély csupa indolencia hazája.” Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*. K. M. 1944. I. f. 50–51.

²⁰⁸ Guzmics Izidor levele Kazinczy Ferenchez. Pannonhalma, 1830. jún. 8. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XXI. k. Bpest, 1911. 304–305.

²⁰⁹ Kazinczy Ferenc levele Guzmics Izidorhoz. Széphalom, 1830. jún. 29. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 310.

²¹⁰ Kazinczy Ferenc levele Szalai Lászlóhoz. Újhely, 1830. jún. 29. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 324.

²¹¹ Kazinczy Ferenc levele Horvát Istvánhoz. Újhely, 1830. jún. 29. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 328.

misemberezé; a' ki egy Dámának, a' mit atyjától 's testvérétől tudok, olly gorombaságokat monda, végre is rosszul jár. Ut tu fortunam, sic nos te, Celse, feremus.”

E harc közben, 1830. nov. 17-én²¹² írja Döbrentei utolsó levelét KAZINCZYHOZ. Ebben a levélben Döbrentei röviden és hivatalos stílusban értesíti Kazinczyt, hogy a „Társaság Igazgató Tanácsa” rendes taggá választotta. Ez az udvariassági gesztus Döbrentei részéről egyáltalán nem jelentette a kibékülést. A harc közöttük egyelőre lecsillapodott, hogy aztán nemsokára újból és még hevesebben fellángoljon.

1831. márc. 11-én írja²¹³ Kazinczy GUZMICSnak Pestről: „Nem tudom, édes barátom, a' Kritikai Lapokat vetted e, ismered e. Szántam Dezsőffyt, midőn azt megolvastam, 's haragszom Döbrenteire, hogy azt a' tiszteletes embert az ő védelmére kényszerítette. Bizony ez nagy vétke Döbrenteinek. Te is az okosság azt tanácsoljátok, hogy ne mutassam elhülésemet ez eránt a' hiú ember eránt, de nem fogadhatom szavakat, 's tiszta lévén, szabadon eresztem magamat érzéseim' ragadozásinak. Nemtelen tenni nem fogok; eránta mind azt a' mit a' társaságos élet Törvényei kívánnak, mindég fogom teljesíteni; goromba volnék, ha e' részben nem adnám meg neki a' mivel az ő formáknak tartozom: de magamnak is tartozom valamivel – azzal, hogy mutassam, láttassam, hogy én az olyan ember' barátja nem lehetek. Nem ő toltá e el a' mi díszünket, Horvát Istvánt? Ő nem pirult elsőb lenni a' Philosophiában, mint a' Philosophiát a' Magy. Universitásban tanító Professor? Még a' Cholera morbus gyógyítására is kiküldeti magát, csak az neki ígérjen pillogást és pénzt. Pillogjon, ha akar és ha nem pirúl; de összetaposni a' magánál jobbakat, hogy elől állhasson, azt érdemli, hogy az ember éreztesse vele, hol kellene neki állani. De még róla!” WESSELÉNYI MIKLÓSNAK sem ír szebben Döbrenteiről. A hozzá 1831. március 11-én Pestről²¹¹ írt levelében egykori barátját SCHÉDELLEL hasonlítja össze, természetesen az utóbbi javára. „Szeretem azt a' tüzes, lelkes, tanult ifjút, – írja Schédelről Kazinczy. – Bár sok volna ilyen. Én őt óhajtanám Secretariusnak, nem az általam egykor szeretett, most ugyan nem szeretett, és bátran mondom nem *szerethetett* Döbrenteit.” Szemerét Döbrenteihez hasonlítva, így ír: „Ha Szemere

²¹² Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Pozsony, 1830. nov. 17. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 403–403.

²¹³ Kazinczy Ferenc levele Guzmics Izidorhoz. Pest, 1831. márc. 11. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 481–482.

²¹⁴ Kazinczy Ferenc levele br. Wesselényi Miklóshoz, Pest, 1831. márc. 11. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 483–484.

a' kétszer kettőt ötnak mondja, Döbrentei pedig négynek, úgy én soha sem mondom, hogy Döbrentei nem tudja az Arithmetiát 's Szemere tudja. De, hogy más az én Szemerém, mint Döbrentei, azt kimondani nem pirulok. Sőt akarom, hogy az egész világ tudja, ha akarja, hogy én Szemerét lelkestül szeretem: Döbrenteit nem felette igen nagyon."²¹⁵ Levele további részében elmondja Kazinczy, hogy az akadémia egyik legutóbbi ülésén szó volt arról, hogy ki legyen a tudós társaság folyóiratának szerkesztője. Kazinczy és társai a Döbrentei-ellenes FENYÉRIT ajánlották. Gr. Dessewffy ezt a tervet azzal utasította vissza, hogy Fenyéri nem lehet szerkesztő, mert Döbrenteiről azt állította, hogy nem tud magyarul. KÖLCSEY ekkor felállt és elvi alapon, a kritika szabadságára hivatkozva megvédte Fenyérit DESSEWFFYVEL szemben. Ekkor „Döbrentei szólni akart; – írja Kazinczy, – de Kölcsey ezt kiáltotta reá: Neked itt szólni nem illik” SZEMERE pedig a Dessewffy háta megett hozzá tette: „Annál inkább, mert még nincs bizonyítva, hogy Fenyéri nem igazat monda Döbrenteinek.” Végül még Döbrentei stílusára célozva, azt írja Kazinczy, hogy az „*oláh czifraságú* beszéd, értelem és dolog nélkül. Illyen a' Makbethje, illyen a' Jorick és Eliza Leveleinek fordítása”. E fenti idézetek két tényre mutatnak. Egyrészt arra, hogy Kazinczy, Guzmics és néhány barátja tanácsára, másrészt arra való tekintettel, hogy Döbrenteivel hivatalosan is érintkeznie kellett, valamennyire mérsékelte támadásai hevét ellene, de lelke mélyén megbocsájtani már nem tudott ellenfelének. Valamennyire enyhíti haragját az a tény is, hogy Bajza már más szempontból mindkettőjüket megbírálta, és hogy Dessewffy is közös barátjuk. „Én, a'ki soha se védelmezem magamat, keményebben védelmére kelek Döbrenteinek, és Zajbaj Úr szép levelét traverstirozom”, – írja gr. Dessewffy Kazinczynak.²¹⁶ – Kazinczy terveinek, intrikának váratlan halála vet véget. Hatalmas kolerajárvány tör ki és az egész ország rettegve, borzadva szemléli a járvány pusztításait. Utolsó leveleiben Kazinczy sok érdekes részletet ír le a járványról és arról a félelemről, mely mindenkit eltöltött a közeledő halál látására. Utolsó előtti levelében azonban ráér halálfélelme ellenére is még egyet ütni Döbrentein. 1831. augusztus 19-én,²¹⁷ néhány nappal halála előtt BÁRTFAY LÁSZLÓ-

²¹⁵ Uo. XXI. k. 484. l.

²¹⁶ Gr. Dessewffy, József levele Kazinczy Ferenchez. Szentmihály, 1831. máj. 13. Uo. XXI. k. Bpest 1911. 550.

²¹⁷ Kazinczy Ferenc levele Bártfay Lászlóhoz. Hely nélkül, 1831. aug. 19. Uo. XXI. k. Bpest, 1911. 649–650.

nak a következőket írta: „A’ nagy gyűlése az Akadémiának elhalada, ’s örvendek annak; én most ott nem lehetek vala. Pedig azt csak Schédel és Kis Oratiojik miatt is óhajtottam. – Ugyan édes barátom, mi lesz abból a’ Döbrenteiből, ha tudniillik még szerencsétlenebb lehet, mint a milyenné magát már tette! Láttad e azon hivatalos megszólítását, hogy adjuk be, melly segéd könyveket bírunk a’ Lexicon dolgozására? Fesz és pöf! ezt kiáltom, ha meg ölnek is érte, mert ezt nem indulatból, hanem meggyőződésből mondhatom. Bár csak az ilyen Circulárék dolgozását Schédelre bíznák az előlülök.” – Ezek Kazinczy Ferenc utolsó szavai Döbrenteiről. Néhány nap múlva, augusztus 22-én Kazinczy kolerát kapott és a halál elragadta örök eszményei és földi küzdelmei világából.

Az előbbieken láttuk KAZINCZY Döbrentei-ellenes álláspontját, vizsgáljuk most meg Döbrentei nézeteit Kazinczyról, mert úgy a kortársak, mint az utókor kettőjük nagy perében egyoldalúan csak Kazinczynak adott igazat.

Kazinczy nyílt és burkolt támadásaival szemben Döbrentei sem maradt tétlen. Egykori vezérével most már teljesen szakít és nem őrzi meg a tárgyilagosságnak még a látszatát sem. Barátaikhoz írt leveleiben most már nem elvi alapon támadja KAZINCZYT, hanem gúnyos, csípős modorban és kegyetlen, semmire nem tekintő vadsággal tör rá. Azonban Kazinczyhoz hasonlóan ő is óvatos. Baráti körének azokhoz a tagjaihoz írt leveleiben, akik nemcsak vele, de Kazinczyval is jóban voltak, ellenfeléről tárgyilagossággal ír, míg a Kazinczytól távolabb állókhoz intézett sorokban már leplezetlenül tör egykori mestere írói becsületére. Gróf Dessewffy József, Guzmics Izidor, gróf Gyulai Lajos és testvérei, Wesselényi Miklós és végül Bölöni Farkas Sándor mindkettőjüket szerették és nem akartak beleszólni vitájukba, ezért úgy Kazinczy, mint Döbrentei a hozzájuk írt levelekben a tárgyilagosság halvány látszatát megőrizve szidják egymást és védik megsértett becsületüket.

Döbrentei 1831. május 12-én²¹⁸ HORVÁTH ENDRÉHEZ írt levelében Árpádról írt eposza sikeréről számol be, majd így ír a körülötte zajló harcokra célozva: „Több illyest rád és más Író pajtásinkra nézve kedvezőt örömmel írnék mindenkor, gyulna szívem ügyünk haladásain, dicsőséget éreznék midőn új koszorúsaink nemes lélekkel virradoznának fel, de mikor most csak a pizkos

²¹⁸ Döbrentei Gábor levele Horváth Endréhez. Buda, 1831. máj. 12. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor levelei Buczy Emilhez és Horváth Endréhez*. I. K. 1943. II. f. 142.

veszekedések folynak, elfanyarodva mondom: E hazából semmi se lesz, egyenetlenkedő irigy, pulya firkálói miatt, mert most újra lásd Kazinczynak útját Pannonhalmára, Esztergomba és Vádra. Rólad és rólam milly megvetéssel ír!” E levelében elmeséli még Döbrentei, hogy amikor Guzmicsnál volt Pannonhalmán, a monostor kertjében néhány fát íróbarátaik tiszteletére megjelöltek. Az egyik fára az ő nevének kezdőbetűjét és az esztendőt is bevésték. „Akarom, hogy Pannonhalma ne felejtse el, hogy látott” – írja büszkén Döbrentei. – 1831. június 4-én²¹⁹ újból ír Döbrentei HORVÁTH ENDRÉNEK és örömét fejezi ki barátja szándéka felett, hogy Kazinczyt ő is meg akarja támadni. „A mit Kazinczyra a hiúság caricaturájára nézve írsz, *helyben hagyom*. Én elébbeni leveledből az öt hazugságot akartam kiírni, s ami abból kiadandó volna a tudományos gyűjteménybe tenni.” Majd beszámol a Kazinczy-ellenes tábor terveiről és különösen Bajza tervezett támadásának örvend. „Szükség valóban – írja Döbrentei, – hogy Kazinczy csapodársága, bujtogató lelkes hírvadászatja, nyelvgázolásai, hazugságai előterjesztessenek. Ird meg tehát, a mit garabonczás Pannonhalmi útjára nézve Te akarsz, mutasd ki 5 hazugságát, nemes erővel, nevelt tónussal, s küldd hozzám. Én vagy a Tud. Gyűjteménybe vagy a Sasba adom tüstint. S ennek haladni nem kell, míg frissében az útja emlékezete. Már mondtam is, hogy felelet nélkül nem marad. Különösen kaczagják, hogy nem az Apát hivatott s ő azzal akar fényt adatni magának, hogy *fákat bérálni* nem szoktál s hogy az almafa az idén is termett, holott ő kifagyatta. Fát várt ő is elneveztetni magáról, s ez nem lévén csúfolódik! Igazad van, utazott volna inkább nyomorúságban szenvedő feleségéhez és szegény gyermekeihez.

Rám számot tarts e dologban is. Nálam igen sok van Kazinczy rovásán, de hallgaték, ez előtt egészségtelen voltom miatt, majd néha az is tartóztatott, hogy ő ajánlván Erdélybe jó helyre, ha bármi igazat fedek is fel, ő csóválásaival háládatlannak kiáltoz, most pedig magam külön azért nem szólottam még fel, mert Szalai Imrétől azt hallám, hogy ő s pajtásai, (kik azonban útja miatt tőle elállottak) addig akarnak engem boszantani, míg a Titoknokságot le teszem s én azt gondolám, nemes tőrészel, győzöm-meg őket, okot nem adva, hogy a Titoknokot perlőnek, házsártosnak ne kürtöljék. De barátom sértése kiköszörülésében részt veszek, s nem sokára elé állok én is. Ott küldöm ő reá gr.

²¹⁹ Döbrentei Gábor levele Horváth Endréhez. Buda, 1831. jún. 4. Uo. 143.

Desewffy József epigrammáját, melynek kiadása hatalmában volt, annyi idő oltá lévén nálam. Most ha a Gróf nem bánja, a Sasban jó ki. Thaisz felveszi, már mondotta.”

Döbrentei tehát, nemcsak szűkebb baráti köre előtt, de az összes általa elérhető helyeken intrikál, harcol Kazinczy ellen. A harc számára előnyösebb feltételek között folyik, mert míg KAZINCZY vidéki magányában csupán a barátaihoz írt leveleiben tud ellene küzdeni, addig ő a levelezésen kívül elsősorban; személyi kapcsolatai és összeköttetései révén széles körökben tudja elhelyezni részben igaz, részben azonban rosszindulatú vádjait Kazinczy ellen. Döbrentei előnye, hogy a magyar fővárosban él és mint az akadémia titkára a magyar szellemi életnek jóformán minden számottevő tényezőjével vagy baráti, vagy hivatali kapcsolatai voltak, az öregedő, élete végén járó Kazinczy viszont vidéken élve, egykori barátja intrikáiról nem mindig, vagy sokszor csak későn értesült. Így ebben az áldatlan harcban a taktikai előny kétségkívül a Döbrentei oldalán állott. Döbrentei pedig a fiatalok és beérkezettek kegyetlen fölényével támadott, harcolt vélt igazságáért, nem is sejtve, hogy e harcban még életében el fogja veszteni a csatát. 1831. július 3-án²²⁰ ismét ír HORVÁTH ENDRÉNEK és őt a Kazinczy-ellenes összeesküvés újabb fejleményeiről értesíti. „Jó, hogy már készen apológiád – írja – s jó még magadnál tartanod hültebb általnézés végett, mert eleven legyen, de magas csendességű. Az ilyen ver, lapít, igazán. Elmaradnia nem kell, nem lehet, nem szabad. Kaz. hazútságait való gyanánt Rajtad száradni hagyni gyávaság volna s én nem volnék az Igaznak barátja s Tiéd, ha így nem szóllanék. Hinni fogod pedig, hogy így elbeszélnék, ha a Gáborfa elfagyása ironiás említése által s egyéb gorombaságával engem nem sértett volna is. Diadalod bizonyos, ha a már velem közlött hazúg pontokat felhozod s midőn emlited, hogy az almafa az idén is terem! Hiszen csak ez egyedül kaczagás tárgyává teszi a bőrében meg nem férő embercsét.” Sajnos, Horváth Endre Döbrenteihez írt válaszát, nem ismerjük és így a készülő Kazinczy-ellenes támadás történetének megírásánál csaknem kizárólag Döbrentei leveleire vagyunk utalva. Döbrentei a következő levelében ismét beszámol a közös harc eseményeiről. Az együtt készített Kazinczy-ellenes írás címéül ezt adta: „Felvilágosítás Kazinczy útjának 25 dik lapjára. Motto: Des eilten Herren Maske soll herab.”²²¹

²²⁰ Döbrentei Gábor levele Horváth Endréhez. Buda, 1831. júl. 3. Uo. 145.

²²¹ Uo. 145.

Horváth írását Döbrentei saját érdekei és a harc taktikai szükségletei szerint dolgozta át, természetesen sokszor az igazság rovására. Így pl. azt írja, hogy „Somogyi Gedeon említését kihagytam, mert azt pasquillusnak (ámbar jól talált sokat) hirdettek, s főképp, mivel azt mondták, hogy Neked és Kisfaludy Sándornak s Téli Takácsnak benne része van. Ne hogy tehát az a per megint feltámadjon, van egyéb elég sok e levelekben, a mi Kazinczynak inát szegik, a mint mondod.

A Monostor kertje fájira volt betű metélést is elhagytam. Annak említésével csak GUZMICS embereivel lenne bajod, s mi nek. Lesz idő még azt a gyerekjátékot akkor említeni, midőn majd esztendő múlva a betűk hasításaiba macska méz fakad.” Levele végén arra kéri barátját Döbrentei, hogy közös írásukat javítsa át, tegyen rá megjegyzéseket és Győrött nyomtattassa ki. A tervezett röpirat megjelenése azonban elmaradt. Az áldatlan harcnak véget vetett Kazinczy tragikus halála és a nemzet, nagy fia elhunytán érzett részvéthangulatában elnémultak az egykori ellenségek is. Döbrentei akkor ezt írja HORVÁTHnak:²²² „Szeptemb. 18d. ezt írod: Pálfalvi leveleit ha Thaisz már kiadta, ám legyen, ha ki nem adta, oda neki, kihagyhatja, meg halt már az érdeklött tárgy.

A dolog így van, A cholera miatt későbbt adhatám által Thaisznak e leveleket. Érkezett Kazinczy halála híre. Akkor (mivel Rám bízád) kitöröltem mindent a mi élesebb volt, s csak azt adtam által a minek az igazság felfedezése végett etiam post fata, kilehete jöni, mivel historiai személyről nil nisi verum, útja mégis fenn marad. Azonban Thaisz panaszolt a kézirat eltévedése felől. De érkezvén leveled, elég későn Nagy Bencze volt legénye által, már most tehát *nem jő ki felvilágosításod*. És így a kéziratot visszakértem s hozzád küldjem, úgy é?”

KAZINCZY halálával véget ért két nagy irodalomszervezőnk elvi és személyi harca. A meghalt irodalmi vezér örökéért azonban most még élesebben megindult az írók egymásközötti küzdelme. DÖBRENTÉI talán egy pillanatig azt hihette, hogy egyedül és győztesen maradt a porondon, de e hitében csakhamar csalatkoznia kellett. Az az összeesküvés, amit ő szőtt Kazinczy ellen, a sors kegyetlen gúnyjából most már ellene fordult, sőt még azok az írók is, akikkel együtt haladt Kazinczy rágalmazásában, szintén szembefordultak vele és hirtelen pálfordulással Kazinczy védőiként léptek fel, csak azért, hogy Döbrenteit ezen a címen is

²²² Uo. 147–148.

támadhassák. Már ekkor megszületik a vád ellene, hogy Kazinczyval szemben igazságtalan és hálátlan volt és ez ellen a vád ellen hiába védekezik. A súlyos vád haláláig kíséri és azután is kísért emléke ellen. Irodalomtörténetírásunk egyoldalúan Döbrenteit marasztalta el e perben, de az igazság az, hogy egymás rágalmozásában elsősorban nem elvi, személyi ellentétek fűtötték szenvedélyüket. E harcban vesztes csak maga az irodalom és a sokat hangoztatott magasabb nyelvi és esztétikai szempontok voltak. Kifogásolták Döbrentei kétszínűségét is, de ugyanakkor elfelejtkeztek arról, hogy Kazinczy ítéleteit sem mindig a tárgyi igazság vezérelte, hanem nagyon sokszor a vélt érdek és a személyi barátság. Döbrentei hiúsága is számtalan támadás tárgya volt, de hiúságban Kazinczy sem maradt mögötte. Az írók nagy része kifogásolta Döbrentei udvaronc szellemét, arisztokrata összeköttetéseit is. Ez a vád helytálló ugyan, azonban a Döbrenteit támadó írók egy-két kivétellel szintén vagy udvaronc szelleműek, vagy arisztokrata barátságára vágyók voltak.

KAZINCZY halála után újból fellángolt tehát a harc és Döbrentei, akinek dicsőségét a Kazinczy-ellenes támadásokon kívül a Conversations Lexicon pere is megtépázta, most már szembe találja magát a magyar irodalom, legnagyobb és legbefolyásosabb íróival: VÖRÖSMARTY és BAJZA egész táborával. Ez a szellemi befolyásban uralomra jutó írói kör elhatározza, hogy addig nem szünteti meg a Döbrentei elleni harcot, amíg meg nem semmisítette Döbrentei egész irodalmi befolyását és alá nem ásta teljesen még megmaradt írói tekintélyét. Döbrentei ekkor férfikora delén áll, felveszi még ellenfelei feléje dobott kesztyűjét, küzd és harcol a most már nemcsak személye, de az állása ellen törő ellenségeivel, azonban egyre inkább kezdi érezni, hogy egyedül marad és az áldatlan harcban a maga fél-igazságaival előbb-utóbb el kell buknia.

Döbrentei Gábor és gr. Széchenyi István.

Döbrentei Gábor baráti körének Kazinczy Ferenc, Bölöni Farkas Sándor, Berzsenyi Dániel és gr. Széchenyi István voltak legkiemelkedőbb tagjai.

Döbrentei Széchenyivel az Akadémia-alapítás nagy lángolásának idején ismerkedett meg, de együtt dolgozik vele a Lóverseny Egyletben és a Nemzeti Kaszinóban is. Döbrentei naplójából figyelemmel kísérhetjük e barátság fontosabb állomásait. „A legnagyobb magyar” rokonszenve kárpótolja Kazinczy elvesz-

tett kegyét, de a sors különös végzéséből ennek a barátságnak is hasonló vége lett.

1828. január 21-én a Kaszinó alapszabályainak kidolgozása ügyében gyűlés volt. A szabályokat másnap, január 22-én adták be két nyelven. A magyar szöveget gr. Széchenyi, Wesselényi és Döbrentei készítették el, a németet Podmaniczky.²²³ A Kaszinó 1828. február 3-án tartott közgyűlésén pedig az alapszabályokat maga Döbrentei olvasta fel és terjesztette elfogadás végett a tagok elé. Döbrentei tehát hasznos segítőtársnak bizonyult Széchenyi legkedvesebb terveinek végrehajtásánál. Még apró, jelentéktelen dolgokban is Széchenyi kikéri a tanácsait. Így a Felsőmagyarországi Minerva számára Széchenyi tervezett egy számot, mert a folyóirat külső alakjával nem volt megelégedve. E terv elkészítésében szintén Döbrentei segítségét vette igénybe.²²⁴ Döbrentei Széchenyi barátságát kihasználva igyekezett rajta keresztül minél nagyobb befolyásra szert tenni. Ismerte Széchenyi hiúságát, ezért nem mulasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy azt dicséreteivel táplálja. Széchenyi 1828. okt. 19-én örömmel jegyzi fel naplójába²²⁵ a Döbrenteitől hallott dicséretet. „Als Andrasy und Döbrentei durch die Rabau gingen, sagten die Bauern an mehreren Orten, 'Gr(óf) Széchenyi István az híres ember.'” De Döbrentei a hízelkedés mellett rámutat sokszor nyíltan is Széchenyi hibáira és elmondja neki mások ellene emelt kifogásait. „17ten Nacht kam Georg Andrasy und Döbrentei mich besuchen – írja Széchenyi²²⁶ – Sie erzählten mir von meinen Opponenten viel.” „Ich habe zu viel ausländisches an mir – Anglomanie. Der Pal[atinus] affectirt ein besserer Hungar zu seyn – wie ich – es ist komisch in der That.

Ich füle es entwickelt sich immer mehr Kraft in mir, je mehr Opposition ich habe.” SZÉCHENYI nagy örömmel vette igénybe Döbrentei szolgálatait, de róla nem tudott határozott képet alkotni. Szorgalmát, lelkes magyar érzését, nagy tudását tisztelte, de hamar észrevette emberi gyengeségeit is. Általában véve a Döbrenteivel szemben elfoglalt álláspontját nemcsak a vele való gyakori kapcsolatokban szerzett tapasztalatai befolyásolták, hanem nagy mértékben kedélyállapota is.

²²³ *Gróf Széchenyi István naplói.* Szerkesztette és bevezetéssel ellátta dr. Vízota Gula. III. k. Bpest, 1932. 191.

²²⁴ Uo. III. 259. l.

²²⁵ Uo. III. 264. l.

²²⁶ Uo. III. 264. l.

SZÉCHENYI furcsa és bizalmatlan természetének, gyakran változó hangulatának érdekes bizonyítéka az a naplóbejegyzés, amelyben Döbrenteiről egyenesen azt írja, hogy a rendőrség embere. „Mit Döbrentei – írja Széchenyi 1828. nov. 16-án²²⁷ – der bey der Politzey seyn soll – und wie es scheint viel ausgibt, ohne viel zu haben – Visiten gemacht, „Carl Kisfaludi – Andreas Fay – Thaisz – O Dieu quel ennui, quelle misère – Comme c’est difficile d’être vertueux.” Hangulatát és az abból eredő alaptalan gyanúsítását azonban megmagyarázza szellemi és testi letörtsége, amelyre ugyanazon a napon célzást is tesz naplójában: („Comme j’ai vieilli – comme je suis affoibli.”)²²⁸ Nagy hibát követ el Döbrentei azzal is, hogy a Széchenyi alkotásairól kialakult jó és rossz véleményeket egyaránt elmondja neki. Ez azonban őszinteségét bizonyítja. Így elmeséli József nádor feleségének, Mária Dorottya főhercegnőnek a véleményét is Széchenyi alkotásairól. „Döbrentei war bei der Erzherzoginn – írja 1828. dec. 2-án²²⁹ Széchenyi – „Die Gelehrte Gesellschaft wird gute Früchte bringen – in dem Casino sehe ich aber nur einen Rauch Club – und im Wettrennen Anglomanie” sagt sie. C’est lui qui parle.” Széchenyi Döbrenteihez fűződő viszonyát betegsége és lelki állapotának állandó változásai befolyásolták. Bizalma, vagy ellenszenve gyakran változik, de erről csak naplójából vehetünk tudomást, ahová őszintén feljegyzi érzelmeit. Döbrentei előtt ritkán tör ki, igyekszik fékezni tudatalatti érzéseit és csak akkor mondja meg neki nyíltan és erélyesen véleményét, ha hiúságát, vagy becsületét sértve érzi. Széchenyi gyakran hívja ki birtokára Döbrenteit és Pesten nem egyszer nála lakik, ha rövid időre megy fel.²³⁰ Döbrentei minden találkozásuknál beszámol terveiről, az írók és a társadalmi előkelőségek róla alkotott véleményéről és ez nagyon tetszik Széchenyinek. Így fogadja igazi örömmel BERZSENYI róla Döbrenteinek írt dicséretét. „Neulich schrieb er an mich (Berzsenyi Dániel) durch Döbrentei einen rührenden Brief und heisst mich ’Eine Wohltätige Erscheinung in seinem mühseeligen Daseyn... und träumet den seeligen Traum einer schönen Zukunft.” – írja Széchenyi 1829. márc. 10-én naplójába.²³¹

²²⁷ Uo. III. 273. 1.

²²⁸ Uo. III. 273. 1.

²²⁹ Uo. III. 280. 1.

²³⁰ Uo. III. 290. 1.

²³¹ Uo. III. 298. 1.

Az Akadémia, a Lóverseny Egylet és a Kaszinó nemcsak Széchenyinek, de tervei hű végrehajtójának: Döbrenteinek is sok munkát adott. A közös tervek közel hozták egymáshoz a két lelkes, jobb jövőt formálni akaró magyart.

Érdekesen írja le Döbrentei 1829. jún. 25-iki²³² vacsoráját Széchenyivel. A kaszinó ebédlőjében a gubernátor, gr. Széchenyi és ő ebédeltek együtt. Utána az Akadémiáról és a megvalósítandó nagy nemzeti tervekről beszélve annyira fellelkesedtek, hogy mindhárman egymásnak kezet adva megfogadták, hogy közös erővel fognak a lelküket betöltő nagy eszmékért dolgozni. Megfogadták, hogy arra fognak majd törekedni, hogy az Akadémia szép épületet kapjon, a Dunán kőhíd álljon, Pesten pedig magyar színház és országház épüljön. Széchenyi ezután állandóan értesíti Döbrenteit terveiről, legbizalmasabb elgondolásaiba is beavatja. Széchenyi eszméit Döbrentei erdélyi barátjaival – elsősorban Farkas Sándorral és gr. Gyulaival megismerteti, műveit általuk terjeszti. Akadémia, Lóverseny Egylet, Kaszinó, mind erős összekötőkapcsok voltak közöttük, de Döbrentei mégsem tudta nagy barátja gazdag képzeletét, lázas útkeresését teljesen magáévá tenni. Első ellentétük a Hitel körüli harcokban nyilvánult meg. GR. DESSEWFFY, Döbrentei barátja erősen megbírálta a legnagyobb magyar művét és úgy látszik, ez hathatott rá is. Döbrentei a Hitelben és általában Széchenyi egész működésében nem helyezte a túlzott külföldi hatást és elsősorban az angol imádatot. A régi magyar szokásokat féltette és a túlzás veszélyeire gondolt, de egyelőre nem foglalt állást Széchenyi ellen. Barátságuk alapja a magyar nyelv és a magyar intézmények szeretete volt. De áldozatkészségéért is szerette Döbrentei Széchenyit. Széchenyi viszont Döbrenteiben „az egyesületi szellemtől áthatott, az ügyek vezetésére kiválóan alkalmas búzgó munkatársat becsülte, aki megbízásaiban híven és gyakran eljár.”²³³ Baráti kapcsolatuk 1827 és 1831 között a legmélyebb. Széchenyi az Akadémia, Kaszinó és Lóverseny Egylet munkáiban mindig Döbrentei kitartó és lelkiismeretes ügybuzgalmára támaszkodhatott, elgondolásait a hű barát pontosan hajtotta végre, látszólag nem mondott ellen Széchenyi sokszor erőszakos terveinek. A gyakori kapcsolat és az a bizalmas közelség, amibe a legnagyobb magyarhoz jutott, újból saját egyéniségét ébreszti fel s mikénti Kazinczyval, úgy most

²³² Gr. Kuun Géza. Döbrentei Gábor felett mondott beszéd. 219-220. l.

²³³ Uo. 233. l.

Széchenyivel szemben is lelke mélyén tiltakozni kezd a „szellemi gyámkodás” ellen. 1829. nov. 30-án Döbrenteihez írt levelében²³⁴ Széchenyi a készülő „Hitel” utolsó részének átvizsgálását kéri barátjától. Döbrenteit most ugyanaz a megiszteltetés éri, mint ami Kazinczy részéről érte az „Erdélyi Levelek” átnézésének felkérésekor. Kezdi érezni jelentőségét a talán a hiúság, vagy a rosszul felfogott tárgyilagosság miatt ezúttal sem tud megmaradni a helyes középúton. Széchenyi kitűnő emberismerete révén észreveszi barátja hibáit és különösen hiúságát kifogásolja közös barátaik előtt, de érdemei miatt egyelőre szemet huny hibái felett. Később azonban gyakran kitör ellene és visszautasítja nem kért gyámkodását. Naplójában 1830. május 22-én²³⁵ azt írja, hogy heves jelenet játszódott le közte és Döbrentei között. „Hatte Nachmittag eine Scene mit Döbrentei, der mir unausstehlich wird. Sagte ihm „Azt gondoltam tiszta hazafiui érzés lakja önt de látom, csak hiú – felpöffeszkedett hiú...” A nyelvi kérdésekben sem tudja eltűrni Széchenyi Döbrentei egyoldalú ítékezéseit 1830. jan. 31-én a Kaszinó gyűlésén vitába száll vele az Idomár, az Ön és a Kegyed szavak használata felett. „Mit Döbrentei wegen Idomár und dann Ön und Kegyed disputirt.”²³⁶ Azonban Széchenyi Döbrentei hibái mellett érdemeit is észreveszi, bár viselkedését gyakran találja nevetségesnek. „Mit Döbr[entei] quasi quasi gut. Ich finde ihn eitel und susceptibel bis zum lachen” – írja naplójába 1830. jún. 12-én.²³⁷ Az Akadémiában, a Kaszinóban és a Lóverseny Egyletnél Széchenyi nagy hasznát veszi Döbrentei szorgalmának, ezért elnéző hibáival szemben.²³⁸ Nem szereti azonban barátai pletykáit és alap-

²³⁴ Uo. 236. l.

²³⁵ *Gróf Széchenyi István naplói*. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta dr. Vizsota Gyula. IV. k. Bpest, 1934. 43. l.

²³⁶ Uo. IV. k. 15. l.

²³⁷ Uo. IV. k. 46. l.

²³⁸ Bölöni Farkas Sándor írja naplójában, hogy Budán, 1830. nov. 5-én kereste Döbrenteit, „de ő az előtt egy órával indult volt Pozsonyba az ország gyűlésére s a német és német-cseh, és magyar-német Budán elcsüggedt érzéssel lépdeltem végig és eleink árnyékait bosszankodva képzeltem reánk lenézni”. L. Bölöni Farkas Sándor. *Nyugateurópai utazás*. Erdélyi Ritkaságok, 11. sz. Bevezetéssel ellátta Jancsó Elemér, Kolozsvár, 1933. 56. l. Pozsonyban nov. 9-én találkozik Döbrenteivel, aki az országgyűlésre felvitte, majd bemutatta Széchenyinek is. „A magyar törvényhozásnak ily előismerete után a francia és angol s az amerikai parlamentumok lebegvén előttünk, minekelőtte Pozsonyt elhagytuk, Döbrentei által felvezettünk gróf Széchenyihez, a Hitel lelkes írójához.” „Gróf Széchenyinek a nyelve a társalkodásban épen az, ami a Hitelben. Új fordulatok, meglepő kitételek, idegenből által hozott szép

talán hírterjesztését. 1831. okt. 17-én írja naplójába:²³⁹ „Döbrentei Helmetzy-Tekusch-Huszár erfüllten meine Ohren mit hiobspos-ten.” A pletykaságokért azonban nem mindig haragudott Széchenyi. Fellobbanó haragját ismét baráti meleg érzés váltotta fel és ilyenkor újból szeretettel fordul régi barátjához.

Méltán bánthatta Széchenyit Döbrenteinek azon állítása is, amit barátai előtt széltében-hosszában terjesztett, hogy a „Hitel” stílusa, javítása és részben átdolgozása is az övé. Széchenyi nagy művét valóban többeknek megmutatta, barátai tanácsait részben meg is hallgatta, de ez nem változtat azon a tényen, hogy a „Hitel” szelleme, stílusa mégis az övé. Döbrentei főleg a stílus szempontjából javítgatott a *Hitelen*, ez azonban nem jogosította fel őt arra, hogy a nagy mű dicsőségéből részesülni akarjon.²⁴⁰ Széchenyi hallotta a róla terjesztett pletykákat, néha mosolyogva tért felettük napirendre, máskor naplójában gúnyosan, vagy dühösen emlékezik meg róluk. 1830. április 2-án írja naplójába²⁴¹ erre vonatkozólag: „Die Leute glauben, ich liesse mich von andern immer influenciren. Erstens ritt mich Nagy Pali; sodann sattelte mich Wesselényi – später bekam Döbrentei auf mich einen grossen Einfluss – jetzt ist Helmetzy, Kisfaludy etc. die mich beher[r]schen etc. Meine Bauern glauben, ich denke gar nicht, aber der Director-, Mein Reit Knecht Molnár denkt sogar, mein Kutscher regiere mich etc.” Vizota Gyula szerint Széchenyi eme sorait LIEBENBERG levele idézte fel. A hozzá intézett válaszában Széchenyi 1830. márc. 21-én így ír:²⁴² „Igen nevettem, amit a Hitelről ír. Ott [Sopronban] azt gondolják, hogy Nagy Pál csigáz, Cenken, hogy ön vezet orromnál fogva, itt [Pesten] majd Döbrenteire, majd Kisfaludira s Helmetzire esik a gyanú, – a Diétán azt hitték, Wesselényi fújja belém, ami bennem van. Legyen – nem törődöm vele – s tán hasznos, mert nem tartá-

virágok, halmozott hasonlítások, s néha igen merész állítások, de az energiás nyelv miatt először mégis meglepő állítások teszik az ő beszédjét. Meghívott estvéli társalgásaira, de azt útunk miatt nem használhattuk. B. Wesselényinél voltunk az utolsó estvén, Döbrenteivel és Helmecczivel, s másnap Bécsnek indultunk.” Uo. 58–59. l.

²³⁹ *Gróf Széchenyi István naplói*. IV. k. Bpest, 1934. 72.

²⁴⁰ A *Hitel* stílusára vonatkozólag Vizota Gyula, Széchenyi legkitűnőbb ismerője a következőket írja: „Nem tagadható, hogy Döbrentei javításai nyomán a *Hitel* stílusa magyarosabb árnyalatú lett és az akkori irodalmi stílushoz simul, de az új szint, a nyelvújításbeli színezetet a Helmecczy által ajánlott új szók és az újabb szóhasználat adták meg a *Hitelnek*.” Vizota Gyula, *A kortársak Széchenyi Hiteléről*. I. K. 1935. 126.

²⁴¹ *Gróf Széchenyi István naplói*. IV. k. Bpest, 1934. 1. 32.

²⁴² Uo. IV. k. 1. 32.

nak tőlem és kiki azt gondolván, hogy majd ő is megnyergel engem, – inkább közelít hozzám.”

SZÉCHENYI 1831. augusztus 28-án²⁴³ Döbrenteihez írt levelében megdicséri barátját. „Igen szeretem és becsülöm önben, hogy [a] szaggató halál közt egy cseppet sem hült el vérének melege – írja Széchenyi – mert leveléből nemcsak jó kedvet, hanem olyan férfiúi teremtő vágyat is veszek észre, mely a világon minden győzni szokott és mely ha úgy szabad mondani „szesz” és lehető legnagyobb siker okozó, és minden emberben tán a legméltóbb tulajdon, egy kezdődő Tudós Társaságnak pedig Titoknokjában oly valami, mely a társaságnak egy deli szép lételt, a titoknoknak pedig bizonyos halhatatlanságot ígér.” 1832. december 6-án írt levelében²⁴⁴ hasonló módon nyilatkozik ismét barátjáról. Az elhidegülés 1832–34 között következett be. A fent említett okokon kívül Széchenyire bizonyosan hatottak a Döbrentei-ellenes írók támadásai is. Bizonyára úgy látta, hogy az Akadémia munkájának eredményes voltát nagy mértékben hátráltatja a Döbrentei-ellenes hangulat és a körülötte és részben általa elindított intrikák. A lelkében bekövetkezett változást nagyszerűen mutatja az 1834. aug. 29-én²⁴⁵ GR. TELEKI JÓZSEFhez írt levele, melyben a titkár-válsággal kapcsolatban fejt ki álláspontját. „A most tartandó pesti nagy gyűlésnek – írja Széchenyi – főbb tárgyai, azt hiszem, a titkár s némi más tagok választása legyen. Ami az elsőt illeti, mindent fontolóra vevén, akár KÖLCSEY, akár SCHEDEL lesz, ítéletem szerint mindegy, csak más ne legyen, vagy Döbrentei ne maradjon, ki mint hallom, ez iránt lépéseket tesz és két tisztségét egyeztetni törekszik. Úgy van-e vagy sem, nem tudom, de mondják, és ő, noha sok tekintetnél fogva becsülöm és szeretem, e helyre valóban már nem való.”²⁴⁶ Széchenyi és Döbrentei barátsága tehát 1832–1834 között ment át a végzetes változáson. Széchenyi 1834-es véleménye barátja szerepéről jól mutatja a legnagyobb magyar csalódását. De e nyilatkozatokon kívül elhidegülését látjuk abból a tényből is, hogy 1833. május 20-tól 1835. június 3-ig Széchenyi nem írt egyetlen levelet sem Döbrenteihez. Ez utóbbi is csupán pár soros levél,²⁴⁷ melyben Széchenyi hivatalosan felszólítja Döbrenteit, hogy a „Régi magyar nyelvemlékek” nyomtatását egyelőre „függessze

²⁴³ Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor és gr. Széchenyi István*. Sz. É. 1942. 4. sz. 210.

²⁴⁴ Uo. 210.

²⁴⁵ Gr. Kuun Géza, Döbrentei Gábor felett mondott beszéd. 240.

²⁴⁶ Uo. 210–211.

²⁴⁷ Uo. 240–241.

fel”. Széchenyi elhidegülése elsősorban a „titkárnak” és az írónak szólt, az ember iránt mindvégig megőrzött bizonyos tiszteletet. Széchenyi még barátságuk legőszintébb korszakában sem méltányolta eléggé barátja irodalmi munkásságát és ez természetesen Döbrenteinek rosszul esett. Több levelében Döbrentei valósággal kikényszeríti Széchenyi véleményét, de ő pár udvarias és semmitmondó dicsérettel tér ki az őszinte bírálatadás elől.²⁴⁸ Nem szerette Széchenyi Döbrentei büszkeségét sem és önálló, egyéni véleménynyilvánításaiban saját gőgössége megsértését érezte. Barátjaik előtt egymást gyakran bírálták és ez természetesen mindig visszajutott a megbírált füléhez. Így egy alkalommal Döbrentei úgy nyilatkozott,²⁴⁹ hogy Széchenyi túlságosan büszke a „kisnemességgel szemben”, „pedig Metternich is nagyobb arisztokrata” nála. Azonban Széchenyi nagy értékeit tisztelve, ő is sértett hiúságát háttérbe szorította. Később naplójában, 1840. június 6-án²⁵⁰ így ír Széchenyiről. „Gr. Széchenyi! Hadd engedjék meg neki gorombaságait, ő heves, beteg, nagyobb tekintetbe kell nézni dolgainkat. Én őt rég abba hagytam volna kevély sértéseiért, ha azt nem nézném, hogy ki ő.” Döbrentei Széchenyinek ajánlja akkor megjelent Macbeth fordítását. Irodalmi munkásságának ez egyik legjelentősebb állomása. Értékes bevezetőjében 21 oldalon át foglalkozik SHAKESPEARE-rel, a darab háttérével és a középkori misztikával. Fordítását, melyre nagyon büszke volt, rögtön elküldte Széchenyinek, aki 1830. július 2-án válaszolt levelére.²⁵¹ „Macbethet olvastam – írja Széchenyi – kevés megjegyzéseim vannak, de azok se fontosak. Az eredeti kezemnél nem lévén, nem ítélnék, mennyire hív a fordítás, de hogy az egész rám szintoly benyomást tett, mint mikor Schlegelét, s később amit az angol írótól olvastam, azt bátran állíthatom.”

Döbrentei nem ezt a választ várta SZÉCHENYITŐL. A lelkes dicséret helyett jövő hideg szavak csak fokozták a törést, amely évek során át a teljes elhidegülésre vezetett. Másfél évtized múlva is, 1844-ben megjelent pedagógiai könyvében a Lánchíddal kapcsolatban már meg sem említi Széchenyi nevét. Késői és kicsinyes bosszú ez a megsértett hiúságért.

Döbrentei Gábor 1835-ben vált meg titkári állásától. Ekkor hidegült el véglegesen a SZÉCHENYIHEZ fűződő barátsága. 1835.

²⁴⁸ Uo. 211.

²⁴⁹ Uo. 242.

²⁵⁰ Uo. 240.

²⁵¹ Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor és gr. Széchenyi István*. Sz. É. 1942. 4. sz. 211.

dec. 6-án írt levelében²⁵² beszámol Döbrentei HORVÁTH ENDRÉnek új életéről és terveiről. „Minthogy társaságunkba Sz[échenyi] pártszellemet hozott – írja Döbrentei a közelmúlt viharos eseményeire visszaemlékezve – sokkal nyugalmasabban élek s inkább kényelemre dolgozom most már mint titoknak, s ennek kuszált hivatalánál inkább szeretem a Régi magyar nyelvemlékek szerkesztését. Sz[échenyi] rossz szívű ember. Mióta *Hitele* felől az rebbent meg az országban, hogy stylusa enyim, nem övé, mindig üldöz. Barátimat térítgette s fenyegette e nagy gyűlés alatt is tőlem.”

A titkárságtól való megválása ellenségei ellene intézett évtizedes intrikáinak eredménye. Amilyen lelkesedéssel vállalta Döbrentei ezt a kitüntető hivatalt; kezdetben, gr. SZÉCHENYI vezetése mellett, éppolyan örömmel válik meg tőle, hogy visszaszerezze végre lelkinyugalmát. Döbrenteit nem az elvi harcok riasztották vissza, hiszen a küzdelmet sokszor még a legnagyobbakkal szemben is vállalta, nem egyszer egyéni érdekei ellenére. A kicsinyes szempontoktól vezetett és tisztán egyéni célokat szolgáló meddő klikk-harctól, az adott esetben a rágalmazás fegyverével élő írók és tudósoktól irtózott meg és adta fel eddigi harcos magatartását. Az intrikák lassanként bizalmatlanná tették az emberekkel szemben, olyannyira, hogy már 1830-ban az őt meglátogató UJFALVY SÁNDOR a „hipochondria” nyomait véli rajta felfedezni.²⁵³ Barátaikhoz írt levelei teli vannak burkolt vagy nyílt célzásokkal a körülötte folyó intrikákat illetően.

A sok ellenség között kevés őszinte barát maradt. Leginkább BÖLÖNI FARKAS SÁNDORHOZ vonzódik, akinek mellőzésében, lelkitusáiban saját sorsát látja. Leveleikben őszintén feltárják egymás előtt legrejtettebb gondolataikat, vigasztalják és bátorítják egymást. Szerelmükről, érzelmi életük titkos megnyilvánulásairól is beszámolnak egymásnak. Így Farkas Sándor elmeséli DÖBRENTÉinek azokat a felejthetetlen napokat, amiket Bonczhídán szerelmével, a „Havasok Violájával” töltött. 1834-ben, január

²⁵² Döbrentei Gábor levele Horváth Endréhez. 1835. dec. 6. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor levelei Buczy Emilhez és Horváth Endréhez*. I. K. 1943. 2. f. 153.

²⁵³ „Budán meglátogatám délután Döbrentei Gábort, kedélyén s hangulatán sok változást tapasztalék: különös s hypocondria válták fel hajdani szép társalgását. Másoktól is hasonló észrevételeket hallék, s hogy a közvélemény előtt sokat vesztett. Döbrenteinél ez nemzeti veszteség is: miután hazafiúi buzgalma s munkássága után sok érdemeket szerzett volt magának.” *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai*. Bevezetéssel ellátta Gyalui Farkas. Kolozsvár, 1941. 211.

30-án²⁵⁴ pedig Farkas egykori eszményének halálakor vigasztalja őt és ígéri, hogy együtt elmennek a Székelyföldre gyógyulást keresni a „lélek fájdalmára”. Döbrentei magános, agglégény-életében sokszor gondol ifjúkori eszményi szerelmére. 1833. július 13-án²⁵⁵ azt írja Farkasnak, hogy „Gr. Wass Tamásnét szívemnek mélyével tisztetem. Szeretnék vele levelezésben lenni. Már most semmi sem tartóztatna. Nekem lelke, szíve volna balsam, ha irogatna. Az az egyetlen asszony, kinek emlékezete előttem holtomig kedves marad. A többinél vagy mosolygok, vagy hideg lettem irántok mint gaz nép iránt, s azt mondom, frater Gabriel, hogy lehettél oly vaksi, oly bolond”.

A titkári állása elleni ádáz hajsza kulisszatitkait is legőszintebben FARKASSal közli. Már 1833. nov. 25-én²⁵⁶ azt írja barátainak, hogy a „titoknokságot leteszem, mihelyt a Commisariatásban elébb megyek”. 1834. április 27-én²⁵⁷ hírül adja Farkasnak, hogy ki fogják nevezni „Németh Péter helyébe” és akkor azonnal lemond állásáról, hogy „könnyebben” dolgozhassék. 1834. július 1-én²⁵⁸ az erdélyi viszonyok miatt elkeseredett barátját kiábrándult lélekkel vigasztalja. „Te ijedezel a sok politikai nézetek factiojítól, én politicait, literariait látván, köztük forogni rég megszoktam, s elvesztem miattuk, általuk szebb világát lelkemnek az emberek felől. Egymást rágó önhasznú teremtések és fellelte gyakran gaz állatok.” 1834. őszén²⁵⁹ Farkas nemes gesztusát, mellyel az Akadémia nagy díját visszaadta, Döbrentei megköszöni és kéri, hogy BAJZÁnak is írjon levelet. „Szeresd barátom az ellenségeimben is a jót mint én – írja nemeslelkűen az őt támadó Bajzára célozva Farkasnak. – De azért midőn collisio volna, tudom én azt már, hogy reád, mint kösziklára építhetek.”²⁶⁰

²⁵⁴ Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*. K. M. 1944. 2. f. 91.

²⁵⁵ Uo. 1944. 2. f. 91.

²⁵⁶ Uo. 1944. 2. f. 92.

²⁵⁷ Uo. 1944. 2. f. 95.

²⁵⁸ Uo. 1944. 2. f. 96.

²⁵⁹ Uo. 1944. 2. f. 99.

²⁶⁰ Uo. 1944. 2. f. 99.

A bukás után. Szakítás Bölöni Farkas Sándorral. Régi életformák. Új tervek.

Az akadémiai titkárság elvesztése után Döbrentei visszavonul teljesen az irodalmi élettől és végleg lemond műveltség-szervezői szándékairól. Az eszmékben és emberekben csalatkozva, most már csak nemzete jövőjében hisz, de a reformkor nagy nemzedékének szerepvállalásában nem vesz többé részt. Munka-erejének még teljében van, de írói szándékát kettétörte a VÖRÖSMARTY-BAJZA-TOLDY triász irányában tanúsított ellenséges és kéréllhetetlen magatartása.²⁶¹ Bajza szándéka, hogy Döbrenteit el kell távolítani az irodalmi életből, valóra vált. Az írók a nagy triász körül csoportosultak és most már senki nem volt hajlandó elfogadni Döbrentei szellemi irányítását. Ellenségei azonban még most sem hagyják békében. Az akadémia gyűlésein gyakran személyeskednek ellene, terveit gáncsolják, felszólalásait dühösen cáfolják. De Döbrentei nem maradt adós a felelettel, írásban, szóban és főként barátaival folytatott levelezésében igyekszik kibebíteni az uralomra jutott nagy író-triász érdemeit. Ő sem elvi alapon harcol ellenfeivel, jellemüket és becsületüket sérti apró pletykálgodásaival. Felemelkedését és bukását Vörösmarty gúnyos epigrammákban ostromozta,²⁶² amik Döbrenteit elkeserítik, a fiatal írók körében azonban tapsot aratnak.

Döbrentei Gáborra

„Ködben emelkedtél s a köd nimbusz vala fődnek:
Szállj le, verőfény van, s hajdani nimbusz oszolj!

II.

Felpénzelt Erdély s nem szolgálisz érte, te ment vagy
Szándékod régen volna, de nincsen erőd.”

Az igazságtalan gúny azonban nemcsak elkeserít, de tette is serkent. Döbrentei lemond ugyan írói és műveltség-szervezői terveiről, de erejét és fáradhatatlan szorgalmát most egy szűkebb területre, a régi magyar nyelvemlékek összegyűjtésére korlá-

²⁶¹ Az Akadémia keletkezésére és a Vörösmarty–Döbrentei ellentétre vonatkozólag értékes adatokat tartalmaz Brisits Frigyes tanulmánya, *Vörösmarty és az Akadémia*. I. K. 1936. 1–28, 151–170, 261–275, 389–402.

²⁶² *Vörösmarty Mihály összes költői művei*. Bpest, 1940. 271.

tozza. Két évtizedig tartó lankadatlan munkássággal dolgozik a magyar nyelvemlékek összegyűjtésén, bejárja Erdély és Magyarország csaknem valamennyi fontos levéltárát, száz és száz levelet ír a másoltatások és kutatások ügyében, csakhogy megmentse a pusztulástól nyelvünk legrégibb emlékeit és közkinccsé tegye azokat. Ez irányú munkásságát, melyet az akadémia megbízásából folytat, még ellenségei sem akadályozzák. Döbrenteit azonban csak ez a munkakör nem tudja kielégíteni. Fájnak a lelkén ütött sebek és a letaszitottság érzése évekig tartó lelkiválságot okoz. Ebben a lelkiállapotban most már néhány régi hű barátjával is összevész, mert azok nem mindenben állottak melléje és a körülötte tombolt harcot tárgyilagosan szemlélték. Így vész össze GUZMICS IZODORRAL, majd 25 évi barátság után legjobb erdélyi barátjával, BÖLÖNI FARKAS SÁNDORRAL is.

Elhidegülésük biztos okát nem tudjuk, de valószínű, hogy ennek alapja a kettőjük közötti nagy jellemkülönbség volt. Bölöni Farkas Sándor harcos egyéniségének Döbrentei sokszor megalkuvó és alkalmazkodó természete nem tetszhetett. 1834-ben a közös lelki letörtség még összehozta őket, később a törés már nehezebben hidalható át. A pesti írókra és tudásukra célozva írja Döbrentei 1834. júl. 1-én,²⁶³ hogy azok „egymást rágó, önhasznú teremtések és gyakran gaz állatok.” Viszonyuk 1835-ben kezd erősen romlani. Bölöni Farkas Sándor 1835. márc. 26-án²⁶⁴ azt írja naplójába, hogy Döbrentei „oly kíméletlenül szúr és bánt, ’s ellenem támadhat, ki 22 esztendő óta barátom. Soha ily levelet nem vettem tőle, minden sorban látszik a megbántott tudós. Haragszik reám, hogy Bajzára miért nem haragszom, ’s miért küldöttem könyvet neki. Még is gyalázatos mesterség a tudósság, hogy legjobb barátainkat is feláldozzuk a celebritásért. Nem hiába irtóztam ezen fajú emberektől; ők is épen olyan irigyek, féltékenyek, ’s gyanakodók, mint akármely céhbeli mesterember. Tegnap egész nap elkese-redve valék, búsultam és bosszankodtam, de mégis inkább búsultam, hogy egy barátomat megint elvesztém.” A szakítás még nem következett be. Döbrentei június 9-én újból ír Farkasnak és a béke egyelőre helyreáll közöttük. Bölöni Farkas Sándor boldogan írja naplójába, hogy Döbrenteit újból „visszanyerte”.²⁶⁵ „Neki sok ellensége van a tudóskodás miatt. Nem bánom. Nekem nincs ba-

²⁶³ Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*. K. M. 1944. 2. f.

²⁶⁴ Bölöni Farkas Sándor naplója 1835-ből. 1835. máj. 26. Erdélyi Ritkaságok, 15. sz. Bevezetéssel ellátta Jancsó Elemér. Kolozsvár, 1944. 29.

²⁶⁵ Uo. 1835. jún. 9. 43.

jom velem, mint tudóssal. Gyávaság lenne őtet elhagynom, mint annyian elhagyták. Csak erkölcsi hibát ne tapasztaljak benne, – s azt soha nem tapasztaltam, – el nem fogom hagyni.” A kibékülés azonban nem sokáig tartott. Döbrentei jóformán minden előzmény és indokolás nélkül szakít vele 1838-ban és visszakéri hozzá írt leveleit. Bölöni Farkas Sándort megdöbbeneti és fájdalommal tölti el Döbrentei levele és férfiasan felszólítja őt, hogy írja meg szakításának okait. Levele elején azzal indokolja 2 évi hallgatását, hogy „rossz politikai hírben” állott és ezért nem akarta őt gyanúba hozni,” hogy vele összeköttetésben áll. „Alig hiszem – írja Bölöni Farkas Sándor,²⁶⁶ – hogy valóban tőled jönnek-e e megvetésed és fővebb hivatalos tekintetedet egész erőlködéssel éreztetni akaró sorok; tőled, kit én nemes érzelmű, bosszút nem ismerő léleknek hittelek lenni.” Ezután vizsgálja az okokat Bölöni Farkas Sándor, amivel a „kíméletlen”, „szívtelen bánásmódra” okot adhatott. „Avval-e, – írja, – hogy képzelt ellenségeidnek nem voltam ellensége? Avval-e talán, hogy neked és nekem és barátainknak, nem állhattam meg, nem panaszkodni, hogy te Wesselényi Miklóst nyomorúságában hidegen elhagytad, az üldözöttek te is hátat fordítottál; elhagytad őtet, ki neked egykor legrendíthetlenebb barátid egyike volt, ki életét is feláldozta volna melletted, s a ki ha emlékezni akarsz, hozzád más jóvoltokkal is viseltetett.” A levelei vizaküldését megígéri Döbrenteinek, majd ezt írja: „Óhajtom, ha ellenségem maradsz is, hogy e tettet magános óráidban ne pirítson meg, a midőn majd elhagyogatnak az emberek, gyanakodó lelked vadonját ne gyötrje szemrehányás érettem.”

„Becsületed érzelmére hivatkozva s azon szent érzelem nevében, melyet éretted és benned tiszteltem, kérhetnélek még utoljára én is arra tégedet, hogy tudasd velem egész terjedelmében: mivel bántottalak meg ily rendkívülig.” Majd azt írja BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR, hogy készen áll „bármilyen férfiúi elégtételre” vagy, ha megbántotta hajlandó akár „nyilván is” „engedelmet kérni”. Végül ezekkel a megkapó férfias sorokkal fejezi be levelét: „Ha mindezekre is el fognál hallgatni, akkor azt kellene hinnem, hogy elvetemedett erkölcsi gonoszságokat téssz fel rólam; velem pedig elhallgatásod, szívemet sebhető fájdalommal azt sejtetné, hogy te is azon irigy tudósok közé tartozol, „kik általad ápolt barátodtól is irigyelsz bármily parányi köz figyelmet is, s ha ezt kellene hinnem, az kimondhatatlanul fájna nekem, mert

²⁶⁶ Jancsó Elemér, *Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága*. Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve. 1942. Kolozsvár, 1943. 441–42.

akkor talán – akkor megvetetett elkeseredésemben megbánnám
26 év alatt elpazarolt érzelmemet, s ettől őrizzen Isten engemet!

Ha fennebbi kérelmem nem teljesítenéd is, mégis kívánnék
azon hiedelemmel élni, hogy te nemes ellenségem maradsz. Én
pedig maradok mindig

Farkas Sándor m. k.”

Döbrentei Bölöni Farkas Sándor levelére nem válaszolt és
ezzel végetért a 26 évi őszinte és mély barátságuk. Gyulai Lajos,
Döbrentei hű tanítványa mindent elkövetett a kibékítés érdeké-
ben, de Döbrentei hajlíthatatlan maradt, még a haragja okát sem
volt hajlandó vele közölni. A szakítás oka valószínűleg az, amire
Bölöni Farkas Sándor is céloz levelében, hogy Döbrentei ellen-
ségeivel való összejátszással gyanúsította meg barátját. A titkárság
körül harcokban megviselt idegzetű Döbrentei és az „Észak-
amerikai utazás” miatt magát üldöztetve érző Bölöni Farkas
Sándor egyaránt mély lelki sebek hordozói voltak. Szomorú vég-
zetük, hogy ebben a beteges lelkiállapotban a valódi ellenségek
mellett a képzelt ellenfelek fantomjai ellen is harcoltak és ezáltal
nemcsak saját lelkükön ütöttek sebeket, de elutasították azt a
baráti jobbot is, amely azokat egyedül lett volna képes bekötözni.
Egymás mellett haladva talán sikerrel szembeszállhattak volna
ellenségeikkel, de a magányosság útjait járva, most már egyedül
voltak kénytelenek végzetük hordani.

Döbrentei ellenségei tehát győztek, de közülük nem egy
igyekezett békejobbot nyújtani neki. Ő azonban nem tudott meg-
bocsájtani sem nekik, sem azoknak a barátainak, akik nem állot-
tak nagy harcaiban egészen melléje. Élete végéig hordozta sebeit
és még utolsó éveiben sem enyhítette ezt a megbánás, vagy felej-
tés. Élete alkonyán is naplójában gyakran visszatér ellenfeleire
és amikor azok másoktól csapásokat kapnak, ő mindebben a sors
elégtételét látja. Nem tudja és nem akarja elfelejteni, hogy a
személyeskedő és adott esetben a rágalmozás eszközeitől sem
visszariadó író és tudóstársai miatt nagy nemzeti és tudományos
ügyek szorultak háttérbe. Döbrentei azonban nem volt e tekin-
tetben tárgyilagos, mert elfelejtette arról, hogy ő is hasonló
eszközökkel küzdött támadóival szemben. Azt sem akarta belátni,
hogy az Erdélyi Múzeum idején vállalt és másoktól elismert
vezetős szerepre már nem alkalmas. Új és nála tehetségesebb, hí-
vatottabb írókra várt ez a feladat már a 30-as évek elején is,
akiknek kritikai és írói munkásságával az övé már nem mérkőz-
hetett. A nagy romantikus nemzedék írói, élükön VÖRÖSMARTYVAL

még harcoltak ellene, de a 40-es években előretörő és uralomra jutó népies irány vezérei: PETŐFI és ARANY köre már nem is vitatkozott vele. Élete, elvei írói szándékai már nem voltak problémák a fiatal Magyarország jövőt formálói számára. Az idő elhaladt felette és még életében írók és közönség elfelejtették nevét.

Az irodalmi befolyás megszűntével Döbrentei társadalmi és tudományos szerepvállalása még nem ért véget. Előkelő állása révén a magyar főváros szalonjai továbbra is nyitva maradtak számára és ő ebben az életformában ezúton is örömét lelte. Díszes magyar ruhájában és csizmájában gyakran lehetett látni őt Pest és Buda előkelő összejövetelein, báljain, magyar megmozdulásain. Sokszor megfordult a nádor összejövetelein és állandó meghívottja volt a Pesten élő erdélyi arisztokraták szalonjainak. SZÉCHENYINél is gyakran fordul meg, legtöbbször külföldi vendégek társaságában. A legnagyobb magyar nem becsüli ugyan most már őt, mint tudóst akadémiai vitái miatt, de mint embert szereti és pártolja továbbra is.

Nagy érdemet szerzett Döbrentei a magyar irodalom külföldi megismertetése terén is. Ilyen irányú tevékenységet már 1820 és 30 között is eredményesen folytatott, most férfikora alkonyán ismét elkövet mindent, hogy a Pestre jövő idegenek ne csak felszínesen ismerjék meg a magyar fővárost, de annak lelkéről, szellemi életéről is kedvező benyomásokat szerezve térjenek vissza hazájukba. Angol, olasz, német, francia és török utazókat kalauzol Pesten, velük együtt tesz látogatást a nádornál, gr. Széchenyi Istvánnál, gr. Teleki Józsefnél és közülük nem egyet bíztat eredményesen benyomásai megírására. A Konstantinápolyba utazó tanítványának, gr. Gyulai Lajosnak ő ad ajánlóleveleket török barátaihoz,²⁶⁷ KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR ügyében angol tudósokkal levelez, Bowringot ő látja el gazdag magyar anyaggal nagy műve megírása előtt. 1839-ben Miss Pardoe látogatja meg Pesten. „Ma, – írja Döbrentei naplójában 1839. október 15-én²⁶⁸ – látogatásomra jött Miss Pardoe, anyja társaságában Budán, a Dyka háznál, a Dunaparton. Az élénk, lelkes leány megfutá szobáim képeit. Veti csillogó kék szemeit Shakespeare képeire 's az Angol más írókéra. Ah! kiált fel, itt én a külföldön Nemzetem nagy embereinek találkozom árnyékaival. 'S örvend. És én mondom magamban fellobbantva: „Ti pedig a' Magyaráról mit sem

²⁶⁷ L. Duka Tivadar, *Körösi Csoma Sándor élete*. Bpest, 1885. 180–182.

²⁶⁸ *Döbrentei Gábor naplója*. 1839. okt. 15. L. Gálos Dezső, *Döbrentei papirosszeletei*. I. K. 1914. 459–464.

tudtok, nem tudhattok.” Hozzá pedig: Lássá kegyed, a’ lelkeség hatalma sorba járja bé a’ világot. „Levelezik Döbrentei PAGET-vel, DE GERANDOVAL is, tanácsaival látja el őket és felhívja a figyelmüket a magyar szellem nagy alkotásaira.

Mint ember, Döbrentei kedves és lekötelező modorú volt. Szeretett társalogni és lelkesen magyarázni, vagy vitatkozni.²⁶⁹ Jó szónok és meggyőző előadó volt. Mindez a legjobb ajánlólevél az emberekkel való érintkezésben. „Társalgása Döbrenteinek nagyon kedves volt, – írja gr. GYULAI LAJOS, – Teleki Josef a tudós társaság elnöke, annyira szeretett vele lenni, hogy mikor hozzá belépett, meg elégedett mosollyal fogadta mindig, örvendve előre barátságos beszélgetésüknek. Legkevesebbet társalgot Döbrentei a stricta tudósokkal, inkább szerette a társalgási termeket látogatni, hol nők is jelen voltak, kik szintén örömmel társalogtak Döbrenteivel. *Teleki Blancá*-val, ki ne ismerné ezt a Grófnőt? – nemcsak sokat volt, de levelezett is – mikor *Blancát* el fogták, Döbrenteinek leveleit meg kapták nála, keresték, de már szerencséjére meg volt halva.” Döbrentei nem csupán a pesti főúri és írói társaságokat látogatta szívesen, élete végéig gyakran kirándult vidékre is, hogy ott élő barátait meglátogassa és körükben néhány kellemes napot töltsön el. A Tátrától Erdélyig és Bécsig, mindenütt járt, csak a szabadságharc idején nem mozdult el a magyar fővárosból. Útjai nem csupán a szórakozást szolgálták, legtöbbször irodalmi terveivel és kutatómunkájával kapcsolatosak.

A társas élet kapcsán szerzett összeköttetései révén Döbrentei mindent megtett barátai támogatására. Amilyen gyűlölettel szidta ellenfeleit, éppolyan szeretettel tudta támogatni azokat a

²⁶⁹ Döbrentei erdélyi tisztelői sorába a 40-es évek elején lép Malom Lujza, az akkori Kolozsvár egyik tehetséges, de elfelejtett írónője. A nőírókat Magyarországon nem nagyon becsülték meg akkoriban, ezért fordul bizalommal hozzá a mellőzöttség érzésében élő erdélyi költőnő is. „Az is bizonyos, – írja 1840. jún. 5-én Döbrenteinek, – hogy nálunk, hól a’ második nem’ művelését még annyin ellenzik, szörnyű nagy merénylet nébernek, íráshoz fogni. Egy anonym levél már inte is, hogy nekem jobb lenne szitálni, tűzhelyemen káposztát rotyogtatni, (igen aestheticai kitétel!), mint afféle művészi agyrémek után jární.” Rexa Dezső, Malom Lujza levelei Döbrentei Gáborhoz. I. K. 1907. 102. A kolozsváriak meg nem értésével szemben hálás Döbrenteinek támogatásáért. 1840. július 26-án ezeket írja: „Kegyed oly sok hízelgőt mond nekem levelében, hogy valóban önhitté kellene lennem, ha nem ösmerném meg benne a jóságos bátorítást; s valóban büszkévé tesz’ engem az, hogy kegyed oly gyöngye kezdő firkálót mint én, az írói pályán haladásra buzdít.” I. K. Rexa Dezső, *Malom Lujza levelei Döbrentei Gáborhoz*. 1907. 104.

régi barátait, vagy ifjú tisztelőit, akiket megszeretett. Festők, szobrászok számára főúri barátai között megrendelőket szerzett,²⁷⁰ sőt ő maga is sok festményt szerzett lakása díszítésére.

Döbrentei szerette magyar érzéseit szavaiban, tetteiben és öltöztetésében is megmutatni. A magyar öltözet lelkes terjesztője volt már fiatal korában, az maradt élete végéig. 1846-ban írta naplójába.²⁷¹ „Mikor magyarba öltözvén vagyok, érzem ki vagyok, mi vagyok. Vállamon hágó mente, szorító öv, kardnak csörgeése, sarkantyú pengés, kalpagom tollas, azt mondják: magyar vagy.

Mikor ezeket levetem, s utánok mindjárt pantalon, topányt húzok, frakkot öltök, sifetelő franciának érzem magamat.

Öltök ősszel kaputot, húzok sarút. Ne neked magyar gyerek, t(r)otyos németté lettél.

„Osztán ruhának ne volna rád befolyása! De hogy nincs.”

Budapest elmagyarosítása érdekében is mindent elkövetett Döbrentei. A budai hegyvidék számos helyének ő adta ma is használatos magyar nevét (Zugliget, stb.). A város utcáinak, üzleteinek, külső képének magyar jelleget akart adni, ezért a magyar feliratok, elnevezések, bevezetése érdekében soha nem szűnt meg izgatni. Sokszor ismeretlenül bement olyan kereskedésekbe, ahol csak német felirat volt, és követelte a magyar szöveg kitévését is. Naplójába és barátaihoz írt leveleibe örömmel jegyez fel minden olyan eseményt, ami a főváros elmagyarosításában haladást jelentett. „Ma, karácson napja van – írja 1844. dec. 25-én²⁷² gr. Gyulai Franciskának. – De, nem megyek magyar predikációra Pestre, mert a Duna zajlik, és itt a várba sem megyek fel, mert ott még a főherczeg-nádorné palotájában német beszélet foly; holnap sétálgatok fel oda, magyar predikációra, a minő, mióta Buda királyi új vára áll, holnap leszen benne legeslegeső, az időszelleme parancsából.”

A magyar főváros jövőjéről sokat tervezett, álmodozott Döbrentei. Naplójába gyakran leírja városrendészeti gondolatait, a szabályozott Dunapartot, széles, nagy sétányokkal, terekkel és szobrokkal s lelki szemei előtt feltűnnek az eljövendő Budapest büszke palotasorai a Dunaparton, amelyek mind a magyar nagy-

²⁷⁰ A festők és szobrászok közül különösen Simó Ferencet és Czélkúti Züllichet szerette és pártolta. Főúri barátaival festményeket és szobrokat rendeltetett náluk, ő maga is sok festményt vett tőlük.

²⁷¹ Döbrentei Gábor naplója. 1846. 166.

²⁷² Döbrentei Gábor levele Gyulai Franciskához. Buda, 1844. dec. 29. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor levelei Gyulai Franciskához*. Széppaloma. XII. k. 1942. 54.

ságot, a magyar erőt hirdetik. A város fejlődésének minden kis eseménye fellelkesíti, de ugyanúgy fáj az itt-ott tapasztalható lassú haladás, vagy visszaesés is.

Döbrentei hisz a magyarság nagy beolvasztó erejében és ebben osztja kortársai nagy részének illúzióját: a tiszta magyar birodalom lehetőségének álmát.

1845-ben²⁷³ dühösen kikel SZÉCHENYI borúlátó álláspontja ellen és ezt írja naplójába: „Azt erősíté nagy pathossal gr. Széchenyi István, hogy a magyarnak nincs olvasztó ereje, más népet nem vesz fel magába s nem enyész el, hanem ő igen is át-megyén.

Azt leginkább aristokratiai, gróf és báró körben így tapasztalá, igen is, a nemes gróf, De ő nem tanulá a magyar históriát, nem járta helyről-helyre a Magyar kir. birodalmat. Átaljában reformjait nem magyar törvényre, szokásra, vérre oltja-bé. S e miatt még rosszat szül.”

Döbrentei nem tartozott ugyan a reformkor, 1848-at előkészítő nagy nemzedékhez, de azért ő is osztja a magyar függetlenségre törekvők nagy álmát. Jól látja, hogy Ausztria szomszédságában Európa előtt elárnyékolódik arcunk, a függő helyzet nemzeti fejlődésünk legfőbb akadálya. 1845. július 23-án²⁷⁴ erre vonatkozólag ezt írja naplójába: „Magyarország hiszi még külön diplomatiái fennállását. Pedig bizony az Ausztriai Császárság európai arcának csak silhueteteje. Elárnyékolja, elsem-míti az őt, úgy miként Bodrog v(ár)megyét Bács, Kishontot Gömör, Pilissoltot Pest, Külső Szolnokot Heves. Mi több! Még ennyire sincs életben.”

A forradalmat előkészítők egyrészének arisztokrata-ellenes hangulata is hat rá. Erre vonatkoznak 1844-ben²⁷⁵ naplójába írt sorai: „Hogy az Aristokratiák, thrónok despotiai megtöréseit, egyenlő jogokra törekvést Marmontel Belisarja, Bourdaloue le petit Carême-je, J. J. Rousseau buzgatták volna elé!

Hát millióm adta jó fényes urai! ki emele titeket, hozzátok járulhat(at)lan polczokra? mellyekről a canaillet tiprátok?

Ki engedte meg XV. Lajos fr(ancia) királynak ország költségein üzött kurválkodásait. Richelieunak Mazarin zsarnokságát, a Habsburgi magy. királyok esküszegéseit. Lobkovicz bécsi miniszter akasztófára valóságait, stb. Azt gondoljátok-e? nincs visszatörítés a természet rendében?”

²⁷³ Döbrentei Gábor naplója. 1845. 154.

²⁷⁴ Uo. 1845. júl. 23. 148.

²⁷⁵ Uo. 1844. 141.

Döbrentei azonban érzi, hogy e felfogása és életformája közötti nagy szakadék van. Ő, a főúri szalonok kedveltje látta ugyan az arisztokrácia hibáit, de azt nyíltan inkább csak barátainak mondta meg. A király és a kormány iránti lojalitás ütközik össze lelkében a feltörő nemzeti érzéssel és az igazság kimondásának vágyával. Ezért írja, mintegy önmaga előtt való védekezésül 1846. január 31-én²⁷⁶ naplójába: „Soha se lássék írásaimban, hogy hivatalomat, királyi tanácsosságot kormány szellete(!) simogatásért, történelmi igazak elforgatásáért kaptam. Csinyán tegyek fel mindent, miként meggyőződését jól nevelt ember szokta kimondani, s úgy, a hogy a dolgot akkor tudtam.

Királynak esküdtem hűségére, ki meg nemzetem törvényei megtartására esküdt. Én hát embere legyek, ki által mint egyike által a szabad, független Nemzet szabad törvényét tartatja meg. Ki ellenkezőleg teszen királyi kinevezésű hivatalában, az tehát nem lelkiismeretesen hív királyához.”

Döbrentei érzi, hogy Magyarország történetében új korszak köszöntött be. 1846. február 3-án²⁷⁷ a megváltozott időkre célozva írja naplójába ezeket az egyszerű, de kifejező sorokat: „Az elálmósodott idők, és az éber idők! Mi nagy a különbség.” Döbrentei ifjúkorának és élete alkonyának kora között a „külömbőség” valóban nagy volt. A romantikus-nemzedék álmait valóra kezdi váltani a nagy reformnemzedék és a magyar vágyak megvalósulásának kedvezni látszik az európai fejlődés is. Az új fiatalok jövőt építő munkájában Döbrenteinek már csak a csendes szemlélő szerepe jutott. De a lelke mélyén fel-felszakadnak néha a múlt sebei²⁷⁸ és ilyenkor a fájdalmas visszaemlékezést csak az erős férfiakarattal tudja elnyomni. Ezekre a felszakadó sebekre célozva írja naplójába 1845. augusztus 14-én:²⁷⁹ „Mire kell lelkedből legeslegtöbb erőt kifejtened? Rosszul számított tetteidből eredt önsérelmed meggyógyítására? Veszteséged bűjét ekkor csupán magad emésztheted fel, legalább elhomlításal(!), mert egé-

²⁷⁶ Uo. 1846. jan. 31. 155.

²⁷⁷ Uo. 1846. febr. 3. 156.

²⁷⁸ Régi ellenségeire visszagondolva írta 1844. nov. 2-án a kritikáról naplójába: „A magyar irodalomban ilyen hangulatú kritikák voltak:

Kapás kritika: Rajnis Szabó Dávid ellen.

Furfangos kritika: Kazinczy, Kisfaludy Sándor, Horváth Endre, Döbrentei ellen.

Szemtelen kullancs kritika: Bajza.

Poloskás kritika: „Vachotték.” Széchy Károly, *Kazinczy* és *Döbrentei*. E. M. 1889. 530.

²⁷⁹ Uo. 1845. aug. 14. 149.

szen gyökeréből azt ki nem ránthatod többé. A sebhely gyakran elődbe fog tűnni, sőt ki is üt megint. Úgy vagy vele, miként a Tátra fenyőszála a héján ejtett fejsze csapással, beforr szurka által, de a karczolat látszik.”

Igy élt Döbrentei, régi lelki sebeit férfiasan hordozva és mások előtt eltitkolva a magyar forradalom hajnalán, élete alkonyba hajló éveiben. De a társas élet örömei, a nemzet erősödésének és a soha nem szűnő munka kötelességteljesítésének mámorában folytatja régi életét, hű marad önmagához.

A meg nem bocsájtás lelki állapotában egyetlen vigasz a munka, eltemetkezés a múlt kutatásában, égni és lángolni elfelejtett értékek felidézésében. Döbrentei életének utolsó két évtizedében ezt az utat választotta az előtte bezáródott lehetőségek helyett. Két fő szenvedélye maradt tudományos terveiben: egyik a magyar nyelv emlékeinek összegyűjtése, a másik, emléket állítani halott és hozzá hűséges íróbarátainak, önzetlenségére vall, hogy saját költségén, nagy és erejét meghaladó áldozattal kiadta BERZSENYI DÁNIEL összes munkáit²⁸⁰ és gr. TELEKI FERENC verseit.^{281, 282} Mindkettőjükhöz régi és állandó, sírig tartó barátság fűzte. Teleki Ferenc magyarrá formálásában teljesen övé az érdem. Erdélyi évei alatt a fiatal és lelkes, de csaknem teljesen elnémetesedett főúrbn felébreszti a nemzeti érzést, és írásra buzdítja. Teleki Ferenc Döbrentei hatására ír verseket és ugyancsak barátja biztatására vállal áldozatokat az erdélyi magyar művelődési célok érdekében. Írói képessége nem állt arányban tiszta és önzetlen szándékaival, de költeményei kiadásával Döbrentei nem is annyira az írónak, hanem inkább a szerény, áldozatkész jóbarátnak az emlékét akarta megörökíteni. A Berzsenyi kiadás már

²⁸⁰ *Gr. Teleki Ferenc versei.* Buda, 1834.

²⁸¹ *Berzsenyi Dániel minden munkái.* Kiadta Döbrentei Gábor. Buda, 1842.

²⁸² 1830 és 1840 között Döbrenteitől még a következő kisebb-nagyobb tanulmányok jelentek meg:

1. K. I. T. 1831. I. kötetében több életrajzot közölt részben a nevével, részben D. G. jelzéssel. A K. I. T. II–III. köteteibe már kevesebbet írt, a IV-ik kötettől kezdve titkári és egyéb elfoglaltságai miatt a lexicon írásában nem vett részt.

2. *A Magyar Tudós Társaság története a nyelv országos régibb állapotjának rövid elé adásával.* A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei I. k. Pest, 1833. 1–126. Az Akadémia és az akadémikus mozgalmak történetére vonatkozólag félszázadon át Döbrentei tanulmánya volt az egyetlen nagyobb adatokat közlő és egyben feldolgozó, szintézist adó tanulmány.

3. *A Magyar Tudós Társaság története 1831. nov. 16-ikától fogva 1832. nov. 15-ig.* A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. II. Buda, 1835. 1–100.

jóval jelentősebb. Fél évszázadon át ez volt a nagy és korában kellőképp nem méltányolt költő legteljesebb kiadása. E mű nagyban hozzájárult Berzsenyi értékeinek a köztudatba viteléhez. A Berzsenyi-kiadásban közli a költő hozzá írt leveleit is és ezzel mindig töretlen barátságuknak állított Döbrentei emléket és egyúttal teljesítette barátja utolsó kérését, aki leveleiben és halála előtt is rábízta, tőle várta, versei újabb, teljes kiadását. Berzsenyi műveinek összegyűjtése és sajtó alá rendezése évekig tartó szorgalmas munkát igényelt. A kiadás megjelenése után barátai és Berzsenyi tisztelői között terjesztette azt, de az akkori viszonyok között a terjesztésnek ez a módja már nem ment könnyen. Rá is fizetett erre a vállalkozására Döbrentei, mert a kiadás megjelenése után jóval később is még mindig alig folyt be valami pénz. 1843. február 18-án Döbrentei gr. Gyulai Franciskához írt levelében²⁸³ kéri őt, hogy az Erdélyi Híradóban hirdettesse a munka megjelenését, „mivel – mint írja – a csinos nyomtatás és minden költség 2000 pengő forintig ment, miből még csak 480 f-tot fizethettem le, s óhajtom, hogy a többi mind a vevők térítsék meg, nem drágálván az 5 pengő forintot adást.” A Berzsenyi-kiadást az írók nagy része örömmel fogadta, de akadtak kritikusok Döbrentei ellenségei közül, akik az iránta érzett ellenszenvtől vezéreltetve, szigorúan megbírálták azt.²⁸⁴ Az utókor magyar irodalomtörténetírása azonban tárgyilagosabb volt és ma is hálával említi Döbrentei áldozatkészségét az alapos és kora színvonalán álló kritikai kiadás megjelentetéséért. E fenti munkákon kívül Döbrentei kiadás céljából összegyűjtötte és lemásoltatta VITKOVICS MIHÁLY meséit, epigrammáit és verseit, TAKÁCS JUDITH költői munkáit és UJFALVI KRISZTINA összes verseit és prózai munkáit.²⁸⁵

²⁸³ Döbrentei Gábor levele gr. Gyulai Franciskához. Buda, 1843. febr. 18. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor levelei Gyulai Franciskához*. Széphalom. XII. k. 1942. 46.

²⁸⁴ A Berzsenyi-kiadást Krizbay megtámadta az Erdélyi Híradóban. Az igazságtalan kritikáért Malom Lujza felelősségre vonta Méhest, aki viszont azt Kemény Zsigmondra háritotta át. „Keménynek egyenesen meg mondtam, – írja Malom Lujza 1843. ápr. 21-én Döbrenteinek, – hogy Kegyed többet várt volna tőle, ’s ő nagyon kért, hogy mentsem ki Kegyed előtt.” Rexa Dezső, *Malom Lujza levelei Döbrentei Gáborhoz*. I. K. 1907. 366–367.

²⁸⁵ 1840 és 48 között Döbrenteitől még a következő versek, tanulmányok és alkalmi írások láttak napvilágot:

1. *Rokonra lelés*. Mózes VII-ik törvényeinek meg nem tartása. Legszébb hölgy (versek). Budapesti Árvíz Könyv. V. k. 1841.

2. *Vissza magyarosodás Pesten*. Hd. II. IX. sz. 1844–45. 141–142, 156–158, 174, 188–190, 216–218, 239–240, 255–256, 287–288.

Döbrentei kisebb-nagyobb akadémiai értekezései, jelentései és tanulmányai közül magasan kiemelkedik évtizedes gyűjtőmunkásságának eredménye: a „Régi Magyar Nyelvmélekek” négy kötete.²⁸⁶ Döbrentei Grábor az Akadémia megbízásából fáradságot nem kímélve, bejárta a Dunántúl, a Felvidék és Erdély nagy levéltárait, útjairól pontos és részletes jelentésekben számolt be az Akadémiának,²⁸⁷ kiválogatta a kiadandó anyagot és gondoskodott azok lemásoltatásáról. Levelezésének tekintélyes részét 1835 után e gyűjtő- és kutatómunka problémái töltik meg. Az Akadémia gyűjteményei számára egész sereg nagyjelentőségű kéziratot, nyelvméleket, történeti értékű okmányt szerzett meg, legtöbbször ingyen, tulajdonosaik rábeszélése révén. Gyűjtötte a régi magyar leveleket és a magyar nyelv hivatalos használatát bizonyító egykori okmányokat is. Az Akadémiához írt jelentéseiből és a nyelvmélekek kutatásáról szóló leveleiből egy jól és minden részletében átgondolt tudósi szándék bontakozik elénk. Döbrentei kora egyik legképzettebb magyar nyelvtudósa volt. A nyelvújítás körüli tévedéseit bőségesen kárpótolják a régi magyar nyelv emlékeinek szakszerű összegyűjtésével és közreadásával szerzett érdemei. A gondos összeolvasás, az eredeti szöveghez való hű ragaszkodás és a pontos jegyzetelés nemcsak elvileg elgondolt és helyesen felfogott elv volt nála, hanem egyszersmind rengeteg időt, fáradságot és figyelmet igénylő áldozatkész munkavállalás is. Döbrentei ezt a munkát szívesen vállalta, mert tudósi szenvedélye hajtotta, nyugtalanította annak pontos és lelkiismeretes végrehajtására. A magyar nyelvmélekek rendszeres kiadásának ő az első úttörő munkása és ezirányú érdemeit kortársain kívül a mai magyar nyelvtudomány is hálával ismeri el. E kutató munka nehézségeibe a jelentései és levelei világitanak be. A magántulajdonban levő levéltárakba bejutni nem mindig tu-

3. *Korompai gr. Brunswick Józsefné, Keselőkői Majthényi Anna Mária palota és csillag keresztés hölgy, a budai Jótévő Nő Egylet elnöke hatályos életéről rajzok.* Ék. 1845. 20. sz. 634–638.

4. *Gróf Andrássy György úr Vasgyáron Dernőn Tolna vármegyében.* Hl. 1845. 61. sz. 961–966.

5. *Hév galamb* (vers). Hd. 1848. II. 23., 25. sz.

6. *Magyar tengerész dala.* Hd. 1846. 12. sz. 24.

7. *Iparegylet dala.* Ék. 1846. 813–814.

8. *Retyezát vagy Reczézet* (vers). Unió zsebkönyv.

9. *Huszárdalok, általjában katonadalok.* Pest,

²⁸⁶ *Régi Magyar Nyelvmélekek.* I–IV. Szerkesztette Döbrentei Gábor. Buda, 1838–1846.

²⁸⁷ Döbrentei Gábor kutatóútjairól írt jelentései az Akadémia Főtitkári Levéltárában vannak, a „Magyar Akadémikusok Jelentései” jelzésű kötetben *D* betű alatt.

dott és sokszor csak nehézséggel, a másoltatás meg különösen nagy akadályokba ütközött. A régi szövegek másolása alapos felkészültséget és lelkiismeretes munkát igényelt, ilyen képzettségű másoló viszont akkor is kevés volt. A fő akadály azonban a kolostori és magánlevéltárak hatalmas és alig rendezett anyagának áttekintése volt, de Döbrentei legtöbb helyt lelkes hívőkre akadt, akik ezt a feladatot erejükhöz képest igyekeztek megoldani.

Jelentései közül rendkívül érdekes az 1841–42. évi jelentés,²⁸⁸ melyet erdélyi gyűjtő és kutatóúttjáról az Akadémia XIII-ik nagygyűlése elé terjesztett. Eszerint 1841. július 8-án érkezett Erdélybe, ahol először Hunyadvármegye levéltárát tekintette meg. Július 10–12-én a nagyszebeni szász nemzeti levéltárban dolgozott, 14-én Fogarasban, július, 15-én Brassóban, 16-án Sepsiszentgyörgyön, majd a következő napokban Kézdivásárhelyt és Csíksomlyón fordult meg. Augusztus 18–19-én Székelyudvarhelyt nézte át az Udvarhely-szék levéltárában található régi magyar iratokat és végül augusztus 20-án Segesvár levéltárait kutatta át. Döbrenteit elsősorban az 1500-ig terjedő magyar nyelvemlékek érdekelték, de átnézte és számbavette a XVI-ik század erre vonatkozó anyagát is. A későbbi időktől őt már csak a magyar nyelvnek, mint hivatalos nyelvnek okmányai érdekelték, annak a bizonyítására, hogy a fejedelemségek korában azt sok helyt használták a latin helyett. A szász levéltárak anyagának átvizsgálásához megszerezte WACHSMANN JÁNOS szász ispán és kormányzó tanácsos engedélyét, aki őt, amint jelentésében írja „a legjobb indulattal fogadta” és „szívesen vállalta, hogy a magyar vonatkozású anyagot lemásoltatja. A magyar iratok jegyzékét pedig ígérte elkészíteni. SCHULER J. K. professzor a legnagyobb szeretettel nyilatkozott a magyarokkal való együtt működésről.” Wachsmann a Döbrentei „nyakába borulva” búcsúzott el tőle és Döbrentei boldogan tért haza, bízva a szászok ígéreteinek teljesítésében. A nagy ígéretekből azonban nem lett semmi. „Tizen-nyolc hónapja éppen most az érzékeny ígéreteknél, – írja Döbrentei jelentésében, – de csak levél sem jött onnan, mely ezt hozza: „Uram, megkerestünk minden féléket, felbontottunk minden csomót, hogy a magyarokhoz lekötölezzünk atyafiságunkat bizonyítsuk,” „de fájdalom! semmit se találánk.” Brassóban Schuler professzor ajánlólevelével kereste fel TRAUSCH JÓZSEF városi tanácsost, aki össze is állította a XVI-ik századi iratok jegyzékét. Itt jegyzi meg Döbrentei, hogy Erdélyben a fejedele-

²⁸⁸ Uo.

lemségek korában a magyar volt a hivatalos nyelv, s a királyi kormányshoz jegyzőkönyveit is csak 1764-ben „Bukow kedvéért kezdték deákul írni”. Segesvárt Binder Pál György szászkezdői evangélikus pap, Döbrentei régi barátja mutatta meg a levéltárakat. Egész sereg értékes XVI-ik századi magyar iratot talált, amiknek lemásolására Binder ígéretet is tett, de a szebeniekhez hasonlóan nem küldött fel az Akadémiának semmit. „Nem kétkedem Binder Pál György szavában” – írja jelentésében Döbrentei, – „de, hogy ezen Nagyszebeni és Segesvári egészen elhallgatás a Szász nemzetnek a magyar nyelv elleni ismeretes mostani szegülése szempontjából ne jöne, nem lehet. Mintha félhívnének, hogy oly tanú iratokat adnak ki hiteles másolatban levéltáraikból, mik napfény világosságával ismertetik meg enmagukkal, miképen kivált a mostani Erdélyi országgyűlésen a Magyar és Székely nemzet a nemzeti nyelvre nézve” csak azt akarja visszaállítani, ami Erdélyben a szászoknál is „másfél száz éven felül élt országos divatban”. Döbrentei szerint a szászok nem szeretnék kiadni levéltáraikból olyan bizonyítékokat, amelyek szerint ők „egykor legkészebben, legalább minden ellenmondás nélkül elfogadták” a magyar nyelvet, hivatalos használatra is „s a magyar nyelv tudása és az azzal élés mellett saját nyelvük is fenn tud maradni”. Döbrentei végül kéri a társaságot, hogy a szászok eme furcsa és udvariatlan eljárása ügyében tegyen valamit. Ez szerinte azért szükséges, hogy a két szász hatóság is érezze a nála lévő érdekes iratok meg nem tagadhatóságát.²⁸⁹ Az erdélyi út és ottani bő tapasztalatainak leírása betekintést enged Döbrentei bő és alapos jelentésébe, amiknek pontos feldolgozása nyelvemlékeink kutatói számára új lehetőségeket nyújtana. Hozzá hasonló alaposítással és tudós módszerességgel csak Aranka György és Kemény József dolgoztak az erdélyi régi történeti és irodalmi emlékek számbavételén és megmentésén. Akadémiai megbízatása révén Döbrentei nemcsak Erdély, hanem az egész történeti Magyarország és Ausztria, egy részének levéltáraiban is kutatott, működését azonban elsősorban a nyelvemlékek összegyűjtésére korlátozta. Utolsó nagy jelentését a régi magyar nyelvemlékekre vonatkozólag az Akadémia XVIII-ik nagygyűlésén olvasta fel. Ez az 1847. december 20-áról keltezett jelentés²⁹⁰ elsősorban a Felvidék levéltárainak régi magyar anyagáról és a másolásokra kiadott munkákról szól. 9 pontban összegezi munkája eredményét és rámutat a még elvégzendő feladatokra.

²⁸⁹ Uo.

²⁹⁰ Uo.

Ezeket a feladatokat azonban nem tudta már elvégezni. Az 1848-as forradalom nemcsak a további gyűjtő- és kutatómunkát teszi lehetetlenné, de a már feldolgozott anyag további kiadását is. A forradalom elején abbamaradt a már előbb nyomdába adott és részben ki is nyomott értékes gyűjtése: a XVII-ik századi magyar levelestár. A nagy események így szakítják ketté és vetnek véget Döbrentei tudósi munkájának. A forradalom bukása után, élete utolsó két esztendejében, a nagy nemzeti letargiában ő már nem fejezhette be minden elkezdett munkáját. De az általa kiadott nyelvemlékek és az életében meg nem jelent gyűjtései nevét így is beírták a magyar nyelvtudomány történetébe.

A forradalom viharában.

1848. március 15-ike a magyarság életében sorsdöntő esemény volt. Az európai szabadságeszmék hatása alatt a magyar függetlenség gondolata is lángra gyul. A nemzet átéli a nagy sikerek rövid illuzióját, hogy aztán másfél éves hősi sorsvállalás után megismerje az elbukás tragikumát. Döbrentei Gábor a magyar szabadságharc kitörésekor 62 éves volt. A nagy események irányításában neki nem juthatott szerep. Idős kora, letűnt pályafutása a múlté volt. Az új nemzedék politikai és irodalmi vezérei Kossuth és Petőfi zászlói alatt sorakoztak. Egykori barátai közül is kevesen éltek már, az új nemzedék dübörgő morájában, a még élő régiek hangjára amúgy sem figyelt volna fel senki. Döbrentének tehát a nagy viharban csak a csendes szemlélő szerepe jutott. De magyar lelke aggódó szeretettel figyelte a nemzet jövőjét eldöntő nagy eseményeket, osztozott a győzelmek mámorában, együttérzett és zokogott az elbukottakkal a meg nem érdemelt vég tragikus pillanataiban. A szabadságharc idején Budán élt és élményeit ezúttal is gyakran bejegyezte naplójába. A forradalmat előkészítők gondolatai már régen kedvesek voltak előtte, de most még inkább azonosítja magát a magyar függetlenség és öncélúság eszméivel. Utálja a szolgalelkűeket és gúnyosan írja naplójába 1848. február 5-én:²⁹¹ „Mikor Magyarország képviselői, felterjesztésükben a Királyt, atyai kegyességünek, csúszva nevezik és a törvénycikkekben Ő felsége kegyelmes hozzá járultta áll: a szabad kebel mindig megszisszen.” Fiatalkorára visszaemlékezve Tacitus olvasása jut eszébe, de egyszerre megjelenik előtte Páris és a februári forradalom. Ekkor a despoták megérdemelt

²⁹¹ Döbrentei Gábor naplója. Kiadatlan rész. 1848. feb. 5. 179.

sorsára gondol és a következő sorokat írja naplójába:²⁹² „Mikor fiatalkoromban Tacitust olvasám, jól esett azt gondolnom, hogy az absolutismus tacitusi legyalázása azért is szent, mert az uralkodandó hercegfiúk megrettenének előre, jövő históriksaiktól, midőn tanítják azt, velek olvastatván.” „Úgy látom most, hogy nem Tacitus kell az uralkodó despota-féléknek, hanem olyan leczkék, minőt Páris, február 23-dikán 1848. b(an), Stuttgart azután, Pest 15-dikén, praelegált.” A despoták sorsa megpecsételtetett – legalább ezt érezteti 1848. tavaszának magyar és európai mámor. De a szabadság mámorának veszélyeit jól és korán észreveszi már Döbrentei. 1848. június 19-én írja:²⁹³ „A magyar, látom, örömeiben részeg, függetlenségi szabadsága vissza nyérésén.” Szeptember 1-én²⁹⁴ pedig a szabadság dicsőítése mellett lelkében felébred már a nagy aggodás, mi lesz a nemzettel, ha ez a mámor nem hozza meg a várt illuziókat. „A Szabadság, legszebb gyermek a világon, – írja Döbrentei naplójába. – Kié? Szüli az emberi jog, gyönyörködik benne az Igasság, ápolja az Egyenesség. Igazgyöngy az, melyet a tenger fővénye kimos, de melybe... hamar elvész.

Az egyúrságban e gyermek, váltott gyerekké leszen többnyire álruhában járatják, felnevelését mindig ígérik, de mindig késleltetik.

S az emberiségnek e kedves szülöttjét elfeledtetni a Rend, a Személybátorság, a Vagyonbiztosítás, a Hiúságok fénnyel-pénzzel kielégítése.

Köztársaságban eleinte nagy tüsszel ragadják-ki e gyereket járszalagai közül. Lerészegedik a világ látásán.

De, nevelésében minden önző, ész, hatalom, szóhős belékottyán, 's a sok mesterkelésben előlik.”

A forradalom viharában sem felejtkezik meg Döbrentei a nyelvészkedésről. Előszóval farag új szavakat és mond véleményt mások stílusa és szóhasználata felett. 1848. július 6-án²⁹⁵ jegyzi meg naplójában, hogy a miniszter szót jó magyar szóval kellene felcserélni. Az „országjár” szót ajánlja. Nem tetszik Döbrenteinek a pogártárs szó sem. 1848. június 22-én²⁹⁶ erre vonatkozólag így ír: „Blouse, Polgártárs, Polgárszerkesztő, stb.! Már

²⁹² Uo. 1848. 195.

²⁹³ Uo. 1848. júl. 20. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor ismeretlen naplófeljegyzései a magyar szabadságharc idejéből*. P. 1944. 33.

²⁹⁴ 1848. szept. 1. Uo. Kiadatlan rész. 202. l.

²⁹⁵ Uo. 1848. júl. 6. 198. l. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor ismeretlen naplófeljegyzései a magyar szabadságharc idejéből*. P. 1944. 33.

²⁹⁶ 1848. jún. 22. Uo. Kiadatlan rész. 194.

hijában! A mit mástól vesz által valaki, annak szavával ragad az reá. Francia töre-ki megént a republicánismusban, arra tátnak száját majmai.

Ha az Ausztria letiporta magyar szabadság hazulról dugta volna-fel fejét, Blouse lett volna magyar eredetiséggel: lebernyeg. Lám, tudták a „labancz” nevet adni.

Polgártárs lett volna: honfitárs vagy még inkább Atyafi, folyvást így szólítja egyik Magyar és Székely magyar véré: Atyafi. S ez testvériesebb mintsem a Bürgerből lett Polgár.

Polgárszerkesztő lett volna: szerkesztő Atyafi.”

Döbrentei éberem figyelme az eseményeket, a régi világ eseményeinek pusztulását, új illúziók keletkezését. Az egyszerű emberekkel és a forradalmat irányító írókkal, hadvezérekkel folytatott beszélgetései közül néhány érdekesebbet szintén leírt. 1848. június 74-én²⁹⁷ írja naplójába: „Ebédlek Mészáros Lázárral. Hadügyminiszter Úr, mondám, a magyar népben bámulatos elszánást, buzgóságot tapasztalok. Csak fegyvert, vezért, az Istenért! mert mintha Mohácsiasan készülénk.” Mészáros azonban megnyugtatta, hogy nincs miért félnie.

Ugyancsak érdekesen beszél el Martinovics és társai hamvainak eltemetését.

„1848. június elsején²⁹⁸ – írja naplójában Döbrentei – Áldozócsütörtökön Budán, a Vérmezőn ma nagy jelenetek esének. Igazi áldozó nap volt. 1795-b(en) Martinovicséknak vevék e mezőn fejét, mert az aristocratiai jogokat semmisíteni akarák. S ma, az ők elve értelmében esketteték fel a budai helyőrség, Mészáros Lázár hadügyminiszter által.”

A forradalom nagy változásai között Döbrentei teljesen átérzi a nemzeti lét és nem lét nagy kérdéseit. Örömmel néz a kivívott első sikereknek, de aggódik a jövőért, amely semmivé tehet egyszerre mindent. 1848. április 30-án²⁹⁹ írja naplójába: „Magyarország most mi lön? Vadkecske, mely egy kőszárlól a másikkra szökött. Amott mélység volt alatta, itt mélység körülte. Hengeredőbe volt, újból van. Nemzetisége aláásóinak földje alól kalapálását elébb távolból hallotta, most azok földje színére bukkantak fel.”

²⁹⁷ Uo. 1848. jún. 14. 192. l. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor ismeretlen naplójeljegyzései a magyar szabadságharc idejéből*. P. 1944. 82–83.

²⁹⁸ 1848. jún. 1. Uo. Kiadatlan rész. 190 l.

²⁹⁹ Döbrentei Gábor naplója. 1848. ápr. 30. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor ismeretlen naplójeljegyzései a magyar szabadságharc idejéből*. P. 1944. 31.

A forradalom tisztító és átalakító ereje mellett, észreveszi annak árnyoldalait is. A „fényes villám” mellett látja a „gomolygó füstöt” is, a tiszta eszmék és megvalósulás emberi gyarlóságai közötti durva ellentétet. „A szabadság kivívásának első eszméje, tiszta láng, fényes villám, – írja 1848. október 28-án³⁰⁰ naplójába.

Azután gomolyog a füstje, s a menykő lecsapásának irtózatoss pusztításai. Dühösködések, rombolások.

Hogy az ember csendesen józanon nem tudja tenni fejtekezéseit.”

Döbrentei emberismerete ezekben az eseményekkel teli hónapokban új színekkel, új tapasztalatokkal gazdagodott. A nagy hősök, az eszmék tüzeiben lángolókkal mellett észreveszi a haszonlesőket, a mindenáron érvényesülni akarókat, a cím és állás után futkosókat zajos hadát. 1848. december 24-én³⁰¹ írja naplójába: „Hivatalra felajálkozni képesség érzetével, honi s magad aránti kötelesség.

Keresni azt, ostobaság.

Eljáráni benne híven, lelkesen, emberség.

Czím után, melyel fizetés nem jár, esdeni esztelen hiúság.

Czím kaphatásáért, még fizetni is, bolondság.

Czímért áskálódót, szabadság elárulót, akasszátok fel.”

1848. karácsonykor³⁰² a nagy év tanulságait mintegy összegezve, a nemzeti szabadság győzelmiéről ír, de a jövő eshetőségeinek sötét árnya is átsuhan lelkén, hátha a fény, a diadal és siker csak „véletlen” műve volt és a nemzet egy rossz számítási hiba, vagy árulás miatt elbukik. 1848. december 25-én írja:³⁰³ „A társadalmi s országos álladalmi szabadság védelme, a legszentebb érzelmek ki erjedése. Emberi méltóság ki sem fejlődhetik illő szabad körben mozoghatás nélkül.

És te magyar nép, mily nemesülő eréllyel lépsz-elé, ellapulásodból, melybe szorítgatának, a Sárvizen vagy Lajtán túlról, Igazán Sárvíz mocsaraiban.

Alkalmasint fogsz is győzni!

De, egy ijeszt engem.

„Véletlen” volt mindig megmentője Annak, ki csudálatosan ellened agyarkodik.

³⁰⁰ Uo. P. 1944. 33.

³⁰¹ Uo. P. 1944. 33–34.

³⁰² Uo. 1849. dec. 25. Uo. 1944. 34.

³⁰³ Uo. 1848. dec. 24. Uo. 1944. 34.

Ha megént az a „nem hitem volna” bukkanna elé. És reménytelen Árulás! közüled!”

A szabadságharc első nagy évének politikai és harci eseményei között az irodalomról és az írókról sem felejtkeznek el. Látja a fiatalok csörtetését, nemzedékek és eszmék, régi és új írók örösváltását. 1848. július 8-án³⁰⁴ írja naplójába: „Az irodalomban igen fenyegeti az idősebb írókat a neki iramodó fiatal író.” „Gyökérre hajlott fiatal ágak tologatják a cser derekát, pedig annak nedve szittával nőnek.”

A felszakadó régi sebek ismét eszébe juttatják egykori és új ellenségeit, de a férfi büszkeség és dac elnyomja a lélek fájdalmát. 1848. július 5-én³⁰⁵ gúnyosan írja naplójába: „Mikor Bajza engem bántott, akkor egy juhász kutya szabta meg inamat. Marása beforrott. Mikor az Irodalmi Szemlében Toldy Ferkó megerebeneztetett, akkor bekóczóznak. Levertem a pozdorját. Mikor Martzius 15-dike tőn szemrehányásokat a tudóstársasági tagválasztásokért, akkor fosba találtam lépni. Levertem csizmámat s megtisztíták, újra kifényesíték. Mikor Charivari Lankája kancsalgott rám, egy fecske szarta le kalapomat folyosón menttemben. Mikor Vahot vádaskodott ellenem, egy szilaj ökör futott nekem. Semmi bajom nem lett.”

A PETŐFI–VÖRÖSMARTY vitát ugyancsak kárörömmel veszi tudomásul és Vörösmarty megtámadtatásában a sors elégtétel adását látja. 1848. szeptember 6-án³⁰⁶ írja naplójába: „Olvasám Vörösmarti envédelmét Petőfi ellen Kossuth Hírlapja 58-d. számában. 1848. sept. 6.

S ezt érzem: Ládd Vörösmarti, hogy keríté náladnál fiatalabb nyakadba vétkeidet, cselszövéseiddel, miket Te tettél ármánykodva Berzsenyi, Kisfaludy Sándor ellen a m. t. társaságnál.

Vörösmarti, szelíd farkas, bárányos róka.

Így jellemzé b. Jósika Miklós is, gr. Gyulai Lajos előtt. Pedig Jósikát Vörösmarti egykor pártjába húzá.”

Kemény Zsigmondról és Eötvösről, valamint Brassai Sámuelről szeretettel emlékezik meg. Elmeséli 1848. augusztus 1-én³⁰⁷ naplójában, hogy a Nemzeti Kaszinóban együtt vacsoráztak Eötvössel és Keménnyel. A felállítandó kolozsvári egyetem-

³⁰⁴ Uo. 1848. júl. 8. Uo. P. 1944. 34

³⁰⁵ 1848. júl. 5 kiadatlan rész 197.

³⁰⁶ Uo. 1848. szept. 6. L. Gálos Rezső, *Döbrentei papirosszeletei*. I. K. 1944. 459–64.

³⁰⁷ Uo. 1848. aug. 1. Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor feljegyzései a kolozsvári egyetemről*. K. Sz. 1944. 1. sz.

ről beszélgettek és szóba került Brassai Sámuel is, akinek a ki-nevezését Döbrentei melegen ajánlotta.

1849. az új remények és a nagy csalódások éve. Döbrentei naplója kevés feljegyzést tartalmaz erről az esztendőről, a nagy események úgy látszik teljesen lekötötték figyelmét, az önmagába tekintésre ha rá is ért, azok megörökítését nem tartotta érde-mesnek. Érti, hogy élete vége felé jár már és a nagy számadás közeleg. Azokra gondol, akik vele jót tettek és fáj, hogy az élet rövidsége miatt nem róhatta le az irántuk érzett hálát. 1849. má-jus 5-én³⁰⁸ írja naplójába: „Kiegyenlítő érzelmeim vagynak. Faggató kín fog-el, midőn eszembe jut, hogy ennek-annak vala-mely kisebb-nagyobb hálával tartoztam s már megholt, én pedig vele már köszönetemet nem éreztettem.”

Az események vészes sodrában nem ér rá naplóját folytatni, barátait, ismerőseit is szétszórta az ország minden részébe a vi-har. A vesztt csaták mellett néhány nagy diadal még élteti a győzelemben hívőket, de az élesszemű szemlélő már látja a kö-zelgő tragikus elbukás előrevetett árnyékát. KOSSUTH, a nemzet utolsó reménye Döbrenteit is magával ragadja, de attól fél, hogy a magyar szabadságharc lelke és vezére jóhiszemű ember, de rossz diplomata és számításaiból kihagyta a „rossz kimenetelt”. 1849. június 20-án³⁰⁹ írja naplójába: „Nincs párja Kossuth Lajos-nak a mai Európában, fellelkesítésre nézve. Nézetet, érzelmet mond-ki nyilvánosan, olyakat, melyeket a közönség embereiben, csak lappangva maradának. Ő megnyelvezi a jogok, igazságok sejtelmét, de kormánya sikerét félthetni. Igen regényes politikus. Az udvarok diplomatái nem olyan igazságosak, becsületesek, minőknek ő hiszi. S kormányzónak a rossz kimentelt is számba kell venni, hogy akkor tudja mi a teendő.”

Döbrentei utolsó évei és halála.

A szabadságharc bukása után, remények és vesztt illúziók romjain már csak az elmúlt nagy küzdelem dicső fénye kísértett, a közelmúlt szent emlékei és a vérző sebek néma fájdalma. A jövő sötét és kilátástalan volt. A bújdosók reménye vigaszt nyújtott ugyan az itthonmaradottaknak, de az elnyomás és tehetetlen bosszú keserűségén ez nem változtathatott. A költők, tudósok szét-szóródtak és néma hallgatásra voltak ítélve, az egykori harcosok vagy börtönben siratták vesztt reményeiket, vagy a bújdosás

³⁰⁸ Döbrentei Gábor naplója. 1849. máj. 5. 210.

³⁰⁹ Uo. 1849. jún. 20. 212.

bizonytalanságában várták végzetük beteljesülését. Döbrenteire milyen sors várhatott ezekben a sötét, keserű években! Üldözöttségétől nem kellett félnie,³¹⁰ mert nem volt semmi szerepe a szabadságharcban, de az a világ, amelynek reményében és fényében élt, már neki sem világított többé. Jóbarát, ellenség ugyanazt a sorsot hordta, mint ő, de míg a fiatal nemzedék előtt ott állott még a hosszú élet a maga változást hozható reményeivel, ő már élete alkonyán csak a halálra készülhetett fel. Elrendezi könyveit, kéziratait és kiegészíti végrendeletét.³¹¹ A régi és megkezdett munkái befejezésére már nem gondol többé. Egy-két meghitt barátjával néha összejön és ilyenkor a közös elkeseredés egyetlen vigasza az együttlét öröme. 1850. február 10-én jegyzi fel naplójába: „Ebéden valék Pesten, a Szép-utcában László Ferenc

³¹⁰ Döbrentei Gábor 1850. szept. 18-án írta öccsének, Döbrentei Antalnak: „Nyugtalan vagy, meghiszem. Úgy van minden szilárd lelkű ifjú ember, midőn még nem tudja, hová, merre? Könnyeim hullának egykor érzékeny gyermeknek nekem, midőn a világ sorába bekapaszkodnom oly későre lehetett. Reménylettem, türtem s munkába fogtam, hogy időm teljék. Sikerét láttam vágyaimnak, sokban boldogultam.

S most, hazám nyomorgatását látnom nem elég, bizonytalanra soroztak. Június elsője óta nyugalmazva vagyok, de mennyivel, azt nem írta meg Koller miniszteri biztos aug. 31-dikén. 1849-i májusától fogva 1850-beli május végéig azonban megkaptam fizetésemet nagy-nagy nehezen.” Rexa Dezső, *Döbrentei Gábor levelezéséből*. I. K. 1900. 375.

³¹¹ Végrendeletében az atyjától örökölt birtokrészét Samu és Dávid testvéreire hagyta. Bútorait, készpénzét és egyéb szerzeményeit unokatestvéreinek, Döbrentei Antalnak juttatta. 200 pengőt adományozott Károly, 300-at Dávid öccsének, 2–200 pengőt a soproni és a pesti evang. tanintézetnek azzal a céllal, hogy annak kamatait a magyarból legjobb előmenetelű tanulóknak osszák évente ki. Volt tanítványainak apróbb dísz tárgyakat, az Akadémiának pedig az általa megfestetett alább felsorolt írók arcképeit ajándékozta: Gr. Teleki József, gr. Széchenyi István, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi Dániel, gr. Dessewffy József, Horváth Endre, Virág Benedek, Kazinczy Ferenc, br. Jósika Miklós, Kállai Ferenc, br. Mednyánszky Alajos. E képek közül a Jósikáét Pesky, a Kállaiét Koczina, a Széchenyiét Barabás, a többit Simó Ferenc festette. Kéziratai egyrészét szintén az Akadémiára hagyta, más részét Antal és Károly öccsei „felügyelete alá” rendelte. Simó olajfestményét (Veszta) a felállítandó Erdélyi Múzeumnak ajándékozta. Reméli, hogy „Erdélyi és Magyar országi Hazám Nemzetem folyvást nagyobb, mindig kifejtettebb phoenix légyen”. Kéri, hogy temetésén vagy Székács József tartson beszédet, „vagy általgában a Pesti Evang. Magyar pap légyen, mert első valék, ki a Pesti ev. gyülekezet Magyar Tiszteletese fizetéséhez alapítványkát adtam, s így oda tartozom”. Végrendeletét a következő sorokkal fejezi be: „E végezve, beh könnyül a lélek, mikor a halálon túl bátran járt, ennek vidámságában mindennek a mi nemes, betsülésével, emberi szennyek utalásával, gyarlóságokon mosolyogva írtam e sorokat elejétől végig saját kezemmel s megerősítettül nyomtam ide nemzeti pecsétet Budán, Július 9-én 1847.” *Döbrentei végrendelete vagy testamentuma*. I. K. 1900. 366–373.

özvegyénél Szűcs Jozsefánál. Sírt velem Magyarország sorsán!”³¹² Azután a bújosokról és Kossuthról beszéltek, idézték a múltat, fürkészték a jövőt. A társaság és a könyvek vigasza sem volt már a régi. Az élő történelem nagy tanúságai elhomályosították a róluk írt elméleteket. Minek az „élet tanítómestereihez”, a múlt nagy szellemidézőihez fordulni, mikor a ma rideg valóságai úgyis szétoszlatják a könyvek illúziókban ringató álmvilágát. Döbrentei 1850. szeptember 13-án³¹³ keserűen írja naplójába: „Vágd a földhez azon históriás könyvet, mely csak a koronások hatalma elfacsarásait csevegi el. Hiszen mi gyönyör, időt vesztegetni abban, hogy tudd.” De vajjon nem tévedett-e a magyarság, amikor Ausztriával szakítani akart, veti fel Döbrentei a magyar lelkiismeretvizsgálat nagy kérdését. Ausztriával közösségben élni már nem lehetett – állapítja meg Döbrentei – és 1850. áprilisában³¹⁴ a naplójába írt elmélkedésében cáfolja Széchenyi azon régi állítását, hogy Magyarországnak Ausztriával jó viszonyban kell lennie. „Ezzel – írja Döbrentei – Széchenyi járatlanságát bizonyította a magyar történelemben.”

Utolsó éveiben nagy örömet szereztek neki gr. Gyulai Lajos látogatásai, aki Pesten lakván, régi nevelőjét gyakran felkereste. Ilyenkor órákig elbeszélgetve felidéztek a múltba temetődött erdélyi emlékeket: az andrásfalvi és dédácsi felejthetetlen esztendőket. Emberi sorsok és porba omlott régi kedves arcok merültek szemeik elé a múlt homályából, de az eltűnt idő nyomába tapogatózó és vigaszt kereső emlékezet csak kettétört életek, félig teljesült vágyak árnyait idézte fel előttük. Megszűnt és értelmét veszítette a régi harc is Döbrentei és nagy ellenfelei között. Egykori támadóik és a munkásságát, életét megkeserítő ellenségei közül Bajza megőrült, Széchenyi és Vörösmarty megöszzeomlott lélekkel várták végzetük beteljesülését. A költők és tudósok hallgattak, de a lélek néma csendjében, a szenvedés már új alkotásokat értelt. Döbrentei azonban nem ismeri már meg Tompa vigasztaló líráját, a „Vén cigány” keserű jövőlátását, sem „Az ember tragédiája” örök igazságokba temetett magyar fájalmát. Az ő szerepe véget ért, a nemzedékek nagy őrsgváltásában át kellett neki is adnia azt a helyet és hivatást, amelyet egykor oly büszkén, emberi erényekkel és gyarlóságokkal telten magáénak vallott. Élete utolsó hónapjairól keveset tudunk. Naplójába 1851. februárjában³¹⁵ írja be az utolsó töredékes feljegy-

³¹² Döbrentei Gábor naplója. 1850. febr. 10. 218.

³¹³ Uo. 1850. szept. 13. Hajnaloson, 224.

³¹⁴ Uo. 1850. ápr., 220.

zéseket. Az apró történetek és idézetek között van egy kis vers, mely az öregedő Döbrentei érzéseit fejezi ki: a „Hazám Istene” c. „Kiszáradt a könny” panaszolja a vers, mert ember, Isten elhagyott:

„Nem sírok, nem imádkozom,
Elhagytál, elhagylak én is.
Megállott óra vagyok, hallgató,
Csend, sőt némaság körülem.
Állok, – mint nedveszáradott élőfa
Remény zölde nélkül.”

A naplót bibliai idézet fejezi be, vigaszul az emberi gyarlóságok és fájdalmak ellen. „Szégyeld meg magad ó rövid látású ember, Isten elleni zugolódásaidért, világ igazgatásán való elégtelenségedért, és önmagad csüggettségéért. Jób így szól: Ó Isten bölcsességének és tudományának mélységes gazdagsága, mely igen meg tudhatlanok az ő ítéletei és végire mehetetlenek útjai. Mert ki mehetett végire az Úr akaratának, vagy ki volt tanácsosa?”³¹⁶

Ezek Döbrentei Gábor naplójának utolsó sorai. A büszke lélek a nagy harcok, sikerek és csalódások után megnyugszik a kifürkészhetetlen végzetben, Isten akaratában. Élete utolsó napjairól és hirtelen bekövetkezett haláláról hálás tanítványa, gr. GYULAI LAJOS emlékezik meg:³¹⁷ „Néhai lelki barátomat *Döbrentei Gábort*, utoljára *1851-ben Martius 27-dikén* láttam, mikor színházba mentem, a Váci-utcában, jött velem szembe, az utca tulsó oldalán, és amint megpillantott, sietett felém, és elkísért a színházig, – ott kezét szorítottunk egymásnak örökre, – másnap jött a leverő szomorú hír, hogy szélhűdésben megholt. Mikor aztán szállására siettem, életnélkül kiterítve láthatám csak egy pamlagon. Harmadnapra eltemettetett. Székács evangélikus pap mondott felette egy igaz beszédet.³¹⁸ A temetésen jelen voltak gr. Teleki József az akadémia elnöke, – testvéreim Wassné és

³¹⁵ Uo. 1951. febr., 251.

³¹⁶ Uo. 1851. gr. Gyulai Lajos bejegyzése 1860-ból. 252.

³¹⁷ Uo. gr. Gyulai Lajos bejegyzése 1860-ból. 259.

³¹⁸ Döbrentei sírjáról írja gr. Gyulai Lajos: „Azon helyt egy márvány oszlop díszesíti, melyre a sírverset én fogalmaztam, de melyből kihagyatott az, hogy *kívánsága szerint a honvédek mellé temetessék*, akkor Haynau véres keze forgatta a kormány pálcát, Döbrenteinek örököse: Antal, nem merte bevésni azt a márványba, de hagyott üres helyet arra is.” Uo. gr. Gyulai Lajos bejegyzése 1860-ból 260.

Kunné, Brunzwick Therez és sok mások. Kun Kocsárral és Györffy Samuval kimentünk a Budai hegyekre a temetés után – ott tartottuk a tort – barátunk emlékezetére!”

Döbrentei sírjánál Székácson kívül TOLDY FERENC mondott beszédet. Az egykori ellenfél és Döbrentei utódja az akadémiai titkárságban, meleg és őszinte szavakkal búcsúztatta el a magyar szellemi élet nagy halottját.³¹⁹ „Soha nem hervadó koszorú fogja Döbrentei holt emlékeit ékesíteni, valameddig csak magyar fog élne e hazában”, mondotta sírja felett Toldy. A halál kiengesztelte az egykori ellenfeleket és Döbrentei emléke bevonult a múlt iránt őszinte kegyeletet érzők emlékezetébe.

Döbrentei Gábor munkásságának jelentősége.

Döbrentei Gábor sokirányú munkásságából kétségkívül műveltség-szervezői tevékenysége volt a legértékesebb és az utókor számára legmaradandóbb értékű. Döbrentei vezetésre, irányításra termett egyéniség volt. Határozott fellépése, nagy műveltsége, a magyar és európai irodalomban való jártassága, nyelvtudása és enciklopédikus ismeretei tették őt elhivatottá egy olyan szerep vállalására, amelyre nála alkalmasabbat 1810. és 1830. között íróink közül alig lehetett volna találni. Döbrenteiben az író, a tudós és a szervező hármasság párosult. Szépirodalmi alkotásai nem mélyek, tudósak értékes, de közepszerű, szervezői és alkotóvágya azonban határtalanul nagy volt. De a túlméretezett becsvágy, mely sokrétű egyéniségét egész életén át fűtötte és hajszolta, előbb a sikerekhez vezető utat nyitotta meg számára, később mellőzése és bukása előidézője lett. Döbrenteinek jó diplomáciai érzéke volt a pillanatnyi adottságok felismerésére és kihasználására, értett az emberekkel való bánásmódhoz is és az írók, tudósok és vezetőemberek közötti ellentétek elsimításában bámulatos jártasságra, ügyességre tett szert. Az eréllyel párosult körültekintés, a kedvező pillanatok kihasználása magyarázzák meg ifjú éveinek sikerét, de igazságtalanok volnánk vele szemben, ha őt csak a siker, az érvényesülés és a minden áron célhoz jutni akarás emberének tekintenénk. Döbrentei becsvágya mögött mély hazafias érzés, a tenni és előbbrevinni akarás őszinte szándéka állott. Láta irodalmunk sivár helyzetét, az írók egymásközti áldatlan harcát, de ugyanakkor észrevette a nagy lehetőségeket is, amik e meddő harcok miatt kihasználatlanul marad-

³¹⁹ Uo. Gr. Gyulai Lajos bejegyzése 1860-ból. 188.

tak. Az irodalmi élet sajátos körülményeinek ismeretén kívül számításba vette a vezetőrétegek befolyásának fontosságát is. Terveit tehát úgy alkotta meg és úgy próbálta végrehajtani, ahogy azok az akkori magyar élet sokféle és ellentétes adottságai között egyedül lehetségesek voltak. Fiatal éveiben a megalkuvás nála csak eszköz volt célja elérésére, később azonban öncélú életformájává vált. Az utókor köztudatába így került Döbrentei Gábor, mint a nagyok kegyeit kereső „udvaronc lélek” nem egészen rokonszenves típusa. Ez a kép azonban csak részben talál a fiatal Döbrenteire, akinek jellemében ekkor még alig ismerhető fel az a Kazinczy által szemére vetett „eredendő bűn”, hogy mindig a környezete „színét” ölti magára. Döbrentei már fiatal éveiben is ügyesen forgolódott a főúri körökben, de összeköttetéseit mindig a nagy célok megvalósítására használta fel. E tekintetben egyéniségében sajátos törést látunk és ez a kettős lelkiség átvonul egész életén. A szalonok kedvelt hőse, az előkelők környezetében forgolódó udvaronc lélek ellen tudata mélyéből fellázad a népi magyar, a társadalmi és szociális igazságtalanságok ellen lázadó emberi lelkiismeret. De ez a mélyről jövő hang kifelé ritkán szólal meg, befelé azonban annál gyakrabban. Időnként kitörő lelki válságainak talán ez az egyik igazi oka. A barátaihoz írt levelei és naplója tele vannak a néma lázadással, az elfojtott keserűség, a ki nem mondható szavak önkínzó marcangolásaival. A fiatal Döbrentei még kigyógyul lelki válságaiból. Az első nagy sikerek: az Erdélyi Múzeum és az akadémiai titkárság kárpótolják vélt és igazi sérelmeiért, de a férfi Döbrenteiben és az élete alkonyán visszavonult tudósban már csak a néma dac és a férfi büszkeség takarják el a haláláig be nem gyógyult lelki sebeket.

Irodalomtörténetünk Döbrentei munkásságának értékét illetően csak egy pontban vall egységes felfogást: az „*Erdélyi Múzeum*” értékelésében. A titkári működését, írói, fordítói, kritikus és tudósi munkásságát már nem egyformán ítéli meg. A róla alkotott kép ellentétes voltát életének és munkásságának kellő nem ismerése magyarázza. Ennek tulajdonítható, hogy irodalomtörténetírásunk közfelfogásában Döbrentei Gáborról főként az a kép alakult ki, amit róla ellenfelei: KAZINCZY, TOLDY és BAJZA vittek be még életében a köztudatba. Ez a Döbrenteiről kialakult és ma is élő kép lényegesen megváltozik, ha a kérdés mélyébe nézve tekintetbe vesszük az erre vonatkozó, nagyrészt kiadatlan egykori írói levelezésanyagot is. Döbrentei és ellenfelei egyaránt emberi hiúságok hordozói voltak. Az írói becsvágy, a sajátosan egyéni nézetek egyoldalú érvényesíteni akarása, a ve-

zető és irányító szerepre törekvés, az intrikák és elvi harcok, a valódi és képzelt sérelmek elleni idegőrlő küzdelem, nemcsak Döbrenteit jellemzik, de az ellene küzdő, vele eleinte jóban levő, később azonban ellene fordult írókat is. SZÉCHENYI, Kazinczy, Bajza, Toldy és BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR hozzá írt levelei bizonyítják, hogy a Döbrentei körül évekig kitört irodalmi és személyi vitákban a felelősség nem terheli Döbrenteit egyoldalúan. Jellemének egyik fő vonása, a makacsságig menő büszkeség, akadályozta meg Döbrenteit abban, hogy hibáit belássa, álláspontján változtasson és elfogadja a sokszor feléje nyújtott békejobbot. Döbrentei lelki kettőssége e tekintetben is szembeszökő. Egyrészt könnyen és simán tudott alkalmazkodni és meghajolni sokszor jelentéktelen emberek előtt, ugyanakkor azonban kimondott elveihez, vélt igazságaihoz csökönyösen ragaszkodva, kizárt minden lehetőséget, mely áthidalhatta volna a közte és a vele szemben állók közötti ellentéteket. A szakítás és a bukás ilyen lelki magatartás mellett elkerülhetetlen volt. Döbrentei nem ismerte a belátás és a megbocsátás lelket megnyugtató, ellentéteket feloldó nagy érzését, ezért kellett haláláig hordoznia az igazságtalanul megbántottság tragikus érzését. Az irodalomtörténetírás igazságszolgáltató tárgyilagossága azonban fel kell mentse Döbrenteit az ellene emelt egyoldalú vádak alól. Döbrentei kétségtelenül nem egyszer tévedett elveiben és magatartásában egyaránt. De tévedtek nagy ellenfelei: Bajza, Kazinczy és Széchenyi is, akik hiúságukban, írói büszkeségben, elveik merev hangoztatásában egyáltalán nem maradtak Döbrentei mögött el.

Döbrentei egyéniségének főbb jellemvonásait látva előttünk áll a megújuló magyar irodalom első „literary gentlemanjének” rokonszenves alakja. A magyar romantika lángjában égő fiatal műveltségszervező érdeme, hogy Erdélyben a legrosszabb körülmények között teremt irodalmi életet és az „Erdélyi Múzeum” megindításával rövid időre bár, de addig el nem ért színvonalú folyóiratot ad a két magyar haza íróinak. Az erdélyi „Tudós Társaság” felvetésével az Aranka által sikeresen képviselt akadémiai gondolatot táplálja tovább és az erdélyiek műveltségteremtő vágyát nem hagyja kialudni. A Magyar Tudományos Akadémia megszervezése és első munkái elindítása körül is elévülhetetlenek az érdemei. Mint az Akadémia első titkára fáradhatatlanul dolgozott a magyar tudományos élet megszervezéséért, a külső keretek lerakásáért. Döbrentei érdeme, hogy Erdélyben és Magyarországon összeköttetései és rokonszenves egyénisége révén olyan rétegekben szerzett híveket a magyar műveltség szá-

mára és ébresztette fel bennök az áldozatkészség érzését, amelyek attól távol állottak addig.

Önálló irodalmi alkotásai nem érdemelnek különösebb figyelmet. A preromantika hangulatában született ossziáni költeményei inkább csak irodalomtörténeti érdekességek, különösebb irodalmi értékük azonban nincsen. Sokkal több figyelmet érdemelnek francia, angol és német drámafordításai, amelyek közül nem egy maradandó értékűnek bizonyult korában. Elméleti esztétikai írásai 1830. előtt a magyar kritikai irodalom legértékesebb alkotásai közé tartoznak és az irodalmi ízlés fejlesztéséhez nagyban hozzájárultak. 1830. után írt munkái azonban mélyen fiatalkori művei alatt maradnak úgy az ízlés, mint a stílus szempontjából. A nyelvújítás körüli harcban csak részletigazságai voltak. A nyelvi kérdésekben elfoglalt elfogult és egyoldalú magatartásával sok ellenséget szerzett magának, akik előbb kritika, később gúny tárgyává tették álláspontját, stílusát és az általa feltalált vagy használt szavakat. Döbrentei stílusa már fiatal írásaiban is keresett, modoros, későbbi művei meg néha egyenesen élvezhetetlenek. Maradandó értékű munkásságot végzett Döbrentei a régi magyar nyelvemlékek rendszeres összegyűjtésével és kiadásával. Tudósi működésének ez a ma is mindenki által értékelt része.

A magyar irodalom külföldi megismertetése terén szintén elévülhetetlenek érdemei. Szellemi életünk egykori vezetői közül ő volt az első, aki évtizedeken át rendszeresen fáradozott a magyar és külföldi szellemi kapcsolatok kiépítésén. Elsősorban a németekkel és angolokkal sikerült megismertetnie Magyarországot és a magyar irodalom értékeit. Az a rokonszenv és érdeklődés, ami 1820. és 1848. előtt Magyarország és művelődésünk iránt megnyilvánult, nem kis részben a Döbrentei lelkes agitációjának eredménye.

Döbrentei munkásságának különös hálával tartozik Erdély, amelynek elmaradott irodalmi életét új ízléssel, nyugateurópai szellemmel frissítette fel. Elernyedő vezető társadalmában ő ébresztette fel az áldozatkészség kötelességérzetét és ugyancsak ő szorította vissza a már uralkodóvá vált idegen ízlést, német nyelvet és szokásokat. Az erdélyi „Tudós Társaság” körüli fáradozásainak sikertelensége után Döbrentei elhagyta ugyan Erdélyt, de „második szülőföldjére” mindig hálásan gondolt vissza és miként az „Erdélyi Múzeum” idejében, úgy később is mindent elkövetett a két magyar haza szellemi életének közelebb hozása érdeké-

ben. Esméi összekötő kapcsok voltak Erdély és Magyarország szellemi egyesítésére.

Döbrentei Gábor életműve magánhordta a nagy alkotások egyenetlenségeit és belső töréseit. A magyar reformkor előfutára volt, de a nagy reformnemzedék sorsvállalását nem tette magáévá. Lelki alkatában és szépirodalmi alkotásaiban preromantikus, a diadalmas magyar romantika azonban nem ihlette már meg a lelkét. Elvei és eszméi vaskövetkezettségével szemben állott a gyakorlati megvalósításban megnyilvánuló gyakori habozás és az udvaronc szelleméből folyó megalkuvás. Döbrentei hibáiban és erényeiben ember volt, de tragédiája, hogy magyar és emberi szándékaiból a kortársak inkább csak gyarlóságait vették észre, érdemei felett gyakran igazságtalanul húnytak szemet. Az idő azonban mindenkivel igazságot tesz. A 130 évvel ezelőtt megindított „Erdélyi Múzeum” hősi szándéka annyi elbukáson át ma már élő valóság. Erdély és Magyarország sorsközösségében nagyrészt valóra váltak Döbrentei tervei. Neve azonban kiesett már az utókor köztudatából, de mindazok, akik valaha is a XIX-ik század Erdélyének múltjával fognak foglalkozni és azok is, akiket nyelvünk elkallódott emlékei érdekelnek majd, nevét mindig tisztelettel fogják kiejteni. Az idő kérlelhetetlen törvénye megsemmisít mindent, ami régi, de az örök fejlődés, a soha meg nem szűnő lét a romokból mindig új életet teremt, mert örök igazság, hogy a nagy alkotások létrehozói elégnek ugyan a teremtés mámorában, de porbaomló életük és az idő rostáján kihullott emléküik felett megmarad a mű, melyet más nemzedékek fejlesztenek tovább a nemzeti és emberi fejlődés ismeretlen nagy törvényeinek szellemében.

Döbrentei Gábor nyomtatásban megjelent művei:*

1. *A szerelem kellemei*. Hat dalokban. Sopron, 1804.
2. *A soproni társaság búcsúszavai*. (Költemény.) Uo. 1805.
3. *Gyászoló érzések* méltgs gróf Bossányi Juliánna asszonyságnak, néhai Tolnai gróf Festetics Pál özvegyének utolsó halotti tisztelet tételekor, ápr. 18. Uo. 1805.
4. *Köszönet* Nagy István úrhoz, a Dunán-innen való ev. gyülekezetek superintendenséhez, midőn a sopronyi főiskolákat meglátogatni méltóztatott volna, júl. 1805., a magyar társaság és tanuló ifjúság nevében. (Költemény.) Uo. 1805.
5. *Planum* egy tökéletes magyar bibliográfiai és szókönyv iránt. Pest, 1814.

* E felsorolásban nincsenek benne a Döbrentei kisebb írásai, fordításai kéziratai és az általa szerkesztett művek, amelyekről tanulmányunkban már részletesen megemlékeztünk.

6. *Döbrentei Gábor külföldi színjátékai*. Bécs, 1821–22. I–II. k.
7. *Charaktert festő s elmés mulatságos anekdoták*. Pest, 1827. Második kiadás. Uo. 1839.
8. *Jorick és Elza levelei*, angolból. Uo. 1828.
9. *Pali és Minka olvasni tanul*. Uo. 1829.
10. *A kis Gyula könyve*. Uo. 1829. Második kiadás uo. 1845., harmadik kiadás uo. 1858., negyedik kiadás uo. 1861.
11. *Shakespeare remekei*. I. k. Macbeth. Uo. 1830.
12. *Magyar ábécze*. Uo. 1834.
13. *Terv a nagy magyar szótár belső elrendeléséhez*. Buda, 1834.
14. *Virág Benedek emléke készen áll* Budán, Ferenczy műtermében 1834. nov. óta. Uo. 1835.
15. *Húszárdalok*. Uo. 1847. Második kiadás uo. 1848.
16. *V. Ferdinándhoz*. Uo. 1848.

Rövidítések jegyzéke:

Ak. É.	= Akadémiai Értesítő.
A. É.	= Archaeológiai Értesítő
B. Sz.	= Budapesti Szemle.
Ék.	= Életképek.
É.L.	= Élet és Literatura.
E. M.	= Erdélyi Múzeum.
E. T. F.	= Erdélyi Tudományos Füzetek.
F. M.	= Felsőmagyarországi Minerva.
F.	= Figyelő.
H.	= Hetilap.
Hd.	= Honderű.
Hf.	= Hölgyfutár.
I. K.	= Irodalomtörténeti Köz- lemények.
K. I. T.	= Közhasznú Ismeretek Tára.
K. Sz.	= Kolozsvári Szemle.
K. U.	= Keleti Újság.
M. F.	= Magyar Figyelő.
M. H.	= Magyar Hírlap.
M. K.	= Magyar Kisebbség.
M. S. T.	= Magyar Shakespeare Tár.
Mt.	= Magyarságtudomány.
M. T. T.	= Magyar Történelmi Tár.
N.	= Napkelet.
N. K.	= Numizmatikai Közöny.
N. Kt.	= Nemzeti Könyvtár.
P.	= Pásztortűz.
P. N.	= Pesti Napló.
Szh.	= Széphalom.
Sz. É.	= Szellem és Élet.
Ú. M. M.	= Új Magyar Múzeum.
T. Gy.	= Tudományos Gyűjtemény.
T.L.	= Történeti Lapok.

Könyvészet.

- Döbrentei és Kölcsey leveleiből.* É. L. 1827. II. k. V–X.
Bajza József, *Válasz Döbrentei Gábornak a Conversations Lexikon ügyében.* Pest, 1830.
Fenyéri Gyulai, *Egy szó Döbrenteihez.* Pest, 1830.
Döbrentei Gábor és Berzsényi Dániel levelezése. Megjelent a Döbrentei Gábor által kiadott *Berzsényi Dániel minden munkáiban.* Buda, 1842.
Kiss János emlékezései életéből. Sopron, 1848.
Döbrentei Gábor. M. H. 1851. 420, 422. sz.
Döbrentei Gábor. P. N. 1851. 317. sz.
Toldy Ferenc, *Döbrentei Gábor.* Ak. É. 1851.
Gróf Kemény József, *Erdélyi tudományos igyekezetek.* Ú. M. M. 1855.
Döbrentei Gábor. Hf. 1858. 183. sz.
Döbrentei Gábor. Magyar írók arcképei és életrajzai. Pest, 1858. 121–125.
Szilágyi Sándor, *Erdély irodalomtörténete.* B. Sz. 1858. III. 140–189, IV. 3–47, 180–241; 1859. V. 32–57, VI. 3–48, 288–311, VII. 232–253.
Szilágyi Sándor, *Vázlatok az erdélyi magyar irodalom történetéből 1790-től máig.* Ú. M. M. 1860. I. 204–228, II. 3–22, 150–161.
Szilágyi Sándor, *Okmányok az erdélyi tudós társasági igyekezetek történetéhez.* 1793–1845. M. T. T. IX. k. Bpest, 1861. 176–209.
Toldy Ferenc, *Döbrentei életrajza.* Megjelent *Toldy Ferenc összegyűjtött munkái* IV. kötetében. Bpest, 1868–1874.
Jakab Elek, *Böloni Farkas Sándor és kora.* K. M. V. k. 1870. 241–334.
Döbrentei levele br. Wesselényi Miklóshoz. K. Papp Miklós. T. L. 874. I. évf. I. félév 3. sz. 43.
Döbrentei levele br. Wesselényi Miklóshoz. K. Papp Miklós. T. L. 1874. I. évf. I. félév 11. sz. 172.
Döbrentei Gábor levele. K. Papp Miklós. T. L. 1874. I. évf. I. félév 14. szám. 220.
Id. Szinnyei József, *Döbrentei kézirata.* Hon, 1875. 170–173. sz.
Gr. Kuun Géza, *Gróf Gyulay Lajos naplótöredékeiből. (1815–1834.)* Bpest, 1874.
Szana Tamás, *Kisfaludy Sándor leveleiből (Döbrentei Gáborhoz).* Ék. 1876. 76. sz.
Döbrentei Gábor két levele báró Wesselényi Miklóshoz. K. Papp Miklós. T. L. 1876. 38. sz.
K. Papp Miklós, *A „Magyar tudós társaság” keletkezése történetéhez.* Közli Döbrentei G. két levelét. F. I. (1876), 169–172.
Döbrentei Gábor három levele br. Wesselényi Miklóshoz. Hf. 1877. 12. sz.
Kozma Ferenc, *Döbrentei Gábor levelezése Kozma Gergellyel.* F. II. 1877. 33–43.
Csetneki Jelinek Elek, *Egy Magyar Emlékérem története.* A. É. XII. sz. 1878. 31.
Szvórényi József, *Vitkovics Mihály levelei Döbrentei Gáborhoz.* Megjelent Vitkovics Mihály műveiben. I–III. k. Bpest, 1879.

- Kazinczy Ferenc, *Erdélyi levelek*. Kiadta Abafi Lajos. N. K. XII. Bpest, 1880.
- Ferenczy József, *Gróf Dessewffy József levelei Döbrenteihez*. F. XVI. 1884. 72–76., 141–143., 215–238.
- Kölcsey Ferenc levelei Döbrentei Gáborhoz. Kölcsey Ferenc minden munkái. Harmadik bővített kiadás. X. k. Bpest, 1887. 29–56.
- Bayer József, *A Nemzeti Játékszín története*. I–II. Bpest, 1887.
- Széchy Károly, *Döbrentei Gábor, mint nevelő*. E. M. 1887. 24–52.
- Széchy Károly, *Az „Erdélyi Múzeum” (Döbrentei Gábor folyóirata)*. E. M. 1887. 358–393.
- Széchy Károly, *Kölcsey és az akadémiai titkárság*. E. M. 1887. 164–175.
- Ferenczy József, *Döbrentei Gábor és gr. Dessewffy József levelezése*. Megjelent a *Gr. Dessewffy József munkái* III-ik köt.-ben. Budapest, 1888.
- Széchy Károly, *Kazinczy és Döbrentei. (Régi pör új megvilágításban.)* E. M. 1889. 520–530.
- Gróf Kuun Géza, *Kisfaludy Sándor két levele Döbrentei Gáborhoz*. I. K. 1891. 137–141.
- Váczy János, *Kazinczy Ferenc levelezése. III–XXI. k.* Budapest, 1892–1911.
- Ferenczi Zoltán, *Döbrentei három levele Cserey Farkashoz*. I. K. 1894. 230–234.
- Váczy János, *Berzsenyi Dániel életrajza*. Bpest, 1895.
- Koncz József, *Döbrentei Gábor levele Bolyai Farkashoz*. I. K. 1897. 449–451.
- Rexa Dezső, *Döbrentei irodalmi munkásságához*. I. K. 1898. 106–113, 217–222.
- Szabó Adorján, *A Conversations Lexiconi pör története*. Kassai premontrai gimnázium értesítője. 1899.
- Döbrentei Gábor végrendelete vagy testamentuma július hó 9-én, 1847.* I. K. 1900. 366–373.
- Gr. Kuun Géza, *Erdélyi tudományos igyekezetek*. E. M. 1900. 1–18, 71–81.
- Latkóczy Mihály, *Kisfaludy Sándor, Döbrentei és Kazinczy levelezése Pápay Sámuellel*. I. K. 1900. 202–213.
- Rexa Dezső, *Döbrentei Gábor levelezéséből*. I. K. 1900. 373–377.
- Gr. Kuun Géza, *Budapest 1820-ban*. E. M. 1902. 1–18.
- Lampérth Géza, *Döbrentei Gábor folyamodványa*. I. K. 1903. 498–499.
- Sz. L., *Az Erdélyi Múzeum' kiadása eránt való Plánum*. E. M. 1903. 588–591.
- Incze Béla, *Irodalmi munkások Hunyad vármegyében a múlt század elején*. E. M. 1904. 320–333.
- Gr. Kuun Géza, *Gyermekéveim*. E. M. 1904. 485–499, 541–562.
- Váczy János, *Kazinczy Ferenc erdélyi utazása*. I. K. 1905. 1–28.
- Bodor Aladár, *Döbrentei Gábor erdélyi szereplése*. Bpest, 1906.
- Rexa Dezső, *Malom Lujza levelei Döbrentei Gáborhoz*. I. K. 1907. 93–108, 215–235, 361–377, 473–492.
- Székely Ödön, *Döbrentei Gábor eddig ismeretlen levele az Akadémia szervezéséről és megalakulásáról*. I. K. 1908. 464–470.
- Bayer József, *Shakespeare drámái hazánkban*. I–II. Bpest, 1909.
- Mihalovics Béla, *Magyar jogászok és államférfiak emlékérméi*. N. K. 1910. 2.
- Kristóf György, *Adalékok Döbrentei szerkesztői tevékenységéhez*. I. K. 1910. 483–487.
- Kristóf György, *Döbrentei Gábor levelei Sipos Pálhoz (1815–1916)*. E. M. 1910. 102–105.

- Rubinyi Mózes, *Döbrentei Gábornak egy akadémiai tervezete*. Ak. Ért. 1911. 119–122.
- Döbrentei Gábor, (*Züllich Rudolf cameája*.) E. M. 1911. 28.
- Sallay Géza, *Döbrentei Gábor élete és működése*. A máramarosszigeti kir. kath. főgimnázium 1911–12. és 1912–13. értesítőjében. Máramarossziget, 1913.
- Gálos Rezső, *Döbrentei papirosszeletei*. I. K. 1914. 459–464.
- Gálos Rezső, *Régi papírszeletek*. M. F. 1914.
- Kristóf György, *Az első „Erdélyi Múzeum” történetéhez*. E. M. 1915. 64–66.
- Szász Ferenc, *Az első „Erdélyi Múzeum” történetéhez*. E. M. 1915. 84–95.
- Goriupp Alice, *Döbrentei Gábor nyelvújítása*. Bpest, 1916.
- Váradai Antal, *Döbrentei Gábor*. Újság (Bpest), 1916. 55. sz.
- Viszota Gyula, *Széchenyi első négy művének nyelvéről*. M. Ny. 1916.
- Ferenczi Zoltán, *Döbrentei második Macbeth-fordítása*. M. S. T. 9. k. Bpest, 1917.
- Perényi József, *Döbrentei Gábor levele Horváth Cyrillhez*. I. K. 1918. 426–427.
- Horváth János, *Jegyzetek a Bánk bán sorsához*. N. 1922. 814.
- Kristóf György, *Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője*. Kolozsvár, 1924.
- Császár Elemér, *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*. Bpest, 1925.
- Kornis Gyula, *A magyar művelődés eszményei. 1777–1848*. I–II. Bpest, 1927.
- Mitrovics Gyula, *A magyar esztétikai irodalom története*. Debrecen, 1928.
- Gyalui Farkas, *A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán*. E. M. 1931. 1–13.
- Kristóf György, *Kazinczy és Erdély*. Az E. M. E. tizedik vándorgyűlésének emlékkönyve. Kolozsvár, 1932. 17–36. E. T. F. 44. sz.
- Pintér Jenő, *Magyar irodalomtörténete*. V. k. Bpest, 1932.
- Gróf Széchenyi István naplói*. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta dr. Viszota Gyula. III–VI. sz. Bpest, 1932–1939.
- Hofbauer László, *Döbrentei Gábor Erdélyi Magyar Tudós Társasága (1817–1821)*. E. M. 1933. 335–344.
- Hofbauer László, *Döbrentei Gábor ismeretlen akadémiai tervezete*. E. M. 1933. 345–357.
- Varjas R. Béla, *Erdély és irodalmunk nemzeti egysége*. Bpest, 1934.
- Viszota Gyula, *A kortársak Széchenyi Hiteléről*. I. K. 1935. 113–127, 225–240, 337–353.
- Brisits Frigyes, *Vörösmarty Mihály és az Akadémia*. I. K. 1936. 1–28, 151–170, 261–275, 379–397.
- Hofbauer László, *Az erdélyi akadémiai mozgalmak története*. A történeti Erdély. Bpest, 1936. 703–719.
- Kozocsa Sándor, *Erdély irodalomtörténete*. A történeti Erdély. Szerkesztette Asztalos Miklós. Bpest, 1936. 645–692.
- Hofbauer László, *Döbrentei Gábor Erdélyi Múzeumának szellemtörténeti iránya*. E. M. 1937. 358–359.
- Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor*. P. 1938. 134–136.
- Pukánszky Kádár Jolán, *A Nemzeti Színház százéves története*. I–II. Bpest, 1938–1940.
- Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor*. K. U. 1939. 180. sz.
- Bisztray Gyula, *Az erdélyi tudományos élet és egyetemi gondolat*. Erdélyi magyar egyeteme. Kolozsvár, 1941. 25–138.
- Vita Zsigmond, *Erdélyi művelődési törekvések száz évvel ezelőtt*. M. K. 1941. 1. sz.

- Biró Bélai, *Döbrentei Gábor napi jegyzései*. P. 1942. 231–234.
- Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*. P. 1942. 348–352.
- Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor levelei Gyulai Franciskához*. Sz. XII. k. Szeged, 1942. 41–62. Megjelent különnyomatban is.
- Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor és gr. Széchenyi István*. Sz. É. 1942. 4. sz. 209–213. Megjelent különnyomatban is.
- Garázda Péter, *Erdélyi biedermeier*. Széphalom. XIII. k. 1943. 81–84.
- Jókai-kódex*. Bevezette Pais Dezső. Bpest, 1942.
- Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor levelei Buczy Emilhez és Horváth Endréhez*. I. k. 1943. 1–2. f. Megjelent különnyomatban is.
- Jancsó Elemér, *Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága*. Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve. 1942. Kolozsvár, 1943. 394–452. Megjelent különnyomatban is.
- Bölöni Farkas Sándor, *Nyugateurópai utazás*. Bevezetéssel ellátta Jancsó Elemér. Erdélyi Ritkaságok. 11. sz. Kolozsvár, 1943.
- Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*. K. M. 1943. 3–5. f. 1944. 1–2. f. Megjelent különnyomatban is.
- Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor ismeretlen naplófeljegyzései a magyar szabadságharc idejéből*. P. 1944. 31–34.
- Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor feljegyzései a kolozsvári egyetem megalapításáról*. K. Sz. 1944. 118.
- Jancsó Elemér, *Döbrentei és Erdély*. Mt. 1944. 1. sz. Megjelent különnyomatban is.

Jancsó Elemér

A magyar helynévkutatás a XIX. században

1.

A magyar helynevek iránt való komoly tudományos érdeklődés kezdete óta még egy század sem telt el. Vannak azonban a XIX. század első feléből is elszórt adatok, amelyek azt mutatják, hogy a helynevek kérdése már hamarabb is felköltötte az írók, tudósok, a műkedvelő tudósok figyelmét, úgyannyira, hogy volt pillanat, mikor úgy látszott: a magyar tudományosság az ilyen irányú külföldi kezdeményezéseket megelőzve, elsőnek tesz lépéseket a helynévgyűjtés rendszeres megindítása terén.

Az első irodalmi adat, amely magyar író tollából a helynevek iránt való érdeklődésre mutat, VIRÁG BENEDEKnek 1804. július 30-i KAZINCZY FERENCHEZ intézett levelében maradt ránk.¹ Amellett, hogy e levelében VIRÁG tanújelét adja a magyar népszokások iránti érdeklődésének, s a népszokások gyűjtésének fontosságára vonatkozó vélekedését közli, csak úgy odavetve a következőket írja: „Te (t. i. Kazinczy) most sok helyeken megfordulsz, tudd ki a’ legkisebb folyónak, tónak régi vagy új nevét s. a. t.” Ez a nagyon szűkszavú utalás eddig az első, amely a magyar helynevek gyűjtése iránt való érdeklődést mutatja. Milyen célból ajánlotta Virág barátja és írotársa figyelmébe éppen a tó- és folyóvízneveket, ebből a futó odavetésből nem tudjuk eldönteni.² Sietek ezzel együtt megjegyezni azt is, hogy nincs e korai időből egyetlen más nyom sem, amely arra mutatna, hogy Virág e figyelmeztetése valami

¹ Erre az adatra Horváth János utalása révén (A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig. Bp., 1927. 103) Fränkl Bertalan közleménye (*Virág Benedek mint folklorista: Ethnographia* XIII–1902, 333) hívta fel figyelmemet. A levelet magát l. *Kazinczy lev.* III, 208.

² Sajnos, Kazinczy levelezésében hiába keressük az e levélre írt választ, ez nem maradt ránk. Pedig talán Kazinczy válaszában megláthatnók, hogyan értelmezte ő ezt a felhívást, és tett vagy szándékában volt-e tenni valamit a folyó- és tónevek gyűjtése érdekében.

ilyenféle általánosabb érdeklődés egyik megnyilvánulása lett volna. Úgy látszik azonban, hogy valamivel később az egy ideig THAISZ ENDRE (1789–1840) szerkesztésében megjelenő Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségében is felbredt az érdeklődés a helynevek iránt. Mikor ugyanis 1819-ben PERECSENI NAGY LÁSZLÓ (1771–1827) egy kis cikkében az Arad vármegye régiségei közé számlálható halmokról értekezve, csak néhány halom nevét sorolta fel, a szerkesztő lapalji jegyzetében hangsúlyozta, hogy milyen fontos volna a vármegyében található valamennyi halmot bizonyos rendben név szerint felsorolni.³

A század második évtizedének végén a kor egyik legnagyobb tudományos tekintélyének, GR. TELEKI JÓZSEFnek (1790–1855) tollából is napvilágot láttak olyan sorok, amelyek a helynevek tudományos jelentőségének felismerésére mutatnak. TELEKI a Magyar Nemzeti Múzeum 1815–1817. évi „jutalomfeleletei”-re készített dolgozatában⁴ egy tökéletes magyar szótár rendeltetéséről és készítése módjáról értekezve, vizsgálja azokat a szócsoportokat, amelyeket fel kellene a szótárba venni. Szerinte minthogy a tulajdonneveket, akár személy-, akár ország-, tartomány- vagy általában bármiféle helynevek, az idegen nyelvű szótárak sem veszik fel, ezek a magyar szótárból is elmaradhatnak. Úgy vélekedik azonban, hogy a család- és keresztnévek a szótár első toldalékába, a helynevek pedig második toldalékába kerülhetnének. Ez utóbbiakról még megjegyzi, hogy azoknak ugyan inkább földrajzi lexikonban volna a helyük, mivel azonban egyrészt, különösen az országunk területére vonatkozók nélkül a köznyelvben sem lehetünk el, másrészt pedig a helynevek vizsgálata nyelvünk egész alkatára nézve is világosságot áraszthat, nem lehet őket mellőzni, s így a „szó nem-

³ Percseni Nagy László, *Arad Vármegye Régiségei közé számlálható Halmokról*: Tud. Gyűjt. 1819-11, 80-3. Halomneveket sorol fel és a halmok eredetét magyarázza a névvel való összefüggésében. Érdekes a szerkesztőség következő megjegyzése: „Valamennyi Arad Vármegyében fenn álló halmoknak, bizonyos rend, és neveik’ külömbsege szerint való elő adása, Hazánknak mind régi Geographiáját mind Történeteit is megvilágosítaná, és ne talán több eddig előttünk rejtett dolgokat is fel fedezne, kivált ha irántok fenn tartott hagyományok is elő adatnának, mellyre ezen értekezésnek (!). szerzőjét kéri a’ Redactio”. – Arra, hogy egy-egy ilyen eldugott jegyzet is mennyire felkelti sokszor a figyelmet, jellemző, hogy szinte egy fél századdal később is hivatkozik rá Rész Ensel Sándor [l. Sürgöny 1861. 190 (tévesen: 189). sz.].

⁴ Gr. Teleki József, *Egy tökéletes magyar szótár’ elrendeltetése, készítése módja*: Jutalomfeleletek a’ magyar nyelvről, a’ Magyar Nemzeti Múzeum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire. Kiadta Horvát István. Pesten, 1821. II, 17.

zés voltaképpen való kifejtésének tekintetéből” közülök „néhány kevésbé nevezeteseket” is fel kell a szótárba venni.⁵

Mint ahogy egy „tökéletes magyar szótár” elkészítése, még kevésbé tökéletes formában is, sokáig késett és késik, TELEKINEK a helynevek jelentőségére vonatkozó megállapítása után is több, mint másfél évtized telt el, míg végre az alakulóban lévő Magyar Tudós Társaság (Akadémia) figyelme is ráterelődött a kérdésre. Az Akadémia 1837-ben nyolcadik nagygyűléséből a következő nyelvtudományi pályatételt tűzte ki:

„Melyek a' két hazában és hajdani magyar tartományokban részint fenlévő, részint régi emlékekben található, azon magyar hangzatú helyírási (topographiai) és család-nevek, mellyeknek eredeti jelentését bizonyossággal vagy legalább hihetőséggel meghatározhatni?”

Ez a pályatétel nem a helynevek rendszeres gyűjtését, hanem megfejtésüket szorgalmazta, olyan feladatot kívánt tehát a pályázóktól, amelynek elvégzésére a magyar helynévkutatás komoly eredmény reményével csak jóval később vállalkozhatott volna. Egy-egy új tudományos kutatási terület, egy-egy új kutató- és feldolgozó-módszer kialakulásának kezdő éveiben megszokott jelenség az, hogy olyanféle pályázatok látnak napvilágot, melyekre a késői utód a fejlődésnek aránylag magas fokán bizonyos fölénytel tekinthet vissza, mégis éppen az ilyen jelenség gyakorisága óva intsen bennünket attól, hogy a fejlődésnek e természetes, első lépcsőfokát túlságosan lebecsüljük, hisz az Akadémia a helynevek tudományos becsének felismerése terén külföldi viszonylatban is valóban úttörő szerepre vállalkozott.⁶

Magának a pályázatnak, mint nagyon gyakran, ez alkalommal sem volt tudományos értékű sikere. A pályázat sorsára vonatkozó szűkszavú közlésekből csak annyit tudunk, hogy a kitűzött határ-

⁵ Teleki dolgozatának a helynevekre vonatkozó része azért is nevezetes, mert alighanem ez ösztönözte Kresznerics Ferencet, hogy szótárába helyneveket is vegyen fel. A tervezett akadémiai nagy szótár számára 1840-ben kiadott Utasítás is a Telekitől kifejtett alapelveken nyugodott (vö. CzF. I, 2). Ezért került bele az utasításba a helynevek felvételére vonatkozó következő rész: „Családok, nemzetek, országok, tartományok, városok, hegyek, vizek, helységek stb. *tulajdonneveik*, mivel a szófejtésben felvilágosítást adhatnak, szintén felveendők, mint: *magyar, cseh, Órs, Sajó, Pécs* stb.” – Természetesen nagyon nehéz volna megállapítani, hogy a helynevek milyen mértékig kerültek bele ebbe a szótárba. Ellenőrző próbáim során úgy találtam, hogy a községek és folyóvizek nevén kívül más, a helynevek közé tartozó tulajdonnevet alig-alig vettek fel a szerkesztők.

⁶ Vö. Pesty Frigyes, *Magyarország helynevei*. Bp. 1888. I–II. 1.

napig, 1839. március 24-ig a pályatételre a következő jeligéjű három munka érkezett be: 1. Csak cseppeket adok, de cseppekből lesz a' tenger. 2. Az okosság okokat keres. 3. Quis reddat omnium nominum etymon? *Fejér*. Molestus est labor nominum reddere etymon, quod saepe aut causas invenit, aut sine ulla ratione vulgus inposuit. *Bel*.⁷

A beérkezett pályamunkák bírálójául a Társaság CZUCZOR GERGELYt, NAGY JÁNOST és VÖRÖSMARTY MIHÁLYt jelölte ki. A bírálók 1839-ben, a Társaság tizedik nagygyűlésén tettek jelentést a pályázat eredményéről olyan értelemben, hogy a pályadíjat, száz aranyat, a többi közt legjobb harmadik pályamunkának adják ki; a pályamunka kinyomtatását, a bírálók a benne levő számos tévedés miatt nem ajánlották. Jellemző, hogy a nyertes pályamunkáról szóló néhány soros jelentés⁸ a díjnyertes mű szerzőjének még nevét sem említi meg. Más forrásokból tudjuk azonban, hogy a szerző LENKEY ZSIGMOND pelsőci református prédikátor volt.⁹ Amint RÉVÉSZ IMRE futó kritikai megjegyzéséből következtethetjük, e pályamunka nemcsak a magyar helynevekre korlátozódott. A nyilvánvalóan idegen eredetű neveknek magyar eredeztetései HORVÁT ISTVÁN hírhedt helynévmagyarázatait juttatják eszünkbe.¹⁰ Éppen azért e pályamunka már korának tudományos kívánalmait sem elégítette ki, s bár megnyerte a pályadíjat, az akkori józanabb ítéletűek is értéktelennek tartották. A nyertes mű egyébként aligha tartalmazott a szerzőtől magától gyűjtött magyar helynévanyagot.

Az Akadémiának e korai, bár teljesen sikertelen kísérlete még

⁷ A' Magyar Tudos Társaság' Évkönyvei. 1838-1840. Budán, 1842. 17-8.

⁸ A pályázatról nyomtatásban kiadott hivatalos közlés mindössze ennyi: „A' *nyelvtudományi* kérdésre érkezett jutalomfeleletek' bírálói', Czuczor, Nagy J. és Vörösmarty rr. tagok' egyhangú ajánlására a' 3-d. számmal illy jelmondattal „*Quis reddat omnium nominum etymon?* mint a' többi közt legjobbnak rendeltetett kiadatni a' száz arany jutalom; nyomtatása azonban, számos tévedéseinél fogva, elmaradván” (uo. 24.).

⁹ Toldy Ferenc így nyilatkozik egy jóval későbből való szerkesztői jegyzetben: „Ez ügyben (t.i. a helynevekében) az akademia egy izben (1837.) már jutalomtétel által is kívánt hatni. Az eredmény; tökéletlen volt. *Lenkey Zsigmond* pályázata megnyerte a díjat, de sajtóra nem érdemesítettett” (Vö. ÚjMMúz. 1850-51-I, 371 és 1853-I, 79; l. még Pesty, i. h.).

¹⁰ Jogosan kifogásolt magyarázatainak természetére nézve Révész Imrénél (ÚjMMúz. V-1853, 88) azt olvassuk, hogy azok ilyenfélék voltak: „Aborigines – abarok, Anubis – Kan eb, Aquitania – ag fi tanya stb. Ebből az egészre következtetést hozhat a nyelvészethez kissé értő olvasó is”. Révész véleményét l. még alább a Függelékben közölt l. mellékletnek Lenkey dolgozatára vonatkozó részében is.

sem volt egészen hatástalan. Már maga az, hogy az Akadémia a magyar helynevek kérdésében pályázatot tűzött ki, európai viszonylatban is mutatta azt, hogy a még csak első éveit élő tudós testület a legkorszerűbb tudományos kérdések iránt is fogékony. A helynevekre is éppen ez időtájt kezd ráterelődni a német tudományosság figyelme (vö. PESTY, i. h.). S ha e szerény magyar kezdeményezéseknek pusztán tudománytörténeti érdekességük (nem is értékük!) van, annyit eredményeztek, hogy a század közepe egyik nyelvtanírójának, GALGÓCZI GÁBORNak¹¹ nyelvtanában már szerepet játszanak a helynevek is. Nála a tulajdonnevek között elkülönítve sorakoznak fel a következő helynév-csoportok: 1. a megyék, 2. a városok, helységek, puszták, várak, 3. a hegyek, 4. a folyók, tavak, 5. dülök, szántóföldek, szőlő-őrzések, erdők, egyes határrészek, kaszálók, legelők, laposok, dombok, barlangok és másfajta helyek nevei (i. m. 199). GALGÓCZI azonban nem elégszik meg a helynévkincsnek pusztán csoportokba osztásával, tehát a nyelvtani rendszerező munkával. E felsoroláshoz csatlakozó jegyzeteiben a következőket írja: „Minden ilyféle nevezeteknek az egész honból teljes számban való összeszedése, 's azok' alkatrészeinek 's értelmének vizsgálása, igen fontos lenne a' magyar nyelvtanra nézve, mivel a' helységek', dülök', erdők', kaszálók' stb. elnevezéseiben nem csak hogy számos önálló gyök és tőszók is foglaltatnak, melyek régibb időkben nagyrészt használatban volt fő vagy melléknevek lehettek, de nyelvünkől kivesztek; hanem találhatunk szinte számosan oly képzők is, melyek részint a' köznevek' képzéseiben egészen ismeretlenek, részint azoknak képzéseire, – mint rokonok – világosságot terjesztenek” (uo.). A következőkben ugyan képtelen képzések és „gyök-elvonás”-ok eseteit sorolja fel, de ezen aligha ütődhetünk meg annyira, hogy elfelejtjük: ez egy egész nyelvészeti irány jó ideig tartó tévhit volt, s olyan jelentős vállalkozások értékét is tetemesen csökkentette, mint amilyen az CzF. is; ennek előkészületei tudvalevően éppen e tájt folytak, de az első kötet GALGÓCZY nyelvtanának megjelenése után csaknem másfél évtizeddel később látott napvilágot. Bármilyen futólag is érinti GALGÓCZY a helynevek kérdését, nyelvtanának a magyar helynévkutatás szempontjából kettős jelentősége van: 1. Ő hangsúlyozta elsőként az egész ország helynevei gyűjtésének fon-

¹¹ Szül. 1821. június 2-án Tályán (Zemplén m.), köz- és váltóügyvéd, később uradalmi ügyész volt. 1857–60 között halt meg. „Magyar nyelvtan” című műve Pesten 1848-ban Kossuth Lajosnak ajánlva jelent meg (Szinyeyi, *Magyar írók* III, 961).

tosságát, és 2. valószínűleg GR. TELEKI JÓZSEF után indulva, ő is rámutatott a helyneveknek a magyar nyelvtudomány szempontjából való jelentőségére.

2.

Ilyen elszórt, össze nem függő, de mégis érdekes és figyelemre méltó mozzanatok után a század közepének éve az, amely úttörő kezdeményezések megindulását jelenti. Ettől fogva már az ügynök nemcsak elkülönült, egymásról mit sem tudó, lelkes munkásai akadnak, de megfigyelhető az egyes munkások között bizonyos összefüggés, egymás munkájába, vélekedésébe való bekapcsolódás is. Ezt az új korszakot egy, mai szemmel nézve természetesen egészen kezdetleges helynévközlés nyitja meg. Egy fiatal, a főiskola padjairól alighogy kikerült teológus, RÉVÉSZ IMRE¹² az Új Magyar Múzeum hasábjain minden bevezetés és magyarázat nélkül egy szótárszerűen összeállított helynévgyűjtemény közlését kezdi meg.¹³ A gyűjtemény, mint később maga is megjegyezte,¹⁴ kevés híján kétezer helynevet foglal magába; ez a mai gyűjteményekhez viszonyítva ugyan csekélységnek tetszik, de az akkori semmihez képest meglepően nagy szám. A helynévanyag mennyiségre nézve jelentős volta mellett fontos RÉVÉSZnek az a kezdeményezése is, hogy a címszóként felírt helyneveket bizonyos helyhez (község, város), vagy legalább is vidékhez, tájhoz rögzíti. Mint-hogy RÉVÉSZ ez első helynévgyűjteményében¹⁵ az ország minden

¹² Született 1826-ban Újfehértón (Szabolcs m.). Debrecenben és Hajdúböszörményben tanult; utána Balmazújvárosba hívták meg református lelkésznek (1851), ő azonban először külföldre szándékozott menni. Az akkori rendkívüli időkben mint protestáns teológus csak Bécsig juthatott el. Itt 1852-ig maradt a protestáns teológiai fakultáson, s itt főleg nyelvészettel foglalkozott. Innen Németországba, Belgiumba, Hollandiába, majd Svájcba ment. Visszatérése után 1853-ban Balmazújváros, 1854-ben Szentes, 1856-ban meg Debrecen választotta meg lelkészévé; ez utóbbi időponttól kezdve országos viszonylatban is jelentős szerepet játszott egyháza életében. Meghalt 1881. február 13-án (Szinyei XI, 880–8 és ÚjMMúz. 1853–II, 420. – Részletes életrajzát unokája, Révész Imre írta meg »Révész Imre élete 1826-1881«. Debrecen, 1926. 251. l.).

¹³ *Magyar helynevek*: ÚjMMúz. I–1850–I, 510–3, 1851–2. I, 161–4, 310–5.

¹⁴ ÚjMMúz. V–1853. I, 80.

¹⁵ Eredetileg teljesebb lehetett e gyűjtemény, mert a szerkesztői megjegyzés szerint a helynév-jegyzéket a Lipszky »Repertorium«-ában található helynevek kihagyásával közzölték. Nem tudni, hogy a kihagyás munkáját a szerkesztő vagy más végezte-e.

részből összeszedett helyneveket közölt,¹⁶ természetesen válogatós módszerrel dolgozott. A válogatás szempontjára nézve maga nyilatkozik. A helynevek között – írja – „egy sincs, mely egy vagy más tekintetben nyelvészeti nevezetességgel ne bírna, miután a mindenki által érthető, vagy semmi nyelvtani érdeklődéssel nem bíró helyneveket gyűjteményemben fel sem vettem” (uo.). Ez első, nyomtatásban is megjelent gyűjteményén kívül tudunk RÉVÉSZnek egy másik, ki nem adott gyűjteményéről is. Ez szintén betűrendbe szedett helynévjegyzék volt. Bár, sajnos, e gyűjtemény sorsáról semmit nem sikerült kiderítenem, RÉVÉSZ küldeményét másik hárommal együtt¹⁷ az Akadémia nyelvtudományi osztályának 1853. október 8-i ülésén bemutató TOLDY FERENC közléséből a gyűjtő levelének rendkívül érdekes olyan részleteit ismerjük, melyek reávilágítanak RÉVÉSZ „gyűjtési módszeré”-re és a helynevekről vallott felfogására. Ezeknek alapján az elkallódott vagy legalább is ismeretlen helyen lévő gyűjteményről úgy vélekedhetünk, hogy az már valamivel bővebb lehetett, mint az előbbi, nyomtatásban is megjelent. A gyűjtő megjegyzéséből valószínűnek látszik, hogy ezekben valaminő magyarázatok, eredeztetések is lehettek. RÉVÉSZ levelében rámutatott arra, hogy az anyagot részben a helyszínen, részben meg olyanoktól gyűjtötte, akik arról a vidékről valók voltak. A gyűjtés alkalmával érdeklődött a helynevek keletkezésére vonatkozó helyi magyarázatok iránt is; a kapott fontoskodó értelmezéseket azonban legtöbbször nem tartotta érdemesnek lejegyezni, mert teljesen értéktelenek voltak.¹⁸ Még jelentősebb az

¹⁶ A helynevek a következő megyékből, illetőleg vidékekről valók: Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Csanád, Csongrád, Hajdu, Heves, Komárom, Közép-Szolnok, Kunság, Máramaros, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Torna, Veszprém; Erdélyből csak Háromszékből van néhány helynév.

¹⁷ A nyelvtudományi osztály ülésén Toldy Ferenc az Akadémia egy alább ismertetendő helynévgyűjtésre felszólító közleményére beérkezett négy beküldőtől származó „helyirati nevek jegyzékeit” mutatta be. Ezek között volt Révész Imre balmazújvárosi prédikátornak egy betűrendbe szedett gyűjteménye is. A többiekre nézve l. az alább következő fejtegetéseket.

¹⁸ „E’ helyneveket én, – írja – részint közvetlen magam a’ helyszínen, részint olyanok’ közléseiből gyűjtöttem, kik az illető vidékek’ lakosi lévén, e’ részben kellő helyzetben valának. Nem mulasztottam el soha, egyenes kérdést intézni, minden hely’ nevénel az iránt: vajjon miért neveztetett légyen az így? Kérdésemre csak némi feleletet is felettebb ritkán nyerhettem, ’s csak az etymologisálni igen szerető némelly műveltebbek állottak elé ottan-ottan nagy fontoskodások közt olly értelmezésekkel, mellyek egyéni költeményeknek tekinthetők lévén, ’s a’ józan bírálóknak és egybevetésnek legelső illetésére szétomolván, – általam föl sem jegyeztettek” (uo. 1853. II, 430).

említett levélnek az a megjegyzése, mely hangsúlyozza, hogy bármilyen nagy terjedelmű határok helyneveit akarjuk önmagukban megmagyarázni, ez aligha sikerülhet más vidékekről származó összehasonlító anyag nélkül. Sőt RÉVÉSZ ennél is tovább menve rámutat arra, hogy helynévmagyarázás terén csak a magyarral rokon nyelvek és a hazánkban lakó népfajok és nyelvek helyneveivel való egybevetés és összehasonlítás útján várhatunk eredményt.¹⁹ Révésznek e megjegyzései a magyar helynévkutatásban teljesen új hangot jelentenek; e megállapítások nyilvánvalóan olyanok, amelyek már az új, tudományos értékű magyar helynévkutatás kezdetét jelölik.

RÉVÉSZ e teljesen újszerű helynévgyűjtő és magyarázó elveinek, valamint a helynevek jelentőségére vonatkozó véleményének megismerését segíti elő az a közleménye is, amelyet a magyar helynevek nyelvészeti vonatkozásairól írt.²⁰ Ez nemcsak azért jelentős, mert benne elsőként veszi számba azokat a mozzanatokat, melyek a magyar helynevek tudományos jelentőségének felismerésére, tudományos felhasználásuk sürgősségére mutatnak,²¹ hanem azért is, mert itt olyan megállapításokra akadhatunk, amelyek elárulják szerzőjüknek azt a felismerését, hogy a helynévkutatásban nyelvtörténeti szempontokat kell alkalmazni. „Szent István királyunk néhány első oklevelében – írja – nev. az 1001. 1006. 1009. 1015. 1019. 1024. 1025. 1036 évrőltekben, melyekben különféle zárdákat alapít és lát el adományokkal, több mint 270 külön magyar hely-

¹⁹ „Egyes, bármily terjedelmes határok’ helyneveit, önmagokból külön, aligha sikerülendne nagy küzdés és tétovázás nélkül értelmeznünk; midőn ellenben, több távol vidékek’ helynevei öszvesoroltatván, egymást gyakran meglepő szépséggel értelmezik és felvilágosítják. Végre minden helyneveinknek közönséges szókincsünk’ illető családaival a’ rokon nyelvekkel, ’s más különösen hazánkbeli népfajok ’s nyelvek’ helyneveivel egybevetése, összehasonlítása az, mitől e’ mezőn, csekély belátásom szerint, némi sikert várhatunk” (ÚjMMúz 1853. II, 421).

²⁰ *A magyar helynevek nyelvészeti tekintetben:* uo. 1853. I, 76–91.

²¹ Megemlékezik gr. Teleki József előbb ismertetett véleményéről, majd arról, hogy Kresznerics Ferenc vett fel szótárába magyar helyneveket, Kassai József azonban már alig. Szól a Magyar Tudós Társaság 1837-i helynévpályázatáról, s kritika kíséretében megemlékezik annak 1839-ben pályadíjra érdemesített egyik művéről, a Lenkey Zsigmondéról (L. előbb). Hangsúlyozza, hogy ezután a legújabb időkig, Galgóczi Gábor nyelvтанáig „szó sem tétetett a helynevek kérdéséről”. A külföldi helynévkutatás előfutárai közül Goropius Becanus, Ottius Henr. Joannes, Leibnitz és De Brosses munkájára hivatkozik. Ez utóbbinak 1765-ben írt véleményét hangoztatja ő is: „Legjobb szótára valamely régi elenyészett nyelvnek az illető tartomány helyneveinek gyűjteménye” (Új MMúz, 1853. I, 85–6).

név jó elő, és így jóval több magyar szó, mint amennyiből legrégebb nyelvemlékeink, az ösmeretes halotti beszéd és könyörgés, alkotvák. És midőn emezeknek értelmezésével eleitől fogva annyi tudós elme fáradozott, nem vala senki sem, legalább tudtommal, ki ama jóval régebb és számosabb magyar helynevek nyelvészeti kellő értelmezésére és méltatására figyelmét fordította volna, holott ezt ezek, mint szinte a külön összeszedést és kiadást is, minden egyéb helynevekkel együtt ugyan megérdemelték volna” (ÚjM Múz. V-1853, 80).

A helynevek történeti fontosságának hangsúlyozásában RÉVÉSZ már túlzásba is esik akkor, mikor azt mondja, hogy „a magyar helynevek nagy részben úgy tekinthetők, mint nemzetünknek e földön megtelepülése korábbi maradványok” (uo. 81.). Ha a helynevek eredetének korára vonatkozó vélekedésünkben ma már eddig nem is megyünk el, meglepően találó felismerésnek tekinthetjük RÉVÉSZnek azt a megállapítását, hogy „a magyar helyneveket úgy tekinthetjük, mint a régi időkből ránk szállott nyelvemlékeket, a nyelv folytonosan fejlődő életfájának elhullott ugyan, de semmivé nem lett, sőt mintegy petrificálva megmaradt, leveleit”. LEIBNITZra hivatkozva mondja tovább: „Valahányszor... valamely folyamnak, hegynek, erdőnek, nemzetnek, falunak, városnak, majornak nevét nem értjük, tudnunk kell, hogy a régi nyelvtől eltávolozánk”. Ezért van az, hogy „a magyar helynevekben gyakran találunk oly gyökökre, tőszavakra, képzőkre, szóalakokra, átvitelekre stb., melyek egykor nyelvünkben divatozának, de már kihaltak tekinthetők” (uo.). RÉVÉSZ szerint nemcsak alaktani vagy szótani elemek elavulása lehet az oka annak, hogy a helynevek nem mind érthetők, nem mind fejthetők meg; lehet ennek az is az oka, hogy a helynév maga idegen származék. A nemzeti elnyomatás korának kijózanító légkörében élve, minden nemzeti elfogultságot félretesz RÉVÉSZ akkor, mikor az idegen eredetűeknek gyanítható helynevekkel, kapcsolatban ezt hangsúlyozza: „...szükség, hogy e felől minél előbb tökéletesen tisztába jöjünk s hogy adassanak meg ezen szavak azon nyelveknek, melyet ezek illetnek. A tudományos vizsgálódás végcélja az igazság, mely felette áll minden nemzeti hiúságnak s más e féle gyermekies érdekeknek” (uo. 83–4).

RÉVÉSZ a helynevek ügyében kifejtett meglepően modern vélekedésével nem maradt meg egy olyan, aránylag szűk olvasóközösség korlátozó folyóirat keretei között, mint amilyen az Új Magyar Múzeum volt. A kornak az Akadémia munkája iránt tanúsított, a mainál sokkal nagyobb érdeklődése amúgy is lehetővé tette az Aka-

démián belül vagy az akadémiai folyóiratokban felvetődő tudományos kérdéseknek a napilapokban feltűnően gyakori és részletes népszerűsítését. A Pesti Naplóban PÁUR IVÁN (1806–1888) éppen RÉVÉSZnek a magyar helynevek kérdésében vallott s előbb ismerttetett véleményéhez kapcsolódva a helynevekben jelentkező keresztyén hatásra mutat rá.²² PÁUR jóval kevesebb elméleti készültséggel rendelkezőnek mutatkozik, mint RÉVÉSZ, de ő is látja annak a feladatnak nagyságát, melyet a magyar helynevek összegyűjtése jelent. Egy futó megjegyzésében a magyar helynevek eddigi gyűjteményét „breviarium”-nak nevezve, lapalji jegyzetében ezt írja: „Úgy hiszem teljesen megilleti e nevezet a magyar helyneveknek eddig ismert gyűjteményeit, ha összehasonlítjuk azt, amit birunk, azzal, mit birandani remény van.”

RÉVÉSZ még számunkra is, annak a kornak mértékével mérve pedig még inkább komoly helynévkutató, PÁUR azonban türelmetlen műkedvelő. Látja ugyan a rendelkezésre álló helynév-kincs csekélységét, de úgy látszik nem osztozik RÉVÉSZ vélekedésében, aki azt vallja, hogy legelső és egyelőre egyetlen feladat a magyar helynevek gyűjtése. „Úgy látszik – írja PÁUR – a magyar helynevekkel is úgy vagyunk, mint sok mással – a dolgozó kéz hiányában az istenadta bő termést alig bírjuk betakarítani, s így az ügy, első stádiumánál, az anyaggyűjtésnél lévén, nem csoda ha lábra kaphatott azon nézet, hogy még időelőtti volna azok értelmezéséről gondoskodni.” Ezzel szemben RÉVÉSZ ugyanazon hírnap hasábjain²³ PÁUR cikkéhez kapcsolódva, maga is a keresztyénségnek a magyar nyelvre és a magyar helynevekre tett hatásával foglalkozik, de közben olyan nyilatkozatot tesz, mely világosan elárulja, hogy ő elsődleges feladatnak a helynévgyűjtést tekinti, s csak azutáni lépésnek szánja a helynevek vizsgálatával és értelmezésével való foglalkozást. A századeleji délibábos nyelv- és helynév-eredeztetőkből, az elfogult idegen hatást keresőkből való kiábrándultság nyilatkozik meg azokban a sorokban, melyekben a jövő helynévmagyarázók végletekbe hajló eredeztetéseinek veszedelmeiről szól.²⁴

²² *Nem mind pogány a mi pogányul hangzik:* Pesti Napló IV–1853. 941. sz.

²³ *Nyelvészeti elmefuttatás. Szoboszlo, Sukoro, Szent Job magyar helynevek felett:* Uo. 969. sz.

²⁴ „Midőn a magyar helynevek egybegyűjtve s kiadva leendenek, s megkezdődik az azok körüli vizsgálat és értelmezés: kétségtelenül meglesznek ekkor és ezeknek is a magok Dankovszkijai, kik mindenütt idegen s különösen szláv szavakat látnak, de magyart minél kevesebbet

A kor kívánalmait tekintve csodálkozhatunk RÉVÉSZEN, aki ennyire mindenek előtt való feladatnak látta a magyar helynevek gyűjtését. Egy pillanatra hajlandók volnánk RÉVÉSZ e józan gyűjtő-álláspontjának okául külföldi, ausztriai és németországi útja folyamán szerzett, komoly nyelvészeti ismereteit és benyomásait tekinteni, ha nem volna kétségtelen bizonyítékunk arra, hogy RÉVÉSZ még külföldi útja előtt a magyar tájékok helyneveinek gyűjtését forgatta fejében. Úgy tetszik egyébként, hogy – más ismeretlen indítékokon kívül – RÉVÉSZben a helynevek iránt való figyelmet közvetlenül éppen GYÉRESI MISKOLCZY KÁROLYnak²⁵ a *Szódob* helynévre vonatkozó, egyébként tartalmában ismeretlen megjegyzése vagy érdeklődő kérdése ébresztette fel. RÉVÉSZnek egy 1850. május 11-én kelt s hozzá írt leveléből mindenesetre erre következtethetünk. Ugyane levélből az is kitűnik, hogy RÉVÉSZT már 1850 elején, de esetleg még előbb is foglalkoztatták ezek a kérdések, sőt már ekkor „elvégezte magában, hogy ameddig csekély ismeretsége és bizodalma érhet, nem szűnik meg öszvegyűjteni, habár kis terjedelemből is a tájék stb. neveket egyes helységek határaitól” (L. a Függelék 1.). Az ilyenirányú érdeklődést tehát RÉVÉSZben a külföldi út legfeljebb tudományosabban megalapozottá tette, de semmiesetre sem ez ébresztette fel. RÉVÉSZ ugyanis csak 1851-ben ment külföldre, már pedig az 1850-ben első helynév-közlésével az Új Magyar Múzeumban jelentkező fiatal, alig 23–24 éves RÉVÉSZ már teljes eltökéltséggel ezt tartja feladatának. Az a másik magánlevele, melyet első jelentkezésekor e folyóirat baráti körének ír, méltán, akkora figyelmet keltett, hogy SZONTAGH GUSZTÁV (1793–1858) a folyóiratban válaszol Révésznek a népdalokra, népzeneire, névmagyarosításra vonatkozó észrevételeire (ÚjMMúz. I-1850-1, 170 kk.), A Múzeum baráti köre örömmel üdvözli és biztatja RÉVÉSZT a további munkára.²⁶

vagy tán egyet sem. Lesznek viszont Horváth Istvánok és Szabó Józsefek is, kik a legidegenebb mezőkön is, mindenütt a magyar szókat s embereket szeretnek látni. – Végzetszerű átok az nemünkön, hogy a tudományok mezején is oly sokszor kell végletek közt csaponganunk s vergődnünk, mintha rendeltetésünk csak ebben állana!” (i. h.).

²⁵ GYÉRESI MISKOLCZY KÁROLY (SZ. 1809 körül, mh. 1870-ben) – mint JAKÓ ZSIGMOND szíves szóbeli közléséből tudom – kéziratban több Biharra vonatkozó helytörténeti munkát hagyott, hátra. Úgy látszik, hogy RÉVÉSZ biztatásától sarkalva hozzákezdett a bihari helynevek gyűjtéséhez is, mert ilyen természetű gyűjtésének kézírata vagy ennek talán csak töredéke ma is megvan Micskén, a JAKÓ-család tulajdonában. Sajnos, e kéziratokat a rendkívüli viszonyok miatt nem volt alkalmam át nézni, s így csak utalhatok rájuk.

²⁶ „Levele folytatában... jelenti Révész úr, hogy a magyar tájékok

Ha RÉVÉSZ első, helynevekre vonatkozó irodalmi megnyilvánulásából szinte egyoldalú helynévgyűjtő érdeklődés világlik is ki, nem hagyható figyelmen kívül, hogy ő komolyan gondolt a gyűjtött anyag feldolgozására, értelmezésére is. Erre vonatkozó fejtegetéseiben megint olyan „modern” módszertani utasításokat olvashatunk, amelyek alapos nyelvészeti érzékről, sőt nyelvtudományi készségről tesznek tanúságot. A magyar helynevek nyelvészeti jelentőségéről írt értekezésében pontosan megállapította azokat az elveket is, amelyeket a helynévmagyarázatokban ma is követnünk kell. Miután figyelmeztet arra, hogy a krónikások és a nép magyarázatai többnyire elfogadhatatlanok, a helyes magyarázat-adásnak a következő követelményeit látja: 1. tekintetbe kell venni a helynevek okleveles alakjait,²⁷ 2. figyelemmel kell lenni nemcsak „a hangok változásának mechanizmusára”, hanem 3. a helynévadásban szerepet játszó lélektani tényezőkre is,²⁸ és végül, de nem utolsó sorban 4. számba kell venni a helynév-jelzette területen esetleg lefolyt gazdálkodásbeli, vízrajzi, s általában természeti változásokat.²⁹

neveit gyűjtögetni kezdi, nagy nyereséget remélvén e fáradozástól a magyar nyelvre nézve. A társak (t. i. Szontágh baráti köre) nagy örömmel értették ebbéli nyilatkozását. Mit nyerne nyelvünk s annak képzése csak az által, ha minden helyneveink megvolnának? kiki sejtethi, ha az Akadémia által kiadott „Magyar nyelv rendszerét” végig olvassa. Mennyi tájékozást nyert nyelvészetünk csak ez *egy tárgy* által. Hát ha még minden hegy, domb, völgy, patak, dűlő, szóval minden tájnak divatos neveit bírnók? Mily fel nem fedezett nyelv- sőt történeti kincs fekszik még itt haszontatlanul, s mily tájékozást nyújtana az a nyelvbuvárnak nyelvünk még eddig nem minden oldalról teljesen ismert tömkelegében... Tehát, tisztelt Révész úr, ismeretlen szellemű rokonunk! el ne lankadjon a tájnevek gyűjtésében, mire minden buzgó honfit, kinek erre alkalmá van, felszólítunk. A magyar akadémia ily nyelvkincsnek majd tudja hasznát venni.” (Uo.).

²⁷ „...ki a magyar helyneveket sikeresen kimagyarázni kívánja, nem lehet elmulasztani az illető oklevelek figyelembe vételét sem a mennyiben azok sokszor a neveket a magok eredeti és még el nem fordult alakjokban tüntetik fel (ÚjMMúz. V–1853 88.).

²⁸ „Mindenek felett szükség és célszerű pedig figyelünk a magyar helynevek értelmezésénél a nemzeti nyelvünk szótanának törvényeire, elveire, még pedig *nem csupán a hangok változásainak mechanizmusát illetőleg, hanem főként magának az ősmagyar léleknek azon felfogására, irányára és járására, melyből az a tárgyak elnevezésénél kiindult és működött*” (i.h.).

²⁹ „Ki a helyneveket bármely nyelvben értelmezni kívánja, ne feledje el még az illető helyek természeti sajátosságait is figyelembe venni. Azonban vigyáznia kell, hogy itt félre ne vezettség, mert a helyek sajátosságai, részint a természeti erők, részint emberi munka befolyása alatt időnként változhattak, s meglehet ama sajátosság, melynél fogva az ő elnevező a helynek nevet adott, egészen elenyészett s helyette ellenkező

Ezek a józan, komoly gyűjtési és feldolgozási elvek RÉVÉSZT képesíthették volna arra, hogy a magyar helynevek gyűjtése terén jelentős munkát végezzen. Nyilatkozataiból tudjuk, hogy szándékában is volt ezt tenni. Egyéni lehetőségei figyelembevételével azonban látta, hogy pusztán egyéni erővel és elszántsággal nem birkózhatik meg e feladattal. Éppen ezért előbb az Akadémia figyelmébe ajánlta a kérdést,³⁰ majd azt hangsúlyozta, hogy ha más nem is teszi meg, ő maga egyénileg folytatja a gyűjtést, sajtó útján szólítja fel e fontos nemzeti munka végzésére a közönséget. Minthogy tudta, hogy „a közönség részvéte kezd hidegen fordulni fel az efféle nemesebb és önzéstelen érdekektől”, túlságosan nem bízott az ilyen úton nyerhető munkatársak nagy számában, de remélte, hogy „egy-két hazafi” érezve az ügy fontosságát, nem tagadja meg tőle segítségét. Az így szerzendő anyagot a beküldő lejegyzésében, esetleg saját magyarázatai kíséretében szándékozott közreadni (ÚjMMúz. V-1853, 91).

E jószándékú gyűjtési és közlési tervből azonban semmi sem lett. Ennek okát semmiesetre sem kereshetjük abban, hogy az Akadémia akkori vezetőiben nem volt meg ugyanaz a lelkes jószándék, mint magában az indítványtevőben. Ennek inkább egy egyéni és egy közösségi oka lehetett. RÉVÉSZ 1856-ban debreceni lelkész lett, s odakerülése után olyan kiterjedt egyház-közéleti munkához kezdett hozzá, mely teljesen háttérbe szorította, sőt teljesen fel is adta vele előbbi nagyarányú helynévgyűjtő terveit. A közéleti és politikai szereplés így vált ez esetben is megölőjévé egy szépen indult tudományos célkitűzésnek, késleltetőjévé a rendszeres magyar helynévgyűjtés, illetőleg helynévkutatás megindulásának. A másik, a közösségi ok a RÉVÉSZTől is előrelátott közöny volt, mellyel a közönség az ő kezdeményezéseit fogadta. Saját sorsának újabb alakulása és az értetlenség így fojtotta el már a legelején RÉVÉSZ eredeti célkitűzéseinek megvalósítását.³¹

állott elő, a név azonban folyvást megmaradt. Így gyakran ott, hol ez előtt rengeteg erdőség volt, most sík és pusztaság föld, ott hol tavak s mocsárok voltak, most száraz legelők, hol halmok voltak ott egyenes vidék vagy völgyek lehetnek most. Soha ne feledje tehát el a helynevek értelmezője a tájékok megtörténhetett változásait is figyelembe venni, ha a szükség úgy hozza magával” (uo. 89–90.).

³⁰ „... Itéllék meg az illetők, nem lenne-e célszerű az egész országból az akadémia tekintélyével egybegyűjteni s öszveszerkesztve kiadni a helyneveket” (uo. 91).

³¹ Érdemesnek tartom megjegyezni, hogy Révész helynévkutató tevékenységét sem munkásságának méltatója, Ballagi Mór (Emlékbeszéd

Az előbb elmondottak ellenére is alig hihető, hogy RÉVÉSZ Debrecenbe kerülése után teljesen felhagyott volna a helynévgyűjtés kérdésével. Gazdag kézirati hagyatékában alighanem sok olyan útbaigazító jegyzet, utalás lappanghat, amely azt bizonyítja, hogy RÉVÉSZT továbbra is foglalkoztatta ez a kérdés.³² De ismerünk egy olyan közvetett adatot is, amely arra mutat, hogy nemcsak magánosan, a maga ilyen irányú érdeklődésétől ösztönözve foglalkozott RÉVÉSZ legalább még egy ideig a magyar helynevek kérdésével, hanem a közvetlen környezetében lévőkre is gyakorolt hatást. Csak így érthető meg az, hogy az 1856 óta újra Debrecenben tartozkodó RÉVÉSZSEL egy városban élő BALKÁNYI SZABÓ LAJOS (1823–1889), a híres népdalíró ügyvéd, majd bíró, összegyűjtötte és 1865-ben kiadta Debrecen helyneveit.³³ RÉVÉSZNEK BALKÁNYI SZABÓVAL való kapcsolata nemcsak amiatt bizonyos, hogy mindketten egy városban laktak és nagyjában egykorúak voltak (RÉVÉSZ három évvel fiatalabb volt). A debreceni egyetemi könyvtár Révész-könyvanyaga ugyanis megőrizte BALKÁNYI SZABÓ munkájának azt az ajánló sorokkal ellátott példányát, amelyet a szerző RÉVÉSZNEK küldött. Kétségtelennek tarthatjuk tehát, hogy Debrecen helyneveinek összegyűjtőjére és magyarázójára nemcsak RÉVÉSZNEK az ötvenes években közzétett és előbb érintett közleményei hatottak, hanem a hihetőleg gyakori személyes érintkezés alkalmával folytatott eszmecserék is.

Révész. I. levelező tag felett: Emlékbeszédek az M. T. Akadémia tagjai fölött I. 4. sz. Bp., 1882. 30 l.), sem részletes életrajzát megíró unokájának, Révész Imrének id. munkája nem említi. Gazdag kézirati hagyatékában (vö. Révész, i.m. 250) bizonyára van még a helynévkutatást is érdeklő anyag. Hagyatékának, levelezésének ilyen szempontból való átnevezése alighanem nyújt némi felvilágosítást arra nézve, hogy milyen irányú nyelvészeti tanulmányokkal foglalkozott Bécsben és később Balmazújvároson (uo. 30, 35, 37).

³² Vö. Révész I., i. m. 250 és a szerző hozzám intézett szíves levélbeli közlése. Egyébként nagyon fontosnak tartanám Révész kézirati hagyatéka nyelvészeti vonatkozású részének tüzetes átvizsgálását. Sajnos, magam ezt a rendkívüli viszonyok miatt ez alkalommal nem végezhettem el.

³³ *Debrecen helynevei. 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata.* Irta Balkányi Szabó Lajos. Debrecen, 1865. 55 l. – A debreceni egyetemi könyvtár itt említett példányában a következő ajánlósort olvashatni: „Nagytiszteletű, Révész Imre úrnak, tisztelete jeléül Balkányi Sz. Lajos.” – E példányt kérésemre dr. Nyireő István, a könyvtár igazgatója volt szíves számomra megtekintés céljából elküldeni. Hogy Révész e kis füzetet különösen megbecsülte, bizonyítja az, hogy az ő kezei közül kikerült példány egykorú ízléses egészvászson kötését is kétségtelenül ő készítette.

Mikor e tényt megállapítom, korántsem akarom BALKÁNYI SZABÓ munkájának megjelenését pusztán RÉVÉSZ hatásának tulajdonítani, hiszen nem szabad elfelednünk, hogy éppen a tájt, mikor a Debrecen helyneveiről írt kis munka megjelent, RÉVÉSZnek egy aránylag csekély körre ható helynévkutató munkássága után 1864-ben egy országos érdeklődésre számot tartó ilyenirányú mozgalom indult meg: a PESTY FRIGYESÉ.³⁴ Ha tehát szinte kétségtelenül RÉVÉSZ tudományos-irodalmi és személyes ösztökélő hatását is kell látnunk BALKÁNYI SZABÓ ilyen irányú munkásságában, alig lehet kétséges az is, hogy a nem kisméretű, talán éppen döntő ösztönzést a PESTY-féle felszólítás nyomában e tájt megindult országos gyűjtőmunka és PESTYnek a gyűjtés eredményéről közzétett hírlapi beszámolóí adhatták.

Egyébként BALKÁNYI SZABÓnak Debrecen helyneveit közlő kis munkája már azért is nevezetes, mert ez az első olyan magyar helynév-munka, amely egyetlen település helyneveit külön kiadvány alakjában teszi közzé. Figyelemreméltó e kiadvány a helynévanyag viszonylagos gazdagsága miatt is. Az alcím ugyan Debrecen száz helynevéről szól, azonban ha a munkácska utószószzerű Jegyzés-ét (54–5. l.) megnézzük, láthatjuk, hogy a szerző minden magyarázat nélkül még kilencvenkettőt sorol fel. A szerző tehát az egyes címszókba beleszótt helyneveket is számítva, végeredményben Debrecennek harmadfélszáz helynevét jegyezte fel. Ez, a debreceni határ roppant terjedelmét tekintve ugyan még mindig elég csekély számnak tetszik, ha azonban tudjuk, hogy ennél többet az újabb magyar helynévgyűjtő munkásság másfél évtizede történt megindulásáig egyetlen magyar város határából sem adtak ki, e munkát már ezért is figyelemreméltó alkotásnak kell tartanunk. Ha az előbbi megfontolások alapján nem kellene hiányosnak tartanunk BALKÁNYI SZABÓ gyűjtését, a Jegyzés olvasásakor láthatnók, hogy ő maga sem szándékozott Debrecen határának teljes, válogatás nélküli helynévanyagát közreadni. Itt adott szempontjait ismerve, tudjuk, hogy a gyűjtő Debrecen és a birtokában lévő puszták területén található helynevek közül csak a nevezetesnek tartottakat közölte, csak az olyanokat, „melyekről valamit akár a történet, akár a szájhagyomány után nevékre vonatkozólag kipuhatolni lehetett, vagy a már forgalomból kiesett szavakkal nevezetteket szónyomozásilag megfejteni szükségesnek vélt...” (i. h. 54). Kihagyta a megmagyará-

³⁴ Az e mozgalmat ismertető fejtegetéseket l. alább a 6. fejezetben.

zott helynevek közül mindazokat, amelyek – szerinte – érdektelenek, országszerte közhasználatúak, „nevöket magokkal hordók”, személynévi eredetűek, vagy általában könnyen érthetőek. Ilyeneket példaként ő maga – kétségtelenül csak hirtelenében szemelgetve a tőle ismertek között – kilencvenkettőt sorol föl.³⁵ A gyűjtés e szándékos korlátozásának sajnálatos eredménye volt, hogy ez az első magyar városi helynév-monográfia csak rendkívül hiányosan foglalja magában Debrecennek és határának helynévanyagát. Amire a szerző maga a munka súlypontját helyezte (t. i. a helynevek magyarázatára), megakadályozta a szerzőt abban, hogy Debrecennek számunkra nyolc évtizeddel ezelőtti lehetőleg teljes helynévgyűjteményét őrizze meg azok helyett a kétes értékű, legtöbbször meglepő történeti és nyelvészeti avatatlanságról tanúszkodó helynévmagyarázatok helyett, melyek a betűrendbe foglalt helynév-címszók „szónyomozó”, sőt nem egy esetben történeti részét is már első pillanatban tudományos szempontból értéktelenné teszik. E munka is, mint a XIX. századi magyar helynévkutatás még nagyon sok terméke, elsősorban a közölt, több mint kétszáz

³⁵ „Vannak ugyan – írja – ezen helyneveken kívül még igen sok helynevek melyek részint érdektelenségöknél fogva, részint országszerte közhasználatú s nevöket magokkal hordó nevezetöknél fogva a megmagyarázott nevek közzé általam fel nem vétettek: mint p.o. az oly helynevek melyekre a név előbbi vagy jelenlegi tulajdonosaikról ragadt, nevezetesen: Agárdihegy, Bogdán gödre, Bakótelek, Bíró-laposa, Cégény laposa, Cseke rakottyása, Cenetelek, Bórbokra, Csőreg völgye, Csürködi laposa, Dáritelek, Dobonyi kutja, Gyarmati laposa, Gőnyei gazza, Petes tisztája, Pongor telek, Porkoláb telek, Matyi fenék, Macsi Pálné tisztája, Kati hidja, Szalóki kutja, Vasné tisztája, Cina gátja stb. – továbbá a nevöket magokkal hordó könnyen érthető helynevek, mint: Akloshegy, Apró laponyag, Bodzástelek, Bodzafatóhalma, Bokrétás fa, Borsós laponyag, Bivalyos, Büdös ér, Büdös kut, Csukás folyás, Csukás sarok, Egy bokor hegy, Farkas zug, Fehérnádtófok, Fekete rét, Fekete völgy, Fényes tó, Fecskefok, Forrás kut, Füzes fertő, Gyékényes fenék, Görbe rét, Görbe ér, Görbe halom, Halas lapos, Hosszu fenék, Hosszu telek, Hosszu szík, Hosszu hegy, Hunyoros rét, Káposztás telek, Kajla telek, Sárállás, Sáros ér, Szárcsás, Tökös tó, Tövises telek, Zúgó folyás, Virág völgy, Kigyós lapos, Kigyós hegy, Kőrises erdő, Kőrises folyás, Közép fok, Kutya völgye, Lápos rét, Liba lapos, Ludas lapos, Méhes telek, Méhes laponyag, Méhes kert, Méhes hegy, Nagy állás, Olajútó, Récés stb. – nemkülönben Aggrét, Bacsótelek, Bagosi zug, Cigány telek, Csikós telek, Csizmadia telek, Csonka telek, Csósz halom, Disznó tanya, Fűzfa csószház, Hodáj fenék (*Hodáj*, a Juhoda vagy Ihoda szó ferdülete), Juhos telek, Lovászok zugja stb.

Az ily s ehez hasonló nevek véleményem szerint magyarázatot nem igényelnek, csupán azon esetben lenne egyik vagy másik megemlíttésre méltó, ha nevét valami különös eseménytől vagy híres nevezetes egyéniségtől nyerte volna, de ez itt most elő számláltakról semmi hagyomány fenn nem maradt” (i. h.).

debreceni helynévnek a tudományos kutatás számára való megmentéséért fontos; a magyarázatokban semmi olyan új vonás nincs, melyet az addigi helynév-irodalomból ne ismernénk.

3.

Ma már bátran megállapíthatjuk, hogy RÉVÉSZ munkássága nemcsak önmagában, az elért bármilyen szerény gyűjtési eredmények, illetőleg a sokkal jelentősebb, maradandóbb elméleti felismerések miatt jelentős, hanem a kortársakra tett hatása miatt is. Egyéni eredmények életrehívói és az Akadémia újabb ilyen irányú kísérletezéseinek megindítói voltak RÉVÉSZ közleményei. Ezek a közlemények kezdetben ugyan csak az Új Magyar Múzeum olvasói körében tettek hatást, később azonban e hatás tovább gyűrűzött a napilapokban, folyóiratokban, végső kihatásában pedig még sokkal távolabbi kezdeményezések ösztönzője is lett.

Alighogy SZONTAGH GUSZTÁVnak előbb ismertetett megjegyzései között RÉVÉSZ IMRE levelének részletei megjelentek, SZABÓ KÁROLY,³⁶ a későbbi történész és bibliográfus is értekezett a magyar helynevekről.³⁷ Azokban az észrevételekben, amelyeket ő szülőfaluja, a békésmegyei Köröstarcsa helyneveit ismertető közleménye elé írt, RÉVÉSZ megállapításaival párhuzamosan haladva hangsúlyozza a helynevek jelentőségét. Ő is két szempontból tartja fontosnak a helyneveket: nyelvészeti és történeti tanulságaik miatt.³⁸ Rámutat arra is, hogy nem elég belátni a helynevek gyűjtésének jelentőségét, tisztában kell lenni a gyűjtési mód fontosságával is.³⁹ A gyűjtési módszer kérdésének kiemelése újabb lépést

³⁶ Született 1824-ben Köröstarcsán, meghalt 1890-ben Kolozsvárt; 1859-től múzeumi könyvtáros, majd egyetemi könyvtárigazgatóként Kolozsvárt élt.

³⁷ *A magyar helynevekről*: ÚjMMúz. 1850–1. I. 370–7.

³⁸ „Hogy a magyar helynevek gyűjteménye... – írja – nem csak történeti, hanem kivált nyelvészeti szempontból megbecsülhetetlen nemzeti kincset fog tartalmazni; hogy e gyűjtemény a régi oklevelekben és iróknál előforduló s gyakran igen eltérőleg leírt, hely- és személynevek meghatározására nézve a legalkalmasb s hazánk alapos ismeretének egyik legjelesebb segédeszköze leend: arról az, ki tudja, hogy a magyar nép mennyire megőrizte az őt mélyebben érdekelt történeti események emlékezetét s a már talán századok előtt elpusztult helységek neveit, ki tudja, mennyi régi szót ért még a nép, mely az irodalmi nyelvből kiveszve az úgy nevezett értelmesbek által már alig, vagy éppen nem értetik, ki meg gondolja, hogy a magyar tájszótár még hiányos s a magyar szójárások kimerítőleg megismertetve nincsenek: előlegesen sem kételkedhetik” (uo. 370.).

³⁹ „... hogy a siker a fáradságnak kellően megfelelhessen, egyedül a gyűjtésben követendő eljárástól függ...” (uo. 371).

jelent a magyar helynévkutatás terén. SZABÓ KÁROLY azonban bővebben nem fejtette ki erre vonatkozó nézeteit. Szerinte egyébként a gyűjtés munkája csak akkor lesz igazán eredményes, ha a gyűjtők a helyszínt alaposan ismerik, s a vidék lakosságával is szoros kapcsolatban állanak,⁴⁰ ellenkező esetben csak hiányos, pontatlan gyűjtés és gyakran téves magyarázat lesz az eredmény.⁴¹

Úgy látszik, hogy SZABÓ KÁROLY a helynevek fontosságának felismerése- és gyűjtési követelményeinek gyakorlati alkalmazásaként hozzá is kezdett származási helye, Békés megye helyneveinek összegyűjtéséhez.⁴² Milyen körre akarta kiterjeszteni a gyűjtési munkát, és milyen mértékben valósította meg szándékát, nem tudjuk. Abban a közleményében, melyből a helynevekre vonatkozó észrevételeit és a helynévgyűjtésre vonatkozó terveit ismerjük, csak egyetlen település, szülőfaluja, Köröstarcsa helyneveit tette közzé.⁴³

SZABÓ KÁROLYnak a helynevekről itt ismertetett felfogása, illetőleg a köröstarcsai helynevek gyűjteményének közzététele négy

⁴⁰ „Arra..., hogy a magyar helynevek gyűjteménye teljes és alaposan megfejtett lehessen, mulhatatlan, hogy minden helység és pusztá helyneveit olyak írják össze s magyarázzák meg, mennyiben lehet maga a nép előadása után, mely a neveket adá s így legjobban értheti, kik azon helynek úgy szólván, minden talpatat földét ismerik, s annak lakosaival a legszorosabb viszonyban állanak. Ellenkező esetben a gyűjteménynek hiányosak, egyes helynevek leírásában pontatlannak s azok megmagyarázásában, mi az egész munkában a legfőbb, gyakran csatlakozónak kell lennie” (uo. 371.).

⁴¹ „Ezekből indulva ki – írja – részemről sokkal jobban szeretném egyes magyar vidékek, mint péld. a Palócság, Jászság, Nyírség, vagy egyes megyék, sőt egyes nagy terjedelmű magyar városaink, mint Debrecen, Szeged, Kecskemét, Hódmező-Vásárhely stb helyneveit teljesen kimerítve és megfejtve bírni, mint az egész haza hiányos és kelőn meg nem fejtett helyneveinek gyűjteményét, mely épen roppant halmaza miatt kevésbé lenne pontos és használható” (i. h.).

⁴² „Addig is, míg a magyar tudós társaság ezen eléggé fontosnak nem nevezhető ügy érdekében közzé teendő felszólítása az illetőknek teljes irányadóul szolgálhatna, alkalmat veszek magamnak az általam összeszedni megkezdett békesmegyei helynevek közül azon helység neveit közleni, melyben születtem, gyermek éveim s ifjúságom egy részét töltöttem, s amelyet ennél fogva legalaposabban ismerhetek” (i. h.). – A szerkesztőnek, Toldy Ferencnek ehhez kapcsolódó megjegyzését l. a ⁹ jegyzetben.

⁴³ Ha a helynévanyag teljes összegyűjtésének követelményét természetszerűen nem is értelmezhetette úgy, mint korunknak a fejlődés jóval későbbi és aránylag magas fokán álló helynévkutatása értelmezi, mégis az említett település területéről nem egyszer bőséges és figyelemreméltó magyarázatokkal közzétett mintegy nyolcvan helynévből álló gyűjteménye teljessége és a gyűjtő alapos helyszíni ismeretei miatt úttörő jelentőségű a magyar helynévkutatás történetében.

pontban jelent haladást a magyar helynévgyűjtés, vagy általánosabban a magyar helynévkutatás terén: 1. Új a gyűjtési módszer fontosságának, 2. a gyűjtők helyszíni tájékozottságának és a lakossággal való benső kapcsolatnak és 3. az egyes települések, illetőleg kisebb-nagyobb tájegységek szerint való gyűjtésnek a követelménye. 4. A tájegységek, illetőleg az egyes települések teljes, válogatás nélküli helynévanyagának összegyűjtése és magyarázata is először tőle hallott kíváncsi.

A helynévgyűjtő munkásság elméleti továbbvitele és a gyakorlati megvalósítás elsősége SZABÓ KÁROLY eddig megállapított tudománytörténeti jelentőségéhez mindenestre új vonással járul hozzá.

Nem csodálkozhatunk ezek után azon, hogy ha RÉVÉSZ IMRE, SZONTAGH GUSZTÁV és SZABÓ KÁROLY elméleti fejtegetése és ez utóbbi gyakorlati példája nyomán az Új Magyar Múzeum munkatársai a gyűjtésnek arra a települési egységenként végzett módjára térnek át, melynek kezdeményezése SZABÓ KÁROLY nevéhez fűződik.

A folyóirat későbbi munkatársai közül azonban egy sem lát olyan világosan a helynevek kérdésében, mint RÉVÉSZ IMRE vagy SZABÓ KÁROLY. Mikor utánuk CSAPLÁR BENEDEK [KARCSAY] (1821–1906) közzéteszi a csallóközi Dercsika helyneveit,⁴⁴ már jóval kevesebb, alig harminc helynév összegyűjtésével is beéri. S bár bevezető megjegyzéseiben⁴⁵ maga is a helyneveknek történeti és nyelvészeti tekintetből való fontosságát és a gyűjtés állandó szorgalmazásának szükségességét hangsúlyozza, kissé fellengzős fejtegetéseiben átüt a romantizmus szemlélete, mely a helynevek gyűjtéséből is elsősorban a babonás hiedelmekbe burkolt regék feljegyzését várja, tudományos anyag helyett irodalmi csemegét. A helynévkutató céljától tehát nagyon távolálló eredményeket remél CSAPLÁR a helynévanyag gyűjtéséből. „Csak anyagot a művészet-

⁴⁴ Karcsay, *Ismét a magyar helynevekről*: ÚJMMúz 1851–2. I, 768.

⁴⁵ „A magyar helynevek gyűjtése történeti s nyelvészeti szempontból egyaránt kiváló érdekű levén, főleg, ha ősi történeteink s a felölök a nép száján keringő hagyományok, regék vagy mondákkal kísérve mutattnak föl, a nemzeti költészetre is nem csekély befolyással bírván,... talán nem lesz fölösleges az itt következő bármi csekély adalékot is közzé tennem a mult évi jelesb kezdemények némi folytatásául s egyszersmind a tárgy fontosságának ujonti figyelembe ajánlásául..., minthogy minden jóra való megátalkodott rőstségünk s vétkes keleti hanyagságunk a legnemesb vállalatokra is örökös nógatást tesz szükségessé ... Egyik igen nagy bajunk, hogy a *tehetés* és *akarás* nálunk szomorítólag visszás arányban áll, s hol leginkább sikeríthető volna, oda nem bír lehetni az annyiszor ismételt »buzgó esdeklés«.” (i. h.).

nek – írja rövid elméleti fejtegetése befejezéseként –, minél dúsbab, hogy alkothasson!” E kijelentés nyomában Dercsika helyneveinek közlése előtt mindjárt elő is adja a falu alapításának regegyes, állítólag népi történetét, s a harmincegy helynév közreadása során ügyel a helynevek mondai, néphiedelmi vonatkozásaira. CSAPLÁRNál a mondai anyag jelentőségének túlzott hangsúlyozása tekinthető újnak. Bár nem lehet a helynevekkel kapcsolatos néphiedelem-anyag lejegyzésének szükséges voltát tagadni (a gyűjtés-módszeri utasításoknak ez ma is *egyik* pontja!), mégis az ilyen anyagtól csak a néplélektani és néprajzi kutatásokra nézve várhatók érdekes adatok, a helynevek eredetének, jelentésének nyelvészeti és történeti megvilágítására nézve vajmi ritkán; legtöbbször a népi hiedelemmel kapcsolatos magyarázat ilyen vonatkozásban csak értéktelen népetimológiát ad.

CSAPLÁR BENEDEKnek az anyag szempontjából is elég jelentéktelen gyűjteménye sem vitte előre a helynévgyűjtés elméletét. Talán még ennél is jelentéktelenebb ZERPÁK ANTALnak az a sopronmegyei Hegykő, Sarród és Süttör helyneveit kétségtelenül csak félelesen közlő gyűjteménye,⁴⁶ melyhez még „a némely helységekből található nevezetesebb helynevek” jegyzékét is csatolja.

Nemcsak az Új Magyar Múzeum munkatársainak, a szerkesztőnek és egyben az Akadémia titoknokának, TOLDY FERENCnek is érdeme, hogy a folyóirat megindulása óta olyan jelentős lépésekkel haladt a magyar helynevek iránt való érdeklődés ügye, s olyan jelentős helynév-közlemények láthattak napvilágot a folyóirat hasábjain. Nem csupán a fejtegetések és helynévközlemények közreadásából, de elszórt szerkesztői megjegyzésekből is látszik, hogy a helynevek fontosságával, gyűjtésük szükségességével TOLDY tisztában volt. Az Akadémia nyelv- és széptudományi osztályának 1853. február 7-i ülésén elő is terjesztette RÉVÉSZ IMRÉnek azt a helynevek gyűjtésére vonatkozó indítványát, melyben az országos gyűjtés érdekében akadémiai felszólítás kiadását sürgeti. Az osztály belátva a kérdés nyelvészeti és történeti fontosságát, az indítványt magáévá tette, s CZUCZOR GERGELY, ÉRDY JÁNOS meg JERNEY JÁNOS rendes tagokból álló bizottságot bízta meg, hogy a felszólításba beveendő irányelvekre vonatkozólag javaslatot tegyen.⁴⁷ A bizottság a március 14-i kisülésen javaslatot is tett,⁴⁸ s

⁴⁶ *Sopron megyei helynevek*; Magyar Akadémiai Értesítő 1851: 299–303 és ÚjMMúz. 1851–2. II, 202–6. – Az említett pótlék a 205–6. l.-on.

⁴⁷ „A’ titoknok Révész Imre balmaz-újvárosi lelkész’ nevében indítványt tett, melly szerint a’ magyar helynevek’ gyűjtésére ’s a’ hely’

az elfogadott javaslat alapján 1853. április 19-i keltezéssel, TOLDY FERENC titoknak aláírásával jelent meg maga a felszólítás. Ezt nemcsak az Új Magyar Múzeumban tették közzé,⁴⁹ hanem a szélesebbkörű figyelem felkeltése céljából gondoskodtak róla, hogy a korabeli nagyobb napilapokban is megjelenjék.⁵⁰

A felszólítás szerkesztői alighanem alaposan felhasználhatták RÉVÉSZ említett indítványának szövegét, illetőleg addig kifejtett helynévkutató elveit, meg az addig megjelent meglehetősen szerény magyar helynévgyűjtési irodalom eredményeit, E tény mindennél jobban mutatja RÉVÉSZ eddigi munkásságának jelentőségét.

Az Akadémia tehát az 1837. évi teljesen sikertelennek mondható pályázat után e felszólításával újra kezdeményező lépést tett a magyar helynévgyűjtés terén. S bár ez az akadémiai felszólítás jobbára csak az eddigi helynévgyűjtő munka során felmerült szempontoknak elég rendszeres összefoglalását jelenti, a következő új vonások is felfedezhetők benne: 1. Már a bevezető sorok hangoztatják, hogy a helynévgyűjtés végső célja egy kimerítő „helyirati szótár” megteremtése. 2. A helynevek megmagyarázása gyakran csak a történeti alakok ismeretében lehetséges, ezért az okleveles adatok gyűjtése is szükséges. 3. Ugyanezért fontos a párhuzamos idegennyelvű alakok lejegyzése is. 4. A helyneveknek bizonyos csoportokba való állítására is itt történik először kísérlet (természetesen itt nincs még szó egységes alapelv szerint való csoportosításról, típusok megállapításáról, stb.). 5. A felszólításba foglalt részletes utasítás felsorolja azokat a helyrajzi tényezőket, amelyeknek neve a helynév fogalomköre alá vonható. Ilyen teljességre törekvő felsorolást az addigi helynév-irodalomból nem ismerünk.

színén azok’ felvilágosítására szolgáló adatoknak beküldésére felszólítás bocsáttatnék ki. Az osztály, áthatva a’ tárgy’ nyelvészeti ügy, mint történelmi fontosságától, azt magáévá tette, ’s Czuczor, Érdy és Jerney tagokat a’ felszólításba menendő iránypontok’ javaslatba hozatalával megbízta” (Magyar Akadémiai Értesítő 1853:25).

⁴⁸ „Következett Czuczor, Érdy és Jerney kiküldött rendes tagok’ véleménye a’ magyar helynév gyűjtés körül figyelembe veendőkről, melly helyeseltetvén, az illetőknek irányul a’ titoknoki felszólításba felveendő leszen” (uo. 42).

⁴⁹ ÚJMMúz. 1855. II, 319–22. – E felszólítást szükségesnek tartom a Függelékben egész terjedelmében közölni.

⁵⁰ Pl. a Pesti Napló IV–1853. évi 947. száma május 7-én, a Budapesti Hírlap ugyanez évi 110. száma május 10-én teljes terjedelmében közli a felszólítást. – Ifj. (Részö) Ensel Sándor is azt írja, hogy e felszólítás május elején megjelent „a honi olvasottabb lapokban” (vö. Pesti Hírlap 1859. 64. sz.).

Ha e felszólítás hatását vizsgáljuk, CSAPLÁR BENEDEKnek (KARCSAY) „megátalkodott röstségünk”-re s „vétkes keleti hanyagságunk”-ra vonatkozó már előbb idézett vélekedése jut eszünkbe. TOLDY ugyan a nyelv- és széptudományi osztály 1853. július 4-i és október 8-i kisülésén hamarosan beszámolhatott nyolc gyűjtő helynévküldeményének beérkeztéről, de ez önmagában elég szegényes eredmény még akkor is, ha tudjuk, hogy az egyik gyűjtő eljárás hat helységének helyneveit, tehát alighanem jelentősebb helynévanyagot küldött be.⁵¹ Tudomásom szerint a felszólítás eredményéről nem jelent meg az említett két részleges bejelentésen kívül összefoglaló beszámoló. Már ez önmagában is azt mutatja, hogy a felszólításnak figyelemreméltó eredménye nem lehetett. Valamivel később, 1857-ben mikor már az a kevés érdeklődés is elült, amelyet a felszólítás annak idején kelthetett, maga TOLDY is úgy nyilatkozott, hogy ez az újabb akadémiai kezdeményezés „vajmi csekély eredménnyel”⁵² járt. Az a csekély anyag, amely össze is gyűlt, kevés kivétellel értéktelen, illetőleg megbízhatatlan volt.⁵³ Nem kivétel e bírálat alól RÁTH KÁROLYnak (1829–1868) az a kis

⁵¹ ÚjMMúz. 1853. II, 420 és a MagyAkÉrt. 1853:217, 269–70. Csak e beszámolóból tudjuk, hogy a következők jelentkeztek helynévgyűjtéménnyel: 1. Szeberényi Lajos, Hódmezővásárhely („tájnevek”), 2. Józsa Ferenc ügyvéd, Kővágó-örs, 3. Nagy József szomatori ref. lelkész, Szomotor helység neveinek magyarázata, 4. Barla Szabó János visontai lelkész, „visonta helyírat nevek”, 5. Szánthó János nevelő (a marcali eljárás hat községének helynevei), 6. Pápay Imre ref. lelkész, Hajdúböszörmény, 7. Kazinczy Gábor (a borsodi Bánfalva helynevei), 8. Révész Imre (egy újabb, szintén betűsoros helynévgyűjtemény). Ezek sorsáról semmit sem tudunk. Amint ez már az efféle felszólítások esetében szokásos, beérkezett még egy, a tárgykörbe nem tartozó következő címen ismertett küldemény is: „Húnnmagyar szók ’s a’ Jankowich táblája’ megmagyarázása” (i. h. 217).

⁵²⁻³ Toldy maga írja Knauz Nándornak egy oklevéltani cikkéhez csatolt utószavában a következőket: „Itt vagyunk tehát ismét a *helynevek kérdésénél*, melyet Szabó Károly és Révész Imre urak e folyóiratban megpendítettek, s részben például elő is mentek; mely iránt *az akadémia is bocsátott ki felszólítást, de vajmi csekély eredménnyel*” (Az idézet utolsó felét magam ritkítottam). Tovább ugyanerről a kérdéstről a következő értékelő sorokat írja: „Azon kevés (t. i. helynév), mi eddig gyűlt, szinte kevés kivétellel oly biztalan (!) volt, annyira magán hordta nem az egyszerű és őszinte közlés, hanem az ábrándos értelmezés jellemét, hogy azzal az éppen oly fontos mint érdekes célra a nyeresemény vajmi kevés lehetett” (Vö. ÚjMMúz. 1857. I, 282–3.). – Még súlyosbítja e kijelentésben rejlő le-sújtó bírálatot az, hogy ez az „értékelés” nemcsak az akadémiai felszólításra beérkezett gyűjteményekre, hanem az egész addigi magyar helynévgyűjtésre vonatkozóan látszik. Kétségtelen azonban, hogy Toldy elsősorban saját maga közvetlen szerkesztői tapasztalatai alapján nyilatkozhatott.

helynévközlése sem, amelyben pestmegyei romok, dombok és hal-
mok nevét és a velök kapcsolatos népi vélekedéseket adta közre.⁵⁴

A közvetlenül azután következő évek sem változtatták ked-
vezőbbre a helyzetet. Pedig az akadémiai felszólítás évében és ké-
sőbb újólag HORNYIK JÁNOS (1812–1885) is hangoztatja, hogy ha
a helynevek ügyét felkarolnák, a történelem, földrajz, helyrajz,
sőt az oklevéltan számára is megbecsülhetetlen segédeszközzel ren-
delkeznének a helynevek gyűjteményében.⁵⁵ Még egyszer TOLDY
is megkísérelte egy 1399-ből való határjárás helyneveinek vizsgá-
latával kapcsolatban felhívni a figyelmet⁵⁶ a helynevek sokféle
ágazó tanulságaira,⁵⁷ s ismételten hangsúlyozta a gyűjtés fontos-
ságát, és érintette a kivitel módozatait is.⁵⁸ Most még inkább ki-

⁵⁴ *Levél némely Pest megyei helyirati nevekről:* uo. 1853. I, 639–40.
– „A dülök nevei arra készítetének – írja – hogy ott vizsgálódjam és
a helybeliektől a talált romokról kérdezősködjem.”

⁵⁵ Vö. ÚjMMúz. 1853. I, 336. – Hornyik miután egy hibásan közölt
oklevél helyneveit kijavítja, ezt jegyzi meg: „Ha Révész Imre indít-
ványát (ÚjMMúz. 1850–1. I. 168, 169– 170, 370, 510 lapok stb.) felkarolva
házánk minden városa, helysége, pusztája neve mellett egyes részletei
nevezetét is birhatnók: így azon kívül, hogy tömérdek eredeti régi sza-
vakat nyernénk, nem csak tökéletes helyirati gyűjteményünk is volna,
hanem historia, geographia, topographia s diplomatica ebben egy meg-
becsülhetetlen segédkönyvet találna”. Ugyanezt a véleményét megis-
mételte »Kecskemét város története oklevéltárral« című művében is
(Kecskemét, 1860. I, 205.).

⁵⁶ *Utószó régi földrajzunk érdekében:* ÚjMMúz, 1857. I, 280–3.

⁵⁷ Megemlékezve az akadémiai felszólítás eredménytelenségéről,
így ír: „Pedig fontos ügy ez a magyar *nyelvkincsre nézve*; fontos a
népirodalomra (!) s *történelemre*, amennyiben némely névhez monda,
sőt történeti emlékezetek is csatlakoznak; fontos *régi földrajzunkra* és
statistikánkra nézve is, amennyiben az okmányainkban előforduló
számtalan nevek a ma divókkal megegyeztetvén, sikerülhet maholnap,
házánk egykori lak- és népességi sűrűségét, a mívelt, miveletlen és
mívelhetetlen (erdős, köves, vizekkel borított) részek mennyiségét, azok
elhelyezését megközelítőleg legalább meghatározni, s így országunk
régii képét újra felidézni” (uo. 282.).

⁵⁸ „Vegye szívére – írja Toldy – minden értelmes és figyelmes
hazafi ezen, az egyesekre nézve csekély fáradtságba kerülő, teendőket.
Ha minden határban találkoznék egy vagy több egyén – leginkább
a lelkészek vannak erre meghivatva (ott is így és ritkítva!) –
ki külön magára vagy mások segedelmével minden a határban elő-
forduló helynevet – puszták dülök, utak, vizek, magaslatokét stb. –
összejegyezne az említett mondák és történeti emlékezetekkel együtt,
hol ilyenek vannak, nem csinálva, kiokosodva azokat a helynevek ér-
telmezésére, ne gyanítgatásokba, véleményezésekbe sülyesztve a való-
ságot; ellenben annál hívebben, bár röviden, a *helyek természeti mi-
voltát* felemlítve, mely az anyag szaporodtával hasonlítás útján számtalan
most nem értett helynév eredeti jelentését bizton felvilágosítaná
–; s ha mind ezek egy középpontba, természetesen a m. akadémiahoz
beküldetnének: mely megbecsülhetetlen kincsalmaza gyűlne a nyelvi,

domborította azt, hogy a gyűjtésben „épen a külön határok egyes részeinek onomastikonja a fő, tehát nem annyira a geographiai (ezeket ismerjük), mint inkább a topographiai nevek gyűjteménye” (uo. 282–3).⁵⁹

Az Akadémiának ez az ismételt felszólítása is már eleve a sikertelenségre volt kárhozthatva.⁶⁰ Nemcsak az akkori magyar közműveltségi viszonyok és a politikai helyzet, de még sokkal fejlettebb műveltségbeli állapot és a nemzeti élet szempontjából kedvezőbb időpont sem lett volna alkalmas egy olyan országos arányú gyűjtőmunka elvégzésére, mint amilyenre TOLDY szerette volna rábírní az „értelmes és figyelmes hazafiak”-at. Különb is a tudományos felszólításokkal szemben való hihetetlen közömbösséget még sokkal későbbi, „haladottabb” korokban is fájdalmasan tapasztalhatni.

4.

Bár az előbbieken ismertetett erőfeszítések után 1863 tájáig a magyar helynévgyűjtés ügyében határozott visszaesés tapasztalható, ez nem jelenti azt, hogy e kérdés teljesen kiesett volna ez időszak érdeklődési köréből, hanem csak azt, hogy semmi olyan megnyilatkozás nem állapítható meg, amely akár elméleti síkon, akár pedig a gyakorlati megvalósítás tekintetében lényegesen tovább vitte volna a helynévgyűjtés kérdését. Ez annál feltűnőbb, mert hiszen a népnyelv vizsgálata terén éppen az 50-es évek közepén jelentős kezdeményezések történnek akkor, mikor HUNFALVY PÁLnak (1810–1891) 1856-ban meginduló folyóiratában, a Magyar Nyelvészetben egymásután napvilágot látnak népnyelvi tanulmányok,⁶¹ az első magyar nyelvjárásleírások. Úgy látszik,

költői, történelmi és régi-statistikai adatoknak, még pedig rövid idő alatt! (uo. 283).

⁵⁹ Szerinte azért fontosak éppen ezek, mert őrzik a tájban lefolyt változások emlékét. „Ritkán vész el – írja – a név: volt város, s lett puszta; volt tó, vagy láp, vagy folyammeder, s lett rét, vagy szántó-föld; volt vár, vagy magányos klostrom, vagy temető, s puszta helyeik még most is viselik a régi bár reájok többé nem illő, nevet” (uo.).

⁶⁰ A felszólítás sikertelensége annyira nyilvánvaló volt, hogy még jóval azután, hogy az akadémiai kezdeményezés egészen elaludt, az egyik „helynév-nyomozás mezején” forgolódo, Höke Lajos is ezt írja: „... akadémiánk érdemtéljes titkára már évek óta hivatgatja hazánk tudósait – sajnos, mindedig csekély eredménnyel –, hogy minél több helynév magyarázatot küldenék (!) be hozzá” (Sürgöny I–1861, 241. sz.).

⁶¹ L. a Magyar Nyelvészet I–VI–1856–61. kötetét. Vö. még Horger Antal, *A magyar nyelvjárások* Bp. 1934. 10. és Szücs József, *A népnyelvi kutatás története*. Bp. 1936.

hogy maguk a nyelvészek ekkor még nem nagyon értékelték a helynévanyagot.⁶² Innen van az, hogy az új folyóiratban egyetlen olyan közlemény nem jelent meg, mely – most már RÉVÉSZ korszakos jelentőségű elméleti alapvetése és gyakorlati kezdeményezése után – a helynevek ügyében hallatta volna a kor nyelvészeinek szavát. Mindössze két helynévközlést adott közre a szerkesztő. Egyikben TORKOS SÁNDOR (1833–1865) zalamegyei,⁶³ a másikban PHILOFENNUS sopronmegyei helyneveket⁶⁴ közölt rendkívül kezdetleges módszerrel. Már maga az, hogy mindketten egy-egy megyéből szemelgetik össze helynévanyagukat, visszaesést jelent például nemcsak SZABÓ KÁROLYnak Köröstarcsa helyneveit feldolgozó közleményével szemben, de minden olyan előbbi közleménnyel összehasonlítva is, amely addig egy-egy település helyneveit adta közre.

Annál feltűnőbb ez a visszaesés, mert hiszen a folyóirat szerkesztőjéről tudjuk, hogy egyik úttörője volt a tudományos értékű magyar helynév-származtatásnak. HUNFALVY ugyanis mint a nyelvészet és történettudomány terén működő kutató szerencsésen rendelkezett azokkal az előfeltételekkel, melyek a helynévmagyarázathoz elengedhetetlenek: alapos nyelvészeti és történeti ismeretekkel s még ezen felül helyes kritikai érzéssel. Nyelvészeti ismereteit és elveit BUDENZ JÓZSEFFel való szoros kapcsolata is nagyban szilárdíthatta. Ezenkívül azonban a külföldi, főként német és szláv helynévkutatás eredményeit is állandóan szemmel tartotta; Erdély német „Siebenbürgen” nevééről írt tanulmányában ROESLER eredményeit ismertette s kísérte megjegyzéseivel.⁶⁵ Módszeresség és főként önállóság tekintetében jóval jelentősebbek néhány magyar folyónévről írt fejtegetései.⁶⁶ A helynevek történelmi bizonyítékként való felhasználását alapos okfejtéssel ő sürgette elsősül,⁶⁷ habár mint az előzményekből látható, voltak előtte többen,

⁶² Maga Hunfalvy is, mikor az 1849–53 közötti „nyelvtudománybeli mozgalmak”-ról számot adott, meg sem említette a helynevek gyűjtésének ügyében történt kezdeményezéseket. Vö. ÚjMMúz. VII–1854, 157 kk.

⁶³ *Zalai helynevek*: Magyar Nyelvészet V–1860; 373–7.

⁶⁴ *Helynevek és tájszók (főleg Fertő-mellékiek) 's szólásformák*: Uo. III–1858, 240–5, 404–6. E közleményben kevés a helynév.

⁶⁵ *A „Siebenbürgen” országnévről, s általában az erdélyi helynevekről*: NyK. VI–1867, 214–20..

⁶⁶ *Földirati és helynevek*: uo. 350–65.

⁶⁷ Legvilágosabban egy későbbi tanulmányban fogalmazta meg álláspontját. „A nyelv tanúságát a geographiai és helynevek tanúsága egészíti ki. Mert valamint a magyar nyelv a maga szó-kincsével a magyar nemzet alakulásának történeteit (beszéli el: úgy Magyar- és Erdélyország geographiai és hely-nevei azon népek nyomait őrzik meg, a

akik a helynevek ilyenféle tanulságaira már előbb is felhívták a figyelmet. Magyarország etnográfijáról írt munkájában⁶⁸ éppen úgy felhasználta a helynevek bizonyosságát, mint a ruménség történetének⁶⁹ tárgyalásakor. Helynévmagyarázataiban azonban csak a nagyobb folyó- és pataknevekkel foglalkozott, mert szerinte „a folyók legnagyobb jelentésűek nemcsak a költöző nomádra, hanem a megtelepedett szántó-vetőre nézve is: azért legállandóbbak a már egyszer felkapott folyónevek, bármennyire váltják is fel egymást a jövő-menő népek.”⁷⁰ Talán ez magyarázza meg azt, hogy folyóiratában a települési egységenként való gyűjtő aprómunka megszervezése érdekében HUNFALVY semmit sem tett.

Ez az önmagában is sajnálatos tény egyet jelentett azzal, hogy a magyar helynévgyűjtés dolgának szorgalmazása, a gyűjtés és irányítása megint nem az erre leghivatottabb kezekbe, nem a nyelvészek ellenőrzése alá került. S bár lett volna a tájt más magyar folyóirat, mely a magyar helynévgyűjtés ügyét felkarolta volna! Ilyen azonban nem volt. Még az Új Magyar Múzeumban is, mely pedig a magyar helynévgyűjtés elveinek tisztázása érdekében az ötvenes évek közepéig, alig öt-hat év alatt, legtöbbet tett, 1855-től fogva már alig-alig jelennek meg helynévközlemények. A folyóirat életének még hátralévő éveiben (e folyóirat 1861-hen szűnt meg) csak két helynévgyűjtemény és egy, a helyneveknek helytörténeti jelentőségére rámutató dolgozat jelent meg. Az egyik helynévgyűjtemény, egy –v– betűjeggyel aláírt közlemény a borsodmegyei Sajószentpéter helyneveit őrizte meg számmunkra,⁷¹ de gyűjtési módszer szempontjából semmi újat nem mutat, sőt e tekintetben éppen az eddigi kezdetlegesebb gyűjtések közé tartozik. Maga az ismeretlen író a gyűjteményében lévő helynevek nyelvészeti, etimológiai érdekességét emeli ki.⁷² E közle-

melyek itt tanyáztak, sőt azok életének mivoltát is visszatükrözik. A mely népről ilyen nevek nem maradtak sem az irodalomban, sem az élők emlékezetében; azon népnek hatása ebben az országban nem is számbavehető. A geographiai és helynevek tehát nagy nevezetességgel bírnak.” Hunfalvy Pál, *A magyar folyó- és helynevek*: EPhK. IV–1880, 586.

⁶⁸ *Magyarország ethnographiája*. Bp., 1876. 98, 354, 388 és elszórtan másutt is.

⁶⁹ *Az oláhok története*. Bp., 1894. 185 kk.

⁷⁰ *Magyarorsz. ethn.* 380.

⁷¹ *Sajó-Szent-Péter és helynevei*: ÚjMMúz. 1855. I, 94–6.

⁷² „Sajó-Szent-Péter helyneveinek följegyzésével akarom szaporítani – írja – a helynevek gyűjteményét. Alig akad ezek között egyetlen egy is, melynek akár történelmi, akár népköltészeti tekintetben fontosságot tulajdoníthatnánk. De ezen szempontokon kívül még min-

ménynél jóval jelentősebb NAGY IVÁNNAK (1824–1898) a nógrád-megyei Nagyoroszi helyneveit közreadó gyűjteménye.⁷³ Úgy látszik, e gyűjtemény aránylag gazdag helynévanyagát a közlő elmondás útján gyűjtötte össze. Bár kiemeli a határ ismeretének a magyarázat szempontjából való szükségességét,⁷⁴ jelzi, maga nem volt abban a helyzetben, hogy e feltételnek megfeleljen.⁷⁵ Világosan látja, s ki is fejezi, hogy éppen a határ nem ismerése miatt gyűjteménye teljes nem lehet. Gyűjtése mégis számszerűség tekintetében egyetlen település határáról megjelenése koráig a legterjedelmesebb gyűjtemény: 132 helynevet ölel fel. Egyes helynevekkel kapcsolatban a helynév eredetére, illetőleg a hely természeti állapotára vonatkozólag is tesz megjegyzéseket.⁷⁶

Mikor már úgy látszott, hogy az akadémiai felszólítás eredményének utolsó rezdülései is elülnek, egy tanügyi folyóiratban, a LONKAY ANTAL (1827–1888) szerkesztette Tanodai Lapokban újabb, a helynevekkel való foglalkozásra felhívó „pályakérdés” jelent meg.⁷⁷ Nem tudjuk, ki szerkesztette ezt a pályatételt,

dig ott áll a helynevek nyelvészeti, etymologiai oldala. S az illetők ítéletére bízom közleményem e tekintetbeni fölhasználását” (uo. 94).

⁷³ *Nagy-Oroszi mezőváros helynevei*: ÚjMMúz. XIV–1857, 592–7 és MagyAkÉrt. XVII–1857, 592–7.

⁷⁴⁻⁵ „Ki helyneveket tudományos sikerrel akar gyűjteni – írja –, okvetlen szükséges, hogy a határt, – melynek helyneveit közli, – teljesen ismérje, hogy eképen a neveket kellőleg commentálhassa, vagy azokat okadatolhassa. Én nem valék ily helyzetben. Mind a mellett bátor vagyok... Nagy-Oroszi mezőváros helyneveit közleni. Hadd pótolják ki... addig is a hézagot, míg valaki akad, ki ezeket több határismerettel megküldendi” (uo. 592.).

⁷⁶ „Hol a név eredetét s egyéb helyiségi tulajdonságait ismernem nem adatott – írja –, oda a jegyzetet megtenni el nem mulasztám” (i. h.).

⁷⁷ A pályázatra vonatkozó szöveg im ez: „A helynevek nyelvészeti és történelmi vizsgálatának fontossága különösen nálunk már többször és többek által méltattaték. Hogy a magyar tudományosság ezen vizsgálódási ágának fejlesztéséhez részünkről is valamivel járuljunk, úgyszintén hogy a magyar tanári kart a nyelvészeti és történelmi kutatások mezején munkásságra ébresszük, jónak láttuk a következő pályakérdést hirdetni ki:

»Mutattassák ki nyelvészetileg és történetileg a két magyar haza vármegyéi, székei (Aranyos szék, Csík szék), kerületei (Hajdu kerület stb.) és vidékei (Kővár vidéke, Brassó vidéke, Barcaság stb.) neveinek eredete. A józan, higgadt nyelvészkedés meg a történelmi kútfők mellett a hagyományi s monda elem is kellően tekintetbe veendő. Az olvashatóan és szorosan a Tan. Lapok helyesírása szerint letisztázandó Upályaművek beküldési határideje 1859-i október 1-je. Jutalom: **100 az az száz pengő forint**« (Tanodai Lapok III–1858, 611.). E pályázatnak része lehetett abban, hogy később Résző Ensel Sándor és Hőke Lajos is cikkeiben foglalkozott a helynevek kérdéseivel. Legalább is mindketten

de mindenesetre olyan, aki valamennyire ismerte az addigi kezdeményezéseket, s most a tanárság meg a tanítóság soraiban igyekezett híveket szerezni a magyar helynevek ügyének. Feltűnő, hogy az igen jelentős pályadíj – 100 arany – ellenére is különbözőbb eredménye a pályakérdésnek nem lehetett. Az egyetlen beérkezett pályaművet is szerzője, RÉSŐ ENSEL SÁNDOR a szerkesztő méltánytalan bánásmódja miatt visszavonta.⁷⁸ Maga a tétel is többé már nem a helynévkutatás előrehaladása szempontjából fontos gyűjtést hangsúlyozta, hanem helynév-eredeztetésekre buzdított.

Mindenesetre érdekes, hogy azok, akik a kisebb folyóiratokban, napi és hetilapokban ezután is foglalkoznak a helynevek kérdésével, többnyire ismerik a magyar helynévkutatás ügyében eddig tett lépéseket. Így a képtelen helynévmagyarázatairól hírhedt RÉSŐ ENSEL SÁNDOR (1833–1899) is, aki egyik népszerűsítő cikkekéskjében⁷⁹ felveti egy helynév-magyarázatot tartalmazó munka kiadásának gondolatát.⁸⁰ Valamivel később ugyancsak neki, az 1853-i akadémiai felszólításra utalva, Nógrád megye helyneveiről⁸¹ a felszólítás helynévcsoportosításának némi módosításával, illetőleg bővítésével öt kisebb közleménye jelenik meg.⁸² Kétségtelen, hogy RÉSŐ ENSELnek a helynevek iránti érdeklődését az akadémiai felszólítások és a nyomukban megjelent közlemények keltették fel. Ez egyes utalásain kívül már abból is következtethető, hogy első helynevekkel foglalkozó közleménye is éppen az akadémiai felszólítás évének végén, 1853 novemberében jelent meg.

hivatkoznak erre a pályakérdésre (vö. Bpesti Hirlap 1859. 76 és Sür-göny 1861. 341.).

⁷⁸ Lényegében e pályamunkát adta ki Réső Ensel csaknem négy évtizeddel később megjelent következő munkájában: *Régi vármegyék, székek, kerületek és vidékek neveinek eredete*. Réső Ensel Sándor 1859-ben irt pályaművéből. Bp., 1894. 33.

⁷⁹ R. E. Sándor, *A helynevek magyarázója*: Bpesti Hirlap 1859:64 és 76. sz.

⁸⁰ „A helynevek magyarázója oly szükséges könyv – mint egy nagy szótár, ennek kell magában foglalnia a nyelv s nemzet előmenetele, virágzása s megromlásának történetét” (uo. 64. sz.).

⁸¹ Ifj. R. E. Sándor, *Magyarázatok Nógrádmegye helyneveiről*: Sür-göny 1861. 190 (tévesen: 189), 196, 221, 224, 233. sz.

⁸² Helynévcsoportjai a következők: „1. védszentek után, 2. szentek után, 3. apátságok, püspökségek, papok után, 4. pogányok, búcsuk, remeteségek után, 5. történeti férfiak sírjairól, 6. víztartó-edények s kutak után, 7. történeti népek után, 8. történeti férfiak után, 9. népgyarmatok után, 10. bányák után, 11. fák után, 12. növények után, 13. szláv értelműek, 14. állatok után 15. föld természeti sajáttsága után, 16. Nógrád mezővárosai neveinek eredete, 17. harci, ör s vitézi helyek, 18. mesterségek után, 19. kedélyes, regényes s gunyos helynevek.”

Ettől kezdve sok apróbb-nagyobb, de szinte teljes egészében értéktelen helynév-magyarázatokban bővelkedő cikket írt.⁸³ Legnevezetesebb azonban az a helynév-szótárszerű kísérlete, mely 1861-ben jelent meg.⁸⁴ Már elsőként említett cikkében RÉSŐ ENSEL hangsúlyozza, hogy „a helynevek magyarázója oly szükséges könyv – mint egy szótár, ennek kell magában foglalnia a nyelv s nemzet előmenetele, virágzása s megromlásának történetét”.⁸⁵ Ez újabb terjedelmes munkájában többé már nem a helynévgyűjtés anyagát növeli, hanem a betűsor két első betűje, az *A* és *B* körébe tartozó város-, község- és általánosabb értelemben vett helyneveket magyaráz. E magyarázatok legtöbbször önkényes, minden történeti és nyelvészeti alapot nélkülöző eredeztetések, és így e munkának már korábban sem volt, ma meg még kevésbé van tudományos értéke; alig van egynéhány, a valóságot, megközelítő magyarázata.⁸⁶ Éppen ezért nem csodálkozhatunk, hogy az a pártfogás, melyre „terjedelmes”-nek tervezett munkája előszava szerint a szerző számított, az *A* és *B* betűs helyneveket magába foglaló első két füzet megjelenése után nem bizonyult olyanoknak, amely a vállalkozás folytatását lehetővé tette volna.

Ma már megállapíthatjuk, hogy RÉSŐ ENSEL munkája mint a magyar helynevek magyarázatának kísérlete a HORVÁTH ISTVÁN, vagy a VIDA KÁROLY-féle helynévmagyarázatok színvonalát⁸⁷ csak

⁸³ E cikkeket maga sorolja fel alább idézendő műve V–VI. l.-jén.

⁸⁴ *A helynevek magyarázója*. Szerzette és összeállította: ifj. Résző Ensel Sándor. Pest, 1861. VIII + 268+3 sztn l.

⁸⁵ Bpesti Hirlap 1859:64 sz.

⁸⁶ Magyarázatainak képtelen voltára Pesty Frigyes is idéz két példát: *A helynevek és a történelem*: Ért. a tört. tud. köréből. VIII. 1. Bp., 1878. 53, 59.

⁸⁷ Már Pesty Frigyes is így vélekedett Résző Ensel munkásságáról: „Első kísérletet tett ifj. Résző Ensel Sándor: A helynevek magyarázója című munkájával. Azonban téves úton haladván, és oly eszmekörben forogván, amelyről azt hittük, hogy már rég veszítette hitelét, a munka a második füzetrel, mely 1862. évben jelent meg, megakadt” (vö. Pesty, *Magyarország helynevei*. Bp. 1888. XXI.). – E munkának azonban, rövidesen Pesty művének megjelenése után közzétették a *C* betűt magába foglaló III. füzetét (Bp., 1890); ezzel kapcsolatban egyik kevésbé szigorú, földrajzi bíráló így vélekedik: „Szerző folytatni szándékozik művét, de sajnos, hogy a mi geografus közönségünk kicsiny még arra, hogy ilyen munkát sajtó alá segítsen, pedig Résző Ensel önzéstelen törekvése és fáradtságos munkája előmozdítani van hivatva a hazai történet és honismeret iránt az érdeklődést” (Földrajzi Közl. IX–1891, 114). – Résző Enselnek egy később közreadott munkájáról már előbb szóltam. Erről maga ezt írja: „E kis művecském a »Helynevek magyarázója« cz. anyaggyűjteményből kiszakítva külön olvasmánykép nyújtom át” (L. előbb *Régi vármegyék... nevei*. Előszó).

valamivel felülmúló munka. VIDA KÁROLYnak az ötvenes évek elején megjelent munkája⁸⁸ nemcsak RÉSŐ ENSEL helynévmagyarázataira volt hatással, hanem HŐKE LAJOST (1813–1891) is a magyar helynévmagyarázás mezejére csábította.⁸⁹ Ő is azok közé tartozhatott, akik figyelemmel kísérték a magyar helynevek gyűjtését célzó törekvések dolgát.⁹⁰ Minthogy valószínűleg maga is értesült az Akadémia újabb felszólításának eredménytelenségéről, s így látta az egyéni erőfeszítéstől remélt gyűjtés kilátástalan voltát, javasolja, hogy az Akadémia keresse meg az országos telekkönyvi igazgatóságokat, hogy az egyes községek helynévkincsét közölje vele.⁹¹

Egyébként HŐKÉnek ezt a cikkét egész közlemény-sorozat követte. A cikkek közül egyesek ugyan csaknem kizárólag történeti jellegűek voltak, itt-ott tarkítva egy-egy helynév-példával, azonban voltak közöttük olyanok is, amelyek külön helynévcsoportokat tárgyaltak: az összetett helyneveket, a helynevek köznévi szókincsét az egyes elemek (ág, árok, aszó, berek, egyház, fa, falu, fok, fő, fej, föld, halom, hegy, domb, hágó, part, hát, stb.) betűsoros csoportosításában, a szentek nevével, birtokragos személynevekkel alkotott, az állat- és növényvilágról elnevezett helyneveket, sőt az utolsó közlemény csoportosította a „rokonvégű” helyneveket is.⁹² E fejtegetéseiben HŐKE sok gyermekes állítást kockáztat meg, helynévcsoportosításaiból sok erőszakoltság és avatatlanság ütökzik ki, mégis érdekes e közleménysorozat azért, mert

⁸⁸ Pesty Frigyesnek egy Csengeri Antalhoz 1863. március 26-án írt leveléből tudjuk, hogy Réső Ensel a magyar helytartótanácsához valamikor 1860 táján kérést intézett a helynevek ügyében. Erről azonban Pesty csak ennyit ír: „... Ifjú Réső Ensel Sándor a helytartótanácsához írt kérelme sem meríti ki a tárgy bővségét, miután nekem úgy látszik, hogy Ensel Sándor a fősúlyt arra helyezi, miként magyarázzák a hivatalos organumok az illető községek nevét” (MNemzMúz. kéziratára. Írói levelezés. Jövedéknapló 1929. évi 32. sz.). Réső Ensel e kérvényének közelebbi tartalmáról, s a kérvény sorsáról semmit sem tudok.

⁸⁹ *Kísérletek a magyar helynév-nyomozás mezején:* Sürögöny 1861. 241. sz.

⁹⁰ Tud az Akadémia 1837-i pályatételéről, s a Tanodai Lapok „pár év előtt” kitűzött jutalomtételéről, de hivatkozik ugyanakkor Keresztes József, Vida Károly és Leska István munkáira is.

⁹¹ „Akadémiánk annyival inkább, mert a helynevek s ezek magyarázata a magyar nagy szótárban nem csekély tért vesz igénybe, nem lenne hálátlan mukát, ha a... magyar helynevek kiegészítésül az országos telekkönyvi igazgatóságokat megkeresné, hogy az egyes községek határában létező dülő, szőlő, erdő, völgy, domb, halom, patak, forrás stb. elnevezéseket lehető használat végett az akadémiával közölni szíveskednének” (i. h.)

⁹² Uo. 266–9, 279, 280. sz.

egyrészt a köznévi helynév-elemek csoportosításával elsőnek kísérletezik, másrészt megmutatja azt is, hogy a tágabb körű olvasóközönség is érdeklődött az ilyenféle helynév-fejtegetések iránt.

Bár nem tudunk róla, hogy HŐKÉnek fennebb említett javaslatáról az akadémiai körök értesültek volna, vagy éppen lépéseket tettek volna a gyűjtés ilyen módon való végrehajtására, az a gondolat, hogy hivatalos közegek bevonásával érjenek el eredményt, egészen új volt. Mint majd alább látjuk, a gyűjtésnek ez a módja, ha más hivatalos közegek bevonásával is, de az itt tárgyalt időszak legjelentősebb, sőt országos voltában mindmáig leghatalmasabb arányú helynévgyűjtő vállalkozását eredményezte.

5.

Már az előzményekből is látható, hogy a helynevek iránt érdeklődők nagyobb része főként a helynevek történeti tanulságainak jelentőségére is rámutatott. Éppen ezért nem lehet feltűnő az sem, hogy a magyar helynévkutatás e bölcsőkorában a helynevek a történészek, vagy legalább is az inkább történeti érdeklődésük figyelmét vonták magukra. Már az eddigiek között GR. TELEKI JÓZSEF is az volt, a helynévgyűjtő korában még fiatal SZABÓ KÁROLY is annak indult, az előbb említett HORNYIK JÁNOS, Kecskemét monográfusa meg éppen helytörténetíró volt. Az ügy akadémiai pártolása dolgában is az irodalomtörténetíró TOLDY FERENC tett a legtöbbet, sőt maga RÉVÉSZ IMRE, aki ugyan nagy nyelvészeti érzékkel, sőt – kortársaihoz viszonyítva – úgy látszik, elég alapos és főként józan nyelvészeti ismeretekkel is rendelkezett, későbbi tudományos irodalmi működését főként az egyháztörténet terén fejtette ki. Az ő nyomdokaikon haladt a szintén történeti érdeklődésű JERNEY JÁNOS (1800–1855). Kézzelfogható bizonyítékunk ugyan nincsen rá, de mégsem tartom valószínűtlennek azt a feltevést, hogy JERNEY (aki különben – mint láttuk – a RÉVÉSZ indítványára a helynevek gyűjtése érdekében kiadandó akadémiai felszólítás véleményező bizottságának is tagja volt) éppen az Új Magyar Múzeumban a helynevekre vonatkozóan megjelent közlemények hatására fogott hozzá a magyar szórványemlékek szóanyagának szótárszerű feldolgozásához és kiadásához.⁹³ Az Árpád-ház korának tőle összeszedett mintegy 5000, főként hely- és személynév-adatából szerkesztett munkája a ma-

⁹³ *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából.* Pest, 1854.

gyar helynévgyűjtés története szempontjából azért, érdekes, mert itt jelenik meg először tömegesebben szórványemlékekből gyűjtött helynévanyag. Jelentős az a megállapítása is, hogy mindaddig, míg személynév-anyagunkat nem ismerjük teljesen, helynévkincsünkkel sem lehetünk tökéletesen tisztában.⁹⁴

Az Új Magyar Múzeum történész-munkatársai közül IPOLYI ARNOLD (1823–1886) volt az, aki az ötvenes évek végén részletesen vizsgálta azokat az előnyöket, melyeket a történetíró számára a helynevek ismerete jelent. IPOLYI-nak akkor már lezáródott amaz első, romantikusnak nevezhető korszaka, melynek legjelentősebb terméke a nagy port felvert és méltán éles bírálatban részesített »Magyar mithológiá«-ja volt. Az ötvenes évek végétől Ipolyi már szinte kizárólag csak művészet-, művelődés- és irodalomtörténeti kérdésekkel foglalkozott. Történeti vizsgálódásai során felvetette egy magyar „historiai atlasz” szükségességének gondolatát is.⁹⁵ Nagyon helyesen mutatott rá arra, hogy egy ilyen térkép megalkotójának feltétlenül bensőséges terepismeretekkel kell rendelkeznie, mert „mennél behatóbb részletekig terjedő ismeretével bír az illető vidék minden egyes helyének, határbéli dűlői, legelői, rétségei, írtványai, vízhelyei, hegyei, erdői stb. helyneveinek, annál szerencsésebben oldhatja meg természetesen a legapróbb részletekig a feladatot” (i. h. 480). Az ország egész területét azonban egy ember nem ismerheti; ezért volna szükség a helynevek országos összeírására, melyet eddig az Akadémia olyan kevés sikerrel sürget. Szerinte mindenesetre a gyűjtés az, amelyre egyelőre legnagyobb szükségünk van, de ez a „tréfakönnyű munka” sem tud közöttünk lábrakapni, „az itt-ott felhozott magyarázatokban pedig már épen hasonlíthatatlanul több a salak mint az arany...” (i. h. 557–8).

6.

Történetíróink tehát világosan látták, sőt egyesek romantikus hevületükben túlozva is ítélték meg a helynevek fontosságát. Amennyire meglepéssel és az ezután teendő lépésekre nézve bizakodással tölthet el az itt is, ott is megnyilvánuló józanság, éppen annyira érthető a túlzó megítélés álláspontja is. Mindkét

⁹⁴ „Helyneveink – írja – nagy részben a’ személyekéből alakulvás, és épen azért, míg tökéletes Onomasticonnal nem birunk, helyneveink iránt sem jöhetünk minden oldalról tisztában” (Uo. 83).

⁹⁵ *Adalék Magyarország XIII. századi helyirata és földrajzához: ÚJMMúz. 1858. I, 477 kk.*

szemlélet úgy alakult ki, hogy a vélekedők előtt nem állt jelentősebb helynévanyag, és így nem láthattak meg olyan tanulságokat, amelyek helynévanyag birtokában önmaguktól adódnak, s éppen a nagy anyag sokoldalú ellenőrzési lehetőségének világánál nem, vagy legalább is fegyelmezett gondolkodás esetén kevésbé csábíthatnak a képzelgések területére.

A múlt században ilyen nagy anyaghoz a tudományos kutatás először PESTY FRIGYES (1823–1889) országos helynévgyűjtése révén jutott.

A helynevekre kétségtelenül az Akadémia felhívásai, illetőleg az Új Magyar Múzeumban megjelent cikkek hívták fel PESTY figyelmét. A világosi fegyverletétel után rövid fogságot szenvedett PESTY 1850–1864 között szülővárosa, Temesvár kereskedelmi- és iparkamarájánál volt ugyan titkár, de emellett ráért, hogy komolyan foglalkozzék tudományos kérdésekkel, s kereskedelmi meg tudományos kérdéseknek a korabeli hírlapokban való népszerűsítésével.⁹⁶

Már első hírlapi cikkei között komoly jelét látjuk a helynevek iránt való érdeklődésének. Korának egyik legkomolyabb hírlapjában, a Magyar Sajtóban már 1857-ben és 1858-ban figyelemreméltó megjegyzéseket írt a helynevek vizsgálatáról, gyűjtésük fontosságáról, a belőlük kielemezhető tanulságokról.⁹⁷ Hangsúlyozta, hogy „a tudományos bűvárlat azon szakmájához, mely a nyelvészetet, a történelmet, a nemzeti öntudatot és honismét egyaránt előmozdítja, kétségtelenül a helynevek vizsgálata tartozik” (i. h.). Külföldi és hazai példákból látja a helynevek vizsgálatának veszélyeit, melyek különösen „a hang-hasonlat”, azaz pusztán a nevek hasonló hangalakjára alapító kutatók munkájában mutatkoznak, de józan kritikával rámutat arra is, hogy „a hang-hasonlat etymologusai a tudományban annyit érnek, mint a kedély politikusai az állami életben” (i. h.). Nagyon fontos a helynevek, elsősorban saját környezetünk helyneveinek gyűjtése,⁹⁸

⁹⁶ Eleinte a Pesti Napló, a Hetilap, a Magyar Sajtó, később meg saját hetilapja, a Delejtű, aztán a Kolozsvári Közlöny, Pester Lloyd, Ország, Vasárnapi Ujság, Temesi Lapok, Egyetértés, Pesti Hírlap, Budapesti Hírlap számára dolgozott. „A hírlapok Pestyt már az ötvenes években a legjelesebb hazai publicisták egyikének nevezték” – írja méltatásában Ortvay Tivadar (vö. az alább idézett emlékbeszéd 11. l.).

⁹⁷ *Magyar helynevek*: Magyar Sajtó III–1857. 244. sz.

⁹⁸ „Könnyebben járunk – írja – ha azon a vidéken gyűjtögetünk többnyire helyneveket, a hol lakhelyünk van... noha semmit sem fogok elmulasztani, mi a magyar helynevek gyűjteményét és megfejtését céljához előbbre viszi, iparkodásom kedves tárgyaként ápolni, támo-

mert „ezen topographiai elnevezésekben sok nyelvbeli kincs fekszik, ... ezek jellemzetes nemzeti vonásainkat sokképpen felvilágosítani, őstörténetünket érdekes anyaggal gazdagítani képesek” (i. h.). Mindez azért van, mert a helynevek a nyelvnek a hagyományokat leginkább őrző rétegéhez tartoznak.⁹⁹ „A temesi bán-ság hajdan tisztán magyar voltát bebizonyíthatnók még akkor is, ha valamennyi történeti följegyzés, ha minden erről szóló oklevél ki is veszett volna – a helynevekből” (i. h.). A helynevek sokféle tanulsága miatt nagyon fontos tehát elsősorban a helynevek gyűjtése; már egy pusztá betűrendbe sorolt helynévgyűjtemény is nagyon jelentős volna.

PESTYnek ez a helynevekre vonatkozó első irodalmi megnyilvánulása mint ilyenemű érdeklődésének első jele is fontos, de jelentős a benne kifejtett figyelemreméltó megállapítások miatt is. E cikke megjelenése után való évben, 1858-ban egy másik kevésbé figyelemreméltó helynév-cikkének¹⁰⁰ megjelenésén kívül irodalmi működése szempontjából némi jelentősége van annak, hogy ez évben megindította a »Delejtű« című enciklopédikus lapot. Ez az egyébként vidékies színvonalú lap a mi szempontunkból csak azért nevezetes, mert a mellett, hogy – a kor divatjának megfelelően – foglalkozott a néphagyományok kérdésével,¹⁰¹ megjelentetett benne PESTY helynévközleményeket is.¹⁰² Még e cik-

gatni, ajánlani, mégis saját vidékem helyneveit különösen fogom figyelembe venni, azokat gyűjteni, azokat tehetségem szerint magyarázni. Ha hazánkfiái közül e tárgyra nézve saját tapasztalásaival valaki támogatni szives volna, ezt igen nagy köszönettel venném, a mint hasonló a dolog érdekében történő közreműködést azon tudósaink is vennék, kik eddig legtöbbet ez ügyben fáradoztak” (i. h.).

⁹⁹ „Valamennyi emlék közt – írja – a legconservativebb természetel, – azt tartjuk –, a helynevek bírnak, és ez az, a minék a tudomány érdekében örülnünk kell... A helynevek mindig hagyományilag mennek át nemzetségről nemzetségre, és ha sokszor ferdítve is, legalább néhány elemet régi mivoltukból mindig fenntartanak az utókornak... Ha idegen népség a megszállt helynek egészen más, saját nyelvéből merített nevet, nem ad, és ez által – a mi ugyan nem szokott mindig történni, – a régi nevet feledékenységbe nem hozza, a változáson keresztül mint helynév is még elég beccsel bír, hogy a vizsgáló azt bonczolgassa utolsó iziglen” (i. h.).

¹⁰⁰ *Magyar helynevek*: Magyar Sajtó IV–1858. 3. sz. – Ebben az előbbi évfolyamban közölt cikkére való hivatkozással az *Écska*, *Kécsa* és *Sarkad* név magyarázatát kísérli meg.

¹⁰¹ Például Csaplár Benedeknek (Karcasai G. álnéven), több ilyen tárgyú cikkecskéje jelent meg a Delejtű 1859. évi folyamában.

¹⁰² Itt jelent meg Podhradzky Józsefnek „Temesvár neveinek jelentése” című cikke is: Delejtű 1858:41–2. – Pohradczky egyébként már az Akadémia történeti osztályának 1850. augusztus 17-i ülésén is értekezett a Temes név mellett, a Duna (Ister), Tar, Mátra, Győr, Rába,

keinek megírása előtt PESTY egy helybeli német lapban,¹⁰³ alighanem a Temesvarer Zeitung-ban kísérelt meg néhány helynevet magyarázni azzal a céllal, hogy felkelti a helynevek kérdése iránt szélesebb körök érdeklődését; ez azonban – saját bevalása szerint – nem sikerült. E sikertelen kísérlet után saját lapjában kiadott három helynévmagyarázata előtt¹⁰⁴ szót ejtett általában a helynevek gyűjtésének és magyarázatának kérdéséről is. „Ha magunk – írja– ezen kísérletnek (t. i. előbb említett német nyelvű cikkében közölt helynévmagyarázati kísérletének) némi fontosságot tulajdonítunk, ez csak azért történik, hogy mások, nálunknál kedvezőbb viszonyok közt lévő hazafiak, figyelmét e tárgyra irányozzuk, hogy őket ösztönözzük, azt mire nekünk készület, alkalom és tudomány hiányzik, nagyobb sikerrel megfejteni. A hazai helynevek magyarázata nem egyes ember feladata lehet, mert az sokkal nagyszerűbb, hogy sem egyetlen író vele megbirkózhasson, hanem szükség, hogy mindenek előtt gyűjtsük a helyirati neveket¹⁰⁵ és aztán ereszkedjünk eszmecserébe azon értelem fölött, mely egyik vagy másik névben keresendő.”¹⁰⁶ Hogy a gyűjtés mindenekelőtt való fontosságának e felismerését nem igyekezett azonnal gyakorlati kezdeményezéssel a megvalósulás felé elindítani, annak az lehetett a legfontosabb oka, hogy PESTYt, hihetőleg éppen a Delejtű szerkesztésével kapcsolatos – és ettől függetlenül is – politikai magatartása miatt 1860 őszén néhány társával együtt, minden kihallgatás és előzetes ítélet nélkül a csehországi Josefstadt börtönébe szállították,¹⁰⁷ s bár fogsága alig két hónapig tartott, utána egyelőre helyzetének bizonytalansága, személyének megjegyzett volta miatt, úgy látszik, nem foghatott ilyenféle nagyobbarányú munkához. Azonban már a hatvanas évek legelején hozzákezdett ahhoz az országos gyűjtőmunkához, melynek eredménye Magyarország egész területének 1864–1865-

Rábca és Garam névről; magyarázatai azonban természetesen jobbra tarthatatlanok (vö. ÚjMMÚz. 1850-1. II, LXXIII).

¹⁰³ Delejtű II–1859, 59 kk. és Ortway alább id. műve 6.I.; az ez utóbbi közölte könyvészeti összeállításban (i. h. 33–9) nem találok Pestynek egyetlen e forrásból idézett cikkét sem.

¹⁰⁴ E magyarázatok a torontáli Perjámos, a temesmegyei Kizdia és a bácsmegyei Baja nevére vonatkoztak.

¹⁰⁵ Magam ritkítottam.

¹⁰⁶ *Magyar helynevek*: Delejtű 1859:59. – Az egész közlemény az 59–61, 187–8 és 315–8. l.-on.

¹⁰⁷ Erre és általában Pesty életére nézve l. Ortway Tivadar emlékbeszédét: *Pesty Frigyes rendes tag emlékezete*: Emlékbeszédek a M. T. Akadémia tagjairól VII/I. 39 l.; az itt említett eseményeket l. a 7 kk.

ből származó, mindmáig jórészt felhasználatlan helynévgyűjteménye.

Az eddig rendelkezésünkre álló adatok szerint PESTYnek CSENGERY ANTALhoz 1863. március 26-án írt levele¹⁰⁸ az, amely először szól az országos arányú helynévgyűjtés megindításáról. PESTY nagy buzgalommal fogott hozzá ahhoz, hogy tervét sikeresen megvalósítsa. Temesvárt, személyes ismeretségeit felhasználva, puhatolózott a temesvári katonai főkormányzóságnál, s onnan azt a jóindulatú tanácsot kapta, hogy tervével a budai helytartótanácshoz, vagy a cs. és kir. hadügyminisztériumhoz, vagy a temesvári katonai főkormányzósághoz hivatalosan forduljon. Ő aztán alighanem ez év elején, de lehet, hogy még az 1862. év utóján a magyar helytartótanácshoz, az erdélyi kormányzósághoz, az oláh-, szerb- és német bánági határőrezred parancsnokságához, valamint a titel-határvidéki zászlóaljhoz fordult azzal a kéréssel, hogy a helynevek gyűjtését hatósági munkaként, rendeljék el. Ez utóbbi szervek vonakodtak¹⁰⁹ a kérés teljesítésétől, a magyar helytartótanács és az erdélyi kormányzóság azonban, úgy látszik, jóindulattal kezelte a kérést.¹¹⁰ Amaz a kérés véleményezésére az Akadémiát, emez az Erdélyi Múzeum-Egyesületet kérte fel.¹¹¹

Az Akadémián PESTY előbb említett levelében a kedvező véleményezés érdekében CSENGERY ANTAL közbenjárását kérte. A véleményezés, tekintetbe véve az ügyet és PESTYnek az Akadémia ér-

¹⁰⁸ A MNemzMúz. kéziratára. Írói levelezés. Jövedéknapló 1929. évi 32. sz.

¹⁰⁹ Az oláh- és német-bánági ezred Pesty szerint arra hivatkozott, hogy ők már 1859–1860-ban minden történeti érdekű adalékot gyűjtöttek és akkor az anyagot a temesvári helytartóságnak benyújtották, most tehát a magyar helytartótanácsnál kereshetők. Pesty, úgy látszik, ismerte e gyűjtés elveit, ezért írhatta azt, hogy ebben nem lehettek „topographiai nevek.” E gyűjtés feldolgozásaival egyébként Kümmer Henrik nagyváradi isk. tanácsost bízták meg. Az egész gyűjtésről Pestynek e futó megjegyzésén kívül (l. előbb id. levelét) csak annyit tudunk, hogy a Temesi bánásra és az ú. n. Vojvodínára vonatkozó adatokból készült helyi monográfiákat Kümmer később a Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Társulat temesvári múzeumának ajándékozta (Vö. A Bács-Bodrog vármegyei Tört. Társ. Évk. XXVII-1911, 99.).

¹¹⁰ Tervei között szerepelt Horvát-Szlavonország helyneveinek összegyűjtése is. „Még az az ugynevezett slavoniai megyék és a slavoniai katonai végvidék helynevei is tartoznának gyűjteményem kiegészítésére, mint melyek a magyar nemzetiség bélyegét gyakran viselik magukon, de nekem úgy látszik, hogy azok elnyerésére más időket kell bevárnunk” (L. a ¹⁰⁸ jegyzetben id. forrást).

¹¹¹ Erre nézve l. részletesen alább.

dekében kifejtett búzgolkodását,¹¹² csak jó lehetett, A helytartótanács a hihetőleg kedvező véleményezésre hivatalos segítségét nyújtott PESTYnek. 1863. szeptember 19-én emez rendeletet kapott a helytartótanáctól. Ebből nem csak az világlik ki, hogy a helytartótanács már július 30-án kelt „intézmény”-ével a magyarországi helynevek gyűjtésében való teljes segítségadást határozta el, hanem azt is, hogy már a helynévgyűjtés elvégzéséhez szükséges nyomtatványoknak a temesvári városi tanács útján való felterjesztésére is felszólítja PESTYt. Erre PESTY a megjelölt úton 3.500 utasítást¹¹³ küldött a helytartótanácsához azzal a kéréssel, hogy 1. minden községnek jusson egy, s a gyűjtés minél hamarabb megkezdődhessék; 2. ha valamelyik megyébe nem jutott elég, vagy ha elfogy a készlet, tudósítást kér, hogy a pótlásról haladéktalanul gondoskodhassék; 3. a helynevek összegyűjtése után az anyag küldessék a temesvári tanács útján hozzá.¹¹⁴ Minthogy azonban december végéig ez ügyben semmi hírt nem kapott, 27-én újabb sürgető kérést ír a helytartótanácsához. Ebből kiviláglik, hogy előbbi folyamodványainak egyikében nemcsak a gyűjtés elvégzése érdekében a hatóságokhoz intézendő rendelkezés kiadatását kérte, hanem azt is, hogy a helytartótanács a nyomtatványok tekintélyes nyomtatási költségéhez járuljon hozzá. Erre azonban a helytartótanács azt válaszolta, hogy „a július 30-án kelt intézvényben kijelölt támogatáson kívül vállalata előmozdításához más istápolással nem járulhat..., azonban az általa felterjesztendő nyomtatványok szétküldését és betöltését bármikor fogja eszközölni...” Mikor ezt PESTY tudomásul vette, kérte, tudósítsák a gyűjtés állásáról, mert fél, hogy „a fő fő becsú ígélet és biztosítás”, hogy a kir. helytartótanács a helynevek gyűjtését elrendelte, „az emberi életben sokszor nagyon szereplő véletlenek következtében írott malaszt maradhatna”. Ismét hangsúlyozza, hogy e gyűjtés a tudományra nézve milyen nagy haszonnal jár, s hogy ilyen vállalkozás „e szakmában” eddig nem is terveztetett. A több éves

¹¹² Pestyt az Akadémia 1859-ben választotta levelező tagjává, s ő a következő évben, míg ebben a temesvári helytartótanács meg nem akadályozta, olyan társadalmi és hírlapi mozgalmat indított az Akadémia céljainak anyagi előmozdítása érdekében, hogy alig egy hónap alatt 15.000 forint gyűlt össze (Vö. Ortway, i. m. 12–3.).

¹¹³ Az utasítást mint a gyűjtés módszerére nézve jellemzőt teljes egészében közlöm. – Kiemelendőnek tartom, hogy a minél tökéletesebb eredmény érdekében ez az utasítás minden hazai nemzetiség nyelvén elkészült.

¹¹⁴ A felterjesztés fogalmazványát l. a MNemzMúz. kéziratára. Fol. Hung. 1115. I. 165b és 379.

anyagi és szellemi áldozatot azonban csak akkor tudja viselni, ha biztos a hivatalos támogatásban.¹¹⁵ Időközben azonban, alighanem addig is csak az ügyvitel közbeeső közegeinél késlekedve, megérkezhetett a helytartótanácsnak az az 1863. november 7-én kelt leirata, melyben PESTYtől újabb 6.000 példány utasítást kér. Ezt ő a következő év január 27-én Temesvár városa útján fel is küldte azzal a 80 példánnyal együtt, amelyet Pest megye alispánja kért.¹¹⁶

Hasonlóképpen eredményesek voltak PESTYnek az erdélyi fő-kormányzékénél tett lépései. Ide PESTY még 1863. február 10-éről keltezett kérvényben fordult támogatásért;¹¹⁷ ez a hatóság a kérvénnyel március 3-án tartott ülésén foglalkozva úgy határozott, hogy véleményezés végett a kérvényt a nemrég, 1859-ben alakult Erdélyi Múzeum-Egyesület választmányához teszi át.¹¹⁸ Itt először az Egyesület Történeti Szakosztálya foglalkozott a kérvénnyel. Minthogy e szakosztálynak SZABÓ KÁROLY is tagja volt, az előbb az ő helynévgyűjtő munkásságáról mondtak alapján nyilvánvaló, hogy e kérvény alig kerülhetett volna jobb helyre véleményezés végett. A Történeti Szakosztály részletes véleménye alapján¹¹⁹ az igazgatóválasztmány foglalkozott az ügygel, s már május 6-án tartott üléséből részletes, pártoló véleményt terjesztett fel a fő-kormányzékhez. A rendelkezésre álló adatokból nem sikerült megállapítanom, hogy mi volt az oka az erdélyi fő-kormányzék-i rendelkezés késlekedésének, hisz valószínűleg PESTY újabb tudakozására is csak a következő, 1864. év május 7-én tartott ülésében foglalkozott a kérdéssel. Ekkor azonban nyomatékosan elrendeltetett, hogy a mellékelt utasítás felhasználásával a gyűjtést a helyi hatóságok végezzék el, s a gyűjtés eredményét minden további rendelkezés bevétele nélkül az év októberéig a

¹¹⁵ Uo. 166/b. – Pesty fogalmazványából az utolsó részletet nem tartom érdektelennek közölni: „E vállalat természetének előadásával fárasztanom – írja – bizonyosan felesleges volna; bizonyosan méltányolni kegyeskedik annak rendkívüli hasznát a tudomány több ágára nézve. Még eddig nem is terveztetett nagyobb és terjedelmesebb e szakmában és már ezen körülmény megfejtje azt, hogy kivitele – a szellemi munkásságon kívül – igen-igen tetemes áldozatokat ró reá. Irodalmi ember létemre ez áldozat természetesen kétszeresen súlyos és annak elviselésére csak úgy nyerhetek bátorságot, ha más részről a nélkülözhetetlen támogatást tapasztalván, reménylenem lehet, hogy sok évi szellemi munkásság végre oly munkát fog előteremteni, mellyel irodalmunknak hazánknak valóságos szolgálatot tettem. –,

¹¹⁶ Uo. 167, 382.

¹¹⁷ MNMÚz. Fol. Hung. 1115. sz. I. 402–3.

¹¹⁸⁻⁹ A fő-kormányzék átiratát és az EME választát l. a Függelékben.

főkormányzókhoz terjesszék fel.¹²⁰ Ilyenformán az erdélyi gyűjtés elvégzésére is megtörténtek a kezdeményező lépések.

Mindaddig, míg PESTY Temesváron volt, a Pesten székelő helytartótanáccsal való levélbeli érintkezés csak nehézkesen, az ügyvitel megszokott lassúságával bonyolódhatott le. A vállalkozásához elengedhetetlenül szükséges sajtó-hírverést is nehezebben tudta innen biztosítani. Mindezt kedvezően befolyásolta az a PESTY személyes sorsában beállott változás, hogy 1864 augusztusában, tehát akkor, mikor a tőle kezdeményezett helynévgyűjtő mozgalom éppen megindulóban volt, a Pesti Első Magyar Iparbank vezértitkáráként a fővárosba került. Ettől kezdve közvetlenebb kapcsolatba kerülhetett a helytartótanáccsal és a napilapokkal is.

Ez a hivatalos segédlettel megindított gyűjtőmozgalom már 1864 végére olyan tekintélyes anyag összegyűjtését eredményezte, hogy PESTY már az érdeklődés további fokozása szempontjából is szükségesnek tartotta a nagy nyilvánosság előtt e kérdésben nyilatkozni. Ő ugyan már előbb is, még ez év márciusában is közzétett a Pesti Naplóban egy érdeklődés felkeltését célzó felhívást,¹²¹ ugyanez év őszén közölt beszámolójában azonban már jelentős eredményekre mutathatott rá. E cikk¹²² amellett, hogy benne ő maga ismertette e mozgalom érdekében eddig tett lépéseit, megismerteti azt a szándékát is, hogy ő e gyűjtéssel tulajdonképpen Magyarország történeti „helynévtára”-t akarta megvalósítani. Ebbe felveendő volt minden akkor élő „topographiai név”, de felveendők voltak az oklevelekből legalább is az elpusztult faluk nevei. Részben éppen e történeti szempontra való fligyelmezés miatt igyekezett ráirányítani PESTY e cikkében a gyűjtők tekintetét a telekkönyvi térképek, régi terv- és tér-rajzok helynévanyagára; ezekben ugyanis „a már közhasználatból kiment helyneveket lehet feltalálni. Ily elnevezések sokszor kulcsul szolgáltak rejtélyes viszonyok és események megfejtésére.”

Most már az e cél érdekében kért gyűjtés eredményének jel-

¹²⁰ Pesti Napló 1864. 254–4417. sz.

¹²¹ Ez a cikk »Hazánk helynévtára ügyében« címen a Pesti Napló 1864. március 5-i (53–4216.) számában névtelenül jelent ugyan meg, de ennek nem lehet más a szerzője, mint Pesty. A közlemény ugyanis olyan pontosan ismerteti az ügy érdekében tett lépéseket, olyan számszerű adatokat közöl, hogy ezek csak Pestytől származhatnak. Ebből értesülünk, hogy eddig az időpontig a magyar helytartótanácsához és az erdélyi főkormányzókhoz Pesty 12.000 példányban juttatta el az Utasítást; ezt egyébként e cikk is teljes terjedelmében közli.

¹²² *Magyarország helynévtárának ügye*: Pesti Napló 254–4417. sz.

lemzésére térve, PESTY a hatóságoknak¹²³ és egyeseknek is köszönetet mond azért a munkáért, melyet más úton soha el nem végezhetett volna. PESTY a továbbiakban megyénként jellemzi¹²⁴ a gyűjtött anyagot, kiemelve a legjobb gyűjtők, illetőleg a leggazdagabb helynévanyaggal szereplő községek nevét. Bár PESTY a gyűjtés ezután beérkező eredményeiben reménykedve, inkább a dicséret hangját üti meg, s az érdekes gyűjtők név szerint való kiemelésével a további személyi érdeklődést akarja felkölteni, megemlíti azt is, hogy Abaúj, Árva, Baranya, Borsod, Gömör, Liptó, Máramaros, Somogy, Szepes, Torontál, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Ung, Zemplén és Zólyom megye, illetőleg Kővár vidéke akkorig még nem küldötte be anyagát. Ezzel kapcsolatban méltán fejezhette ki PESTY azt a reménységét, hogy ez az alaposságra és minél tökéletesebb munkára való törekvés jele,¹²⁵ hiszen ebben s a következő évben ezekből a megyékből is jelentős anyag érkezett be.¹²⁶

Addig azonban PESTYnek még sokat kellett fáradoznia. Az ő újabb sürgetésének eredménye lehet az is, hogy Pest városának 1865. február 8-i tanácsulása is foglalkozott a helytartótanácsnak január 28-án kelt „intézkvényé”-vel, mely PESTY helynévgyűjtésére hívta fel a figyelmet. A Tanács a város levéltárosát, DULICZKY VILMOST bízta meg azzal, hogy PESTYvel egyetértve készítse el a „gyűjtemény”-t.¹²⁷ Abból azonban, hogy a helytartótanács nem elégedett meg egyszeri felszólítással, hanem újra meg újra szorgalmazta a dolgot, arra következtethetünk, hogy a magyar helyhatóságnál komolyan fogták fel ezt az ügyet. Kitetszik ez abból az 1865. augusztus 31-én kibocsátott újabb rendeletből is, amely az eddigi gyűjtés hiányosságait és hibáit olyan alaposan sorolja fel, hogy e rendeletnek szinte szó szerint kell tartalmaz-

¹²³ „... a hatósági közreműködés engem a legnagyobb hálára kötelez, mert nyíltan bevallom, hogy még a legkitünőbb tudományos jártasság, a magánereők bármely szövetekezése sem lett volna képes ezen kiterjedt közreműködést pótolni” (i. h.).

¹²⁴ Ekkorig csak a magyar helytartóság területéről gyűjt anyag érkezett el hozzá, az Erdélyből való nem, hiszen mint fennebb láttuk, az erdélyi anyag beküldését a fő kormányshoz is csak októberre rendelte el.

¹²⁵ „Ha ezen elmaradás – írja – a nagyobb tökélyre, nagyobb alaposságra és részletességre való törekvés jele, úgy szívesen várok türelemmel, mert nagyobb barátja vagyok a lassu alaposságnak, mint a gyorsan előrerobogó felületességnek” (i. h.).

¹²⁶ Csak Szepesből és Túrócból való anyag nincs a Pesty-féle gyűjteményben (L. alább a felsorolást).

¹²⁷ MNMúz. Fol. Hung. 1115. sz. 391.

nia PESTYnek ez ügyben a helytartósághoz eljuttatott panaszait.¹²⁸ S bár Erdélyben a főkormányshéz megkésve indította meg a magyar helytartótanácsból hamarabb megkezdett gyűjtést, mégis még ez utóbbinak augusztus 31-én kiadott újabb rendelete, illetőleg utasítása előtt, e hónap 1-én az erdélyi főkormányshéz (a törvényhatóságok jó része ekkorra már felterjesztette a kitöltött íveket) lajstrom szerint húsz magyar- és székelyföldi város, tíz szász-földi helység és város, hat székely szék, kilenc vármegye és vidék helyneveit juttatta el PESTYhez. Az átirat jelezte, hogy a főkormányshéz „a meglévő gyűjteményt... további feldolgozás s közérdekű hazai vállalatának mielőbbi létesülése végett” küldi át, s felhívta, hogy ezeket és a még átküldendő adatokat,¹²⁹ a felhasználás után a kormányshéz levéltárának megőrzés végett küldje vissza, „mert habár azokban sok érdektelen dolog is van, de vannak érdekesek is, melyeket kár volna az országos levéltárnak nem bírni”.¹³⁰

A jelek szerint 1865 végére, legfeljebb 1866 elejére be is fejeződött PESTY gyűjtési mozgalma, s eljutott hozzá az a ma hatvan-nyolc vaskos kötetben a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában lévő hatalmas helynévanyag, amelyhez fogható az egész ország területéről egy időben nem került össze.¹³¹ Ez anyag rendszeres

¹²⁸ Éppen tanulságos voltáért ez újabb rendeletet a Függelékben közlöm.

¹²⁹ Magam ritkítottam.

¹³⁰ I. h. 402–3. – Megjegyzendő, hogy Pesty ez utóbbi kívánalmat aligha teljesítette, hiszen anyagát ma együtt a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában őrzik.

¹³¹ A gyűjtemény terjedelmének érzékeltetésére megyénként, székenként, illetőleg vidékenként jelzem, hogy az egyes kötetek mit foglalnak magukba; a (–)-be tett szám a kötet levélszámát jelzi. Ime: I. Abauj (666). II. Arad (472). III. Aranyosszék (55). Árva (236). IV. Baranya I. (445). V. Baranya II. (417). VI. Bars (368). VII. Bács-Bodrog (502). VIII. Belső-Szolnok (435.) IX. Bereg (163), Beszterce vidéke (65), Békés (92). X. Bihar I. (440). XI. Bihar II. (346). XII. Borsod (541). XIII. Brassó és vidéke (82), Csanád (113), Csíkszék (245). XIV/1. Csongrád (75). XIV/2. Doboka (316). XIV/3. Esztergom (114), XV. Alsó- és Felső-Fehér (490). XVI/1. Fehér (276). XVI/2. Fogaras (167). XVII. Gömör (655). XVIII. Háromszék (267), Győr (152). XIX. Heves (387). XX. Hont (345). XXI. Hunyad (607). XXII. Jászság (115), Kolozs (345). XXIII. Komárom (276), Kőhalomszék (74), Kővár-vidék (245), XXIV. Közép-Szolnok (410). XXV. Krassó (678). XXVI. Kraszna (127), Küküllő (252), Liptó (111). XXVII. Máramaros (405), Medgyes (418), XXVIII. Marosszék (479), Mosony, (207). XXIX. Nagy-Sinkai szék (69), Nagy-szeben (102), Naszód (198). XXX. Nógrád (504). XXXI. Nyitra I. A–M. (401). XXXII. Nyitra II. N–Z. (391). XXXIII. Pest (588). XXXIV/1. Pozsony (231). XXXIV./2. Sáros (272). XXXIV/3. Segesvár-szék (70). XXXV.

és részletes értékelése, illetőleg bírálata nem tartozhatik e dolgozat feladatai közé, mert bár e sorok írója végigforgatta, bizonyos részeiben felhasználta és ezután is felhasználja a PESTY-féle gyűjteményt, éppen e kézirat gyűjteményes volta miatt olyan végletekben foglalja magában a nagyon értékes és a szinte semmit nem érő gyűjtések tömegét, hogy részleteiben véleményt mondani róla lehetetlen.¹³² Mégis általánosságban megjegyezhető, hogy e gyűjtemény értéktelen voltát nem számítva is, a következő kettős értéke van: értéktelen voltát, nem számítva is a következő kettős értéke van: 1. az országnak egy időben összegyűjtött, azonkorbeli (szinkronikus) helynévanyagát tartalmazza és 2. az azóta eltelt nyolcvan esztendő ezt a mindmáig legnagyobb részében felhasználatlan anyagot valósággal történeti (diakronikus) helynévkincsé léptette elő. Csak helynévkutatásunknak abban a PESTY óta sokáig hanyatlónak nevezhető korában történhetett és történhetik meg az, hogy ez a hatalmas anyag mindmáig szinte teljes egészében kiak-

Somogy I. (377). XXXVI. Somogy, II. (414). XXXVII. Sopron (344). XXXVIII. Szabolcs (388). XL. Szatmár I. (375), Czatmár II. (448). XLI. Szászsebes (18), Szerdahelyszék (4), Szászváros (59), Székely-városok (152) [Ide került Dés, Torda, Erzsébetváros, Fogaras, Hátszeg, Gyulafehérvár (Károlyfehérvár), Kolozs, Nagyenyed, Szászrégen, Szék, Vajdahunyad, Vízakna városa is], Szepes (375). XLII. Temes I. Al-Dor. (533). XLIII. Temes II. Dra-Jan. (462). XLII. Temes III. Jass-Lieb. (416). XLV. Temes IV. Lich-Petri (472). XLVI. Temes V. Pet-Szell. (439). XLVII. Temes VI. Szent-Zseb. (503). XLVIII. Tolna (317), Torna (114). XLIX. Torda (362). L. Torontál AK-EM. (392). LI. Torontál II. Écs-KRI. (439). LII. Torontál III. Ku-Német-Cs. (411), LIII. Torontál IV. Német-E-Szent. (397). LIV. Torontál V. Szerb-Zsomb. (440). LV. Trencsén I. A-M. (390). LVI. Trencsén II. N-Zs. (415). LVII. Udvarhelyszék (378), Ugocsa (68), Újházi-szék (8), Ung (133). LVIII. Vas I. A-K (431). LIX. Vas II. L-Zs. (410). LX. Veszprém (510). LXI. Zala (268), Zaránd (77), Zólyom (12), LXII. Zemplén I. A-L. (449). LXIII. Zemplén II. M-Zs. (451).

¹³² Maga Pesty csak ennyit ír a gyűjtésről: „... A hatvanas évek elején sikerült nekem hatósági közegek közreműködésével Magyarország minden helységének topographiai neveit összegyűjtenem, és e gyűjtemény segélyével sok kétes kérdést megfejteni. Minden községbe programokat küldtem, kérdőpontokat s utasítást, minden nyelven. Az eredmény különféle becsű, már a mint programom többé-kevésbé buzgó és értelmes lelkészek, jegyzők és ügybarátok kezébe került. Ennél fogva a gyűjtemény részben még több helyen hézagos; de nincs kétség, hogy miután azóta a tagosítás végrehajtott, most már a gyűjteményt még ily tökélyvel sem lehetne összeállítani, történvén, hogy sok helyen a régi dűlőneveket abban hagyták, azok helyébe a mérnökök tanácsára számokat használván, és a határt első, második, harmadik stb. dűlőre felosztván.” (Pesty, *Magyarország helynevei*. Bp., 1888. XXXI–XXXII.).

názatlanul hever. Eddig tudomásom szerint csak Csongrád,¹³³ Szilágy,¹³⁴ Szolnok-Doboka¹³⁵ és Ugocsa megye,¹³⁶ valamint Gyergyó¹³⁷ meg Kalotaszeg¹³⁸ helynevei jelentek meg belőle.¹³⁹

E tekintetben azonban a PESTY működése utáni kutatóknak némi mentségül szolgál, hogy maga PESTY is keveset tett e helynévkincs kiaknázására. Ha ugyanis szemügyre vesszük PESTYnek a gyűjtés bevezése után, tehát 1865–1888 között kifejtett, még számra nézve is tekintélyes tudományos-irodalmi munkásságát,¹⁴⁰ meglepődhetünk, hogy élete utolsó évéig alig jelent meg olyan közleménye, amelynek fejtegetései az ő bűzgoldására összegyűjtött anyagon alapulnának. Az a benyomásom, hogy bármennyire is reménykedett PESTY bűzgoldása sikerében, maga is meghökken a kapott anyag elképesztő nagyságán s rendszeres feldolgozásához sokáig nem is fogott hozzá.¹⁴¹ Az anyag nagysága ellenére az egyes községek helynévanyagának teljes hiánya, illetőleg a gyűjteményben silány, nem ritkán alig néhány helynévvel szereplő községek helynévanyagának fogyatékos volta arra ösztönözte PESTYt, hogy adandó alkalommal felhívja a figyelmet e hiányok pótlására. Éppen ezért, mikor 1872-ben a Magyar Történelmi Tár-

¹³³ Szendrey Ákos, *Csongrádmegyei helynevek*: Népünk és Nyelvünk 1929: 231 kk.

¹³⁴ Caba Vazul, *Szilágy vármegye román népe*. Bécs, 1918. 30–52. – A vármegye 110 községének Pesty-gyűjteményéből rumén helyesírással átírt és így tudományos szempontból szinte teljesen használhatatlan helynévanyagát közli.

¹³⁵ A Kádár József szerkesztette »Szolnok-Doboka vármegye monographiája« című műnek (Dés, 1901–1905) II–VII. kötete az egyes községeknek más forrásokból közölt helynévanyagával együtt közlést teszi a Pesty-gyűjteményből származó helynévanyagot is; e közlésben azonban sok elírás és sajtóhiba van.

¹³⁶ Szabó István, *Ugocsa megye*. Bp., 1937. 271 kk.

¹³⁷ L. tölem, *Gyergyói helynevek a XVII–XIX. századból*: Magyarország földrajzi nevei 1. sz. (Az egyetemi Magyarástudományi Intézet kiadása) Bp., 1940.

¹³⁸ Ua., *Kalotaszeg helynevei I. Adatok* Kv., 1942 (Az Erdélyi Tud. Intézet kiadása).

¹³⁹ A céljának megfelelő mértékig felhasználta zalamegyei anyagának egy részét legutóbb Pais László, *A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza*: Magyarország földrajzi nevei 2. sz. (Az egyetemi Magyarástudományi Intézet kiadása) Bp., 1942. 20 kk. – Pesty gyűjteménye felhasználásának egy jelentéktelen mérvű, de érdekes esetére mutat rá Jankó János, *A Balaton-melléki lakosság néprajza*: A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei III/2:37.

¹⁴⁰ Munkáinak teljes jegyzékét l. Ortway, *i.m.* 33–9.

¹⁴¹ A MNMúz.-ban lévő kéziratos kötetekben tett ceruzaaláhúzások arra mutatnak, hogy az anyagot átfutva Pesty eleinte a neki érdekesebbnek tetsző helynevek feldolgozására gondolt, s később nem akarta válogatás nélkül feldolgozni a gyűjtemény egész helynévanyagát.

sulat a vármegyei monográfiák tervezetének elkészítésével FRANKL VILMOS társaságában PESTYt bízta meg, ő a monográfiák egyik követelményéül a „földrajzi és helyirati ismertetés” fejezetben a város, falu vagy pusztá határában előforduló nevezetesebb helynevek felsorolását is ajánlotta.¹⁴² Ez a, mindössze egy rövid mondatocskában kifejezett követelmény később a vármegyei monográfiák szerzőit is több-kevesebb, olyikat éppen hatalmas történeti és jelenkori helynévanyag gyűjtésére és közzétételére ösztönözte.

Az országos arányú gyűjtés befejezése után csaknem másfél évtizeddel jelent meg PESTYnek akadémiai rendes tagsági székfoglalójaként »A helynevek és a történelem« című¹⁴³ dolgozata. Azt várnök, hogy ebben végre az itt ismertetett gyűjtés anyagára alapított következtetésekkel találkozunk. E helyett azonban e munka tanúsága szerint a külföldi helynévirodalomban is jól tájékozódott szerző meglehetősen rendezetlen összevisszaságban azokat az érdekességeket tárgyalja, amelyeket a helynevek nyújtanak a történész és a nyelvész számára. Nagy gazdagságban felsorolt külföldi példái mellett háttérbe szorúlnak a magyar helynévi példák. Feltűnő, hogy PESTY szinte kizárólag csak a helységek és általában települések nevéből adódó tanulságokra mutat rá, s csaknem ügyet sem vet az egyes települések határáról rendelkezésre álló, mérhetetlen gazdagságú helynévkincsre. Érdekes, de rendszertelen fejtegetései között van néhány figyelemreméltó, a későbbi kutató számára is hasznosítható megállapítás. Ilyen elsősorban az, amelyben rámutat arra, hogy a helynevek ügye két tudomány, a nyelvészet és a történelem határszélén áll; ezért a nyelvészeknek és történetíróknak össze kell fogniok e munka végzésére. „Tudom – írja –, hogy e tudományos szövetkezés eredményeképp a történetíró sok illúzióról kénytelen leendő lemondani, és történetileg eddig kétségbe nem vont személyeket és eseményeket a regeköltők és mondagyűjtőknek átengedni; de viszont a nyelvészek is el lehetnek készülve arra, hogy sok nyelvészkedési bizonyítgatás, mely a történettudomány segédeszközei nélkül történt, gyökerében lesz elmetszve” (i. h. 61.). Megállapításai közül kiemelendők a helynévanyag nyelvemlék-jellegének hangsúlyozásán kívül¹⁴⁴ különö-

¹⁴² *A vármegyei történeti monographiájának tervrajza:* Századok VI–1872, 413.

¹⁴³ Értékezések a történelmi tudományok köréből VIII. 1. Bp., 1878. 62.

¹⁴⁴ „A helynevekben – írja – legrégebb nyelvemlékeinket bírjuk, és ha latin oklevél-tárainkat forgatjuk, félre nem ismerhetjük, hogy

sen a népiségtörténeti tanulságokra vonatkoznak. „Minden nép, mely valamely vidéken huzamosb ideig lakott, nyelvének rétegeit lerakja, és a korábbi lakosok nemzetisége a helynevekben felismerhető még akkor is, midőn az illető nemzetiség már rég kiveszett. Ott voltának nyoma, ha a helység nevéből kiszorított, fennmarad a dülők és kisebb határrészek neveiben, mint az eltűnő vagy eltűnt nemzetiség utolsó szerény végrendelete” (i. h. 56–7.). Éppen ezért „a régi nemzetiségi viszonyok megértésére a helynevek az adatoknak nélkülözhetetlen tárházát képezik” (i. h. 60.).

E dolgozat megjelenése után tíz esztendő telt el,¹⁴⁵ míg végre napvilágot látott PESTYnek az 1864–5. évi gyűjtés feldolgozását is jelentő, nagyarányúra tervezett munkájának első kötete.¹⁴⁶ Mint műve előszavából tudjuk (XIV. l.), a munkát PESTY több kötetre tervezte. A munkát kiadó akadémiai bizottság beleegyezett abba, hogy a betűsorba rendezett címszók rendje minden kötetben újra *A* betűvel kezdődjék és *Z*-vel végződjék. Erre azért volt szükség, hogy a „később felmerülő, megértett és tapasztalataink körébe jutott helynevek a betűrendbe felvehetők, – és a munka nem marad csonka”. A már egyszer megmagyarázott helynevet az újabb kötetben PESTY nem szándékozott megint tárgyalni (uo.).

A kiadott I. kötet azonban nem csak az 1864–5-i gyűjtés anyagát dolgozta fel. PESTY úgy értelmezte feladatát, hogy térben, őseink vándorútját követve, Dél-Oroszországtól a Balkán félszigetig, sőt az Amerikába kivándorolt magyarok helynév-adása révén az Új-világban is van keresnivalója a magyar helynévkutatónak. Viszont nem elég időben sem csak saját kora helynévanyagát vizsgálnia, hanem ki kell terjesztenie a kutatást az okleveles helynévanyagra is (i. h. IV. l.). A tárgyalás során nem szándékozott csak a magyar eredetű helynévanyagra szorítkozni, hanem figyelemmel kísért az idegen eredetű helyneveket is. Felölelte már e kötet is a lakott helyek, városok nevének sokszor több alakváltozatán vagy párhuzamos formáján kívül a községek határán

ezek egyszersmind a magyar nemzetiség múzeumát képezik.” Különösnek tartja, hogy „e múzeum közhasznosítása csak a legutóbbi két évtizedben kezdődött meg” (uo. 58).

¹⁴⁵ Közvetlenül a megjelenés éve előtti esztendőben ismertette Pesty a helynevekkel foglalkozó Egli I. I. zürichi egyetemi tanárnak »Geschichte der geographische Namenkunde« címen Lipcsében, 1886-ban megjelent munkáját (Földr. Közl. XV–1887, 697–702). E munka és írója nagy hatással lehetett Pestyre (vö. MgHn. III. l.).

¹⁴⁶ *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben.* I. köt. Bp., 1888. XXXII+448 l. (Kiadja a Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága).

előforduló helyneveket is. Az anyag ez utóbbi része nyilvánvalóan az 1864–5-i gyűjtés anyagából való, míg a másik része jobbára oklevelekből és más történeti forrásokból származik.

Helynév-magyarázataiban PESTY a történeti, földrajzi és – nem egy esetben – a nyelvészeti tények figyelembevételével igyekezett a helyneveket megvilágítani. Meg kell ezzel kapcsolatban állapítanunk, hogy magyarázataiban általában körültekintő, óvatos volt, s így éppen a történeti adatok birtokában, nem nyelvész létére is legtöbb helynévnek elfogadható magyarázatot adott. E magyarázatok – mint azt már ismertetésében HUNFALVY PÁL is megjegyezte¹⁴⁷ – néha egész értekezéseket tesznek ki, úgyhogy az ilyenek szerinte külön tárgymutatót érdemeltek volna. S bár az utókor fejlettebb módszereinek birtokában ma PESTY magyarázataiban és főként munkája bevezetésében nem lehet észre nem venni bizonyos rendszertelenséget, ziláltságot, műve mint a magyar helynévkutatás múlt századának ORTVAY TIVADAR alább tárgyalandó műve mellett legjelentősebb teljesítménye nemcsak tudománytörténeti szempontból fontos, de ma is forrásmunka-értékű alkotás. A magyar helynévkutatásnak nagy vesztesége, hogy PESTY FRIGYES-nek e munka megjelenése utáni évben bekövetkezett halála miatt, ha e kötet nem is, de a szerző tudományos működésének ez a tervbe vett hatalmas alkotása csonka és befejezetlen maradt.

7.

Itt említett közlésein kívül még van PESTYnek néhány olyan cikke,¹⁴⁸ mely részben vagy egészben a helynevek kérdésére vonatkozik. Ezek között egy Magyarország régi vízrajzára vonatkozó tanulmánya¹⁴⁹ különösen a vízrajztörténeti kutatásokra, illetőleg a vízrajzi nevek feldolgozására volt ösztönző hatással. Maga ORTVAY TIVADAR (1843–1917), aki elsőnek tett kísérletet, hazánk régi történeti vízrajzának megírására, munkája¹⁵⁰ bevezetésében hivatkozik arra, hogy PESTYnek ez a felszólalása és más megnyilatko-

¹⁴⁷ Századok XXII–1888, 448–62; az erre vonatkozó megjegyzés a 455–6. l.-on.

¹⁴⁸ Ilyenek a következők: *Magyarországi helynevek, Buziás, Kerlés, Szeben*: Századok II–1868, 109–19. – *Magyarország történeti térképeinek némely kellékeiről*: uo. IV–1870, 291–6. – *Magyar helynevek*: uo. VIII–1875, 650–3. – *Báncza, mint helynév*: Magyar Akadémiai Értesítő 1886:21–3 (vö. még Nagy Sándor EPhK. VIII–1884, 660 kk.).

¹⁴⁹ *Magyarország vízhálózata a régi korban*: Századok I–1867, 68–78.

¹⁵⁰ *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. Bp., 1882. I–II. köt. (Kiadja a M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága). – E

zása is milyen eszmekeltő volt, utána hányan nyilatkoztak történeti vízrajzunk megírásának lehetőségeiről és szükségességéről.

Az e kérdésben elhangzott észrevételek kelthették fel tehát ORTVAY figyelmét is hazánk régi vízrajza iránt. Középkori oklevelekből, krónikákból, térképekből, útleírásokból és más forrásokból ORTVAY mintegy 3050 hazai folyó- és 1050 állóvíz egykori meglétét mutatta ki. E munkájában ORTVAY nem helynévtörténeti munkát ír, tehát elsősorban nem a víznevekkel törődik, hanem a kérdéses egykori vagy ma is meglévő vízrajzi tényező helyének megállapításával. E történeti-helyrajzi munkája során azonban az egyes vízrajzi neveket szótárszerűen csoportosítja, és így munkája elsőrangú, könnyen kezelhető helynévtörténeti szótár is. Mint-hogy a kérdéses víz nevének a történeti forrásokban előforduló alakban vette fel, főként az okleveles anyag kutatója tájékozódhatik benne könnyen, bár a használhatóság céljától számos utalószó is segít a víznevek könnyebb feltalálásában. E munka segítségével mindenesetre könnyen eldönthető, hogy a XIII. század végéig milyen víznevek szerepelnek történeti forrásainkban.

ORTVAY azonban nemcsak azért a külsőséges szempontért nevezhető helynévkutatónak, mert anyagát szótárszerű rendbe csoportosította, hanem azért is, mert nem ritkán az egyes helynevek tárgyalásakor az eredet megfejtésére is kísérletet tesz. Helynévmegfejtéseiben természetesen a név okleveles alakjából indul ki, s éppen ezért ilyenféle magyarázataiban józan, tartózkodó. Ebben a tekintetben ORTVAY – PESTY mellett – az első történészünk, akin kétségtelenül megfigyelhető a helynévetimológia terén az a szakszerűségből fakadó józanság, amelynek megindítója a helynévmagyarázatok terén HUNFALVY PÁL volt.¹⁵¹

ORTVAYnak van még egy olyan munkája, mely a helynévkutatás szempontjából jelentős.¹⁵² Ez a pápai tizedszedők 1281–1375

munka fizikai földrajzi tanulságairól részletesen írt Tömösváry Lajos, *Néhány szó Ortvay „Magyarország régi vízrajza”-hoz a természettani földrajz szempontjából*: Földr. Közl. XII–1884, 12–26. – Érdekes, hogy éppen Ortvay munkájának megjelenési évében napvilágot látott egy másik hazai vízrajztörténeti munka is; ezt Fekete Zsigmond országgyűlési képviselő adta ki: *Magyarország vizei múltjának és vízépítkezésének történelme a magyarok beköltözéséig, tekintettel a művelődéstörténeti viszonyokra*. Bp., 1882. 192. l. – E munkának van egy „Némely régi neveinkről” című fejezete; ez, néhány, többnyire képtelen helynévmagyarázatot is tartalmaz.

¹⁵¹ Erre már Ortvaynak egyik bírálója is rámutatott, Vö. EPhK. VII–1883, 270.

¹⁵² *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. Bp., 1892.

közötti összeírásának¹⁵³ helységnév-anyagát dolgozza fel úgy, hogy az idegen tizedszedőknek nagyon sokszor az értelmetlenségig elváltoztatott név-alakjait azonosítja a későbbi, illetőleg korabeli helységnevekkel. Természetesen e munkája során hazánknak szinte egész XIII–XIV. századi helységnév-anyagát megvizsgálja, azonosítja, s így a helynévtörténeti kutatás számára ORTVAYnak e művében elért eredményei, kellő kritikával használva, ma is figyelemreméltó útmutatást nyújtanak.

Nem lehet érdekes véletlennél egyébnek tekinteni azt, hogy éppen abban az évben, mikor ORTVAY nagy vízrajztörténeti munkája megjelent, akadémiai székfoglalójában MAYLÁTH BÉLA (1831–1900) is a helynevekről értekezett.¹⁵⁴ A hazai helynevek eredetének kutatását maga MAYLÁTH is nagy nyereségnek mondja, mert a nyelvészetben a történettudomány olyan segédtudományt lel, mely a történetírástól fel nem jegyzett tényekre mutat rá. Hazánk területén nagy nehézségekkel kell megküzdenie a helynevek magyarázójának, mert a római foglалás előtt és után itt egyik műveltségteremtő nép a másik nyomába lépett, s egyik kétségtelenül átvette a másiktól nemcsak a területet, de vele együtt a helynévkincs egy részét is. Közben természetesen az eredeti helynév átalakult, értelmetlennedett, s éppen azért ma már nem nyújt biztos alapot a következtetések számára. MAYLÁTH e megállapításai mintegy bevezetést képeznek tanulmánya törzséhez, melyben a magyarországi, és még közelebről a liptói szláv-magyar helynévviszonyokról értekezik. E dolgozat tulajdonképpen vázlatos kísérlet a szláv-magyar kölcsönzések és visszakölcsönzések adatszerű bizonyítására. Azok a példák, melyeket MAYLÁTH a magyar helynévadás elsőbbségére, illetőleg arra vonatkozólag sorakoztat, fel, hogy bizonyítsa, miképpen szorították ki Liptóban a régi magyar neveket a tót helynevek, mondom, e példák valóban meggyőzők. Ezek az adatok valószínűvé teszik azt az állítást, hogy „a régi századok szláv hangzású helynevei nem voltak mindig az első elnevezések, s megelőzhatték azokat, kivált a tömeges magyar települők között, a magyar helynevek, s csak később változhattak át idegen hangzásúakká” (i. h. 15.).¹⁵⁵

¹⁵³ *Monumenta Vaticana Hungariae*. Ser. I. Tom. I. Bp., 1887.

¹⁵⁴ *Adatok a helynevek történetéhez*: Ért. a tört. tud. köréből IX. köt. 12. sz. Bp., 1882.

¹⁵⁵ A magyarországi szláv helynevekre vonatkozólag Salamon Ferenc Budapest történetéről szóló művének egyik fejezetében is olvashatók érdekes megjegyzések (vö. *Budapest története*. Bp., 1885. II, 49–66.). Az Etselburg, Buda és Pest elnevezés vizsgálata mellett Sala-

Az északi szláv-magyar helynév-terület nevei MAYLÁTHON kívül még LEHOCZKY TIVADART (1830–1915) is érdekelték. A beregmegyei helynevekről írt két rövid közleményében¹⁵⁶ rutén-magyar helynév-magyarzatokkal, helységnév-megfelelésekkel, illetőleg név-változtatásokkal foglalkozik, de több község korabeli helyneveit is közli. Úgy látszik, e magyar, német és rutén lakosságú megyéből sok helynevet gyűjtött össze, de, sajnos, e százakra menő dúlónévanyagból csak válogatva közölt érdekes adatokat néhány, esetlegesen kiválasztott beregmegyei községből. Jelenkori adatai mellett ORTVAY vízrajzi névanyagának némi kiegészítését szolgálják a középkori vízrajzi nevekre vonatkozó adatai és megjegyzései.

Szinte ugyanilyen szempontú helynévvizsgálattal foglalkoztak a 80-as, 90-es években néhányan a keleti nyelvterületen magyar-rumén vonatkozásban is. HUNFALVY PÁL már előbb említett dolgozatai mellett csak másodkézből vett eredményekre támaszkodónak látszik VIZOLY ZAKARIÁSnak erdélyi helységnevekről írt dolgozata;¹⁵⁷ ugyancsak kisigényű s inkább gyakorlati célú KARÁCSONYI JÁNOSnak (1858–1929) a Körös folyónévről közreadott értékelése.¹⁵⁸

Olyanformán, mint ahogy azt MAYLÁTH tette, egyetlen megye, Hunyad helynévanyagán SOLYOM-FEKETE FERENC (1848–1916),¹⁵⁹ majd TÉGLÁS GÁBOR (1839–1906)¹⁶⁰ mutatta ki azt az elnemzetlenedési folyamatot, amely a ruménség elszaporodásával és a magyarság pusztulásával járt együtt, s amely többek között a helynévanyagban is szembeszökően visszatükröződik. A szomszédos Alsófehér megye magyar-rumén településviszonyaira vonatkozó következtetéseket, sajnos, a történeti helynévanyag figyelembevétele nélkül, de bőséges korabeli helység-, havas-, hegy-, folyó-, patak-, völgy-, bánya- és általában mindenféle helynév felsorolásával MOLDOVÁN GERGELYnek (1845–1930) a megye rumén népéről írt

mon általában a magyarországi szláv helynevek kérdésével is foglalkozik. – Nagy Géza a háromszéki szláv nyomokról írt két kisebb cikket: *A homárka név eredete*: A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője II, 28. – *Szláv nyomok Háromszéken*: uo. 29–31.

¹⁵⁶ *Beregvármegyei helynevek számozatása*: Századok VII–1873, 65–8. – *Beregmegyei helynevek*: Ethnographia X–1899, 99–106.

¹⁵⁷ *Adatok Erdély néhány helységnévének magyarzatához*: EPhK. VI–1882, 15–27.

¹⁵⁸ *A Körözs folyónév eredete és kiejtése*. Ethnographia VII–1896, 115–8.

¹⁵⁹ *Hunyad megye hely- és helységneveinek történetéhez*: A Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társ. Évkönyve II, 74–6, VI, 27–35.

¹⁶⁰ *Az ősi magyar helynevek s a magyarság pusztulása, Hunyadmegyében*: Földrajzi Közl. XVI–1888, 212–8.

monográfiájában¹⁶¹ olvashatni. MOLDOVÁN a helynevek alapján kimutatja, hogy a hódító magyarság a lapályon helyezkedett el, és így a később beszivárgó ruménség számára csak a havasi részek kínálkoztak települési helyül. Éppen ezért a síksági községek neve és részben határnévanyaga is magyar eredetű, a havasi községek neve és a havas helynévanyaga viszont szinte kizárólag rumén eredetű. A helynévgyűjtés szempontjából értékes MOLDOVÁNNAK a havasi részekre vonatkozó elég gazdag, bár nyilvánvalóan korántsem teljes helynévanyaga. Jelentősek, bár bővebb és gazdagabb adatanyaggal is támogatandók lettek volna a ruménbe átkerült magyar helynévanyagban megfigyelhető változásokról, meg általában a rumén helynévalakulásokról írt megállapításai. Futólag foglalkozik a szlávól ruménbe átkerült helynevek kérdésével is. A monográfia rumén helynévanyagát mintegy kiegészíti ugyanabban a kötetben a magyarság néprajzának tárgyalása során LÁZÁR ISTVÁNTÓL (sz. 1861) a megye magyar községeiből közzétett helynévanyag.¹⁶² Sajnos, ezt sem községenként gyűjtötte és közölte LÁZÁR, hanem bizonyos fogalomkörök¹⁶³ szerint csoportosította a megye községneveinek és helyneveinek összeírt, de kétségtelenül korántsem teljes anyagát. Csoportosított, természetesen ugyancsak a teljességre való igény nélkül, eredetük szerint is helyneveket; az egyes csoportokba bekerült helynevek azonban eredetükre nézve nem kerültek mindig a megfelelő csoportba, illetőleg mai tudásunk szerint bizonytalan eredetük miatt egyáltalában nem osztályozhatók.¹⁶⁴

Bár e monográfia szerzői aligha hagyhatták figyelmen kívül

¹⁶¹ *Alsófehér vármegye néprajza*: Alsófehér vármegye monográfiája I₂:742–52.

¹⁶² I. h. 589–93. – Bár ugyane kötetben Weinrich Frigyes feldolgozta a megye szászságának néprajzát, sajnos, a szász, illetőleg vegyes szász-magyar-rumén községek helynévanyagát nem közölte.

¹⁶³ A helynévcsoportok a következők: I. Geológiai és geográfiai vonatkozású elnevezések. Területviszonyt kifejező birtokos, jelzős, határozós összetételek. II. A hely régi vagy mai növény-terméséről vett elnevezések. III. Állatokról vett elnevezések. IV. A birtokos nevérol vagy egyéb tulajdonnévről vett elnevezések. V. Egyéb jelentésű jelzős és jelzőtlen appellatívumok, főnévül használt jelzők (!). VI. Elavult -d képzős helynevek. VII. Szászból magyarosodott helynevek. VIII. Szláv eredetű helynevek. IX. Dák folyónevek. X. Bibliai név. XI. Latin szó. XII. Oláh nyelvből vett s általánossá lett helynevek. XIII. Eloláhosodott vagy oláhoktól is használt magyar helynevek. XIV. Historiás elnevezések s egyes helyekhez fűzött néphagyományok. – Mondanom sem kell, e helynévcsoportosítás, ha nem is tekintjük, hogy Lázár milyen helyneveket osztott be e csoportokba, eléggé erőszakolt.

¹⁶⁴ A *Maros*, *Olt* és *Ompoly* nevet például dák folyónévnek tartja.

a néprajzi gyűjtésben és feldolgozásban JANKÓ JÁNOSnak kalotaszegi és aranyosszéki néprajzi munkáját,¹⁶⁵ egyik kutató sem követte JANKÓ helynévgyűjtő és feldolgozó módszerét; ez természetesen a gyűjtés és a hozzá kapcsolódó fejtegetések értékét egyáltalában nem emeli.

MOLDOVÁNNAK a magyar-rumén helynév-kölcsönzésekre vonatkozó észrevételei nem az első ilyen természetű megjegyzések. Már előtte néhány évvel RÉTHY LÁSZLÓ (1851–1914) is e ruménektől átvett helyneveken bizonyította, hogy a ruménség a magyarság nagy tömegeit asszimilálta.¹⁶⁶ RÉTHY tizenhat csoportba sorolta azokat a rumén helységnevet-adatokat, amelyekről kétségtelen a magyarból való származás. Minden bizonnyal bensőséges rumén nyelvi és történeti ismeretei miatt került arra is sor, hogy RÉTHY részt vegyen egyik rumén többségű erdélyi megye monográfiája anyaggyűjtésének és megírásának munkálataiban is. Ugyanis akkortájt már készülöben volt egy másik erdélyi megye-monográfia, a Szolnok-Dobokáé. E mindmáig legnagyobb terjedelmű ilyen monográfiánk azonban ebben a században nem jelent meg.¹⁶⁷ Hazánk ezredéves ünnepe alkalmával megjelentetett azonban a megye egy kisebb igényű alkalmi kiadványt.¹⁶⁸ Ebben a később kiadott nagy vármegyei monográfia két gyűjtője, illetőleg szerzője, TAGÁNYI KÁROLY és RÉTHY LÁSZLÓ is írt a megye kialakulásáról, valamint a megye nemzetiségi viszonyainak változásairól szóló, természetesen a célnak megfelelően rövid, népszerűsítő cikket. A helynévkutatás szempontjából RÉTHY cikke figyelemreméltó.¹⁶⁹ E dolgozat a megye vázlatosan előadott népiség-, illetőleg településtörténete után a helységneveken mutatja be a bennök megőrződött népiség-rétegződéseket. E munkában nem is az eredmények, mint inkább az a mód fontos, ahogyan RÉTHY a helynévanyagból kimutatja

¹⁶⁵ Ezekről l. alább a 9. részben mondottakat.

¹⁶⁶ *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása*. Nagybecskerek, 1890.155-7.

¹⁶⁷ A monográfia megírását 1880-ban határozta el a megye, de a sokféle elágazó anyaggyűjtés és a sok időt kívánó feldolgozó munka elhúzódnása miatt csak 1901–1905 között jelenhetett meg. Vö. Tagányi Károly, Réthy László és Pokoly József, *Szolnok Doboka monographiaja* Dés, 1901. I. köt. VI. l. és tölem *Szolnok-Doboka magyarsága*. Dés, 1944. 287 kk.

¹⁶⁸ *Szolnok-Dobokavármegyei emlék Magyarország évezredes ünnepére*. Egybeállította: Biró Antal. Dés, 1896. 185. l. 1 mell.

¹⁶⁹ *Szolnok-Dobokavármegye nemzetiségi viszonyai s helyneveinek értelmezése*. Uo. 16–34. – E dolgozatnak a helynevekre vonatkozó részét »A vármegye helyneveinek értelmezése« címen változatlanul lenyomatták a megye fennebb idézett monográfiájában: I, 541–50.

népeknek, történeti eseményeknek, természeti, földrajzi viszonyoknak, egyéneknek, intézményeknek, az állat- és növényvilágnak a helynévadásban játszott szerepét. Bár eredményei az újabb nyelvészeti kutatások világánál nem bizonyulnak mindig helytállóknak, tanulmánya a magyar helynévkutatás történetében mégis mint a kisebb területegységek helynévanyaga vizsgálatának jó példája, a tudománytörténeti jelentőségen túl is figyelemreméltó.

Ha már a vármegyei monográfikus helytörténetírás termékeiben közölt helynévanyagról esett szó, meg kell jegyeznem, hogy tulajdonképpen bizonyos mértékig ide tartoznának mindazok a megyei, vagy nagyobb tájegységeket ismertető monográfiák, amelyekben a dolog természeténél fogva a helységek nevére vonatkozó történeti adatokat, sőt ezeken belül az egyes települések határában előforduló helyneveket sokszor elég nagy gazdagságban olvashatni, nem egyszer helynevekkel kapcsolatos mondák, néphagyományok feljegyzésével együtt. Elég, ha példaként csak erdélyi vonatkozásban is BENKŐ KÁROLYnak,¹⁷⁰ KÖVÁRI LÁSZLÓnak¹⁷¹ és ORBÁN BALÁZSNak¹⁷² jelentős régebbi műveire gondolunk. Ha azonban a helynévkutatásra vonatkozó irodalom fogalmát ennyire kitágítanók, minden olyan munkának figyelmet kellene szentelnünk, amelyben az egészen más természetű közlés során helynévanyagra is történik hivatkozás. Eddig azonban természetesen nem mehetünk el. Ellenben feltétlenül számba kell vennünk azokat az eredményeket, amelyek az egyes megyék, vidékek történeti földrajzának megírásából helynévkutatásunk fejlődésére is jótékony hatással voltak. Az első nagy, az egész országra kiterjedő történeti-vízrajzi munkáról, az ORTVAYÉRÓL már előbb szoltam. Ugyanabban az évtizedben, melyben ORTVAY műve megjelent, IVÁNYI ISTVÁN, Szabadka városának és Bács-Bodrog megyének egyik monográfusa közreadta a megye történeti földrajzának első kötetét,¹⁷³ mely – a bevezető sorok szerint – tulajdonképpen kiegészítője akart lenni

¹⁷⁰ Csík, Gyergyó és Kászon multja, jelene, általános és részletes osztályokban. Kv., 1868–1869.

¹⁷¹ Erdély régiségei. Pest, 1852.

¹⁷² A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismeit szempontból. Pest, 1868–1873. I–VI. köt. – A helynévanyag szempontjából talán még ennél is gazdagabb »Torda és környéke« című műve Bp., 1889. 479 l.

¹⁷³ Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára, Szabadka, 1889. I. köt. 155 l. 3 mell. – E munkájából részleteket már előbb is tett közzé: Bács-Bodrogmegye helységei névtárához: Századok XVIII–1884, 518–23; Bánca vagy Banca, egy bácsmegyei helység: uo. XX–1886, 908–11. és A Bács-Bodrogh vármegyei Tört. Társ. Évk. II–1886, 164–9.

a vármegye monográfiájának. IVÁNYI már Szabadka monográfiájában is külön fejezetet szentelt a város helyrajzának, a város határvonalán és azon belül eső hely-, belsőség-rész- és utcanevek – hihetőleg – csak részleges felsorolásának,¹⁷⁴ ez újabb történeti földrajzi munkában Bács-Bodrog megye régi és új helységeinek történetét írja meg. Maga is rámutat arra, hogy PESTY FRIGYESnek a megelőző évben, 1888-ban megjelent munkáját követte abban, hogy anyaga addig feldolgozott, aránylag csekély részét a települések betűsorában adta ki, s ugyanúgy, szándékozott kötetenként kiadni a többi anyagot is.¹⁷⁵ De mint PESTYnek munkája, úgy ez is csonkán marad.¹⁷⁶ Egy kötete ugyan még ebben a században megjelent, de ezzel sem fejeződött be ez a vállalkozás.¹⁷⁷ A munka még így is üdvös hatást gyakorolt a helynevek iránt való helyi érdeklődésre, hiszen ez után jelent meg MUHORAY ALFONZnak a megye korabeli vízneveit a nevek, majd a települések betűrendjében is közlő, ha talán nem is teljes, de elég jelentős számú vízrajzi tényező nevét tartalmazó jegyzéke.¹⁷⁸

Bács-Bodrog megye történeti földrajzának befejezetlenül maradását azért nem kell különösebben sajnálnunk, mert egy országos jellegű vállalkozás a tudományos követelményeknek amúgy

¹⁷⁴ *Szabadka szabad királyi város története*. Szabadka, 1892. II, 112 kk., 604 kk. – A megye tervezett monográfiájának ügyében benyújtott véleményes javaslatában, kétségtelenül szintén a Pesty-Frank-féle megyei monográfiákra vonatkozó javaslat hatására külön fejezetet kíván fenntartani a megye „helyirata”, azaz „a két vármegye területén a legrégebb időtől máig létezett összes helységek, puszták, dülők, várak, erdők, halmok, vizek stb. névsora”-nak és történetöknek közlésére: A Bács-Bodrogh vármegyei Tört. Társ. Évk. II–1886, 123.

¹⁷⁵ E közlési mód bírálatát l. Dudás Gyula, i. h. V–1889, 71 kk. – Adatainak ellenőrzését szinte lehetetlenné teszi az, hogy az irodalmi utalásokat teljesen mellőzi. E hiányosságát már helyi bírálói is nehezményezték.

¹⁷⁶ Vö. i. h. XI–1895, 1 kk. – A munka elhúzódsának oka az volt, hogy Iványi a század utolsó éveiben elvesztette szemévilágát. Később ugyan állapota javult, de a munkát a tervezett arányokban sohasem végezhette be. Ilyenirányú munkásságának teljes ismertetése kedvéért meg kell említenem, hogy 1904-ben »Ujabb adatok Bács-Bodrog vármegye helynévtárához« címen adott ki egy kisebb közleményt (i. h. XX–1904, 153–67). – A megye történelmi és földrajzi tárának is megjelent még két (a II–IV.) kötete, de így sem volt teljes, mert mintegy két kötetre való anyag kiadatlan maradt. Az itt mondottakra nézve l. i. h. XXI–1905, 169–70, XXII–1906, 103–4.

¹⁷⁷ Iványinak »Adatok Szóna helyrajzához« című közleménye már egyetlen falu középkori határnév anyagára nézve sorol fel érdekes, bár sajnos, átírt adatokat. Vö. i. h. X–1894, 51 kk.

¹⁷⁸ *Bács-Bodrogh vármegye víznevei* (Erek, tavak, mocsarak): i. h. XIV–1898, 34–41.

is sok mindenben meg nem felelő helyi kezdeményezésnél jóval eredményesebb, módszeresebb formában megteremtette a lehetőséget nemcsak Bács-Bodrog, de még nagyon sok magyar megye középkori helynévanyagának vizsgálatához. GR. TELEKI JÓZSEFnek a Hunyadiak koráról írt munkája folytatása-, (illetőleg kiegészítéseként CSÁNKI DEZSŐTŐL (1857–1933) 1890-ben megkezdett történeti-földrajzra gondolok.¹⁷⁹

A munka elvégzését az Akadémia még 1886-ban elhatározta, s a megíratást a Történelmi Bizottságra, ez meg a szerkesztés munkáját CSÁNKI DEZSŐRE bízta. CSÁNKI tervei szerint ez a TELEKI-féle munkát történeti földrajzi résszel kiegészítő vállalkozás három, illetőleg a mutatóval négy kötetben az egész ország területének a Hunyadiak koráig terjedő történelmi földrajzát akarta megteremteni. Az I. kötet huszonhat megye¹⁸⁰ adatait foglalja magában. Bár természetesen már ez az I. kötet is jóval több, mint a megye községre vonatkozó okleveles községnév-adatok változatainak felsorakoztatása, a helynévkutatás szempontjából mégis jórészt ezeknek az adatoknak van jelentőségük. Az I. kötet ebből a szempontból is elnagyoltabb: a középkori helységnév-változatok közül nagyon sokszor csak egy, hihetőleg a legrégebbről tartott helynév-változatot közli. A későbbi kötetek azonban a munka kereteinek fokozatos bővülését mutatják. A II. kötetbe például már belekerültek a puszták (praediumok) is; a „teljesség és a helynevek írásmódjának könnyebb tanulmányozhatása végett valamivel nagyobb tér” jutott a kései Árpád-kori adatoknak is (i. h. III. köt. V. l.). Ez a kötet az ország tizenkét déli, nagy kiterjedésű megyéjét¹⁸¹ dolgozta fel. A III. kötet kiadásakor CSÁNKINAK már be kellett látnia, hogy a munkának az eredeti keretet jóval túl kell haladnia, három, illetőleg négy kötet helyett öt, sőt a mutatóval hat kötetre kell terjednie. (Utóbb még ezt a terjedelmet is növelni szándékozott.) A terjedelem emelkedését mutatta a megyéknek a későbbi kötetekben egyre csökkenő száma: a III. kötet már csak nyolc dunántúli megye¹⁸² anyagát ölelte fel, bár az is igaz, hogy az

¹⁷⁹ Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Bp., 1890. I. köt. 1894. II. köt. 1897. III. köt.

¹⁸⁰ Abauj, Arad, Bereg, Békés, Bihar, Borsod, Csanád, Csongrád, Gömör, Heves, Közép-Szolnok, Külső-Szolnok, Kraszna, Máramaros, Nográd, Pest, Pilis, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Torna, Ugocsa, Ung, Zaránd és Zemplén.

¹⁸¹ Bács, Baranya, Bodrog, Keve, Krassó, Pozsega, Somogy, Szerém, Temes, Torontál és Valkó.

¹⁸² Fejér, Győr, Komárom, Mosony, Sopron, Tolna, Veszprém és Zala megye.

országnak ez a fele hazánknak a középkorban leggazdagabban települt és legtöbb okleveles anyaggal rendelkező része. Éppen CSÁNKY helynév-anyagának állandó bővülése volt az egyik legfontosabb ok, amelynek a magyar helynévkutatás XX. századbeli lendülete részben köszönhető, mert gazdag helynévanyagával önként kínálkozott forrásmunkául a szórványemlékek helynév-anyaga iránt különleges érdeklődést mutató későbbi nyelvtörténeti kutatás számára. A maga századában ilyen tekintetben azonban szinte teljesen hatástalan volt.¹⁸³

8.

Amint PESTY 1864. évi gyűjtésétől a század vége felé haladunk, az egyes községek határneveinek gyűjtői annyira szaporodnak, hogy már pusztán névszerinti számontartásuk is nehéz. A század ötvenes, hatvanas éveinek helynévgyűjtési erőfeszítései a hetvenes évek elejére már azt eredményezték, hogy a helynév-anyag összeírása is a népnyelvi gyűjtés jelentős célkitűzései közé iktatódik. Mikor ugyanis SZARVAS GÁBOR (1832–1895) 1872-ben megindítja a Magyar Nyelvőr-t, végre a nyelvészek részéről is munkatervszerű kíváncsi lett a helynévgyűjtés. A folyóirat népnyelvgyűjtési munkatervének fontos részét képezi „a táj-helyneveknek, névszerint a hegyek, dombok, völgyek, folyók, tavak, vízerek, források, erdőségek, barlangok, dűlők neveinek egybeszedése” (Nyr. I, 2).

A Magyar Nyelvőr gyűjtési tervében a korabeli anyag összegyűjtése hangsúlyozódott ki, s nem a helynevek kérdésével való elméleti foglalkozás. A múlt században egyetlen terjedelmesebb helynév-elméleti kérdéssel foglalkozó tanulmány jelent itt meg, KUNOS IGNÁCnak a helynevekben megfigyelhető népetimológiáról szóló tanulmánya;¹⁸⁴ ez is csak a helységnevekkel és nem a tágabb értelemben vett helynevekkel foglalkozik. Éppen az elméleti követelmények vizsgálatának elmulasztása az oka annak, hogy a sűrűn megjelenő közlemények, összevetve például az Új Magyar Múzeumban 1850–1861 között megjelent egyes gyűjtések kiválóbbjaival, módszer és teljesség szempontjából nemhogy haladást,

¹⁸³ Csánki munkájának V. kötete már jóval később, 1913-ban jelent meg, és így ezúttal nem tárgyalható. – A munka IV. köteteként csak 1941-ben jelent meg Fekete Nagy Antaltól a Trencsén megyét feldolgozó kötet.

¹⁸⁴ *A helynevekben levő népetimológiáról*: Nyr. XIII–1884, 346 kk.

de hanyatlást jelentenek. Az ilyenszerű közlések az egyes települések határából esetlegesen összeírt helyneveket adják közre, tehát legtöbbször puszta helynév-felsorolást. A folyóiratnak a XIX. század második felében megjelent huszonkilenc évfolyama még így is jelentős helynévanyagot tett közzé. Alig volt olyan szám, amelyben ne jelent volna meg a más térről való népnyelvi anyag mellett helynévgyűjtés is. A gyűjtők az ország minden részéből küldtek be anyagot, s a szerkesztőség minden különösebb rendszer nélkül közölte a hozzá esetlegesen eljuttatott gyűjtéseket. Éppen ezért tervszerűség és rendszer e gyűjtésekben és e közlésekben nincs. Egyik gyűjtő tanul a másik közleményéből. Legtöbbször a puszta helynévanyagot közlik mindenféle magyarázat nélkül. Legfeljebb külön csoportokban sorolják fel a domborzati, vízrajzi, gazdálkodási s más tényezőkre vonatkozó helyneveket vagy a belsőség különböző részeinek neveit. Ennél messzebb menő módszerességre egyetlen e folyóiratból ismert gyűjtemény szerzője sem törekszik. Néha azonban egy-egy, egyébként hiányos helynévközlés közreadójának sok gyermekes megjegyzése között akadunk figyelemreméltó vélekedésekre is. Így például egy nem nyelvész gyűjtő, SZÍVOS BÉLA, aki egyebek mellett Hajduszoboszló „nehány” helynevét is beküldte, közléséhez ezt a vélekedést fűzte hozzá: „Melleslegesen bátor vagyok itt azon véleményt kockáztatni, hogy mennyi nyelvészeti kincs lehet országszerte az ilyen halom, határrész stb. nevekben rejtve, s ki tudja milyen nagyszerű eredménye lenne annak, ha országos mozgalom indítatná meg ezeknek az összegyűjtésére, s mennyit nyerhetne ebből a nyelvészetén kívül a történelem és archeológia is. Hiszen például csak én, tisztán az elnevezés után indulva, 3 régi földterületet fedeztem fel határunkban. Si-etni is kellene a dologgal már csak azért is, mert hova tovább sok név feledésbe megy, vagy legalább elváltozik s elmosódik” (Nyr. XIV-1885, 422). Szívos nyilván nem tudott az előbbi kezdeményezésekről, s különösen nem éppen PESTY országos gyűjtéséről. Benne és talán még sok gyűjtőben maga az egyes települések határáról, meg a Nyr. közléseiből megismert helynévanyag ébreszthetett ilyenféle gondolatokat.

Érdekes szemügyre venni magukat a gyűjtőket is:¹⁸⁵ SIMONYI (STEINER) ZSIGMONDON kívül nincs köztük egyetlen nyelvész-gyűjtő

¹⁸⁵ A gyűjtők nevét itt betűrendbe szedve közlöm. A ( )-be tett számok azt jelzik, hogy a gyűjtő hány község anyagát közölte. A *-gal ellátott szám arra utal, hogy a gyűjtést a szerző mással vagy másokkal végezte; gyűjtőtársa nevét a megfelelő helyen közlöm.

sem. Történetírók, régészek, irodalomtörténészek: BALLAGI ALADÁR, IPOLYI ARNOLD, KANYARÓ FERENC, KELEMEN LAJOS, KIRÁLY PÁL, THALLÓCZY LAJOS mellett két-három író: BENEDEK ELEK, KRIZA JÁNOS és TÖMÖRKÉNY ISTVÁN jelentkezik; ez utóbbi csaknem semmit érő anyaggal. Nem szakképzett, de szorgalmas népnyelvi gyűjtő (M. NÉMETH SÁNDOR, ŐSZ JÁNOS) is akad a helynév-beküldők között. A legtekintélyesebb anyagot azonban kétségtelenül két erdélyi gyűjtő, KRIZA JÁNOS és KELEMEN LAJOS küldötte be.

KRIZA JÁNOS (1811–1875) már korán elárulta érzékét a népnyelv sajtóságainak megfigyelése iránt, s amellet, hogy a székely nyelvjárásokról is tett közzé egy vázlatot,¹⁸⁶ verses és prózai szövegein kívül ugyanabban a művében, a tulajdonnevek között mező-, erdő- és hegyneveket is közölt (i. h. 392). Ez a gyűjtemény azonban csak kis részét képezhette annak a helynév-anyagnak, amelyet ő ismert, illetőleg összegyűjtött.¹⁸⁷ Úgy látszik,

Alszeghy N. János (1*), Abafi Lajos (1*), Babics Kálmán (1), Bakoss Lajos (4), Ballagi Aladár (5), Bayer József (1), Béler Sándor (3), Bellovicz Bálint (1), Benedek Elek (1), Benke István (1), Bodon Józsefné (2), Bónis Károly (1), Borbás Vince (1), Bukoveczky Sándor (1), Cs. M. (1), Derzsi József (1*), Ifj. Eötvös Károlyné (1), Erdős Lajos (1), Fekete József (1), Ferencz Miklós (1), Ferenczi János (3), Friedmann Bernát (2), Friedrich Ferenc (1), Gaál Ferenc (2), Galassy Gyuláné (1), Gonda Béla (1), Gózon Imre (1), Gyulai Béla (1), Gyulay Ferenc (1), Hermann Antal (1*), Horváth Gábor (1*), Horváth János (1), Incze Béni (1), Ipolyi Arnold (1*), Istvánffy Gyula (8), Jaksics Lajos (1), Jankó Mihály (1), Jenő Sándor (11), Jeszenák Rafael (1), Jeszenszky János (1), Juhos Béla (1), Kanyaró Ferenc (2), Ifj. Káplány József (2), Katz Samu (1), Kelecsényi Mihály (1), Kelemen Lajos (23), Király Ilona (1), Király Pál (3), Komáromy Lajos (1), Kiss Ignác (1), Kovách Albert (4), Könyves Károly (1), Kriza János (30), Laukó Albert (1), Lázár Virgil (1), Lövei P. (1), Márki Sándor (1), Márton Imre (1), Melich János (1), Moenich Károly (1), Molnár Sándor (1), Nagy László (1), Nagy Péter (1), Navarra József (1), M. Németh Sándor (1), Ifj. Orosz Endre (3), Ősz János (1), Paal Árpád (2), Paal Gyula (1), Paszlavszky Sándor (3), Péter Dénes (1), Pfuhl Ágost (1), Rechnitz Ignác (1), Roth Ferenc (4), Ruehietl Miklós (1), Séner Ferenc (1), Simonyi Zsigmond (1), Sipos Eszti (1), Somogyi Géza (2), Steiner Zsigmond (6), Szabó Dávid (1), Szabó Imre (18), Szenté Árpád (1), Szepezdky K. Gyula (6), Tapody G. (3), Temesváry István (1), Thallóczy Lajos (1), Thurzó Ferenc (2), Tömörkény István (1), Trencsény Lajos (1), Turcsányi Andor (2), Túri Mészáros István (1), Uj György (1), Ujhelyi Géza (1), Vajna Károly (1), Vázsonyi Izidor (1), Végh István (1), Vida Sándor (2), Vozári Gyula (2), Wolf Vilmos (1), Zágonyi György (2), Zsoldos Benő (1), Zsolnay György (1). – E felsorolásban *Steiner Zsigmond* magyarosított *Simonyi* néven külön is szerepel.

¹⁸⁶ Kriza János, *Vadrózsák. Székely népmese gyűjtemény*. Kv., 1863. 547–65.

¹⁸⁷ „Helynevet – írja – hely szüke miatt ezuttal csak néhány ősi hangzásut adhattam” (i. h. 544. l.)

hogy már ekkor gyűjtött anyagát később kiegészítette és közzétette. Valószínűnek tartom, hogy KRIZA e községek helynévanyagát nem mind maga, vagy talán legnagyobb részt nem is maga gyűjtötte össze, mint ahogy a Vadrózsák anyaga is több gyűjtő munkája. Az azonban kétségtelen, hogy KRIZA helynévkiadványai a Nyr. legjobb ilyenmű anyagához tartoznak; e mellett nincs még egy gyűjtő a Nyr. helynévkiadványai között, aki több község helyneveit tette volna közzé, mint éppen ő.

A Nyr. nyelvészei azonban még éppen úgy nem tudtak semmit sem kezdeni ezzel a század vége felé már tekintélyesre növekedett helynévanyaggal, mint ahogy annak idején a Magyar Nyelvészet is csak a pusztai anyagkiadványra szorítkozott. A századvég utolsó három évtizedében egyetlen olyan tanulmány sem jelent meg, mely a helynév-anyagnak legalább részleges vizsgálatát végezte volna el.¹⁸⁸ A helynévgyűjtés terén azonban új lépést jelent három történész közleménye. Az egyikben NAGY GYULA (1849–1924) jelentette meg különböző középkori oklevelekből gyűjtött helynévadatait,¹⁸⁹ s ezzel JERNEY után újabb kísérletet tett a helynévtörténeti anyagnak már RÉVÉSZTŐL is sürgetett számbavétele terén. Sajnos, ő még csak pusztai szótári anyagot lát a helynevekben; éppen ezért nem rögzíti települési egységekhez a helynévragot. Másik egyoldalúsága, hogy érdeklődési körének megfelelően csak a középkori helynévanyagát veszi számításba, az újkor levéltári anyagát figyelmen kívül hagyja. Arra, hogy miképpen kell feldolgozni a középkori anyagot, azaz a szórványemlékek helynévanyagát, mintaszerű SZAMOTA ISTVÁNNAK (1867–1895) a tihanyi apátság 1055-i alapítóleveléről írt tanulmánya.¹⁹⁰ Nem helynévtanulmány ez abban az értelemben, amint például ma nem az a NAGY GYULÁÉ sem. De minthogy egy olyan nyelvemlékünket vizsgálja, mely a tihanyi apátság birtokhatárának leírásáról szól, a tárgyalás magától értetődően jobbra a helynévtörténetet is különlegesen érdeklő nyelvészeti és történeti fejtegetések előadását jelenti. Az alapítólevél helymegjelöléseiben előforduló 58 magyar szót szótárszerűen csoportosítva, SZAMOTA a középkori szórványemlékek bensőséges is-

¹⁸⁸ Mindössze Szarvas Gábornak egyik cikkében van néhány megállapítás a *d* helynévképzővel kapcsolatban (Nyr. II–1873, 343–5). Révész Samunak „A hegynevekről” címen megjelent cikke is lényegtelen a helynévkutatás szempontjából (uo. VII–1878, 308–12).

¹⁸⁹ *Okiratbeli magyar szavak*: Nyr. VI–1877, 123–5, 168–9, VIII–1879, 548–52.

¹⁹⁰ *A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégebb hiteles és egykorú emléke*: NyK. XXV–1895, 129–45 és kny.

meretével világítja meg a felmerülő nyelvtörténeti és a helynév-elemek eredetére vonatkozó kérdéseket. Éppen ezért SZAMOTÁNAK e dolgozata első, máig is követendő mintaképe az egyes szórvány- emlékek feldolgozásának. Dolgozata igazában akkor lett volna helynévtörténeti szempontból is kifogástalan alkotás, ha az alapítólevélben előforduló helynévanyagnak helyszíni rögzítését, térképre vetítését is megkísérelte volna. E munka elvégzése a Dunántúlon folytatandó helynévkutatás ezutáni feladatai közé tartozik.

A helynévtörténeti anyag számbavételének a középkorra való korlátozása nemcsak a helynévtörténeti forrásanyagának már a mennyiség szempontjából is indokolatlan és a kutatás szempontjából káros csökkentését jelentené, hanem azt is, hogy a középkori és a korunkbeli helynévanyag közti több százados űr betöltésére és a távoli korok helynévalakjainak esetleg jelentős elváltozásainak megértésére szolgáló, az átalakulás közbeeső fokait megőrző anyagot hagyunk figyelmen kívül.¹⁹¹ Éppen ezt az időbeli korlátozottságot tünteti el helynévkutatásunkból KELEMEN LAJOS kezdeményezése, mikor XVI–XVII. századi marosszéki egyházi birtokösszeírásokból az egyes egyházközségekre vonatkozó anyag közzétételével igyekezett ráterelni a figyelmet újabkori történeti forrásainknak e tekintetben való gazdagságára.¹⁹² S bár itt, meg egy következő közlésében,¹⁹³ a helynevek kiadása alkalmával is,¹⁹⁴ saját kora történeti forráskiadványainak átírással közlési módját alkalmazza, az újabkori helynévtörténeti források felhasználása terén a kezdeményezés dicsősége az ő nevéhez fűződik. KELEMEN azonban nemcsak a történeti helynevek gyűjtésével törődött, hanem belekapcsolódott a Kolozsvárt székelő Erdélyi Kárpát-Egyesületnek a múlt század utolsó évtizedében megindított s e század első felében is folytatott helynévgyűjtő mozgalmába.¹⁹⁵ Itt a kolozs-

¹⁹¹ Erre újabban futólag Pais Dezső is felhívta a figyelmet: MNy. XXXVI–1940, 63–4.

¹⁹² *A régi Marosszék határneveihez*: Nyr. XXVIII–1899, 382-4.

¹⁹³ *Marosszéki határnevek a XVI–XVII. századból*: Székely Oklevéltár. Kv., 1897. VI, 404 kk.

¹⁹⁴ Egyik forrását e részben kiegészíti, illetőleg nyelvészeti szempontból is használhatóbbá teszi Imreh Barna újabban megjelent kiadványa (*Küküllő-, Maros- és Nyárad-vidéki helynevek a XVI–XIX. századból*: Magyar Népryelv IV, 405–21 és kny. Dolgozatok a Ferenc József tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből 10. sz.).

¹⁹⁵ E mozgalom megindult ugyan, de semmi jelentős eredményt nem ért el. Mindössze néhány község helyneveit írták össze alighanem hiányosan a gyűjtők. – Megjegyzendő ezzel kapcsolatban az is, hogy az Erdélyi Kárpát-Egyesület kezdeményezett a helynevek kérdésében egy gyakorlati lépést is, t. i. a fölismerhetetlenségig eltorzult magyar-

megyei Ajton és a kisküküllőmegyei Adámos meg Désfalva korabeli helynévanyagát közölte.¹⁹⁶ Életkörülményeinek alakulása és az az értetlenség, amellyel akkorában még a rendszeres helynévgyűjtés megindításának gondolatát fogadták volna, megakadályozta KELEMEN LAJOST abban, hogy akár a korabeli, akár – ami még inkább várható volt – a történeti forrásokból gyűjthető helynévanyag közzététele terén ez úttörő kísérletnél többet végezzen.

9.

A XIX. század legmódszeresebb, legtervszerűbben dolgozó helynévkutatója azonban nem a Nyr. körébe tartozó nyelvészek, de nem is a kérdés iránt kétségtelenül leginkább érdeklődő történészek közül került ki. A század vége felé, a kilencvenes évek legelején a magyar földön még egészen fiatal, szinte-szinte csak gyermekéveit élő tudománynak, a néprajznak egyik fiatalon elhunyt, de jelentős munkát végzett képviselője, JANKÓ JÁNOS (1868–1902) volt az, aki néprajzi munkássága mellett gyűjtő és feldolgozó tevékenységével a magyar helynévgyűjtés történetének nemcsak a múlt századra eső időszakban, de egészen napjainkig legjelentősebb képviselői közé tartozik.

Helynévgyűjtő munkásságát JANKÓ Kalotaszeg helyneveinek összegyűjtésével kezdte meg.¹⁹⁷ Mialatt 1891 júliusában és augusztusában Kalotaszeg falvaiban néprajzi gyűjtést végzett, e munkája egyik fontos részének éppen a helynevek összegyűjtését tekintette.¹⁹⁸ „Az ethnographiai kutatások egyik legfontosabb és

országi helynevek helyesbítésének mozgalmát. Vö. erre nézve az Egyesület felszólítására a Magyar Történelmi Társulat véleményét: Erdély III-1894, 88-90.

¹⁹⁶ Erdély és Népei. Az „Erdély” néprajzi melléklete 1901:26–8.

¹⁹⁷ Még alább idézendő munkájának megjelenése előtt közölte, kétségtelenül hiányosan a kalotaszegi Jegyze helyneveit: Ethnographia II–1891., 272.

¹⁹⁸ Megjegyzendő, hogy a »Kalotaszeg« című hetilap 1890-ben közölt egy felszólítást család- és helynevek gyűjtésére. E kérelmet mint a később megvalósult első kalotaszegi gyűjtés előzményét itt közlöm: „Kérelem. Kalotaszeg ethnographiai ismertetésének munkája becses foglalkozás, megérdemli a figyelmet biztonnal. Ez okból szívesen felkérjük vidékünk minden községében az esetleg eziránt érdeklődőket, hogy községünk lakóiról a család (vezeték) neveket, továbbá az egyes határrészek (dülők), rétek, szántók és erdők, dombok, hegyek, folyók, patakok, tavak, források, legelők, mezők és völgyek neveit a nép tiszta kiejtése és elnevezése szerint följegyezni s e jegyzeteket Czuczka János szentkirályi tanítóval közölni szíveskedjenek, kinek már e tárgyban

legérdekesebb feladata – írja – a községek határneveinek összegyűjtése és azok népies és tudományos magyarázata. Ez elnevezések, nem tekintve azt, hogy összegyűjtésük majd mindenkor javítja a katonai térkép felvételek hibás névanyagát, megvilágítják a nemzetiségi és részben a régi birtokjogi viszonyokat; analógiájuk, megalkotásuknak hasonlósága vagy éppen egyformasága az ethnographiai összetartozás egyik legélénkebb jelét szolgáltatják; új elemekkel felfrissítik a földrajzi műszótárt, valamint gazdagítják a magyar nyelv szókincsét; megengedik oly jelenségek megfigyelését is, melyekről írott történelem nincs, de melyek a népeleti tényezőkben rendkívüli horderejűek; de ezeken kívül az egyes elnevezésekhez a néphit bizonyos, olykor a valónak megfelelő, olykor babonás történeteket fűz, melyeket idővel elfelejt, s minthogy már eddig is sokat felejtett, itt az ideje, hogy a kevés megmaradt anyagot összegyűjtsük.”¹⁹⁹

E megállapítások világosan és helyesen mutatnak rá azokra az okokra, amelyek a helynevek gyűjtését nemcsak a szoros értelemben vett néprajzi kutatások, hanem a történelem és a nyelvtudomány szempontjából is fontossá teszik. Ez a világos célkitűzés mutatja azonban azt is, hogy a kilencvenes évek elejéig tett helynévgyűjtési kísérletekből a fiatal, még rugékony JANKÓ mennyit tanult. Bár nem tudjuk, hogy a gyűjtött anyagból mi saját gyűjtése, s mi a munkatársaié,²⁰⁰ nála már határozott gyűjtési elvekkel találkozunk. Hangsúlyozza, hogy a helyneveket a nép ajkáról kell lejegyezni, s nem a telekkönyvből, mert egyrészt, a telekkönyv helynevei a nép elnevezéseitől sokszor eltérnek, másrészt pedig sokkal kisebb névanyagot ölelnek fel, mint amennyit a nép helynévkincse őriz. Gyűjtési módszerének rövid ismertetéséből kiderül, hogy ő a gyűjtésben – helyesen – a személyes, közvetlen közlés módszerének alkalmazását tartja célravezetőnek: szerinte mindig a kérdéses községből való paraszttal kell tollba mondatni a helyneveket. Látta azonban, hogy még így is megeshetett a

előtanulmányai vannak s a ki az idevonatkozó anyagot nagy buzgalommal gyűjteni és rendezni igyekszik.” [Kalotaszeg 1890:71 (szerk.: Bölöni László)]. Ennek a felszólításnak semmi eredménye nem volt; ezt magának Czuczának a »Kalotaszeg«-ben „nyilt kérelem” címmel közreadott újabb felszólításából tudjuk (113. l.).

¹⁹⁹ *Kalotaszeg magyar népe*, Bp., 1892. 10.

²⁰⁰ Előszavában (V–VI. l.) ugyanis azt mondja, hogy a helyneveket a hozzájuk fűződő babonákkal együtt Mihálcz Elek, magyarvalkai ref. pap, kalotaszeg egyik történetírója gyűjtötte össze, viszont utóbb ezt írja: „Az elnevezéseket mindig az illető községből való paraszttal mondták nekem tollba...” (i. h. 10).

helynévanyag egy, szerinte csekély részének kimaradása (i. h. 10-11).

A tapasztalt hiányok JANKÓT arra ösztönözték, hogy a következő év (1892) nyarán Aranyosszéken végzett néprajzi kutatása során a helynévanyag összegyűjtése alkalmával kétszer-háromszor is ellenőrizze, bővítse, javítsa a falusiak kikérdezése során gyűjtött anyagot,²⁰¹ hogy így gyűjtését minél megbízhatóbbá és teljesebbé tegye. Aranyosszék helyneveinek gyűjteménye már ebből a szempontból is tökéletesebb, mint első helynévközlése.

Néprajzi gyűjtése közben továbbra is nagy gondot fordított a helynevek gyűjtésére. Így mikor 1894-ben a millenniumi kiállítás rendezése érdekében a bácsbodroghmegyei sokácok között végzett néprajzi tanulmányokat, ezt az alkalmat felhasználta öt sokác falu, nagyrészt idegen eredetű helynévanyagának összegyűjtésére is.²⁰² Ebben a többi helynévközlésével való összehasonlításban kisebb jelentőségű gyűjtésében már jelentkezik az a fejlett gyűjtési módszer, amely utolsó helynévtanulmányának a helynévanyag gazdagságán és a feldolgozás módszeres voltán túl is kiemelkedő jelentőséget ad. A gyűjtési módszer fejlesztésében azonban még további lépéseket is tett. Alighogy bevégezte aranyosszéki gyűjtését, már a következő évben hozzákezdett a Balatonnak és vidékének tanulmányozására alakult bizottság keretében a Balaton környéke néprajzának tanulmányozásához, A Balaton melléke falvaiból gyűjtött néprajzi anyagának²⁰³ közzététele alkalmával ismételtelen kiemelte nemcsak a helynévgyűjtés fontosságát, de a gyűjtési módszer jelentőségét is. Maga hangsúlyozta, hogy fontosnak tartja a helynevek gyűjtésének módszerét is tüzetesen ismertetni „nemcsak maga igazolására s más gyűjtések értékének kellő megvilágítására, hanem különösen azért, hogy a gyűjtési módszert – annak egységesítése céljából – mindenki megismerhesse, ki ez irányban dolgozni akar, de épen a gyűjtés módjára nézve, irodalmunk kézikönyvek és utasítások híjján lévén, semmi tájékoztatást nem kaphat” (i. h. VI.).²⁰⁴ Gyűjtési rendszerét JANKÓ

²⁰¹ Torda, *Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe*. Néprajzi tanulmány. Bp., 1893. 8.

²⁰² L. »Adatok a bácsbodroghmegyei sokácok néprajzához« című dolgozatának »A határelnevezések« fejezetét: *Ethnographia* VII–1896, 37–45.

²⁰³ *A Balaton-melléki lakosság néprajza*; A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. III. köt. II. rész. Bp., 1902. – A helynevekre vonatkozó rész 33–89. l.

²⁰⁴ Sietek megjegyezni, hogy Jankónak ez észrevételei általában a néprajzi gyűjtésre is vonatkoznak, s nemcsak a helynévgyűjtésre.

egy balatonmelléki község, Kiliti helynevei összegyűjtésének leírásával szemlélteti.²⁰⁵ Első lépése az volt, hogy PESTY FRIGYES-nek a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő gyűjteményéből kiírta e községre vonatkozó részt. Utána – már a helyszínen – a jegyzői hivatalban található kataszteri térképet rajzolta le vázlatosan. Ha valahol ilyen térkép nem volt, a 75-ezres katonai térkép megfelelő lapjára másolta be római számmal a kataszteri lapokon feltüntetett dűlők helyét. Ezután következett a közvetlen gyűjtés. A falu jegyzője útján bekérte a falusbíró, néhány öregebb előjárót, csőzt vagy kerülőt, vagy valaki olyat, aki arról volt nevezetes, hogy ismeri a határ minden zegét-zugát, ezekkel mintegy gondolatbeli határjárás során elmondatta a határ elnevezéseit. Az elmondatást közbevetett kérdésekkel nem zavarta, nehogy kikökenjenek a kérdezettek a követett útirányból s kihagyjanak valamit. Mikor a felsorolást befejezték, akkor kezdett feltenni nekik kérdéseket az esetleg kihagyott helynévanyag pótlása s a lejegyzések tökéletesítése érdekében. Ugyancsak ekkor kérte az összegyűlteket a helynév jelzette terület milyenségére, sajátságaira, domborzati, vízrajzi, gazdálkodási s más viszonyaira vonatkozó mindenféle észrevétel megtételére. Természetesen e kikérdezés során JANKÓ minden lejegyzésre érdemesnek látszó észrevételt a már előbb lejegyzett helynév mellé írt. Úgy találta, hogy az utólagos kérdezéssel például az előbb kapott 53 helynév után még 9-et sikerült lejegyeznie a mellett, hogy sok olyan érdekes észrevételt tettek a kikérdezettek, melyek előbb elmaradtak s amelyek így most a névadás körülményeit, a helynévadáskor közrejátszott szemléleti alapot is megvilágították. Nem mulasztotta el befejezésül a kataszteri meg a PESTY gyűjtéséből kiírt helynévanyag felolvasása útján pontosan megállapítani, hogy a kérdéses forrásokból szerzett helynevek közül melyeket ismer s melyeket nem a helybeli lakosság. Ennek során némelyik helynévről kiderült, hogy nincs is a kiliti határban, másról meg az, hogy a kataszteri mérnök elferdítve írta le a nevet (pl. *Horhat* helyett *Horhadó*). A PESTYNél népi eredetűnek feltüntetett mondák, babonák közül is egyikről-másikról kiderült, hogy a nép semmit sem tud róla.

E pontosságra törekvő gyűjtés mozzanatai között a legjelentősebb e kikérdezés után következett akkor, mikor JANKÓ a katasz-

²⁰⁵ A gyűjtés menetének leírását l. uo. 38. kk. – Itt leírt gyűjtési módszerének első alkalmazására l. a sokácokról írt tanulmányának idézett fejezetét (Ethn. VII–1896, 38-9).

teri térkép másolatára, illetőleg Kiliti esetében a 75-ezres katonai térkép megfelelő szelvényére ráírta azokat a számokat, amelyeket a kikérdezés során az egyes helynevek elé iktatott. Így most már a helynevek helyrajzi rögzítését is elvégezte. A többszörösen ellenőrző forráshasználat és kikérdezés mellett JANKÓnak ez a térképelés legjelentősebb újítása. Egyetlen észrevételünk mégis lehet a gyűjtés egész módszerével kapcsolatban. Rá kell mutatnunk ugyanis arra, hogy JANKÓ az egész gyűjtést benn a faluban, a határ ismerete nélkül végezte. A térképelés is a községházán történt. Maga ezt írja a gyűjtésnek ez utolsó mozzanatáról: „Ebben a munkálatban főszerep... a bírónak és jegyzőnek jutott, akik a térképen is tudtak tájékozódni s rövid gyakorlat után a katonai térképből leolvasható domborzati viszonyok alapján feltett ellenőrző kérdésekkel a nép embereitől mindig meggyőződhettem arról, vajjon a névnek megfelelő számnak jó helyet jelöltek-e ki a bíró és a jegyző” (i. h. 41. l.). Bár a külteleken való járás, a szomszéd községbe való átkocsizás alkalmával is igyekezett JANKÓ ellenőrző kérdéseivel a gyűjtés helyjelölésének esetleges tévedéseit eltüntetni, a térképezésnek nem a helyszínen való végzését. JANKÓ egyébként szinte kifogástalan gyűjtési módszere hiányosságának kell tartanunk.

Ami módszerének eredményeit illeti, arra nézve megjegyezhető, hogy természetesen amint tökéletesedett gyűjtési módszere, úgy vált mind teljesebbé s teljesebbé az egyes falvak belső területéről és határáról gyűjtött helynévanyag is. Teljesség tekintetében így legkezdetlegesebb fokon Kalotaszeg és a sokác faluk helyneveinek gyűjteménye, legmagasabb fokon meg a Balaton vidékéről közölt helynévanyag áll. Kalotaszegi helynévgyűjtését a teljesség szempontjából hozzávetőlegesen ellenőrizhetjük.²⁰⁶ Így megállapíthatjuk, hogy JANKÓ nem gyűjtötte össze az összes kalotaszeginak tartott községek helynévanyagát, s ahol gyűjtött, illetőleg gyűjtetett is, csak hiányos helynévanyag került össze.²⁰⁷ Jellemző erre, hogy míg ő 1891-ben Bánffyhunadról még száz helynevet sem gyűjtött össze, JÓZSA GERŐ 1941-ben végzett gyűjtése több mint negyedfélszáz (365) helynév lejegyzését eredményezte, bár még e szinte félszázaddal később végzett gyűjtés

²⁰⁶ Pl. Bábony, Ketesd, Magyarvista, Méra, Zentelke és Zsobok helynevei teljesen hiányoznak.

²⁰⁷ Ezt az ellenőrzést az e vidékre vonatkozó legújabb helynévkutatások teszik lehetővé. Vö. tőlem *Kalotaszeg helynevei I. Adatok*. Kv., 1942.

sem tekinthető teljesnek. Egyik legkisebb határu kalotaszegi községből, Nádasdarócról JANKÓ mindössze 23 helynevet közölt, ugyanott GERGELY BÉLA 1941 nyarán 82 helynevet jegyzett le.²⁰⁸ Ha folytatnók az összevetést, még nyilvánvalóbbá válnának JANKÓ kalotaszegi gyűjtésének mennyiségi hiányai. Éppen a tapasztalt hiányok készíthették JANKÓT arra, hogy Aranyosszéken már több ellenőrzéssel, a Balaton mellékén meg éppen az előbb ismertetett, jóval fejlettebb gyűjtési módszerrel dolgozzék. S bár igyekezett megközelíteni a teljességet, részben az, hogy nem járta maga végig a határt, s így nem adott a helyszínen közlőinek alkalmat az egyes, ritkábban használt helynevek felidéződésére, másrészt meg a helynév fogalmának értelmezésében az ő felfogása s a mienk között lévő különbség miatt, teljesség szempontjából még legutolsó gyűjtését is hiányosnak kell tartanunk. Nehezen hinnők, hogy például Siófok határában a múlt század végén csak 14–15, a zala-megyei Égenföldön 8, Gyenes-Dióson 12, Vonyarc-Vashegyen 16–19, a somogyi Bogláron is mindössze csak 9 helynév lett volna, s hogy a tájt egyetlen balatonmelléki község helyneveinek száma sem haladta meg a százat. A belsőség helynevei összegyűjtésének elmaradását is hiányoltatjuk.

JANKÓ helynévkutató munkásságának nemcsak maga a gyűjtés, hanem a gyűjtött anyag feldolgozása is érdeme. Már kalotaszegi gyűjtésének közzététele során is megkísérelte, hogy a térszíni formák, vízrajzi tényezők, földtani alakulatok, a növényzet, az állatvilág, a gazdálkodás és általában az emberi munka okozta változások bizonyosságait lássa a helynevekben. Bár e kisigényű feldolgozásnak megállapításain a későbbi kutatások itt-ott módosítottak, mit sem változtattak azon a tényen, hogy a múlt század utolsó évtizedében a helynevek szókincsének, tanulságainak összefoglaló, a táj sajátosságát figyelembe vevő feldolgozása terén is JANKÓÉ a kezdeményezés érdeme. Még inkább emelkedik e tekintetben JANKÓ jelentősége, ha megfigyeljük későbbi dolgozatainak egyre fejlődő feldolgozó módszerét. E tekintetben Aranyosszékről és vidékéről közzétett helynévfeldolgozása talán még utolsó, a Balaton-mellékéről szólónál is részletesebb. Ez utóbbiban JANKÓ az alapos feldolgozást az összes balatonmelléki helynevek szótárszerű összeállításával is bővíti. Különösen figyelemreméltóak azok a sorok, amelyeket ez elé a szótárszerű feldolgozása elé írt: „Tudom – mondja –, hogy e szakasz nyelvi feldolgozása sok kívánni valót hagy fenn, hogy úgy az irodalmi

²⁰⁸ Vö. *Kalotaszeg helynevei* 29–32, 250–2.

források felhasználásával megadott magyarázatok, mint azok a népies megfejtések, melyek helyességének kritikáját legtöbbször a nevek alkotó részeinek jelentése adja meg, még mindig igen sok helynevet hagynak megvilágosítatlanul, tudom, hogy e sokból a nyelvészek, történészek, ha ők veszik újabb elemzés alá, sokat meg fognak fejteni, de tudom azt is, hogy ez nálunk csak akkor kerül sorra, ha a Tájszótár, a Nyelvtörténeti Szótár mellé a magyar tudományosság egy Helynévtár kidolgozását is programjába veszi. Addig megtettem annyit, a mennyit mint ethnographus – s nem mint nyelvész vagy történész – a rendelkezésemre álló eszközökkel megtehettem s megtenni kötelességemnek ismertem” (i. h. 54. l.).

E sorok azt bizonyítják, hogy JANKÓ világosan érezte gyűjtésének nyelvészeti és történeti szempontból való hiányait, továbbá azt, hogy az úttörés nehézségei között is kitűzte azt a célt, amely a magyar helynévkutatásnak mindenkori célja: egy országos helynévtár megteremtésének szükségességét. Az, amit különben JANKÓ éppen nagy munkájának a Balaton-mellék helyneveit közlő része elé írt, olyan találó, tömör összefoglalása a helynevek tanulságainak, hogy azt ma is nehezen tudnók jobban megfogalmazni.²⁰⁹

Gyűjtési módszerét és munkája eredményét látva, méltán tekinthetjük JANKÓT mint olyat, aki a XX. századfordulón lezárja a XIX. század közepe táján megindult fejlődést, úgyhogy nemcsak felhasználja a gyűjtési módszerek terén addig elért eredményeket,

²⁰⁹ „Az ethnographiai kutatások egyik legjelentékenyebb és legérdekesebb feladata a községek határán belül előforduló helyneveknek összegyűjtése, népies és tudományos magyarázata. Tájékoztat ez bennünket a határ egész természetéről, gazdasági értékéről, növény- és állatvilágáról, geológiai alkatáról; felvilágosít a különböző régi birtokjogi viszonyokról, melyek emlékét elnevezéseink igen gyakran megőrizték; a nevek analogiája, megalkotásuknak hasonlósága vagy éppen egyformasága az ethnographiai összetartozás egyik legélénkebb jelét szolgáltatják; míg egyfelől megengedik oly természeti jelenségeknek, táj-típusok változásának, a növény- és állatvilág átalakulásának megállapítását, melyekről írott történelem nincs, másfelől rámutatnak oly nemzetiségi elemekre, a melyeket kihüvelyezni történelmi adatok híján ma, a teljes beolvadás vagy elmagyarosodás után másként alig tudunk; a nevekekkel együtt gyakran bizonyos, majd a valónak megfelelő, majd babonás hagyományok is fűződnek s ezek mind becses töredékei egy meg nem írt történelemnek, egy elmúlt hitvilágnak; s végül vannak a gyűjtésnek gyakorlati eredményei is, javítja az a katonai térképek hibás anyagát, felfrissíti a földrajzi műszótárt, gazdagítja a magyar nyelv szókincsét stb., stb.” (*A balaton-melléki lakosság néprajza*: i. h. 33).

de saját egyéni kezdeményezéséből új, tökéletesebb gyűjtő és feldolgozó módszert alakít ki. Éppen ezért JANKÓ a régi és az új határmegyénél állva, egyaránt tekinthető a XIX. századi helynévkutató módszereket összefoglaló, tökéletesítő vagy pedig az újabb magyar helynévgyűjtés és feldolgozás kezdetét hirdető kutatónak.²¹⁰

10.

Halála évében, 1902-ben megjelent nagy munkájában JANKÓ nemcsak a helynévgyűjtés és feldolgozás szempontjából alkotott jelentőset, de abban is, hogy viszonylag elég részletesen összefoglalta azokat a jelenségeket, amelyek a magyar helynévgyűjtés története szempontjából figyelemreméltók (i. h. 33–7. l.). Különösen részletesen szólott a XIX. század második felének legnagyobb helynévgyűjtő vállalkozásáról, PESTY FRIGYES munkásságáról. Éppen helynévgyűjtésünk e jelentős mozzanatának kellő kritikával való ismertetése és értékelése mutatja meg igazán, hogy milyen józan ítélőképességgel indult neki JANKÓ a munkának. Legfontosabb, gyakorlati szempontból legjelentősebb feladatának JANKÓ azonban nem azt tartotta, hogy a magyar helynévgyűjtés történetét írja meg, hanem azt, hogy az addigi gyűjtések módszerét megismerve és bírálva, határozza meg az addig, elsősorban éppen PESTY munkássága révén összegyűlt anyag értékét.

Nem JANKÓ az első azok között, akik a magyar helynévkutatás történetét érintették. Már RÉVÉSZ IMRE is rövid szemlét tartott nemcsak a magyar helynevek kérdésével foglalkozók, de a külföldön e kérdés iránt érdeklődők fölött is.²¹¹ RÉSŐ ENSEL SÁNDOR egészen futólag a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségének, GR. TELEKI JÓZSEF, HORVÁTH ISTVÁN, LENKEY ZSIGMOND, RÉVÉSZ IMRE, JERNEY JÁNOS, GALGÓCZI GÁBORNak véleményéről, meg az 1853-i akadémiai felszólításról emlékezik meg.²¹² HÓKE LAJOS is megemlíti az 1837-i akadémiai és a Tanodai Lapok pályázatán kívül a délibábos helynévmagyarázókat (KERESZTESI JÓZSEF, LESKA ISTVÁN, VIDA KÁROLY) meg LIPSZKY és GÖRÖG-KEREKES

²¹⁰ Alább idézendő első összefoglalásomban pusztán elnézésből magam egyáltalában nem emlékeztem meg Jankó munkásságáról. Erre már Bátky Zsigmond: Népr. Ért. XXVII–1935, 18–9 is rámutatott, s ugyanakkor röviden érintette Jankó ilyenemű munkásságának korszakos jelentőségét.

²¹¹ ÚJMMúz. V–1853, 85–6. – L. még a ²⁰ jegyzetet!

²¹² Bpesti Hirlap 1859. 64. sz.

helynévtárát mint olyat, amely a helynevekkel foglalkozókat érdekelhetik.²¹³

A magyar helynévgyűjtés kérdése múlt századi történetének első hét-nyolc évtizedét először PESTY FRIGYES foglalta össze Magyarország helyneveiről kiadott munkájának bevezetésében (III. 1.).²¹⁴ Ő azonban GR. TELEKI JÓZSEF és az Akadémia 1837-beli kezdeményezésén kívül csak az Új Magyar Múzeumban megjelent magyar helynév-irodalmat meg ORTVAY TIVADAR munkásságát emelte ki. A magyar helynévkutatás egész múlt századára, mint már említettem, a teljesség igénye és célzata nélkül JANKÓ tekintett vissza. Utána az 1914–18-i világháború utáni időkhöz a magyar helynévkutatás múlt századi és e század eleji jelenségeire nem nagyon vetettek ügyet. Mikor a Trianon utáni tapasztalatok valamennyire ráébresztették a magyar tudományosságot azokra a feladatokra, amelyek korszerűségük mellett tudományos szempontból is fontosak, a helynévkutatás kérdése is az érdeklődés körébe került. Ekkor hívta fel ismét a figyelmet GYÖRFFY ISTVÁN a magyar helynévkutatás múlt századi történetében kiemelkedőbb mozzanatokra, de gyakorlati célú közleményében (a helynévgyűjtés megindításának fontosságát hangsúlyozta)²¹⁵ csak PESTI FRIGYES, ORTVAY TIVADAR és CSÁNKI DEZSŐ munkásságáról emlékezett meg. Céljának megfelelőleg MÁLYUSZ ELEMÉR is csak futó megjegyzésekben hivatkozik a magyar helynévgyűjtés kezdő évtizedeinek jelentős mozzanataira, de újra kiemeli RÉVÉSZ IMRÉNEK európai viszonylatban is korszerű felismeréseit és nyomában tett helynévgyűjtő erőfeszítéseit.²¹⁶ A helynévgyűjtés jelentőségéről és módszeréről értekezve, befejezőként magam is rámutattam a magyar helynévkutatás néhány kimagasló XIX. századi alakjára, illetőleg jelenségére,²¹⁷ de természetesen akkor nem foglalkozhattam e kérdéssel teljes terjedelmében, sőt magam sem ismertem még nagyon sok jelenséget; éppen ezért nem is utaltam az itt előzőkben ismertetett sok-sok jelentős vagy kevésbé jelentős mozzanatra. GYÖRFFY és a magam dolgozatában mondottak némi, de nem lényegbe vágó kiegészítésével JÓKAY Z. is foglalkozott a múlt századi magyar helynévkutatás történetével abban a dolgozatában,

²¹³ Sürgöny 1861. 241. sz.

²¹⁴ Még ezt megelőzőleg ugyanő egy hírlapi cikkében is megemlékezett néhány korai mozzanatról (vö. Magyar Sajtó III–1857, 244.).

²¹⁵ *Helyneveink gyűjtése*: MNy. XXIII–1927, 111–5.

²¹⁶ *A népiség története*: A magyar történetírás új útjai (szerk. Hóman Bálint). Bp., 1932. 260, 450.

²¹⁷ MNy. XXX–1934, 176 kk. és kny. 18 kk.

amelyet német nyelven a magyar helynévkutatás kérdéséről tett közzé,²¹⁸ a XIX. századi jelenségek tárgyalására azonban dolgozatában csak kevés tért juttatott.

Most, hogy magam a fentiekben kísérletet tettem a magyar helynévkutatás XIX. századi eredményeinek számbavételére, igyekeztem felkutatni mindazokat a mozzanatok, amelyek akár az anyaggyűjtés, akár a helynévkutatás elméletének ügyét csak valamennyire is előbbrevitték. Mindent elkövettem, hogy a legkisebb jelenséget is elhelyezzem az őt megillető helyre, s így ha akad is majd még ezt a szemlét teljesebbé tevő, kiegészítő adalék, alig hiszem, hogy valami olyan jelentősebb mozzanat elkerülte volna figyelmemet, mely az előbbieken megrajzolt képen lényeges változást, eltolódást okozhatna.

Visszatekintve azokra a megállapításokra, amelyeket a magyar helynévkutatás múlt századi jelenségeivel kapcsolatban tettem, úgy látom, mindenütt törekedtem arra, hogy az egyes jelenségeket a kor jelenségei közé állítva értékeljem, s ne közeledjem hozzá saját korunknak módszerei kérdésekben természetesen sokkal fejlettebb igényeivel. Aki így nézi e kérdés múlt századi történetét, büszkén tekinthet, vissza azokra az erőfeszítésekre, amelyeket a magyar tudomány a magyar helynévkutatás kérdésében különösen a vizsgált század második felében tett, és ma is nélkülözhetetlennek tartja azokat a tiszteletreméltó eredményeket, amelyeknek a hatalmas anyaggyűjtés és az elméleti kérdések tisztázása révén részük van a magyar helynévkutatás későbbi, korszerű fejlődésében.

Szabó T. Attila.

²¹⁸ *Die ungarische Ortsnamenforschung: Zeitschrift für Ortsnamenforschung* XI–1935, 260–80.

Függelék

1.

Révész Imre levele Gyéresi Miskolczy Károlyhoz.

Debreczen. 1850. Maj 11.

Tekintetes Úr!!

Itt az idő, mellyben nemzetünk elő, vagy talán inkább holt teste felett a' tudomány fáklyaival kell őrt állanunk!

Le vagyunk szoritva a' polgári élet ama mezejéről, mellyen e' hazában eddig allottunk; le a' harczmezőről is mellyen eleitől fogva állottak és életet 's becsületet szerzettek apaink.

Semmi sem maradt, mivel nemzeti becsületünket fentarthatók sőt megdicsőíthetnők – egyéb a' tudománynál.

A' tudományok mezején is, minden bizonnyal a' nyelvtudomány, a' magyar nyelvtudomány az, mellyen nemzetiségi szempontból legszabadabban, háborítatlanul működhetünk és külföldön is figyelmet és tartós becsületet szerezhetünk nemzetünknek.

Nyelvtudományi nagyobbserű vizsgálódások és eredmények pedig, mindaddig nem várhatók, valamig nyelvünknek *minden szava*, egy nagyszerű és többféle szempontokból rendezett szótárba öszvegyűjtve nem lesz.

A' helységeknek – és a' helységek határain levő tájekoknak, vizeknek erdőknek, utaknak stb stb neveiben, számtalan gyönyörű magyar szóra ősmertünk.

E' tárgyra a' Tekintetes Úr által levék figyelmissé, mídön a' „szódob”-ot meghallottam. Ezen eszmét attól fogva ez ideig hiven megörzém, 's több helyen tettem nyomozást illy szavak körül.

Lenkey Zsigmondnak van kezemben egy pályairata, kéziratban, mellyet a' Magyar Academia nagy jutalommal koszoruzott 1839. de ki nem nyomatott. Ezen müben a' Magyar és külföldi magyar hangzásu helynevek jelentése fejtegettik (!). Ez tehát

nem terjed ki egyes határokoni különböző nevezetekre. A' mű tökeletlen; fele is alig van benne a' magyar helységneveknek 's ezek is minden gond 's kritika nélkül fejtegettetnek, míg gyakran a' homályos sőt elmellőzendő külföldiek erőszakosan magyarittatnak. Ezért nem nyomatá ki az academia.

Az Academiai nagy magyar szótárban, melly immár középnél is beljebb haladt, az illy magyar szokra semmi figyelem²¹⁹ nincs; hacsak majd későbben be nem igtatják azokat.

Bármiként legyen is a' dolog: én elvégeztem magamban, hogy a' meddig csekély ösmeretségem és bizodalمام érhet, – nem szűnöm meg öszvegyűjteni, habár kis terjedelemből is az illyszerü tájék stb nevetek egyes helységek határiról. Hiszen magoknak a' helységeknek már meglehetősen teljes sorozatát birjuk Fényes nagy munkájában; – de emezekre még eddig semmi figyelem.

Ime tehát arra vagyok bátor a' Tekintetes Úr becses figyelmét is felkérni és nemes részvetét, igénybe venni: meltoztassék a' micskei hattáróli az illy neveknek sórát néhány szóban feljegyezve hozzám bejuttatni.

Mindezt azonban csak azon feltét alatt vagyok bátor a' Tekintetes úrtól kérni, hogy ha ez térhére vagy legkisebb alkalmatlanságára sem leend; mert ez esetben illedelmetlen megrohanásnak tartanám bizodalmas kérésemet.

T. Lugossy Úr itt a' szomszédban Tégláson éldegél, talán a' Gróf fíját tanítja addig, míg itteni hivatalába vissza lép. Vele folyvásti érintkezésben vagyok. Szives köszöntését 's jó kívánását fogadja tőlem a' Tekintetes Ur!!

Végezetre, bocsánatot kérve nem várt és rendetlen levelemért, Istentől minden áldást kívánok

A' Tekintetes úrnak

Alázatos szolgája

Révész Imre

Az eredeti egy kettőbe hajtott félív négy lapján a Jakó-család levelei között Micskén (Bihar m.). E más szempontból is érdekes levélre Jakó Zsigmond volt szives felhívni figyelmemet.

²¹⁹ Előtte ki van húzva a *szükség* szó.

**A Magyar Tudományos Akadémia 1853-i felszólítása
a helynevek gyűjtése ügyében.**

Felszólítás a' magyar helyíratí nevek' ügyében.

Nyelvünknek egyik tetemes egészítő részét teszik a' helynevek, mellyek' száma ezerekre megy. Ezek között ugyan sok világos értelmű vagy könnyen értelmezhető szó taláztatik, pl. *Somogy, Nyírség, Nyárasd, Sokorú, Végles, Martos, Gimes, Örs*, és általán a' védszentek vagy egyéb személyek' neveit viselő: de másfelül nem kevesebb azok' száma, mellyek' eredeti jelentését alig tudjuk vagy gyanítjuk, 's az elavult szók' osztályában foglalnak helyet. Ezeket is fejtegetni, és magyarázni egyik kitüzött feladata a' szóelemző és értelmező nyelvészetnek; mert tagadhatatlanul nagy nemzeti kincset rejtenek magokban 's a' nyelvalkotó ősi magyar' észjárását különösen jellemzik, mintegy elővarázsolván az eredeti szóalkotás' módját, és ősi nyelvünk' sajátos alakzatát; nem különben hazánk' történetével és viszontagságaival szoros összeköttetésben állanak.

De hogy a' helynevek' értelmezését csak némi sikerrel is eszközhessük, szükséges, hogy minél többen, illetőleg az ország' minden tájékain olly lelkes hazafiak nyújtsanak részvevő segédkezet, kik az illető vidékeken vagy helyeken lakván, a' kérdéses helynevekről akár történeti, akár fekvési, akár más tulajdonsági tekintetben felvilágosítást adhatnak. Csak illy közremunkálás által érhetjük el, hogy idővel egy kimerítő helyíratí szótárunk keletkezzék.

Ennél fogva a' nemzeti nyelv, mint közügy' érdekében bizodalmasan felszólítunk és kérünk minden hazafit, hogy a' következő pontokat figyelemre méltatni, 's fáradsága' eredményét válaszképen a' magyar Academia' titoknoki hivatalával közölni szíveskedjék.

Előre bocsátva az illető *vidék*, vagy *város*, vagy *falu*, vagy *puszta*' nevét:

1. Jegyeztessenek föl az ugyanazon határbeli szállások, tanyaák, aklok, majorok, csárdák, romok, téglavető, méhesek, szénégető helyek, vadászlakok; továbbá: dűlők, legelők, rétek, nyilasok, nádasok, lápok, tavak, kopolyák, mocsárok, ingoványok, erek, fokok, források, csermelyek, patakok, holtvizek, folyók, csatornák,

kutak, fürdők, itatók, delelők, árkok, gátak, töltések, erdők, berkek, ligetek, harasztok, cserjék, hegyek, ormok, halmok, dombok, hágók, szorosok, bérczi és földvárak, völgyek, megyék, baromjárások, utak, kertek, szőlők, bányák, aknák, kutak, kohok' tulajdonnevei.

2. Különösen a' folyóvizek' mentében a' révek, úsztatók, gázlók, zátonyok, szigetek, hidak, partok, halásztanyák, malmok, aranyáshelyek.

3. Ha a helybeli szóhagyomány vagy monda szerint valamely névnek történeti alapja van, szükséges leszen azt följegyezni, de azonkívül az illető helyek fekvését, s természeti sajátosságait is leírni, mellyek gyakran fölvilágosító adatul szolgálhatnak; pl. hogy *Likócs* nevü pusztá Győr vármegyében az egész határán elterjedő ázott likaktól vette nevét, azt első tekintetre kiki gyanithatja. Hát a' *Tarcz, Tard, Tardos, Tarány, Tarpa, Tarcs, Tarcsa, Tarján* helyek nem voltak-e eredetileg *tar* azaz: kopár vidékek? vagy a' szomszédhelyekhez képest nem fekszenek-e magasabban, minthogy a' *tarcs* jelent, magas partot, vagy martot is? Vagy nincs-e a' régi oklevelekben valami nyoma, hogy egyik vagy másik *Keszi* latinul Alba, vagy szlávul Bela, Bjela nevet viselt volna, miszerint *Keszi* annyit tenne mint *fehér*, 's rokon volna a' fehérhalat jelentő *keszeg* (cyprinus alburnus leuciscus, Weissfisch) és a' *kese* szókkal?

4. Minthogy valamint egyéb szókön, úgy a' helyneveken is a' nyelvszokás időnként változtatni és rontani szokott; jegyeztesenek föl a' netalán akadandó régi oklevelekből, nevezetesen határjárás irományokból és egyházi látogatásokból hajdani nevezeteik. Így a' mai *Kikiritó* Veszprém vármegyében hajdan *Kőkörütó*, a Fejér vármegyei *Kajászó* hajdan *Keveháza*, *Karicsa* Szombathegyen hajdan *Karutcza* volt.

5. Ha valamely helynek más nyelven is, pl. németen, tóton, oláhon stb volna neve, tétessék ez is hozzá, mert gyakran fölvilágosításul szolgálhat. Így *Szemcz* Pozsony vármegyében németül *Wartberg*, tehát annyi mint *szem-hely*, *szemle-hely*, azaz specula, mi történetileg is tudva van; *Öttevény* Győr vármegyében németül *Hochstrass*, azaz töltött út, 's csakugyan régi oklevelek szerint öttevény (öntevény) töltött utat jelent.

Tájékozásul ide mellékelünk még némelly általános jegyzeteket a' helyirati nevek' eredetéről.

a) Némellyeket őseink az itt lakott és talált népektől vettek által, mint: *Csongrád, Bihar, Nógrád, Visegrád, Esztergom, Nyitra, Duna, Vág, Garam*.

b) Némellyek történeti férfiaink' nevét viselik, mint: *Buda, Szabolcs, Csepel, Törtel, Csaba, Borsod, Érd.*

c) Némellyek egykori birtokosaira emlékeztetnek: *Csákvár, Csáktornya, Simontornya, Móriczhida, Bánhida, Mátyusfölde, Zetelaka* stb.

d) Sok az illető helyek' védszenteitől vette nevét: *Péterd, Endréd, Szent-Márton, Szent-Mihály, Szent-Miklós, Szent-György, Jákó* stb.

e) Mások különféle népgyarmatokra mutatnak: *Tóti, Lengyel, Németi, Oroszi, Oroszvár, Olasz, Olaszfalu, Oláh, Horváti, Tatár Sz.-György* stb.

f) Némellyek ismét állatokról neveztettek: *Lovad, Tinód, Farkasd, Kecskéd, Bakd, Kosd, Ludad, Libád, Tyúkod, Ölved*, mellyekben az *a*²²⁰ helyképző; továbbá: *Baromlak, Kospallag, Ihállás.*

g) Fákról, és más növényekről is: *Szilás, Tölgyes, Bükk, Bükkösd, Jegenyés, Nyírség, Nyárasd, Cserhát, Almás, Körtvélyes, Szilvagy, Mogyorós, Hajmás, Árpás, Nádasd, Fűs, Sásd, Tormás* stb.

h) Folyókról 's más vizekről: *Marczaltő, Zsitvatő* stb, hol a' *tő* a' vizek' beszakadását jelenti; *Tapolczafő, Pinkafő, Sárfő*, hol a' *fő* annyi mint: forrás, eredet.

i) Ismét a' földnek vagy vidéknek természeti sajátosságairól: *Hantos, Erecs, Likócs, Agyagos, Köves, Kövesd, Vizvár, Medes, Medesér, Tóköz, Sárd, Homok, Görbő, Martos, Vörösmart, Szurdok.*

j) Vagy régi őrhelyekre mutatnak: *Végles, Lesvár, Szemcz, Szend* (Szemd?), *Lévaistrázsa* (Érsekújvár határában), *Örs, Lát-hegy, Vigyázóhegy, Strázsahegy.*

k) Víztartó edényekről 's kutakról neveztettek: *Csobán, Csobánka, Csobáncz, Csoboka, Medencze, Szap, Szapud, Káva, Válás, Vedrőd, Bodony, Bödöny, Döbör, Döbrő, Döbröcze.* Hát *Döbrönte, Döbröczön* nem tartoznak-e ide? *Köbölkút, Úrkuta, Lókút, Mélykút, Sötétkút, Hidegkút* stb.

l) A kisebb folyók és patakok gyakran görbe, tekergő, karíngós folyásaikról neveztetnek, mint: *Körös, Bodrog, Boldva, Kerka, Gerencze* (Kerencze), *Perecz, Perint, Kondorpatak, Karcsa, Káros, Kacsonta* (Kacsos) *Gaja* (Kaja, mint: kajmó, gajmó), *Gorbófő* stb.

m) Kedélyes, gúnyos, tréfás nevekkel kivált a' csárdákat jellemezték, millyenek: *Csali, Becsali, Ebvár, Nekeresd, Libadöglő,*

*Tehéntáncz, Nyomorgó, Koplaló, Hámszárító, Pipagyujtó, Kutya-
kaparás, Kancsal, Galiba, Rongyos, Rongyoslámpás, Betekincs,
Lebúj, Aligáll, Bárnevolna* stb.

Legtöbb részint történeti, részint helyírási, részint nyelvtudo-
mányi ismeretet igényelnek ama' számtalan rövid helynevek,
mellyek, mintegy annyi elavult ős szók, nyelvünk' alkotó erejének
egykori gazdagságát tanusítják; pl. *Ar, Ada, Acsa, Aka, Apcz,
Bag, Bágy, Bagyk, Bajcs, Baks, Bar, Bár, Barcz, Bát, Bény, Béb,
Béd, Bia, Bod, Boly, Bony, Bócz, Bő, Bőd, Bőny, Bős, Börcs, Csór,
Csab, Cseg, Csejd, Csejt, Csencs, Csep, Csém, Csér, Dad, Dég,
Dém, Écs, Fadd, Göd, Gór, Gúg* stb. stb.

Az e' tárgyban küldendő közlések bérmentetlen levelekben fo-
gadtnak el, mellyeknek borítékán e' megjegyzés álljon: *Hely-
írási nevek' kérdésében*. Az academia hálával fogja az ebbeli közre-
munkálást használni, 's a' maga helyén meg is említeni.

Költ Pesten, apr. 19. 1853.

Toldy Ferencz, titoknok.

A megjelenés helyére' nézve l. a ⁴⁹ jegyzetet.

3.

Az erdélyi kir. főkormányzék rendelete a törvényhatóságokhoz Pesty Frigyes helynévgyűjtésének támogatása ügyében.

Pesty Frigyes magyar tudóstársasági levelező tag, s temes-
vári kereskedelmi és iparkamarai titkár egy kéréssel járult a kir.
főkormányzékhez, melyben az erdélyi helynevek s azok eredeté-
ről általa összeállítani célba vett műnek létrehozásabani támoga-
tásért folyamodik, s e végre az erdélyi helység- és helynevek
községenkénti gyűjtését, összeíratását, s ott, hol lehet, ama nevek
eredetének magyarázatát is elrendeltetni kéri.

Miután a kir. főkormányzék ezen vállalat gyámolítását – az
annak sikeres létrejötte által hazánk régibb földleírása, történé-
szete s nyelvészeteire háramlandó előnyök tekintetéből – elhatá-

rozta, s e czélra a törvényhatóságok közreműködése igénybe vételére magát indítatva találta, ennél fogva a folyamodó által az összeírás módjára nézve készített sorozat és utasítás ... darab magyar, ... darab román és ... darab német példányát oly meghagyással küldi le azon ns. (a törvényhatóság címe), hogy azokat alárendelt közegei (úgy mint a szolgabírák, dullók, felügyelők stb.) által minden azon hatóság kebelében fekvő helységekben kiosztatván, annak értelmét s czélját részletesen megmagyaráztatván, úgy azok elkészítéséhez az illető községben arra alkalmas egyének buzgalmas közreműködését megnyerni törekedvén, az érintett összeírást a nyomtatott utasítás értelmében minden helységben, a körülmények szerint olyan egyének által eszközöltetni igyekezzék, kik az illető helységnek, melynek helynevei összegyűjtésére megbízatnak, vagy felkéretnek, minden határrészét, erdeit, folyóit, halmaid, s a lehetőleg minden egyes darab földjét ismerik, annak lakosaival régibb érintkezésben állanak, a népnek, melytől többnyire a helynevek származnak, előadását a különböző nyelvekeni nevek eredetének története tekintetében is híven és pontosan követik, s a megérthetés minden mozzanatát figyelembe venni tudják és akarják is.

Meghagyatik továbbá, miszerint intézkedjék akképen, hogy községenként az utasítás kívánalmaihoz képest lehető pontossággal elkészítendő összeírások idei szeptember végéig a szolgabírákhoz (dullók, felügyelőkhöz stb.) bejuttathassanak, ezek által a magok járásabeli munkálatok, a helységek nevei betürendje szerint összesoroztassanak, s N. N. központi hatósághoz felküldessenek, a honnan azok az egyes járasok neveinek betürendje szerint összesoroltan egy tudósítás kíséretében a kir. fő kormányshékhöz, sürgető rendelvevények bevárása nélkül legfeljebb folyó 1864. évi oct. végére felterjesztendők lesznek.

Midőn e kir. fő kormányshékhöz jelen rendelet pontos teljesítésére számít, egyúttal figyelmeztetni kívánja azon ns. (a hatóság címe) arra is, hogy ha netalán a mellékelt nyomtatványok elegendők nem volnának, azok utólagos megküldését a hiányzó darabok számának nyelv szerint való megjelölésével rögtön kérelmezze. Az erdélyi kir. fő kormányshékhöz N.-Szebenben május 7-én 1864. tartott üléséből.

A fenti rendeletet I. Pesty Frigyes »Magyarország helynévtárának ügye« című közleményében (Pesti Napló 1864. 254–4417. sz.).

Pesty Frigyesnek a helynevek gyűjtésére vonatkozó utasítása.

Helynevek

..... községből, ... megyéből.

Az adatgyűjtés következő kérdőpontokra terjed ki:

1. A megyének, kerületnek, járásnak, széknak neve, hová a helység tartozik. A terület ezen politikai felosztásán kívül némelykor vidék, környék, táj is bír külön elnevezéssel, vagy több falvak csoportozata közös név alatt ismertetik. Ahol ilyesmi előfordul, az összeírásban figyelembe veendő, és ha lehet magyarázandó.

2. A községnek, városnak hányféle neve él most; melyik neve bír csak helybeli elterjedéssel, melyik ismeretes országszerte. Sajátos jelenség, hogy a magyar és román falvak a körülfekvő szász falvak által Erdélyben német elnevezést nyernek, mely elnevezésről az illető magyar és román falvak lakosainak sejtelmük sincs, és mely különben is csak kis elterjedéssel bír. Viszont sok szász és román falu magyar névvel is bír, miről az illető szász és román falvaknak tudomásuk nincs. Ily viszonyok az ország minden részében foroghatnak fenn, hol több ajkú a lakosság, azért felemlítendő.

3. Volt-e hajdan a községnek más elnevezése? Vagy tán csak különféleképp íratott a mostani helynév?

4. A község mikor említették legkorábban?

5. Honnan népesítettetett?

6. Mit lehet tudni köztudomásból, hagyományból, írott vagy nyomtatott emlékekből a név eredetéről, értelméről, mind-egyik nyelvű helynévre nézve?

7. A község határában előforduló többi topographiai nevek, például: mező, dűlő, szántó, forduló, legelő, kaszáló, puszta, sivatag, liget, berek, erdő, rengeteg, zug, határ, tanya, csárda, major, szállás, kert, szőlős, árok, rom, irtvány, tisztás, hát, halom, domb, csúcs, orom, magaslat, fensík, hegy, hegygerinc, hegylanc, szikla, bérc, bánya, barlang, örvény, szoros, zuhatag, forrás, kút, ér, tó, folyó patak (megkülönböztetvén minden nevet, melyet ilyen fő- és mellékpatak eredetétől kifolyásáig más folyóba nyert), mocsár, posvány, láp, ingovány, nádas, rét, kompállás, rév, gázló, sziget, fok, stb. Lényeges feladata az összeírásnak, hogy az itt említett tárgyak tulajdon nevei minél kimerítőbben és minél pontosabban

följegyeztessenek. Ahol lehet, itt is a 6-ik pont alatti kérdés figyelembe veendő. Ide tartozik sokszor a külvárosok, városrészek, utak, térek (!) és utcák neveinek felelőlegesen, ha ezen nevekben valami eredetiség lappang, vagy ha nemzeti emlékekkel összekapcsolvák, és így rólok történetileg vagy nyelvészetileg valami felderítés várható. Mezők, dűlők, szántók, legelők, puszták, rétek, forduló és hasonló tárgyak neveinél célszerű volna az illető tárgy természeti tulajdonságáról rövid megjegyzést tenni, minthogy abból sokszor felvilágosítást vehetni a név értelmére. Például: Gányér, vizes, lapályos szántó Szalontán. Kóstava, szép legelő, erdős hegyek közt. Karakó, csavargó patak. Gyűrűzug, egy zug, mely körül a Berettyó félkört képez. Ondód sík fekete föld, néhol szikes Debrecennél. Szódob, egy völgy, mely jól visszhangzik, Biharban. Tőtevény, feltöltött és árkolt szántó Kocsordon. Üllő, állóvíz, mely kiszáradni nem szokott, Karcagon. Petrisán, nagy őserdő, melyben őzek is vannak, Békésben. Vica, vízér, melyben sok apró hal van, Békésben. Siskadűlő, szántópuszta a kecskeméti határban, hajdan falu. Ders, egy tiszta s talán irtott hely az erdőben, biharmegyei Siteren. Bágy, rétes víz, mely igen lassan foly, H. Nánáson. Bokróc, kút cserés, bokros helyen, Margitán. Világos, hogy hol a 2–6-ik pontban kért közleményeknek helye nem lehetne, ott a helynévhez legalább ily, a természeti tulajdonságot illető jegyzéseket mindig csatolhatni.

Végre a 7-ik pont alatti helynevek érdekében van, hogy az illető megnevezett tárgynak fekvése is emlegettessék, t. i. neveztesse a határos, szomszéd területek.

[Az egy leveles kérdőív másik lapján a következő szöveg olvasható]:

UTASÍTÁS

a haza helyneveinek gyűjtésére és összeírására.

A cél hazánk összes helyneveinek magyarázása, értelmének kinyomozása. Azon élvezeten kívül, mely lakóhelyünkön annyiszor hallott, magán és polgári életünkkel összenőtt helyneveink értelmét fölfoghatjuk, igen nagy nyereséggel kínálkozik a nevekben fekvő rejtély megnyitása történeti és nyelvészeti tekintetben, és e szerint főfontosságú tudományos érdekek előmozdíthatók ez úton.

Hogy ezen cél elérthessék, szükséges mindenekelőtt, hogy mindazon tárgy, amelynek topographiai neve van, figyelembe vé-

tetvén, az egész névkincs összeírassék. E szerint fákön és épületeken kívül majdnem minden ingatlan tárgy tartoznék ide, mert minden talpalatnyi földnek, hegynek, völgynek külön, sokszor többféle neve van. A névgyűjtemény teljessége egyik főfontosságú érdek a tervezett munkánál. A teljesség elérése érdekében tehát nem elég a község nevét feljegyezni, hanem a község határában minden topographiai nevet, melynek száma csak egy községben sokszor igen nagy lehet. Nem is kell a felvételnél valami nevet kicsinyíteni, azon véleményben, hogy hasznát nem lehet venni, sőt ellenben a följegyzést addig folytatni, míg az utolsó név nincs kimerítve.

Mínthogy minden községben van egy-két ember, sőt vannak többen is, kik lakóföldjüket legnagyobb részletekig ismerik, igen sok függ azon egyének helyes megválasztásától, kik a helynevek gyűjtésével megbizandók. Kikérdezendők volnának a falu vénei, jegyzői, papjai, erdőszei, vadászai, bányászai stb. – egyik a másinak adatait fogná kiegészíteni. Ahol a szóbeli adatok kifogynának, ott a hivatalos és hiteles irományok is még bő forrásul szolgálnának, úgymint a földbirtok tulajdonát kimutató és adó sorozó könyvek, (mire nézve a telekkönyvi és catastrális hivatalok segédkézzel járulnának, kiknél nagy pontossággal fel vannak jegyezve – ha nem is kimerítőleg tán – a birtokra vonatkozó elnevezések), az egyházi matrikulák, jegyzőkönyvek monographiák stb. Ezen források szorgalmas átkutatása tehát különösen ajánltatik. A nyerendő adatok, kivált ha eltérők, egymás iránti hitelességének megbíráhatása érdekében, óhajtandó azon forrás megnevezése, ahonnan az adatok származnak.

Ami a gyűjtés sikeres eszközlésére még tudni szükséges, kivehető az utasításhoz kapcsolt schemából, mely szerint a kitöltés foganatosítandó. A feleletek azon sorban iratnak folyó szöveggel, nem rovatozott kimutatás alakjában, az ívek többi lapjaira, miként a kérdő pontozatok a schemában következnek, megtoldván azt annyi ível, amennyit a tárgy bősége szükségessé teend. Ha a község ezen útmutatás fonalán minden kérdésre a lehető leg-tökéletesebb válaszokkal elkészült, és még a legutolsó talpalat földnek stb. is, mely saját elnevezéssel bír, névjegyzékét összeírta, az illető feljegyzések mint külön füzet küldessenek be a község által Temesvár szab. kir. város hatósága útján **Pesty Frigyes** magyar akadémiai tagnak további használatra és feldolgozásra.

Az eredeti Pestynek a MNMúz.-ban lévő gyűjtéséhez csatoltan több példányban tót, rumén és német nyelven is megvan.

**Az erdélyi fő kormányzó átirata
az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez Pestynek
a helynevek gyűjtésére vonatkozó kérése
véleményezése ügyében.**

6109. 863. Ő császári és apostoli királyi Felsége, Erdély nagy Fejedelme, és Székelyek Ispánja legkegyelmesebb Urunk nevében.

Az országos múzeum igazgató választmányának

Pesty Frigyes kereskedelmi és iparkamarai titkár s a magyar tudományos academia tagjának ide beadott kérelme, melyben az erdélyi – helység és helynevek községenkénti gyűjtését, összeírását s ott a hol lehet azok magyarázatát is elrendelni kéri, visszavárás mellett a végett közöltetik az országos múzeum t:cz: igazgató választmányával: hogy az idézett kérelemben felemlített adatoknak úgy föld leírasi mint a haza s annak különböző nemzeti ségi s illetőleg ezek történelmi érdekében nagy fontossága tagadhatatlan; s tehát e k fő kormányzó azok összegyűjtésére magarészéről minden köréhez tartozó segéd kezét nyujtani hajlandó lévén, arra vonatkozó nézeteit a k fő kormányzóval közölje, s egyszersmind adjon véleményt az iránt: mimodon véli a benn érintett adatoknak egybegyűjtését könnyebben s mentől kielégítőbben eszközölhetni.

A k fő kormányzó széknek Kolozsvárt 1863ik év Mártius 3án tartott üléséből.

Papp...

Lapalji jegyzet: ö(ssze)o(lvasta) B. Sz., alább az emlékeztető jelzés: *A múzeum választmányának.* – Kívül, más kézzel: 59... 1863; alatta: *jött márczius 15 kén.*

Az eredeti az Erdélyi Múzeum Egyesületnek az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött központi iratanyagában.

**Az Erdélyi Múzeum-Egyesület véleménye
a 4. sz. alatt közölt átirat ügyében.**

59 ... 1863. Az erdélyi felséges kir. Főkormányzéseknek.

Méltóztatott a felséges kir. Főkormányzések idei márczius 3-kán tartott üléséből 6109 szám alatt Pesty Frigyes magyar akadémiai tag az erdélyi helynevek gyűjtése és összeírása érdekében beadott folyamodását közölvén az alólírt, igazgató válaszmánnyal, annak kinyilatkoztatása mellett, hogy a kir. Főkormányzések hajlandó a köréhez tartozó minden segédeszközöket nyújtani a kérdéses czél elérésére, a múzeum együletet arra felszólítani, adjon véleményt az iránt, mi módon lehetne a megkívántató adatokat mentől könnyebben és kielégítőbben egybegyűjteni. E véleményt van szerencséje az alólírt igazgató válaszmánynak a közlemény visszazárása mellett a következőkben előterjeszteni:

Miután sok tekintet, de különösen a birodalom pénzügyi helyzete által parancsolt takarékoság ma már nem engedi, hogy a kir. főkormányzések valakinek az ily adatok gyűjtésére olyformán nyújtson segélyt, mint a hogy annak idejében támogatta volt Lenket a geographiai lexiconjára szükséges adatok egybeszerzésére, az igazgató válaszmány legczélszerűbbnek látná, ha a helynevek egybegyűjtésére igénybe vétetnék a helyhatóságok saját közreműködése, miután minden község leginkább maga van abban a helyzetben, hogy a határán levő és saját tagjai által birtokolt vagy mivel helyek neveit, az elnevezésre vonatkozó minden adatokkal és a helyhez kötött minden történelmi emlékekkel, népmondával vagy regével együtt a legtökélyesebben összegyűjthesse és összeírhasssa.

E végre az alólírt igazgató válaszmány a következő eljárást ajánlja:

Legelőbb fel volna szólítandó Pesty Frigyes, hogy a szerint a terv szerint, a mely alapul szolgál a kérdéses ad (at)okból szerkesztendő munkájának, készítsen egy rovatozott ívet oly felosztással, a melynek rovatos kitöltése által legjobb áttekinthetőséggel és legkönnyebben képes volna egy nem is éppen szaktudós az egy községre vonatkozó adatokat összeírni, és ehhez egy rövid útasítást arra, mi módon járjanak el az illetők az elejökbe adott rovatok kitöltésénél. E rovatozást és útasítást nyomtatásban elegendő számra sokasítatván a megyei, vidéki, szász és székelyszéki tisztségek útján ugy kellene kiosztogatni, hogy minden

községnek jusson, és egyszerre egy körrendeletet kibocsátani, a mely a községek előjáróinak és jegyzőinek kötelességévé tenné, hogy a község vénjei kihallgatása után a rovatokat a kapott útásítás szerint kitöltsék. Egyúttal a különböző felekezetek püspökei által a papságot is fel kellene szólítani, hogy e munkában tettelesen részt vegyen. Egy bizonyos, előre meghatározandó határnapra minden község beadná munkálatát a járási szolgabíróhoz, a ki a maga járásabeli munkálatokat a helységnevek betürendje szerint öszszesorozván a megye, vidék vagy szék központi hatóságához juttatná, a honnan a főkörmányszékhez lennének béküldendők. Így a helynevek egyúttal rendezve is volnának megyék és járások és minden járásban betürend szerint.

Ámbár az eljárással kétségkívül roppant sok adatot lehetne aránylag rövid idő alatt egybegyűjteni, mégis alig maradhat kétség az iránt, hogy még így is hiányos lesz a gyűjtemény. A hiány egy részét ki lehet ugyan pótolni a katastralis munkálatok gondos átnézésése és egybevetése után, de tökélyes munka ily úton nem remélhető.

Tökélyes munkát az ily tárgyban csak évekig tartó gondos és lelkiismeretes gyűjtés tudna egybeállítani. Ha a muzeum egyeslet mint tudós társaság volna szervezve, kétségkívül neki volna egyik főkötelessége ez adatok gyűjtése által a haza ismertetésére közreműködni. Így sem akarja magát e munka kivitele alól kivonni, de a muzeum megalapítása körül még mind előtte álló bevézgetlen munkák nagy halmaza anynyira igénybe veszi a rendelkezésére levő anyagi és szellemi erőt, hogy e munkához csak későre tudna hozzá fogni. Éppen azért bátorkodik véleményadását egy alázatos indítványnyal megtoldani, a melynek tárgya a következő:

Europában ma már általános el van ismerve, hogy az államtudományok közt egyik legelső helyet foglal a statistika, és nem csak külföldön, magában a birodalomban is már megdönthetlen meggyőződésé vált, hogy a statistikai adatok alapján szerzett gyakorlati ismerete valamely országnak vagy tartománynak nélkülözhetetlen kellék arra, hogy czélszerűen kormányozni lehessen. Ezt elismerte a központi bécsi kormány, a midőn elébb a maga kebelében állított statistikai osztályt és későbbben ez osztályt éppen önálló bizottsággá alakította; ezt (ismerte) el a magyar helytartó tanács, a midőn éppen most alkudozik az akadémiával egy statistikai bizottság alakítása iránt. Ebből kiindulva azt bátorkodik indítványozni az alólirt igazgató választmány, méltóztassék a felesleges kir. főkörmányszék lépéseket tenni arra, hogy a maga kebe-

lében egy statistikai bizottságot szervezzen, a mely azután más és fontosabb szolgálatai mellett a helyneveket is bizonyosan a leg-tökélyetesebben fogja egybegyűjthetni.

Az igazgató választmány üléséből Kolozsvártt majus 6-kán 1863.

Finály.

Az eredeti uo., mint az előbbi. – Az iraton rajta van az EME alapítójának és akkori, első elnökének, gr. Mikó Imrének is az irat kiadására vonatkozó jegyzése: *Ad ki G. Mikó. 1 db.*

7.

A magyar királyi helytartótanács rendelete a főispáni helytartókhoz a helynévgyűjtés hiányainak pótlása ügyében.

Másolat.

67.400. sz.

Magyar Királyi Helytartótanács.

Méltóságos főispáni Helytartó Úr! Pesty Frigyes a magyarországi helynevek gyűjtésével foglalkozó magyar akadémiai tagnak e helyütt benyújtott nyilatkozata szerint az általa beküldetni kért adatok, pontos, tüzetes és mindenki által könnyen megérthető magyar programjának minden magyarázása mellett is részint éppen nem, részint pedig oly hibásan küldetnek hozzá, hogy a beszolgáltatott anyagot épen nem képes felhasználni.

Így például némely község a határrészek még rövid idővel ezelőtt közéleti használatban volt elnevezéseit elhallgatván, a tagosítás ótai elnevezéseket, t. i. a dűlők számait jelenti fel, holott azt, hogy tagosítás előtt eredeti elnevezések divatoztak, maga is beismeri. Mások különösen, hol a nem magyar nyelv túlnyomó, azt hozzák fel mentségül, hogy a magyar program szövegét nem értik. Mások ismét azt hozzák fel, hogy a községek levéltára és régi irományok gyűjteménye nincsen, míg ismét mások avval állanak elő, hogy a községben oly egyéniségek, kik helyrajzi (topografiai) elnevezések beszerzésével foglalkozhatnának, nem léteznek.

Sokan önmagukat gátolják a sikeres gyűjtésben a *nevezetesség* fogalmát hibásan alkalmazván a fennforgó tárgyra és kérdésre.

A helynevek összeírására felszólított egyéniségek t. i. nem annyira törekszenek, hogy az egész készletet, mint ténylegesen megvan, vagy mint még régiebb korból emlékezetben fennmaradt híven összeállítanák, hanem mintegy szemlét tartanak a név-készlet felett és abból kiválogatják azt, mi felfogásuk szerint érdekes, és neve-

zetes, a többi (tán még becsesebb) adatokat pedig kihagyják, mely eljárás mellett a célba vett munka szerzőjének útjába vágnak, és magát a munkát is sok becses anyagtól fosztják meg.

Sokan azon téves felfogásban, hogy tőlük sokkal nagyobb munka kívántatik, mintsem a programm sejteti s keveselvén a helynevek becsét, inkább nem is gyűjtöttek adatot s egyszerűen azt válaszolták, hogy náluk történeti nevezetesség nem létezik. Vannak ismét községek, kik azt felelték, hogy a helybeli elnevezéseket a nép adván, azoknak történeti vagy nyelvészeti becsé nincsen, mások pedig éppen ellenkezőleg közölték silány elnevezéseket, a többi-eket pedig elhallgatták, mert *szerintük* azokat senki nem érti. Kétséget nem szenved, hogy bizonyosan éppen a kihagyottak valának a legeredetiebb.

Némelyek a helynevek egyszerű sorozatát minden magyarázat nélkül küldék be, míg mások a helység történeti leírását a helynevek elhallgatása mellett közölték.

De a beküldött közlemény leggyakrabban vonatkozott a gazdaság állapotára, forgalomra, statistikára, birtok-változásra, éghajlati viszonyokra, egyszóval mindenre csak helynevek leírására nem.

Sokszor oly községből, melynek aránylag kis határa van, több helynév közöltetett, mint olyanból, melynek határa tízszer nagyobb, mi világosan oda mutat, hogy az eredmény attól függ, mily kezekbe kerül az ügy. De szerző általában azt észlelé, hogy ott, hol a földterület nevei közöltettek is, a vizek és hegyek nevei ritkán fordulnak elő, mi annál sajnálatosabb, mert a helynevek ezen nemében kiválólag találkozik az őstörténelmi és nyelvészeti érdek.

A *./.* alatt ide fektetett jegyzék előtűnteti azon községeket, melyek a felhívással éppen nem, vagy a programm kétkedésre alkalmat sem nyújtó világosságú pontozatainak egyáltalában nem feleltek meg.

Felhivatik ennél fogva Méltóságod, miszerint ezen községeket az egy példányban ezennel a *://:* alatti szinte közlött programm 7-ik pontozata értelmében leendő eljárásra a tudomány érdekében hathatósan biztítani és a begyűlendő adatokat közvetlenül Pest városa tanácsának megküldeni sziveskedjék. Kelt Budán 1865ik évi augusztus hó 31-én. Hueber Zsigmond mk.

Mellékletként csatolva Pesty kérdőive. Mind az átirat, mind pedig e könyvatos másolatban a MNMúz. kéziratárában Fol. Hung 1115. sz. I. kötés 406 lev.; a melléklet a 407–8 lev.

TARTALOM

	Lap
<i>Tamás Lajos</i> : Ugocsai magyar-rumén kapcsolatok.....	3
<i>Jancsó Elemér</i> : Döbrentei Gábor élete és munkássága	49
<i>Szabó T. Attila</i> : A magyar helynévkutatás a XIX. században.....	181

Megjegyzés

A rendkívüli viszonyok között a gázszolgáltatás szünetelése miatt az Évkönyv szedését bizonytalan ideig nem lehet folytatni; így a tervezett nagyterjedelmű kötetnek itt csak első három tanulmánya jelenhetik meg (1944. október 1).